

Impact Factor-7.675 (SJIF) ✓

ISSN-2278-9308

B.Aadhar ✓

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

October-2021

ISSUE No- (CCCXXVI) 326

The Contribution Of Indian Women In Family, Society And
National Development In The Post Independence Era

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande

Director

Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor

Dr. B. S. Wazire

Deptt. Of History

Sitabai Arts, Comm. & Science College,
Akola Tah-Distt. Akola

Sitabai Arts, Comm. & Science College, Akola Tah-Distt. Akola

For Details Visit To: www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

Dr
राहाय्यक सारवापक
सिवायक कला, इतिहास व विज्ञान महाविद्यालय,
अकोला

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	Women's Struggle for Independence in after independence India	Dr.Santosh P.Bansod	1
2	Exploration of feminine sense and spirit in shobha de's 'second thoughts'	Dr. Bharati Subhash Patnaik	5
3	A Sociological Study Of Single Parents Problem	Dr. Pramila Haridas Bhujade	10
4	A sociological study of educational attitudes of scheduled caste matriculation students.	Sharadmma K.G. / Dr. Krupalini H.S.	15
5	नवभारताच्या निर्मितीत स्त्रियांची भूमिका	प्रा. बाळकृष्ण कारु रामटेके	20
6	बहन' मायावतीचे राजकीय पटलावरील कर्तृत्व	Mahendra Gayakwad	23
7	संत जनाबाई यांचे मराठी साहित्यातील योगदान	प्रा.रेखा दिगांबर अढाव	28
8	खानदेशातील कर्मबगार स्त्रियांची कामगिरी	Chitra Patil	34
9	विद्येची स्फूर्तिनायिका सावित्रीबाई फुले	प्रा. विजय डी. वाकोडे	37
10	हिंदुस्थानी संगीत : भारतीय स्त्री संत	डॉ. उमेश संतोषराव चापके	42
11	स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या विकासात प्रधानमंत्री श्रीमती इंदिरा गांधी यांचे योगदान	प्रा.डॉ.संतोष गोपाळकृष्ण कुळकर्णी	47
12	स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्री सशक्तीकरणाचे प्रयत्न	प्रा.डॉ.भास्कर शा.वशिरे	50
13	जेशी व पटवर्धन धरण्यातील महिलांचे राजकीय व सामाजिक कार्यातील योगदान	डॉ. संयज गोपाळराव ठवळे	53
14	संगीत आणि नाटयक्षेत्रातील हिराबाई बडोदेकरांचे योगदान	वैभव प्रभाकर डगवार	58
15	सामाजिक चळवळ आणि भारतीय नारी	ज्ञानेश्वर डिगांबर अवधूत	60
16	इंदिरा गांधी यांचे राष्ट्र विकासासाठी योगदानय एक अभ्यास	डॉ..मारोती किशनराव जाधव	62
17	विजयालक्ष्मी पंडित यांचे कार्य व योगदान : एक ऐतिहासिक अभ्यास	प्रा. विनोद संभाजी सोनवणे	65
18	भारतीय स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात डॉ. इंदिरा हिंदुजा यांचे वैद्यकीय क्षेत्रातील योगदान	प्रा. विशाल रामदास रोकडे	68

Exploration Of Feminine Sense And Spirit In Shobha De's 'Second Thoughts'

Dr. Bharati Subhash Patnaik

Associate Professor Department of English, Sitabai Arts, Com & Sci college
Akola.(M.S) Mobile: 9823464191, Email : bpatnaik7@gmail.com

Abstract:-

For centuries, the picture of a woman has been depicted as subservient, affectionate, tender, fragile, needy and subjugated. They have to obey men, because they had no means of self-subsistence. But the image of women in fiction has undergone a change during the last four decades. Indian women writers have moved away from traditional portrayals of enduring, self-sacrificing women toward conflicted female characters searching for identity, no longer characterized and defined simply in terms of their victim status. They have portrayed women as educated and conscious of their right and privileges demanding their proper place in society. Shobha De is one of India's most popular writers and is considered to be one of the most influential voices in India. 'Second Thoughts' (1996) is the seventh novel of Shobha De. It describes the agony of Maya, who feels trapped in matrimony. De explores the female psyche against male ego, the dutiful wife, the overbearing mother-in-law, the social pretence and public facades in Second Thoughts. As a feminist writer she is gifted with an extraordinary ability to explore intimately the woman's psyche and her problems.

Key Words :- feminine, traditional, identity, conventional, marriage.

Women in India have a long history of suffering, discrimination, and persecution. For centuries, the picture of a woman has been depicted as subservient, affectionate, tender, fragile, needy and subjugated. They have always been treated as the 'others' in our society. The image of women in fiction has undergone a change during the last four decades. Indisputably, recent years have witnessed the impact of western feminist theories put forward by writers like Simone de Beauvoir's 'The Second Sex' (1952), Betty Friedan's 'The Feminine Mystique' (1963) and Kate Millet's 'Sexual Politics' (1970). Under these influences the Indian women writers have successfully made an attempt to break the literary and social norm of the past. They explore deep into the psyche of their characters and also herald a new concept of morality. They have touched the variety of subjects with a great contribution in creating awareness for the modern women all over the world. They have boldly expressed the social inhibitions and cultural taboos laid down by the society. In the words of Aron Purie - "The new Indian woman has much to celebrate. For more than two decades, the women's movement in our country has a long and a distinguished history, bringing to national notice issues like dowry, female foeticide, infanticide and illiteracy, violence against women and gender discrimination. Not that all these ills have vanished but I believe that one of the most positive developments in the past two decades of our national life have been the growing power and status of women. I also believe that the coming decade will see an even swifter change in the role Indian women play in all spheres and this will transform the face of our country."

Indian literature in English has been developed by a number of brilliant women novelists including Kamala Markandaya, Anita Desai, Nayantara Sahgal, Manju Kapur, Kiran Desai, Bharati Mukherjee, Shashi Deshpande and Shobha De. These women writers have moved away from traditional portrayals of enduring, self-sacrificing women toward conflicted female characters searching for identity, no longer characterized and defined simply in terms of their victim status. They have portrayed women as educated and conscious of their right and privileges demanding their proper

ISSN 2349-5189
Special Issue
April - 2022

LangLit

An International Peer Reviewed Open Access Journal

ISSN 2349-5189 Indexed Journal Impact Factor : 5.61 www.langlit.org

UGC Sponsored One Day Virtual International Conference on

"Diaspora: Literature, Culture and Identity"

Editor

Dr. Archana Bobade

Convener

Prof. & Head, Department of English
Shri Shivaji Arts & Commerce College,
Amravati.

Editor

Vinay Vasule

Convener

Head, Department of English
Late N. A. Deshmukh Arts & Commerce College,
Chandur Bazar.

Jointly organized by

Departments of English

Shri Shivaji Education Society, Amravati's

Shri Shivaji Arts & Commerce College,

Amravati, Maharashtra State, India

and

People's Welfare Society, Amravati's

**Late Narayanrao Amrutrao Deshmukh Arts
& Commerce College**

Chandur Bazar, Amravati, Maharashtra State, India.

Dr. Archana Bobade
Prof. & Head, Department of English
Shri Shivaji Arts & Commerce College,
Amravati.

37.	CULTURAL DISPLACEMENT IN BHARTI MUKHARJEE'S "THE TIGER'S DAUGHTER"	DR. VAISHALI DESHMUKH
38.	DIASPORIC EXPERIENCES IN MEENA ALEXANDER'S WRITING	DR. BHARATI S. PATNAIK
39.	YASHICA DUTT'S „COMING OUT ASDALIT“:RISE OF DALIT DIASPORA IN LITERATURE	DR. SACHIN G. KAMBLE
40.	DIASPORA AND MULTICULTURALISM IN THE WRITINGS OF V. S. NAIPAUL	DR. VIJAY BABURAO PANDE
41.	THE ELEMENT OF ALIENATION AND DISPLACEMENT IN DIASPORIC WRITING	DR. PANKAJA INGLE
42.	QUESTION OF IDENTITY AND ALIENATION: A LEARNING ON JHUMPA LAHRI'S INTERPRETER OF MALADIES	DR. A. Y. ALI
43.	UKRAINIAN DIASPORA	DR.DIPAK ULEMALE
44.	TREATMENT OF DIASPORA IN AMITAV GHOSH'S RIVER OF SMOKE	DR.SAVITA D.THAKARE
45.	MIDDLE CLASS MODERN WOMAN'S PREDICAMENTS IN SHASHI DESHPANDE'S DARK HOLDS NO TERROR	DR NITIN K. DESHMUKH
46.	FOOD AS A CHARACTER IN DIASPORA WRITINGS	DIMPLE D. MAPARI
47.	DIASPORA AND IDENTITY CRISIS IN THE NOVELS OF BHARATHI MUKHERJEE	MR. ARUN B KHEDKAR
48.	MIGRATORY EXPERIENCE IN WILLA CATHER'S ONE OF OURS	DR. MADHURI CHIKHALKAR
49.	THE NOTION OF NATION AND IDENTITY IN BHARATI MUKHARJEE'S WIFE	DR. APARNA TULSHIRAM SARODE
50.	DIASPORIC ELEMENT IN KUSHWANT SINGH'S TRAIN TO PAKISTAN	DR. VAISHALI TAKODE
51.	IDENTITY CRISIS: A STUDY OF V.S. NAIPAUL'S DIASPORIC NOVEL A HOUSE FOR MR. BISWAS	DR. MANOJ PANDURANG SAHARE
52.	"MEMORIES: A HAVEN FOR THE HOMELESS" - AS EXPERIENCED BY THE RESIDENTS OF SAN GIROLAMO IN 'THE ENGLISH PATIENT' BY MICHAEL ONDAATJE	DR JAGRUTI S VYAS
53.	ALIENATION AND DISPLACEMENT IN DIASPORIC WRITINGS	DR.WAMAN GULABRAO JAWANJAL

Special Issue

4

06 April 2022

Website: www.langlit.org

Contact No. : +919890290602

UGC Sponsored One Day Virtual International Conference on *Diaspora: Literature, Culture and Identity* organized by Shri Shivaji Arts & Commerce College, Amravati, Maharashtra State, India and Late Narayanrao Amrutrao Deshmukh Arts & Commerce College, Chandur Bazar, Amravati, Maharashtra State, India

Indexed: ICI, Google Scholar, Research Gate, Academia.edu, IBI, IIFC, DRJI, The CiteFactor, COSMOS

DIASPORIC EXPERIENCES IN MEENA ALEXANDER'S WRITINGS**DR. BHARATI S. PATNAIK**Associate Professor
Department of English
Sitabai Arts, Com & Sci College,
Akola (M.S.)**-: ABSTRACT:-**

Diasporic Literature, today is considered as a main stream literature. Diaspora Literature involves an idea of a homeland, a place from where the displacement occurs and narratives of harsh journeys undertaken on account of economic compulsions. The Indian diasporic experiences has been extensively documented by authors like Salman Rushdie, Aravind Adiga, V. S. Naipaul, Anita Desai, Jhumpa Lahiri, Bharati Mukherji and Meena Alexander. Meena Alexander is an internationally known Indian –American poet, scholar and writer. She is a genuine diasporic voice expressing her own lived diasporic experiences in her works, uprooting and exile, migrant memories and trauma, separation and loneliness – all the way from India, Sudan and USA. This paper will explore the diasporic experiences of the individuals in foreign land with special reference to her novels, 'Nampally Road' and 'Manhattan Music' and her memoir 'Fault Lines'.

Keywords :- Diaspora, Immigrant, Identity, Memoir, Dislocation.

Diasporic Literature, today is considered as a main stream literature. Literary works produced by migrant writers expressing their experiences of being dispersed from known (homeland) to unknown (host land) and discussing their journey of confronting the new land is termed as Diaspora Literature. A diaspora is a scattered population whose origin lies in a separate geographic locale. Historically, the word diaspora was used to refer to the mass dispersion of a population from its indigenous territories, specifically the dispersion of Jews. Whilst the word was originally used to describe the forced displacement of certain people, "diasporas" is now generally used to describe those who identify with a geographic location, but now reside elsewhere. Ashcroft Bill and others define diaspora as "the voluntary or forcible movement of people from their home-lands into new regions." The Indian diaspora is the largest Asian diaspora in the world. The overseas Indian community, estimated at over 17.5 million, is spread across many regions in the world, on every continent. It constitutes a diverse, heterogeneous and eclectic global community representing different regions, languages, cultures, and faiths. Primarily diasporic literature deals with the theme of dislocation, rootlessness, identity issues, cultural conflict, nostalgia, generation gap and adjustment. Dislocation creates feelings of loss among diasporics which leads towards loneliness. It affects diasporics physically and psychologically as well. In the words of Peepre, "Diasporic literature is about loneliness and alienation of the displaced person, the struggle to survive in the harsh circumstances, the battle to retain their heritage culture while adjusting to

Special Issue

Website: www.langlit.org

06 April 2022

Contact No.: +919890290602

UGC Sponsored One Day Virtual International Conference on "Diaspora: Literature, Culture and Identity" organized by Shri Shivaji Arts & Commerce College, Amravati, Maharashtra State, India and Late Narayanrao Amrutrao Deshmukh Arts & Commerce College, Chandur Bazar, Amravati, Maharashtra State, India

Indexed: ICI, Google Scholar, Research Gate, Academia.edu, IBI, IIFC, DRJI, The CiteFactor, COSMOS

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

Vidyawarta[®]
Peer-Reviewed International Journal

Special Issue

01

MAH/MUL/ 03051/2012

✓ ISSN :2319 9318

Special Issue
01 March 2022 ✓

Editor

Dr. Babu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति नोली, मतीविना नीति नोली
नीतिविना मति नोली, मतिविना वित्त नोले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

- ❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Babu Ganpat.

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

http://www.printingarea.blogspot.com
www.vidyawarta.com/03

14) Role and Challenges of Commerce Education in Entrepreneurship ... Deepali Shah, Dr. R.D.Sikchi, Akola	66
15) Development of Micro and Small Scale Industries in India Prof. Dr.Vidya. P. Channe, Pulgaon	73
16) ROLE OF ENTERPRENUERSHIP IN INDIA DHANANJAY CHANDRASHEKHAR UPADHYAY	77
17) Parent's Attitude towards use of ICT in Teaching and Learning Dr. Patil Amol Ashokkumar, Sangli	81
18) Communicative Language Teaching: Approaches & Principles Dr. D. R. Khanderao, Akola	84
19) Changing Status of Music Education from Gurukul to Institute Dr. Durgasingh R. Elalkar, Akola	87
20) Innovative methods of Teaching and Learning in Zoology Dr. Trishala D. Elalkar, Akola	91
21) Innovative Teaching Methods In Mathematics Dr. Priti U. Chapke, Akola. M/S	95
22) Role of Various Factors to uplift North-Indian Classical Music Dr. Ajaykumar G. Solanke, Akola	99
23) ROLE OF E-LEARNING IN INDIA Dr. Magar Jyoti Popat, Pune	103
24) THE RISE OF MODERN TECHNOLOGY IN MUSIC EDUCATION Dr. Niraj Lande, Akola	107
25) Education for empowerment of Nation Prof. Manisha B. Kamble, Akola	111
26) IMPACT OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGY ON ... Mrs. H. S. Wadhone, Akola	114
27) Depiction of Refined Sensibility of Post Modern Cultural Issues in The Last ... Ravindra Mahadeo Sadanshiv, Amravati	117

Communicative Language Teaching: Approaches & Principles

Dr. D. R. Khanderao

Assistant Professor of English,
Sitabai Arts, Commerce and Science College,
Akola

Abstract- Teaching language with effective theories, directions and ways of instructing is a vital topic in the current fields of teaching and learning. Over the years, many theories have been created to meet the needs of the learners of that time period. However, due to the rapid development of social and cultural environments, a large number of contemporary theories have been developed and employed in a variety of different approaches and applications. Communicative Language Teaching reflects a certain model or research paradigm or a theory. It is based on the theory that the primary function of language use is communication. Its primary goal is for learners to develop communicative competence or simply put communicative ability. In other words, its goal is to make use of real-life situations that necessitate communication. It aims to make learners to attain communicative competence so the learners can use language accurately and appropriately. The major focus while using CLT approach is on the learners. The teacher is just the facilitator. The teacher is a person who manages the environment and helps the learners to become autonomous. The syllabus emphasizes the functional use of language. The syllabus is relying on the authentic materials.

Keywords: communicative language teaching, paradigm, communicative ability

Introduction-

All human beings need to communicate in order to express their ideas, feelings and thoughts; this is the main reason why communicative activities should be integrated into the lesson. Students' spoken language is more productive when they are engaged in a dynamic learning environment that encourages them to do their tasks. It is well-known that all people need to understand spoken language in different situations, such as daily life, work, school, community, among others. According to Moss and Ross-Feldman 'any activity which requires the learner to speak and listen to others includes the use of communication. Activities with communicative purposes are helpful for breaking down barriers, finding information, expressing ideas about one and learning about culture.'¹

Communicative language teaching is generally regarded as an approach to language teaching. CLT reflects a certain model or research paradigm, or a theory. It is based on the theory that the primary function of language use is communication. Its primary goal is for learners to develop communicative competence or simply put, communicative ability. In other words, its goal is to make use of real-life situations that necessitate communication. It aims to make learners to attain communicative competence so the learners can use language accurately and appropriately. The major focus while using CLT approach is on the learners. The teacher is just the facilitator. The teacher is a person who manages the environment and helps the learners to become autonomous. The syllabus emphasizes the functional use of language. The syllabus is relying on the authentic materials. The tasks which are assigned to the learners have purposes and meanings. Communicative activities enable the learners to attain communicative objectives of the curriculum, engage learners in communication, and require the use of such communicative processes as information sharing, negotiation of meaning, and interaction.

MAH/MUL/ 03051/2012

✓ ISSN : 2319 9318

Indian Sensibility in Indian Writing in English

One Day National Level Virtual Conference On

Indian Sensibility in Indian
Writing in English

Organised By

Shri Shivaji Education Society Amrawati's
Dr. Gopalrao Khedkar Mahavidyalaya,
Gadegaon (Telhara) Dist. Akola (M.S.)
Department of English and IQAC

In Collaboration with

Arts and Commerce College,
Warvat Bakal, Dist. Buldana

on 29th March 2022

A Scholastic Endeavour By

Dr. Gopal J. Dhole

Principal,

Dr. Gopalrao Khedkar Mahavidyalaya,
Gadegaon (Telhara) Dist. Akola

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana
Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post.
Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Babu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At Post.Limbaganesh,Tq.Dist Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

14) Indian Sensibility in Mahasweta Devi's Rudali Gajanan Dayaramji Tayade, Akot, Dist. Akola	60
15) INDIAN CULTURE DEPICTED IN INDIAN WRITING IN ENGLISH Prof. Smita Patil, Dharwad	62
16) Exclusion of Women in Bayen : Mahasweta Devi Vasantha. S., Bhadravati	64
17) ANITA DESAI AS A SHORT STORY WRITER SC MARIA PINTO, Chikkamagalur, Karnataka	66
18) The Transformation of Saravanan into a Transgender Vidya shown in.... Basavarajappa. H.M., Kadur, Karnataka	68
19) Reform in Religious and Social Practices in India: An Exploration.... Dr. Sandeep K. Thorat, Karanja (Iad), Dist. Washim	72
20) Psychological Realism in Arundhati Roy's The God of Small Things Dr. Rahul S. Sudke, Gadegaon (Telhara) Dist- Akola	76
21) Indian Sensibility in Girish Karnad's 'Hayavadana' Dr. Aparna Tulshiram Sarode, Amravati	81
22) Dalit Women's Autobiography: Resistance against the Oppressive System Dr. D. R. Khanderao, Akola	84
23) GLIMPSES OF INDIAN SENSIBILITY IN JHUMPA LAHIRI'S WRITING Dr. D. B. Wankhade, Daryapur, Dist. Amravati	88
24) Reflections of Dissent in the Poetry of Indian Women Poets Mr. Nishigandh Satav, Warvat Baklal	91
25) TRADITION - MODERNITY CONFLICT IN THE VULTURE BY VIJAY TENDULKAR Dr S. L. Khandel, Patur, -Akola	95
26) The Depiction of Images of Indian Women in Kamala Markandaya's Dr. Pankaj D. More, Nandgaon Peth, Dist. Amravati	100
27) Feminine Sensibility in Salman Rushdie's Midnight's Children Dr. Rajesh S. Nitnaware, Akola (M.S.)	103

music are always parts of performance. Karnad builds on this performance tradition in Hayavadana. Throughout the play, he employs numerous folk theatre devices such as entry curtain, songs, puppet, masks, story-within-a-story, plot line and Bhagavata. Karnad's dramatic has a very important place in Indo-Anglian Drama. Moreover, it fits well into one of the channels of the tradition of world drama. Indian sensibility and experimentation in his plays are unmistakably asserting the greatness of a realization that blends the human and the cosmic soul in perfect harmony.

Works Cited:

- Chaudhari, Indra Nath, Comparative Indian Literature: Some Perspectives, New Delhi: Sterling Publishers Pvt. Ltd. 1992.
- Dhanavel, P. The Indian Imagination of Girish Karnad, New Delhi: Prestige Book, 2000.
- Karnad, Girish, Collected Plays, Vol. I, New Delhi: Oxford University Press, 2005.
- Murthy K. Narasimha, Modern Kannada Literature, Bangalore: Pubstakalaya Publication, 1992

22

Dalit Women's Autobiography: Resistance against the Oppressive System

Dr. D. R. Khanderao

Assistant Professor of English
Sitabal Arts, Commerce and Science College,
Akola

Abstract-

The Dalit Literature has always been at the marginal, neglected corner of the mainstream Marathi literature. The core of Dalit writing, next to poetry is Dalit autobiography. The form appears as the part of Dalit literature whose arrival on the scene of Indian literature caused much anxiety among the prominent section of privileged literary society resulting in a shift in existing dominance. Dalit autobiography has emerged as a literature of the oppressed and the marginalized but shifted its notion as a literature of the rational people, who deny the prevalent social norms and expect a new paradigm in the social construct. The realization in the recent feminist thoughts about the condition of Dalit women paved the way to the writings by Dalit women. The experiences of Dalit women are far different from those of upper caste women. The important aspect of Dalit women autobiographies is that they recreated history through their writings. Though the writings by Dalit women were seen on literary horizon in 1990s as a new stream of writing, it was in the period of Ambedkarite movement that Dalit women started documenting their life-stories.

Key words- Dalit women, resistance, autobiography, ideology.

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

December-2021

ISSUE No- (CCCXXXIII) 333

B. Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

वैदर्भीय साहित्यधारा

शोधनिबंध विशेषांक

२०२१

- संपादक -

डॉ. अजय चिकाटे

डॉ. विजय राऊत

This Journal is indexed in :
Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	मुक्तिबोधांची दीर्घ कविता	डॉ.कोमल वि. ठाकरे	1
2	वैदर्भीय प्रजाप्रिय प्रथम राज्यकर्ती—नागनिका	डॉ.गणेश चव्हाण	8
3	राष्ट्रसंताच्या पोवाड्यातील ग्रामोध्दाराची सुत्रे	डॉ. प्रवीण कारंजकर	11
4	रवींद्र शोभणे यांच्या दोन कादंबऱ्या	प्रा.डॉ.अनिल बोपणे	16
5	वैदर्भीय कथाकार: सदानंद देशमुख	डॉ.प्रवीण घारपुरे	20
6	ग्रामीण कादंबरी: स्वरूप आणि आशय	डॉ. सुधीर बन्वुवान मोरे	24
7	यशवंत मनोहर यांच्या जीवनायन आणि वामन निंबाळकर यांच्या महायुद्ध या काव्यसंग्रहातील आशयाचे वेगळेपण	प्रा. डॉ. प्रशांत रामदासजी राऊत	28
8	कुसुमावती देशपांडे यांचे ललित निबंध लेखन	डॉ. मंगला डाहाट	33
9	वैदर्भीय स्त्रीचे नेतृत्वकर्णारी 'धग' कादंबरीतील कौतिक	प्रा. सतीश एम. कर्णाटे	38
10	झाडीपट्टीतील 'बहिणाबाई' : कवयित्री अंजनाबाई खुणे	डॉ.पद्माकर डिगांबर वानखडे	42
11	'आकांत' कारबाबाराव मडावी - एक परिवर्तनवादी आदिवासी साहित्यिक	श्री सुर्यभान डोंगरे	47
12	आधुनिक मराठी साहित्यातील स्त्री चळवळीचे स्वरूप	डॉ. स्मिता प्र. खोडे	52
13	झाडीपट्टी नाटयशास्त्राच्या दरबारातील प्रथितपथ कलावंतांची मांदियाळी	डॉ धनराज एल खानोरकर	57
14	राघववेळ : एक आकलन	डॉ. नरेंद्र इश्वर घरत	62
15	निखान्यांच्या पाऊस पाडणारा वैदर्भीय कवी : जावेद पाशा	डॉ. कविता मुरारीलाल राजाभोज	67
16	वैदर्भीय कविता आणि कवी	प्रा. भोजराज व्ही. बोदले	73
17	सटवाई : ग्रामीण व्यवस्थेचे धगधगते वास्तव उलगडणारा कथासंग्रह	डॉ. कैलास वानखडे	76
18	झाडीपट्टीतील दंडार लोकनाट्य - स्वरूप आणि चिकित्सा	डॉ. शरद जे. मेश्राम	83
19	गिरीश सपाटे यांची कविता : नर्मबंध ते काळोख गडव होत चाललाय...	डॉ.अशोक भक्ते	87

सटवाई : ग्रामीण व्यवस्थेचे धगधगते वास्तव उलगडणारा कथासंग्रह डॉ. कैलास वानखडे

प्रोफेसर, मराठी विभाग, सीताबाई कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला
मोबाईल - 9421792833, मेल - kailasswankhade@gmail.com

सारांश

या कथासंग्रहातील कथा क्रांती-प्रतिक्रांतीचा विचार घेऊन आल्या आहेत. डॉ. बाबासाहेबांचा समतावादी, परिवर्तनाचा विचार यामधून व्यक्त झाला आहे. ग्रामीण भागातील समाज आणि शेतीशी निगडित असलेल्या विविध प्रश्नांना लेखकाने हात घातला आहे. सामाजिक, शैक्षणिक, धार्मिक आणि मानसिक क्षेत्रातील, वृत्ती-प्रवृत्तीचा निर्विकारपणे वेध घेतला आहे. ग्रामीण भागामध्ये जातीयतेच्या, श्रेष्ठ-कनिष्ठतेच्या अनुषंगाने जे विविध प्रश्न निर्माण होतात, त्यांना जसेच्या तसे कथेमधून मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. हे सर्व प्रश्न सोडवण्यासाठी आवेडकरी विचारांची आज नितांत गरज असल्याचे या कथांमधून सूचित केले आहे. आवेडकरी विचार न्यायासाठी लढण्याला शिकवणारा आहे. हा विचार अन्यायाविरुद्ध संघर्ष करायला शिकवतो. समाजामध्ये समता प्रस्थापित करण्याचा मार्ग सांगणारा आवेडकरी विचार हाच या सर्व समस्यांवर उपाय आहे, हे या कथांमधून सूचित होते. कथेने नायक कधी प्रतिष्ठित समाजातील असतात तर कधी मागास समाजातील असतात. सटवाई, भाडेकरू, उसनवारी, जमानत या कथांचे नायक बौद्ध समाजाचे आहे. समझोता, शाळा या कथांचे नायक मुसलमान आहेत. नायकांचे प्रश्न मांडताना लेखकाने नायकांच्या जातीचा विचार कधीही केलेला नाही. सामाजिक, शैक्षणिक, धार्मिक आणि मानसिक क्षेत्रातील, ज्या वृत्ती-प्रवृत्ती आहेत त्यांचा निर्विकारपणे वेध घेतला आहे. आवेडकरी विचार हा केवळ बौद्ध समाजालाच नव्हे तर इतर समाजालाही कसा आवश्यक आहे याची मांडणी सक्षमपणे कथाकाराने केलेली आहे.

'सटवाई', 'बाघाई' व 'ठकन' या तीन कथा, ग्रामीण भागातील शेतकरी व गावगाड्यातील जीवनाशी निगडित असलेल्या प्रश्नांना धेट हात घालतात. त्या घटनांचे संदर्भ कथानायकांच्या जीवनाशी मिडलेले आहेत. गावातील धीमेच माणूस आपल्याला चांगला म्हणतो, केवळ एवढ्यासाठीच, स्वतःच्या भावाचा खून करून दौऱ्या भावांचे संसार उद्ध्वस्त झाले, तरीही त्या श्रीमंतांवर निष्ठा कायम ठेवणाऱ्या दोन भावांची 'सटवाई' ही कथा आहे. स्वार्थी भावनेतून दारूचे व्यसन लावून शेती हडप करण्याच्या वृत्तीचे व शेतकरी जीवनातील व्यसनाधीनतेचे दुष्परिणाम रेखाटणारी 'बाघाई' ही कथा आहे. खोल्या प्रतिष्ठेसाठी संसार उद्ध्वस्त करणाऱ्या कुटुंबाचा परिचय करून देणारी 'ठकन' ही कथा आहे. जातीयतेच्या प्रश्नांना हात घालून समाज वास्तव उलगडणार्या 'जमानत' आणि 'समझोता' या दोन कथा या संग्रहात आहेत. वैयक्तिक राग काढण्यासाठी जातीय दंगल घडवणे, ही प्रवृत्ती 'समझोता' या कथेमधून उलगडते. आवेडकरी पेरणेने घडत असलेल्या, शैक्षणिक क्रांतीला रोखण्यासाठी, धार्मिकतेच्या माध्यमातून प्रतिक्रांतीचे स्लो-पायझन कमे दिल्या जाते. याचे चित्रण करणाऱ्या 'हरिपाठ' व 'उसनवारी' या दोन कथा या संग्रहामध्ये आहेत. समाजमगात रुजलेली जातीयतेची भावना किती विदारक आहे, याची अनुभूती देणाऱ्या दोन कथा या संग्रहामध्ये समाविष्ट केलेल्या आहेत. 'हालड' ही पारधी समाजाच्या अवस्थेचे चित्रण करणारी कथा व 'गडीमाणूस' ही मालकिणीच्या वास्तुनेपायी गडीमाणसाचा संसार उद्ध्वस्त होतो याचे विदारक चित्र रेखाटणारी कथा वाचकास अवस्थ करते.

प्रस्तावना

बाबुराव बागुल म्हणतात "आतमध्ये जर प्रवाह खळखळत असेल... तर हुटिलमध्ये, रेल्वेच्या डब्यात, बगीच्यात आणि चालत्या बसमध्येही लिहिता येते" 'सटवाई' हा 2018 साली प्रकाशित झालेला प्रा. दिवाकर सदाशिव यांचा पहिलाच कथासंग्रह अशाच खळखळते पण आतून आला आहे. या कथासंग्रह मध्ये एकूण अकरा कथा प्रकाशित झाल्या आहेत. या कथांमधून आवेडकरी विचार आणि त्याला संपविण्यासाठी सतत कार्य करीत असलेली विरोधी व्यक्ती याचा संघर्ष अभिव्यक्त झाला. लेखकाबद्दल असेही बोलले जाते की "आपल्या जीवनात लपलेल्या प्रभावी कथा त्यांना दिवू लागतात व त्या नाना तऱ्हांनी, रूपांनी आशय-अर्थाने समृद्ध असलेल्या जाणवतात". 'सटवाई' या संग्रहाला आवेडकरी कथालेखक तथा भाष्यकार मा. योगिराज बाघमारे यांची प्रदीर्घ आणि अभ्यासपूर्ण अशी प्रस्तावना लाभलेली आहे. या

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

Vidyawarta[®]
Peer-Reviewed International Journal

Special Issue

01

MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318

**Special Issue
01 March 2022**

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र स्वचले, शूद्रके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

71) ROLE OF ENTREPRENEURS IN ECONOMIC DEVELOPMENT IN INDIA Mrs. Asma singh sidar, Distt. Korba (C.G)	278
72) Features of Stand-up India Prof. Sudhir L. Khadse, Dist – Jalgaon (Maharashtra)	281
73) Use of ICT in Teaching Ku.Kirti S.Pandit, Wardha	283
74) Use of ICTs in Social Work Education & Field Work Training during Covid-19... Shivaji R. Tuppekar, Amravati	285
75) Use of ICT in Teaching Dr.Harsha Dhule (Chikhalkar), Akola	289
76) Use of ICT in Teaching Prof. Rahul P.Ghuge, Akola	293
77) USE OF MODERN TECHNOLOGY IN TODAY'S INDIAN MUSIC VIVEK SANTOSHRAO CHAPKE, JHUNJHUNU, RAJASTHAN	296
78) RE-SKILLING OF CULTURAL MILIEU: CONTEXTUALIZING DEBATE IN FICTIONS OF ... Ratanlal L. Yeul, Akola	298
79) Yoga - way of human well being Assistant Prof.Dr. Shakuntala Patil, Ichalkaranji	302
80) USE OF ICT IN TEACHING Dr.Maralihalli.Y.Y., Dist:- Haveri State:- Karnataka	306
81) कोरोना काळातील भारतातील मुख्य उद्योगांवर झालेले परिणाम व आव्हाने कु. अर्चना रा. बोडे, अकोला	308
82) शास्वत विकास : चिरकालीन विकासाची गरज डॉ. नितीन ज्ञानदेव चौधरी, अकोला	311
83) आर्थिक नवप्रवर्तन प्रा डॉ नीता नंदलाल तिवारी, अकोला	315
84) मराठी भाषा : सद्यस्थिती डॉ. कैलास वानखडे, अकोला(महाराष्ट्र)	320
85) नाचिन्यता व उद्योनकता विकासात महाराष्ट्र राज्याचे योगदान संतोष देविदास मोहधरे, जि. वर्धा	325
86) अध्यापनात माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा वापर सौ. प्राची चैतन्य पाटील, अकोला	328

मराठी भाषा : सद्यस्थिती

डॉ. कैलास वानखडे

प्राध्यापक, मराठी विभाग

सीताबाई कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
अकोला(महाराष्ट्र)

प्रस्तावना

भाषा ही सामाजिक सवय असते, ती खंडित होऊ नये. मराठी भाषेचे आयुष्य बोलीचा विचार करता एक हजार वर्षांचे आहे. ही प्रदीर्घ परंपरा मराठीला आहे. हे मराठी भाषकांसाठी अभिमानाची बाब आहे. हा अभिमान यापूर्वीच्या अभ्यासकांमध्ये व भाषिकांमध्ये होताच. त्यांची आठवण या निमित्ताने आपण केली पाहिजे. यादवांच्या काळाला मराठीचा सुवर्णकाळ मानला जाते. याच काळात महानुभाव आणि चारकरी पंथीयांनी मराठीला चालना दिली. महानुभाव पंथीयांनी तर मराठी भाषेला आपली पंथ भाषाच मानले होते.

चक्रधरस्वामी यांच्या आदेशावरून नागदेवाचार्य, केशिराजबास यासारख्या विद्वानांनी मराठीतून ग्रंथनिर्मिती केली. मुकुंदराजाचा विवेकसिंधु हा काव्यग्रंथ आणि महानुभावपंथी माहीमभट यांचा लीळाचरित्र हा गद्यग्रंथ मराठीतील पहिला मानला आहे. यावरून त्यांनी मराठी भाषेला किती महत्त्व दिले, हे सहज लक्षात येईल. संस्कृत भाषेला जेव्हा अतिशय महत्त्वाचे स्थान देऊन मराठी गौण मानली जाऊ लागली तेव्हा, संत एकनाथांनी खडा सवाल केला होता की, 'संस्कृत वाणी देवे केली, मराठी काय चोरपासोनी आली?' संत ज्ञानेश्वरांनी मराठी भाषेला अमृतापेक्षा ही जास्त गोड व महत्त्वपूर्ण संबोधले आहे. शेख महंमद सारखा मुस्लीम कवी असो, फादर स्टीफन्स सारखा ख्रिस्ती कवी असो की, विल्यम केरी सारखा इंग्रज कवी असो, या सर्वांनी मराठीचे गोडवे गायलेले व मराठीच्या भरभराटी मध्ये

आपले योगदान नोंदविले आहे.

मराठी भाषेला प्रदीर्घ अशी समृद्ध परंपरा आहे. विसाव्या शतकापासून मराठी भाषेचा अभ्यास वैश्विक स्तरावर पोहोचला आहे. प्रा. ह्यूल ब्लोक हे फ्रेंच देशातील संशोधक आहेत, यांनी मराठी भाषेचा अभ्यास केला आहे. प्रा. होटेभाकी इशिदा हे जपानी आहे. यांनी अनेक मराठी ग्रंथांचा जपानी भाषेत अनुवाद केला आहे. जर्मनीतील विश्वविख्यात संशोधक डॉ. गुंथर सोन्हायमर यांनी महानुभाव पंथाचा अभ्यास केला. लीळाचरित्र आणि चक्रधर स्वामी यांच्यावर सविस्तर लिहून, मराठी साहित्य जर्मनीत नेले. फादर डिलरी यांनी चारकरी संप्रदायाचा अभ्यास केला. केंद्रित विश्वविद्यालयाच्या डॉ. रोझेरीड ओहोनलोन यांनी 'महाराष्ट्रातील सामाजिक व सांस्कृतिक चळवळी'चा अभ्यास केला. लंडनच्या डॉ. फिलीप यानी महाराष्ट्रात येऊन मराठीचा अभ्यास केला. डॉ. एलिनार झेलीएट यांनी 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि त्यांच्या चळवळी' या विषयावर शोधनिबंध लिहून पीएच.डी. मिळविली. मराठीतील वृत्तपत्रे व पत्रव्यवहार कागदपत्रे मिळवून व त्यांचा अभ्यास करून पीएच.डी. मिळविणार्या त्या पहिल्या अमेरिकन लेखिका आहेत. अशा किततीतरी नावे आपल्याला सांगता येतील. आजही मराठी भाषेचा अभ्यास करणारे विदेशातील अनेक विद्यार्थी आहेत. यावरून मराठी भाषेचे महत्त्व आजही मोठेच प्रमाणात आहे. हे आपल्या सहज लक्षात येईल.

जागतिकीकरणामुळे मनुष्याच्या अस्तित्वाशी निगडित असणारे सर्वच प्रश्न आज ऐरणीवर आलेले आहेत. या सर्वांचा परिणाम भाषा संस्कृती कला जीवनावर झालेला आहे. यामुळे इतर बाबींच्या सौबतच भाषेच्या स्थिती गतीचा प्रश्नही ऐरणीवर आलेला आहे. मंज्ञापनाच्या साधनांनी आज जग जवळ आलेले आहे. जागतिकीकरणात इंग्रजी भाषेला आत्यंतिक महत्त्व आलेले आहे. त्यामुळे इतर भाषांचे भवितव्य काय ? असा प्रश्न उपस्थित झालेला आहे. जगातील एक तुर्तीयाश लोकांना इंग्रजी भाषा समजते २०५०पर्यंत अर्धे जग ही भाषा बोलू लागेल असे ही म्हटले जाते. या शतकाच्या मध्यापर्यंत महाराष्ट्रात मराठीचे स्थान, 'एक नागण्य बोली' एवढेच राहण्याची शक्यता आहे.

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

August-2021

SPECIAL ISSUE - (CCCXIII) 313

Indian Tribes : Past, Present & Future

Chief Editor
Prof. Virag.S.Gawande
 Director
 Aadhar Social
 Research &, Development
 Training Institute, Amravati.

Executive Editors
Dr. R. D. Sikchi,
 Principal,
Dr. D. E. Umbarkar,
 Professor & HOD Sociology,
 Sitabai Arts, Commerce & Science
 College, Akola

Editors
Dr. Sunil P. Gaygol,
 Associate Professor, Dept. of Sociology,
Prof. Dilip D. Kumare,
 Assistant Professor,
 Sitabai Arts, Commerce & Science
 College, Akola

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	आदिवासी साहित्य चेतना एंव संवेदना	डॉ. सुरेशकुमार केसवानी	1
2	पेसा (PESA) कायदा आणि आदिवासी समुदाय	प्रा. डॉ. रविंद्र विठोबा विखार	4
3	भारतीय स्वातंत्र्य लढा, आदिवासी चळवळी आणि आदिवासी समुदाय'	प्रा. डॉ. सुजाता आर. नाईक	8
4	गोंडी बोलीतील वाङ्मय (कोया लमूजाता सुजान)	प्रा.डॉ.हरिचंद्र नांगसू नरेटी	13
5	विदर्भातील नक्षलवादी चळवळ आणि आदिवासी समुदाय	प्रा.प्रमोद तुळशिराम मारकंडे	16
6	आदिवासी विकासाचे दृष्टिकोन	प्रा.डॉ.मेषराज रा.शिंदे	22
7	आदिवासी विकास धोरण आणि निती	प्रा.डॉ. डी. डी. शिंदे	26
8	आदिवासींच्या विकासाकरीता शैक्षणिक व आरोग्य विषयक धोरण	प्रा.अभय जायभाये	30
9	आदिवासी समाजाच्या सामाजिक स्थितीचे अध्ययन : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	डॉ. चंद्रशेखर पाटील	34
10	कोलाम जमातीचा सामाजिक व आर्थिक दर्जा	प्रा.डॉ.दिपक एम.सुखदेवे	37
11	भारतीय संविधान आणि आदिवासी समुदाय.	कु. सपना प्रल्हाद डोंगरे	41
12	आदिवासी समाजासाठी राबविण्यात येणाऱ्या विविध कल्याणकारी योजना	प्रा.स्मिता रामेश्वर देवर	45
13	आदिवासींच्या आरोग्याच्या समस्यांचे विश्लेषणात्मक अध्ययन	प्रा. अमरिष एस. गावंडे	49
14	नक्षलवादी चळवळीचा उदय व स्वातंत्र्योत्तर काळातील शेतकरी चळवळी	दिलीप दामु कुमरे	53
15	नक्षलवादी चळवळ आणि आदिवासी विकास (विशेष संदर्भ: गडचिरोली जिल्हा)	डॉ.बी.एम.कन्हाडे	62
16	आदिवासी स्त्रीयोंका बदलता दर्जा और भूमिका	कु. सपना प्रल्हाद डोंगरे	69
17	आदिवासींच्या शैक्षणिक व आरोग्यविषयक समस्या.	डॉ. आर. व्ही. मोरे	72
18	आदिवासींच्या सामाजिक समस्यांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन	सहा.प्रा.पुरुषोत्तम बांडे	77
19	आदिवासी विकास योजना व आदिवासी समुदाय	प्रा.डॉ. रविंद्र दगडू वाघ / प्रकाश एकनाथ वाघ	83
20	आदिवासी समाजाच्या दैनंदिन जीवनातील उपयोगी संगीत वाद्यांचे अध्ययन	सा.प्रा. अमोल वासुदेवराव गावंडे	90

गोंडी बोलीतील वाङ्मय (कोया लम्जाता सुजान)
प्रा.डॉ.हरिचंद नांगसू नरेटी
सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग, सीताबाई कला, वाणिज्य व
विज्ञान महाविद्यालय, अकोला.

भाषा आणि वाङ्मय हे समाजजीवनाचे वैभव आहे. या दृष्टीने त्याच्या समाजातील सांस्कृतिक जडणघडणीचा परिचय आपल्याला होत असतो. गोंडी बोलीतील वाङ्मयाचा आढावा घेताना या लोकवाङ्मयाचा समावेश आदिवासी साहित्यातच करावा लागेल. आदिवासींचे पारंपरिक लोकसाहित्य, लोकगीते, लोककथा, वाक्प्रचार, म्हणी इ. लोकसाहित्य आदिवासींनी परंपरेने जोपासले आहेत. आदिवासी जीवन-जाणीवा आणि संस्कृतीच्या अंगाने संशोधन करणाऱ्या संशोधकांनी घरेवसे आदिवासी लोकवाङ्मय उजेडात आणले आहेत. आदिवासी लोक वाङ्मयाने मुख्यता दोन भाग पडतात.

१) अलिखित वाङ्मय २) लिखित वाङ्मय

सद्यस्थितीत आदिवासींच्या अलिखित वाङ्मयाचे शोधकार्य सुरू असल्यामुळे पुढे जाऊन म्हणजे भविष्यात या वाङ्मयाचा लखलखीत चेहरा दिसणार यात शंका नाही.

लिखित वाङ्मय आता आदिवासींचे प्रकाशित नमोशिक्षित आदिवासी कवी लेखकांनी नव्या जाणिवेने, प्रेरणेने, पोटतिडकीने लिहिलेले आणि नियतकालिकामधून वेगवेगळ्या चर्चासत्रांमध्ये प्रसिद्ध झालेले. उदा. कथा, कविता, समीक्षा व वैचारिक लेख तद्वतच स्वतंत्र ग्रंथ इत्यादींचा विचार करता येतो. आदिवासींच्या विविध बोलीभाषा आहेत. काही बोलींना लिपी नाही तर काहींना लिपी आहे. परंतु सर्वसामान्य लोकांना ती ठाऊक नाही. त्यामुळे लिपी शिवाय वाङ्मय असेच आदिवासी साहित्याचे आणि त्यातच गोंडी साहित्याचे आजचे स्वरूप आहे.

साहित्य जगतामध्ये गोंडी वाङ्मयाला अस्मिता प्राप्त करून देण्याचे फार मोठे कार्य होऊन गेले. महाराष्ट्रातील चंद्रपूर जिल्ह्यामध्ये भद्रावती या ठिकाणी दि.२४ आणि २५ डिसेंबर १९८८ ला 'अखिल भारतीय गोंडवाना गोंडी साहित्य संमेलन' पार पडले होते. ज्यात संपूर्ण भारतामध्ये विखुरलेले गोंडी भाषेच्या साहित्यिकांनी एका विचारपीठावरून आपल्या भावनांचा 'दरवा' (हुंकार) पेश केला. या संमेलनामध्ये महाराष्ट्रावरोचरच मध्यप्रदेश, छत्तीसगढ, आंध्रप्रदेश, उत्तरप्रदेश, ओरिसा झारखंड, बिहार या राज्यातील गोंडी साहित्यिक, संघटक, कार्यकर्ते गण आणि विशाल जनसमुदाय यावेळी उपस्थित राहून आपल्या भावना, व्यथा, विद्रोह, संस्कृती, इतिहास, लिपी या सर्वांचा अर्थ याठिकाणी सरबोलपणे मांडण्यात आला. पुढे गोंडी वाङ्मयाचा उत्तरोत्तर हळूहळू विकास पावू लागला.

या गोंडी साहित्याला प्रकाशमान करण्याचे श्रेय तिरुनाल (श्रीमान) पुरुपोत्तम आडकू मेडमाके, शितल मरकम, डॉ. मोतीरावण कंगाली, डॉ.विनायक तुमराम, गोंडवानाचे संपादक सुन्दरसिंह ताराम या गोंडी साहित्यिकांना जातो.

'पेरसापेन शक्ती साक्षीने कडकडणाऱ्या टाळ्यांच्या एकमेव संगीतात

अन अफाट जनसमुदायाच्या साक्षीत

धर्म, संस्कृती, इतिहास व वेदना गोंडीयनांच्या

आजवर जोपासून ठेवणारे मन

रिक्त करणारे राहिले मान्यवर उरले

दिवाळी २०२१
रु. १५०/-

साहित्य बोलीभाषा विशेषांक

मालवणी वाडवळी आगरी इगडी वल्हाडी अहिराणी
कोल्हापूरी चंदगडी साकेतिक पारधी सामवेदी
ठक्करी गोंडी निहाली कातकरी पावरी कोरकू
कोल्हापूरी सोल्हापूरी तजावरी

मालवणी वाडवळी आगरी इगडी वल्हाडी अहिराणी
कोल्हापूरी चंदगडी साकेतिक पारधी सामवेदी
ठक्करी गोंडी निहाली कातकरी पावरी कोरकू
कोल्हापूरी सोल्हापूरी तजावरी

ल वों सो आ डी
र वी धो पा को
रव वी कुं आ हा डी
को वी आ हा वी आ
को वी क डी वी वी वी
पा वी आ कु री रव वी
लहा डी धी वी ली
वा र वों वी वी वी

मालवणी वाडवळी आगरी इगडी वल्हाडी अहिराणी
कोल्हापूरी चंदगडी साकेतिक पारधी सामवेदी
ठक्करी गोंडी निहाली कातकरी पावरी कोरकू
कोल्हापूरी सोल्हापूरी तजावरी

मालवणी वाडवळी आगरी इगडी वल्हाडी अहिराणी
कोल्हापूरी चंदगडी साकेतिक पारधी सामवेदी
ठक्करी गोंडी निहाली कातकरी पावरी कोरकू
कोल्हापूरी सोल्हापूरी तजावरी

मुंबई मराठी साहित्य संघाचे त्रैमासिक

साहित्य : दिवाळी २०२१

'महाराष्ट्रातील बोलीभाषा' विशेषांक

संपादक : नारायण लाळे

अनुक्रम

- भाषाविविधतेची मशागत / ३
डॉ. गणेश देवी
 - मायेमोगाची माय माझी मालवणी / ८
प्रवीण दशरथ बांदेकर
 - मालवणी ललितलेख : आबोलेचो बळेसर / १५
रश्मी कशेळकर
 - वाडवळी बोलीभाषेतील सौंदर्यस्थळे / १९
डॉ. मधुकर केशव वर्तक
 - वाडवळी कथा : हळदीसे / २६
प्रा. स्मिता पाटील
 - आगरी समाजाची लोकसंस्कृती स्वरूप व परंपरा / ३२
डॉ. अविनाश पाटील
 - आगरी कथा : आकासदिवा / ४०
भानुदास पाटील
 - सामवेदी बोली / ४६
डॉ. नरेश माईक
 - कोल्हापुरी भाषा / ५३
डॉ. नंदकुमार मोरे
 - चंदगडी बोली / ६३
प्रा. डॉ. गोपाळ ओमाणा गावडे
 - अहिराणी बोली / ६७
डॉ. रमेश सीताराम सूर्यवंशी
 - मोलापुरी बोलीची वैशिष्ट्ये / ७४
डॉ. राजशेखर शिंदे
 - वन्हाडी बोली : काल आज आणि उद्या / ७७
डॉ. प्रतिमा इंगोले
 - तंजावरची मराठी बोलीभाषा / ८१
निखिल चेल्लारीकर
 - झाडी बोली : अध्यतन, अवलोकने / ८८
डॉ. हरिशंकर बोरकर
 - 'न्हांगूल आदार इला' सामाजिक वास्तवाचे पारुषी / ९६
डॉ. देवानंद सोनटक्के
 - कोलामी भाषेचे स्वरूप व विवेचन / १०३
डॉ. श्रीकृष्ण काकडे
 - ठाकरी बोली / १०७
मोहन रणसिंग
 - गोडी बोलीतील वाक्यरचना आणि पदबंध / ११६
डॉ. हरिचंद्र नांगसु नरेटी
 - आदिवासी निहाली भाषेचे स्वरूप / १२२
रश्मी जगदीशराव सातफळे
 - आदिम कातकरी लोकांचे राहणीमान व संस्कृती / १२५
दत्तात्रय चि. पवार
 - कोरकू बोली / १३०
डॉ. काशीनाथ बन्हाटे
 - आदिवासी पावरा समाज आणि पावरी बोलीभाषा / १४३
संतोष पावरा
 - मराठीच्या सांकेतिक आणि गुप्त बोली / १४९
डॉ. अनंता कस्तुरे
 - बोलीभाषेतील कथाविश्व / १५८
मनीष पाटील
- कविता
- मालवणी बोली - दादा मडकईकर, कल्पना बांदेकर / १६६
 - आगरी बोली - एल.बी. पाटील / १६७
 - सामवेदी बोली - सिसिलिया कार्नालो / १६७
संगीता वाझ / १६८
 - वाडवळी बोली - सुहास राऊत / १६९
 - कादोडी बोली - बर्नड लोपीस / १७०
 - अहिराणी बोली - मंदाकिनी पाटील / १७०
 - मराठवाडी बोली - अमृत तेलंग / १७१
 - तावडी बोली - अशोक कौतिक कोळी / १७२
 - झाडी बोली - लोकराम शेंडे / १७३
 - चंदगडी बोली - हणमंत पाटील / १७३
 - कोरकू बोली - रामगोपाल भिलावेकर / १७४
 - दखनी बोली - डी. के. शेख / १७५
 - बंजारा बोली - वीर राठोड / १७५
 - पावरी बोली - विठ्ठल भंडारी / १७६
- परिचय / १७८ ते १८१

बोलीभाषा विशेषांक

लेख

गोंडी बोलीतील वाक्यरचना आणि पदबंध

डॉ. हरिचंद नांगसू नरेटी

'गोंडी' शब्दाच्या व्युत्पत्तीबद्दल विद्वानांमध्ये एकवाक्यता आढळून येत नाही. महाराष्ट्र स्टेट गॅझेटियरमध्ये हिंदूंनी आदिवासी जमातीला 'गोंड' हे नाव दिल्याचा उल्लेख आहे. भारतीय विश्वकोशात मात्र 'गोंड' हे नाव कोणी दिले याविषयी माहिती मिळते. चौदाव्या शतकातील मुस्लिमांनी प्रथम 'गोंड' व 'गोंडवन' हे शब्द वापरले.

सामाजिक जीवनात संपर्क आणि संदेशवहनाचे साधन म्हणून भाषेला फार महत्त्वाचे स्थान आहे. या कारणाने ती सामाजिक आणि सांस्कृतिक संदर्भातील एक मुख्य साधन बनते. भाषा आणि वाङ्मय हे समाजजीवनाचे वैभव आहे. या दृष्टीने त्या त्या समाजातील सांस्कृतिक जडणघडणीचा परिचय आपल्याला होत असतो.

'गोंड' ही एक आदिवासी जमात होय. ती अनार्य जमात असून, द्रविडियन गटातील मानली जाते. गोंड ज्या परिसरात बहुसंख्येने राहतात, त्या भूप्रदेशाला गोंडवन हे नामाभिधान प्राप्त झाले आहे. जातिवाचक अर्थाने 'गोंड' ही जात अस्तित्वात नाही, कारण कोणतीही गोंड नावाने ओळखली जाणारी व्यक्ती स्वतःला कधीच गोंड संबोधित नाही. तर ती स्वतःची ओळख करून देताना कोयावंशीय 'कोयतुर' किंवा 'कोई', गायता, प्रधान, ढोली, बुरड, कोयता, माडिया, मुरिया अशी करून देते. त्यांचा धर्म आणि संस्कृती 'कोयतुर' संस्कृती म्हणून ओळखली जाते. 'मराठी भाषा उद्गम आणि विकास' या आपल्या ग्रंथात कृ. पां. कुलकर्णी यांनी गोंड हे आर्यपूर्व काळापासून या देशातील 'मूलनिवासी' असून त्यांची पाणिनीपूर्व काळात महाराष्ट्रात संपन्न वसाहत असल्याचा उल्लेख केला आहे. आज गोंडाच्या संपन्न वसाहती दिसत नाहीत, याचाच अर्थ एक तर त्यांच्यावर कोणी आक्रमण करून त्यांच्या वसाहती उद्ध्वस्त केल्या असतील किंवा ते काळाच्या उदरात गडप झाले असतील.

'गोंडी' शब्दाच्या व्युत्पत्तीबद्दल विद्वानांमध्ये एकवाक्यता आढळून येत नाही. महाराष्ट्र स्टेट गॅझेटियरमध्ये हिंदूंनी आदिवासी जमातीला 'गोंड' हे नाव दिल्याचा उल्लेख आहे. भारतीय विश्वकोशात मात्र 'गोंड' हे नाव कोणी दिले याविषयी माहिती मिळते. चौदाव्या शतकातील मुस्लिमांनी प्रथम 'गोंड' व 'गोंडवन' हे शब्द वापरले. याच संदर्भात इतिहासतज्ज्ञ अ.ज. राजूरकर म्हणतात, 'तेलुगु भाषेत 'कोंडा' ह्याचा अर्थ पर्वत किंवा पहाड असा होतो. ह्या अर्थाने पर्वताच्या पहाडाच्या आश्रयाने वास्तव्य करणारे व एका विशिष्ट धर्मसंस्कृतीचे आचरण करणारे लोक ते 'गोंड' होत. ह्याचा पुढे अपभ्रंश होऊन गोंड हा शब्द तयार झाला असावा.

गोंड लोक जी भाषा बोलतात, ती 'गोंडी' भाषा होय. ही भाषा प्राचीनतम असल्याचे पुरावे आढळतात. गोंडी भाषा ही प्राचीन 'तामीळ' असल्याचे मत फादर हेरॉस, काल्डवेल, न्यायमूर्ती रानडेनी म्हटले आहे. चंद्रपूर डिस्ट्रिक्ट गॅझेटियरमध्ये गोंडी भाषा ही द्रविड भाषासमूहातील एक भाषा असल्याचा उल्लेख केला आहे. गोंडीचे नाते हे द्रविडसमूहाशी आहे असे डॉ. जी. ए. ग्रीवर्सन यांनी आपल्या भारतातील भाषिक पाहणीवरील पुस्तकात गोंडी भाषेचा विचार करताना व्यक्त केले आहेत. इतिहाससंशोधक राजूरकर यांना गोंडीचे मूळ द्रविड भाषासमूहात आहे हे मत मान्य नसल्याचे दिसते. त्यांच्या मते गोंडी भाषा ही वन्य भाषा आहे. गोंडी भाषेवर मराठी,

MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318

Special Issue
01 March 2022

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना मति गेली, मतिविना चित्त गेले
चित्तविना शून्य स्वचले, इतके आनर्ध एकदा जन्मिलेने केले

-अहमदाबाद ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता चा आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC-251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07568057695,09860203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

71) ROLE OF ENTREPRENEURS IN ECONOMIC DEVELOPMENT IN INDIA Mrs. Asma singh sidar, Distt. Korba (C.G)	278
72) Features of Stand-up India Prof. Sudhir L. Khadse, Dist – Jalgaon (Maharashtra)	281
73) Use of ICT in Teaching Ku.Kirti S.Pandit, Wardha	283
74) Use of ICTs in Social Work Education & Field Work Training during Covid-19... Shivaji R. Tuppekar, Amravati	285
75) Use of ICT in Teaching Dr.Harsha Dhule (Chikhalkar), Akola	289
76) Use of ICT in Teaching Prof. Rahul P.Ghuge, Akola	293
77) USE OF MODERN TECHNOLOGY IN TODAY'S INDIAN MUSIC VIVEK SANTOSHRAO CHAPKE, JHUNJHUNU, RAJASTHAN	296
78) RE-SKILLING OF CULTURAL MILIEU: CONTEXTUALIZING DEBATE IN FICTIONS OF ... Ratanlal L. Yeul, Akola	298
79) Yoga - way of human well being Assistant Prof.Dr. Shakuntala Patil, Ichalkaranji	302
80) USE OF ICT IN TEACHING Dr.Maralihalli.Y.Y., Dist:- Haveri State:- Karnataka	306
81) कोरोना काळातील भारतातील मुख्य उद्योगांवर झालेले परिणाम व आव्हाने कु. अर्चना र. बोडे, अकोला	308
82) शास्वत विकास : चिरकालीन विकासाची गरज डॉ. नितीन ज्ञानदेव चौधरी, अकोला	311
83) आर्थिक नवप्रवर्तन प्रा डॉ नीता नंदलाल तिबारी, अकोला	315
84) मराठी भाषा : सद्यस्थिती डॉ. कैलास वानखडे, अकोला(महाराष्ट्र)	320
85) नाविन्यता व उद्योजकता विकासात महाराष्ट्र राज्याचे योगदान संतोष देविदास मोहधरे, जि. वर्धा	325
86) अध्यापनात माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा वापर सी. प्राची चैतन्य पाटील, अकोला	328

कोरोना काळातील भारतातील मुख्य उद्योगांवर झालेले परिणाम व आव्हाने

डॉ. अर्चना ए. बोंडे

सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग
सीताबाई कला, नाणिक्य, व विज्ञान महाविद्यालय,
अकोला

सारांश

वर्ष २०२० पासून कोविड-१९ चा संसर्गाने संपूर्ण जगभरत धैमान घातले आहे. या विषाणूचा प्रभाव झालेला नाही असा एकही देश नाही. जगातील प्रत्येक देशावर याचा कमी-अधिक प्रमाणात प्रभाव झालेला आढळून येत आहे. भारतातही याचा प्रभाव प्रत्येक क्षेत्रावर झालेला असून यामुळे त्याचे परिणाम प्रकटनीत जाणवतील.

प्रस्तुत संशोधन निबंधात कोविड-१९ चा विषाणूच्या संसर्ग काळात भारतातील मुख्य उद्योगांवर झालेल्या परिणामांची चर्चा करण्यात आलेली आहे. बीजसंज्ञा- कोविड-१९, कोरोना महामारी, उद्योग, परिणाम, टाळेबंदी

प्रस्तावना

जवळपास मागील दोन वर्षांपासून सर्व देशातील जनता ही कोरोना महामारी सोबत लढत आहे. देशाच्या टाळेबंदीमुळे देशातील बऱ्याच उद्योगांवर त्याचा विपरीत परिणाम जाणवलेला आहे. तर काही उद्योगांवर परत नव्याने उभे राहण्यासाठी विविध आव्हानांचा सामना करावा लागणार आहे.

कोविड-१९ चा विषाणूचा संसर्ग रोखण्यासाठी देशभर टाळेबंदी कोलेली होती तसेच अजूनही बऱ्याच उद्योगात शंभर टक्के कामगारांच्या उपस्थितीला मनाई आहे. त्यामुळे भारतातील उद्योगांवर त्याचा प्रभाव झालेला दिसून येतो. प्रस्तुत अभ्यासा अंतर्गत कोरोना

महामारीमुळे भारतातील उद्योगसमूहांसमोरील आव्हाने व परिणाम यांची शोधात्मक चर्चा करण्यात आलेली आहे.

उद्दिष्टे

कोविड-१९ चा विषाणूच्या संसर्ग काळात भारतातील मुख्य उद्योगांवर झालेले परिणाम व उद्योगांसमोरील आव्हाने या संदर्भात चर्चा करणे हे प्रस्तुत अभ्यासाचे उद्दिष्ट्य आहे.

माहिती स्रोत

प्रस्तुत संशोधन निबंधासाठी उपयोगात आलेली माहिती ही द्वितीय स्त्रोतावर आधारित आहे. प्रस्तुत माहिती ही पूर्वप्रकाशित साहित्य, संशोधन पत्रिका, दैनिक वर्तमान पत्रातिल लेख, इंटरनेट वर उपलब्ध साहित्य इत्यादी द्वारे संकलित केलेली आहे.

संकलित केलेल्या माहितीचे योग्य आकलन करून त्याला मुख्य मुद्द्यांच्या आधारे प्रस्तुत संशोधन निबंधात मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

कोरोना (कोविड-१९) महामारीचा प्रभाव

कोविड-१९ च्या साधीने प्रत्येक घटकावर परिणाम केलेला असून त्याचा थेट प्रभाव मानवाच्या वर्तनावर झालेला आढळून येतो. या महामारीचा संसर्ग रोखण्यासाठी करण्यात आलेल्या टाळेबंदीमुळे देशातील अनेक छोटे व्यवसाय बंद पडलेत तसेच ज्यांची उपजीविका रोजगारी अवलंबून आहे अशा कामगारांना उपास नारीची वेळ आलेली दिसून आलेली होती.

भारताच्या अर्थव्यवस्थेत उत्पादन क्षेत्राचे मोठे योगदान आहे तसेच त्यांच्यासाठी सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग क्षेत्राच्या अनेक उपविभागांकडून योगदान प्राप्त होत असते. मोठव उद्योगांवर वर परिणाम झाला तर त्याचा इतर घटकांवर अनेक पटींनी मोठा परिणाम होतो.

या महामारीचा भारतातील मुख्य उद्योगसमूहांवर झालेले परिणाम व त्यांच्या पुढील आव्हाने हे पुढील प्रमाणे स्पष्ट करण्यात आलेले आहे.

वाहन उद्योग

या महामारीच्या काळात वाहनांची विक्री घटलेली असून त्याचे आव्हाने या उद्योगांसमोर आहे. याचा थेट परिणाम संबंधित उद्योगांवर झालेला आढळून

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

August-2021

SPECIAL ISSUE - (CCCXIII) 313

Indian Tribes : Past, Present & Future

Chief Editor
Prof. Virag.S.Gawande
Director
Aadhar Social
Research &, Development
Training Institute, Amravati.

Executive Editors
Dr. R. D. Sikchi,
Principal,
Dr. D. E. Umbarkar,
Professor & HOD Sociology,
Sitabai Arts, Commerce & Science
College, Akola

Editors
Dr. Sunil P. Gaygol,
Associate Professor, Dept. of Sociology,
Prof. Dilip D. Kumare,
Assistant Professor,
Sitabai Arts, Commerce & Science
College, Akola

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

संपादक मंडळ

सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला तसेच पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी यांच्यातील सामंजस्य कराराच्या (एमओयु) अनुषंगाने 'भारतीय आदिवासी : काल, आज आणि उद्या' या शिर्षकाखाली या जर्नलचे प्रकाशन करण्यात आले. अंकाचे संपादकीय मंडळ खालीलप्रमाणे आहे -

मुख्य संपादक - प्रा. विराग एस. गावंडे, डायरेक्टर, आधार सोशल रिसर्च अँड डेव्हलपमेंट ट्रेनिंग इन्स्टिट्यूट, अमरावती

कार्यकारी संपादक -

- डॉ. आर. डी. सिकची, प्राचार्य, सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला
- डॉ. डी. ई. उंबरकर, प्राध्यापक व विभाग प्रमुख (समाजशास्त्र विभाग), सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला

संपादक -

- डॉ. सुनिल प्रल्हाद गावगोळ, सहयोगी प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग, सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला
- प्रा. दिलीप डी. कुमरे, साहाय्यक प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग, सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला

संपादक मंडळ -

- डॉ. भारती एस. पटनायक - विभाग प्रमुख (इंग्रजी विभाग), सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला
- डॉ. संतोष चतुर - विभाग प्रमुख (मराठी विभाग), मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय, दारका
- डॉ. कैलास बागखेडे - प्राध्यापक, (मराठी विभाग), सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला
- डॉ. पुरुषोत्तम बांडे - विभाग प्रमुख (समाजशास्त्र विभाग), जीजामाता कला महाविद्यालय, दारका
- डॉ. श्याम दुतोडे - विभाग प्रमुख (समाजशास्त्र विभाग), भाउसाहेब शिंगणे महाविद्यालय, साखरखेडा
- डॉ. अमरेश गावंडे - विभाग प्रमुख (समाजशास्त्र विभाग), भावेकर कला महाविद्यालय, खडकी
- डॉ. संकेत काळे - साहाय्यक प्राध्यापक, पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी
- डॉ. बळीराम अवचार - साहाय्यक प्राध्यापक, पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी
- प्रा. सुभाष दामोदर - विभाग प्रमुख (राज्यशास्त्र विभाग), सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला
- डॉ. संतोष कुळकर्णी - साहाय्यक प्राध्यापक (इतिहास विभाग), सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला
- डॉ. प्रसन्नशीत गावंडे - विभाग प्रमुख (अर्थशास्त्र विभाग), सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला

शोधकर्त्यांनी या जर्नलच्या अंकाकरिता जे शोध निबंध प्रकाशनाकरिता पाठविले होते, त्यांचे संपादकीय मंडळाने मूल्यमापन केले असले तरी सुध्दा सन्माननीय शोधकर्त्या हे त्यांच्या शोध निबंधाच्या वास्तविकतेकरिता आणि काही संशोधनशील मजकुराकरिता जबाबदार असतील याची सर्वांनी नोंद घ्यावी.

21	भटक्या जमातीतील गोसावी समाज	वंदना चरडे (कामडी)	96
✓ 22	आदिवासींच्या सामाजिक व सांस्कृतिक मानवाधिकाराचे समाजशास्त्रीय अध्ययन	प्रा. डॉ. सुनिल प्रल्हाद गायगोळ	100 ✓
23	स्थलांतरित आदिवासी महिला मजुरांच्या आर्थिक व आरोग्य विषयक समस्यांचे अध्ययन(विशेष संदर्भ अमरावती जिल्हा)	कु. दिप्ती गोपाळराव नेहर	106
24	आदिवासी स्त्रियांच्या सामाजिक समस्या आणि भूमिका	डॉ. दामोदर सी. दुधे	112
25	कोव्हीड १९ चा आदिवासी समाजावरील परिणाम	प्रा. स्नेहल रामेश्वर खंडारे	116
26	भारतातील आदिवासींच्या सामाजिक चळवळी—एक अध्ययन	प्रा. डॉ. बळीराम परशराम अबचार	119
27	आदिवासी विकास	प्रा. डॉ. अर्चना नारायण धर्मे	125
28	आदिवासींचे सण व संस्कृती सहसंबंध	प्रा. डॉ. संतोष विष्णू चतुर	128
29	साहित्य आणि आदिवासी समुदाय	प्रा. डॉ. केशव सिताराम गोरे	134
30	आदिवासी समुदायाची संस्कृती, चळवळी, कायदा व योजना	प्रा. डॉ. सुनिता तुकाराम राठोड	139
31	आदिवासी समुदायाच्या आरोग्य स्विकृतीचे अध्ययन	प्रा.मनिषा किर्तने	143
32	आदिवासी संरक्षणासाठीच्या घटनात्मक तरतुदी	प्रा. डॉ. .के.जी. वाकोडे	146
33	आदिवासी आणि आरोग्य	प्रा.डॉ.कविता ज्ञानेश्वर कावरे	149
34	महाराष्ट्रातील आदिवासींकरिता महाराष्ट्र शासनाच्या विकास योजना	प्रा. डॉ. सुधिर ना. देशमुख	153
35	पंचायत राज व अनुसूचित जमातींच्या महिलांचा सहभाग	प्रा. डॉ. राखी श्रीराम तुरस्कर	157
36	आदिवासींच्या अस्तित्वाचा लढा	डॉ. माया बा. मसराम	160
37	आदिवासी महिला नेतृत्व आणि परिवर्तन (संदर्भ : चरणामाळ, उमरपादा, वसरबळ, खरगाव, बार्सा, कुडासी, साक्री, मांजरी, पिंपळगाव, तालुका साक्री, जिल्हा धुळे)	डॉ. अनंत व्ही. देशमुख	164
38	आदिवासींचे आरोग्य : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन (विषय संदर्भ – वर्धा जिल्हा)	धिरज सतिशराव नाईक	168
39	आरोग्य विषयक समस्या आणि आदिवासी समुदाय	प्रा.पांडुरंग रस्तूम पाचपुते	173
40	पेसा कायदा : आदिवासी समुदायाच्या विकासाचा राजमार्ग	डॉ. दिलीप बारसागडे	177
41	भारतीय संविधान आणि आदिवासी समुदाय	प्रा.डॉ.बाळासाहेब जी.जोगदंड	181

आदिवासींच्या सामाजिक व सांस्कृतिक मानवाधिकारांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन
प्रा.डॉ.सुनिल प्रल्हाद गायगोळ
सहयोगी प्राध्यापक, पदवी व पदव्युत्तर समाजशास्त्र विभाग, सीताबाई कला,
वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला

प्रस्तावना -

भारतात २०११ च्या जनगणनेनुसार ८.६ टक्के आदिवासी तर महाराष्ट्रात ९.४ टक्के आदिवासींचा लोकसंख्या आहे. त्याचप्रमाणे विदर्भातील एक महत्त्वाचे आदिवासी शेत म्हणजे अमरावती जिल्हा होय. याठिकाणी प्रामुख्याने कोरक, राजगोड, पात्की, निहाल, नवासी, मिल्स इत्यादी आदिवासी जमाती प्रामुख्याने आढळतात. अमरावती जिल्ह्यातील एकूण आदिवासी लोकसंख्येपैकी जवळपास ७६ टक्के आदिवासी दुर्मीळ नेळगाट उपविभागातील भारगी व खिळलठा या दोन तालुक्यांमध्ये वास्तव्य करताना आढळतात. इतक्या मोठ्या संख्येने असलेला हा आदिवासी समुदाय इतत समुदायापासून केवळ ५०-६० कि.मि. दूर असताना देखील त्याचा अपेक्षित असलेला सामाजिक व सांस्कृतिक विकास झालेला नाही, याचे प्रमुख कारण म्हणजे आजपर्यंत त्यांच्या झालेल्या मानवाधिकारांचे हननच होय. त्यामुळेच अमरावती जिल्ह्यातील आदिवासी समुदायात आज अनेकविध समस्या जसे - निक्षेपता, दारिद्र्य, अंधश्रद्धा, बेरोजगारी, सामाजिक भेदभाव, सांस्कृतिक षट, धार्मिक विस्कंवार, कुपोषण, कर्जबाजारीपणा, बालमृत्यु, गर्भवती माता मृत्यु, व्यसनधिनता, परंपराप्रियता व मूळ संस्कृतीचा ऱ्हास इत्यादी समस्या निर्माण झालेल्या दिसतात.

अधिकार ही मानवी विकासची मूलभूत गरज होय. अधिकाराशिवाय मानवी जीवनाची कल्पनाच करता येत नाही. सर्वसामान्यतः व्यक्तिला जगण्यासाठी व व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी ज्या अधिकारांची आवश्यकता असते, त्याला मानवाधिकार म्हणतात. हे अधिकार व्यक्तिला जन्माने प्राप्त झाल्यामुळे ते हिरवून घेण्याचा अधिकार कोणालाही नसतो. प्रत्येक व्यक्ती जन्माने स्वतंत्र असतो त्यामुळे त्यांचा बंधने लढणे योग्य नाही. तरीही प्रत्येक समाजात व्यक्तीच्या जन्मानंतर अनेक प्रकारची बंधने लादली जातात व नैसर्गिक हक्कांपासून काही व्यक्तींना वंचित ठेवण्यात येते. जगात सर्वच देशांमध्ये आदिवासी व्यक्तींच्या अधिकारांचे हनन सतत होत असताना दिसते. प्रत्येक राज्याचे हे कर्तव्य आहे की, आदिवासी समुदायातील व्यक्तींच्या विकासासाठी पोषक परिस्थिती व अनुकूल वातावरण निर्माण करून विकासाची समान संधी त्यांचा उपलब्ध करून द्यावी. आदिवासी व्यक्तींना भारतात ही नेहमी मानवाधिकारांपासून वंचित ठेवल्याने त्यांचा विकास झालेला दिसत नाही. आदिवासी या दुर्बल घटकाला प्रत्येक कालखंडातील काही विशिष्ट घटकांनी आपल्या फायद्यासाठी त्यांच्या मानवी हक्कांपासून वंचित ठेवल्याने या समुदायांमध्ये अनेक प्रकारच्या समस्या वेळोवेळी निर्माण झालेल्या आहेत. आदिवासी समुदाय हा प्रत्येक समाजातील संस्कृतिच मूलभूत आधार स्तंभ होय. त्यामुळे आदिवासींचे जतन करणे, विकास करणे आणि भंगण करणे हे आमचे आद्य कर्तव्य होय. जागतिक मानवाधिकारांच्या संकल्पनेत आदिवासींचे हक्क, त्यांच्या समस्या, त्यांचे रक्षण करणारे पटक, रक्षणार्थासून संरक्षण करणाऱ्या तरतुदी आणि खपरे यांचे विस्तृत विवेचन करण्यात आले आहे.

संशोधनाचे उद्देश्य -

1. मानवाधिकारांचा अर्थ स्पष्ट करणे
2. मानवाधिकारांचे व्यक्ति-जीवनगतिक अर्थ स्पष्ट करणे
3. आदिवासींच्या सामाजिक व सांस्कृतिक दर्जाचा अभ्यास करणे
4. आदिवासींचे सामाजिक व सांस्कृतिक मानवाधिकार जातून घेणे
5. आदिवासींच्या सामाजिक मानवाधिकारांचे उल्लंघन करणाऱ्या घटकांचे अध्ययन करणे
6. आदिवासींचेच रक्षण होणारे सांस्कृतिक संरक्षण अभ्यासणे

ISSN 2319 - 359X
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

IDEAL

Volume - IX

Issue - II

March - August - 2021

Marathi Part - II

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal No. 47026

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.601

www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dir), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

❧ CONTENTS OF MARATHI PART - II ❧

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२५	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या शैक्षणिक विचारांची प्रासंगिकता प्रा. डॉ. सुनिल प्रल्हाद रायगोळ	११८-१२२
२६	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर: स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्यायाचा विचार करणारे महानायक प्रा. डॉ. प्रदीप रामकृष्ण राऊत	१२३-१२५
२७	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे लोकशाही विषयक विचार डॉ. मनिषा शंकर यादव	१२६-१२९
२८	भारतीय स्त्रीयांचे मुक्तीदाते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रा. डॉ. सौनवले राजकुमार रंगनाथ	१३०-१३५
२९	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि सामाजिक चळवळी कु. प्रियंका कि. जगदेवे	१३६-१३९
३०	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार प्रा. यादव जे. बी.	१४०-१४५
३१	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार आणि सद्यस्थितीतील उपयुक्तता डॉ. एन. एल. गोंडारगे	१४६-१५०

२५. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या शैक्षणिक विचारांची प्रासंगिकता

प्रा. डॉ. सुनिल प्रल्हाद गायगोळ

सहयोगी प्राध्यापक व विभाग प्रमुख, पदवी व पदव्युत्तर, समाजशास्त्र विभाग, सोताबाई कला, वणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला.

प्रस्तावना

डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर अष्टोत्तु व्यक्तित्वाचे धनी असून सर्वसामान्य लोकांचे प्रेरणा स्त्रोत आहेत. सुप्रसिद्ध कायदेतज्ज्ञ, राजकीय नेता, इतिहासकार, अर्थतज्ज्ञ, महान विचारवंत, उत्कृष्ट लेखक, दार्शनिक नेता, शिक्षणतज्ज्ञ आणि किसानांच्या शतकात शिक्षणाच्या माध्यमातून मानवमुक्तीचा अभूतपूर्व लढा उभा करणारे सर्वसामान्यांचे नेते म्हणून डॉ. आंबेडकर जगभर प्रसिद्ध आहेत. स्वातंत्र्योत्तर वरळात भारताची राज्यघटना बनविणाऱ्या मसुदा समितीचे ते अध्यक्ष होते त्यामुळेच त्यांना भारतीय संविधानाचे शिल्पकार म्हणून संबोधिले जाते. म्हणूनच डॉ. एक लिहितात, 'डॉ. आंबेडकर संविधानाचे जनकच नाही तर 'जननी' आहेत' बहुजनांच्या उच्चरगसाठी अहोरात्र त्यांनी महत्त्वपूर्ण कार्य केले म्हणूनच इ. स. १९९० साली भारतीय शासनाने त्यांना 'भारतरत्न' चा भारतातील सर्वोच्च पुरस्काराने गौरवाचिन केले आहे.

भारतात प्राचीन काळापासून शिक्षण ही काही जाती व धर्म यांची मक्तेदारी असल्याकारणाने यादिकाणी अनेक प्रकारची विषमता अस्तित्वात आली आहे. म्हणूनच डॉ. आंबेडकर म्हणतात, शिक्षण हे सर्वसामान्य लोकांकरिता न्याय व हक्क प्राप्तीचे महत्त्वाचे साधन होय. समाजातील विषमता दूर करून सर्वसामान्य लोकांना आपल्या अधिकारांची जाणिव आणि त्यासाठी लढण्याची प्रेरणा शिक्षणाव्येच मिळत असल्याचे डॉ. आंबेडकर म्हणतात. त्यांच्या मते, शिक्षणातून सभ्य समाजाची निर्मिती होत असल्याने त्यावर प्रत्येकाला समान अधिकार असणे आवश्यक आहे. शिक्षण हे साध्य वपून ते साधन आहे त्यामुळे या साधनाचा प्रत्येक व्यक्तित्ने आपल्या आयुष्यात वापर करणे आवश्यक आहे. परगतील स्त्रियांना शिक्षणाचे अधिकार असणे आवश्यक आहे, कारण परगतील स्त्री शिकली तर सर्व कुटुंब शिकेल असा डॉ. आंबेडकरांना विश्वास होता.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा जन्म १४ एप्रिल १८९१ साली मध्यप्रदेश मधील महू या ठिकाणी झाला. वडील ब्रिटिश सैन्यात सुभेदार म्हणून कार्य करीत होते. वडिलांच्या प्रेरणेनेच ते शिक्षणाकडे आकर्षित झाले. डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या वैयक्तिक जीवनात लहानपणा पासूनच शिक्षण घेत असतांना अनेक प्रकारच्या सामाजिक व आर्थिक समस्यांचा सामना करून विविध पदव्या प्राप्त केल्या आहेत. ज्या काळात शिक्षण ही काही विशिष्ट जातीची मक्तेदारी होती त्याकाळात डॉ. आंबेडकरांनी भारतात गरीब कॉलेजिया विद्यापीठ आणि लंडन येथील स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स या ठिकाणी जावून अनेक पदव्यांमध्ये प्राविण्या प्राप्त करून घेवून दिले की शिक्षण ही जातीच्या आधारावर नाही तर व्यक्तित्वाच्या पात्रतेवर आधारित असणारी बाब होय.

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

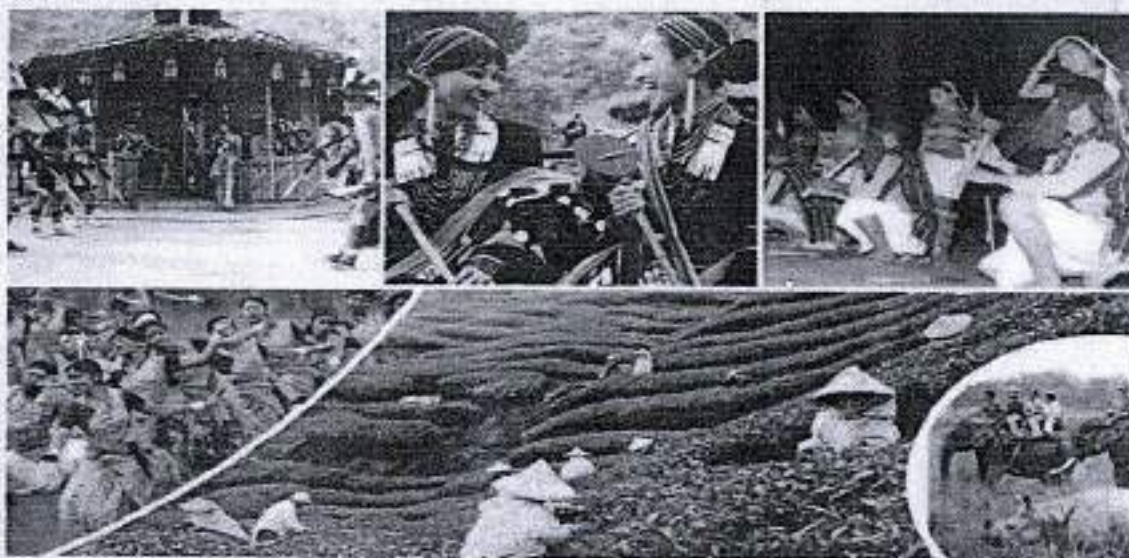
Peer Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

August-2021

SPECIAL ISSUE - (CCCXIII) 313

Indian Tribes :Past, Present & Future

Chief Editor
Prof. Virag.S.Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute, Anravati.

Executive Editors
Dr. R. D. Sikchi,
Principal,
Dr. D. E. Umbarkar,
Professor & HOD Sociology,
Sitabai Arts, Commerce & Science
College, Akola

Editors
Dr. Sunil P. Gaygol,
Associate Professor, Dept. of Sociology,
Prof. Dilip D. Kumare,
Assistant Professor,
Sitabai Arts, Commerce & Science
College, Akola

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	आदिवासी साहित्य चेतना एव संवेदना	डॉ. सुरेशकुमार केसवानी	1
2	पेसा (PESA) कायदा आणि आदिवासी समुदाय	प्रा. डॉ. रविंद्र विठोबा विखार	5
3	भारतीय स्वातंत्र्य लढा, आदिवासी चळवळी आणि आदिवासी समुदाय	प्रा. डॉ. सुजाता आर. नाईक	9
4	गोंडी बोलीतील वाङ्मय (कोया लम्जाता सुजान)	प्रा.डॉ.हरिचंद नांगसू नरेटी	14
5	विदर्भातील नक्षलवादी चळवळ आणि आदिवासी समुदाय	प्रा.प्रमोद तुळशिराम मारकडे	17
6	आदिवासी विकासाचे दृष्टिकोन	प्रा.डॉ.मेषराज रा.शिंदे	23
7	आदिवासी विकास धोरण आणि निती	प्रा.डॉ. डी. डी. शिंदे	27
8	आदिवासीच्या विकासाकरीता शैक्षणिक व आरोग्य विषयक धोरण	प्रा.अभय जायभाये	31
9	आदिवासी समाजाच्या सामाजिक स्थितीचे अध्ययन : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	डॉ. चंद्रशेखर पाटील	35
10	कोलाम जमातीचा सामाजिक व आर्थिक दर्जा	प्रा.डॉ.दिपक एम.सुखदेवे	38
11	भारतीय संविधान आणि आदिवासी समुदाय.	कु. सपना प्रल्हाद डोंगरे	42
12	आदिवासी समाजासाठी राबविण्यात येणाऱ्या विविध कल्याणकारी योजना	प्रा.स्मिता रामेश्वर देवर	46
13	आदिवासींच्या आरोग्याच्या समस्यांचे विश्लेषणात्मक अध्ययन	प्रा. अमरिष एस. गावंडे	50
14	नक्षलवादी चळवळीचा उदय व स्वातंत्र्योत्तर काळातील शेतकरी चळवळी	दिलीप दामु कुमरे	54
15	नक्षलवादी चळवळ आणि आदिवासी विकास (विशेष संदर्भ: गडचिरोली जिल्हा)	डॉ.बी.एम.कन्हाडे	63
16	आदिवासी स्त्रीयोंका बदलता दर्जा और भूमिका	कु. सपना प्रल्हाद डोंगरे	70
17	आदिवासींच्या शैक्षणिक व आरोग्यविषयक समस्या.	डॉ. आर. व्ही. मोरे	73
18	आदिवासींच्या सामाजिक समस्यांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन	सहा.प्रा.पुरुषोत्तम बांडे	78
19	आदिवासी विकास योजना व आदिवासी समुदाय	प्रा.डॉ. रविंद्र दगडू वाघ / प्रकाश एकनाथ वाघ	84
20	आदिवासी समाजाच्या दैनंदिन जीवनातील उपयोगी संगीत वाद्यांचे अध्ययन	सा.प्रा. अमोल वासुदेवराव गावंडे	91

नक्षलवादी चळवळीचा उदय व स्वातंत्र्योत्तर काळातील शेतकरी चळवळी

दिलीप दामु कुमरे

सहाय्यक प्राध्यापक, पदवी व पदव्युत्तर

समाजशास्त्र विभाग, सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला.

प्रस्तावना:-

संपूर्ण जगाला प्रभावित करणारी विचार प्रणाली म्हणून मार्क्सवादाचा उल्लेख करण्यात येतो. या विचार प्रणालीची दखल प्रत्येक विचारवंताला घेणे भाग पडले आहे. मार्क्सवादाचे समर्थन करण्यासाठी, मार्क्सवादाला विरोध करण्यासाठी, त्यामध्ये सुधारणा घडवून आणण्यासाठी अनेक विचार प्रणालींचा उदय झाला. मार्क्सवाद प्रत्यक्ष व्यवहारात आणण्यासाठी सुद्धा अनेक विचारवंतांनी विचारांची मांडणी केली. या विचारांमध्ये लेनिन, स्टॅलिन, माओ हे प्रमुख विचारवंत आहेत. या विचारवंतांच्या व्यवहार्य भूमिकेमुळेच मार्क्सवाद प्रत्यक्षात साकारला गेला.

नक्षलवादाची निश्चित अशी व्याख्या करता येत नसली तरी नक्षलवाद ही चळवळ किंवा विचार देशातील राजकीय आणि सामाजिक परिघात प्रचलित झाला, त्यामागील उत्पत्तीचा स्त्रोत म्हणजे पश्चिम बंगालमधील दार्जिलिंग जिल्ह्यातील नक्षलबारी या गावातून चळवळ जमीनदारांतर्फे होणाऱ्या शोषणाच्या विरोधात उभी झाली. ज्या गावातून ही चळवळ किंवा विरोध सुरु झाला, त्या गावाच्या नावानेच पुढे ही चळवळ नावारुपाला आली आणि त्याला नक्षलवाद असे म्हटले जावू लागले. नक्षलवादाने पुढे चळवळीचे रूप धारण केले.

नक्षलवादी चळवळीने माओवादी विचार घेवून आपली व्यापकता पसरविली. माओवादाचा शक्ती, संघर्ष, हिंसाचार या तत्वांवर विश्वास होता. हाच हिंसाचाराचा आधार घेवून नक्षलवादी चळवळ आपली वाटचाल करीत आहे. आपल्या सोईनुसार नक्षलवादांनी माओवाद स्वीकारून त्याला आपल्या स्वीकृत कृपांची आणि विचारांची जोड दिली. प्रस्थापितांच्या विरोधात लढून त्यांच्यात दहशत निर्माण करणे आणि आम्हीच आदिवासींचे तारणहार आहोत या तत्वाना आणि वर्तनाला पुढे 'नक्षलवादी चळवळ' असे नाव पडले.

नक्षलवाद विचाराला कार्ल मार्क्सप्रमाणे कामगार आणि भांडवलदार यांच्यामधील वर्गसंघर्ष अपेक्षित नाही, तर समाजातील सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक विषमतेच्या परिस्थितीला अनुसरून शोषक आणि शोषित समुदायाला संघटित करून आपला विचार लादणे. सोबतच सांस्कृतिकदृष्ट्या दुर्गम भागातील जमातींना संघटित करून पर्यायी सरकार (समांतर सरकार) स्थापन करणे तसेच प्रस्थापित शासनाला विरोध करणे, ही नक्षलवादी चळवळीची विचारधारा आहे.

नक्षलवादी चळवळ राज्यातील लोकांच्या विकासासाठी लागणारी आर्थिक संरचना निर्माण करीत नाही, तर उत्पादन, वितरण आणि व्यापारी, व्यावसायिक संघटन विकसित न करता, प्रस्थापित व्यवस्थेतील अर्थरचनेतून अनधिकृत अर्थव्यवस्थेच्या रूपाने कर जमा करून पर्यायी सरकार चालविते. पर्यायी सरकार कुठल्याही कल्याणकारी सेवा, सुविधा पुरवित नाही, तर संघटितपणे स्थानिक, प्रांतीय, राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय स्तरावर हिंसक चळवळीचे सहकार्य घेवून कार्य करणारी हिंसक लढावू चंभणा म्हणजे नक्षलवाद होय.

नक्षलवादी चळवळीला भारतीय सामाजिक चळवळींच्या इतिहासात एक विशेष अर्थ आहे. नक्षलवादी चळवळीने मागील ५४ वर्षात गनिमी पध्दतीने, तर कधी आक्रमकपणे, हिंसात्मक पध्दतीने भारतीय राजकारणाचे आणि समाजकारणाचे लक्ष आपल्याकडे आकर्षित तर केले आहेच.

ISSN 2319 - 359X ✓
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

IDEAL

Volume - IX

Issue - II

March - August - 2021 ✓

Marathi Part - III / Hindi

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal No. 47026

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.601

www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dir), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

✓ **Ajanta Prakashan**

Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF MARATHI PART - III

अ. क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२५	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कृषी व आर्थिक विचारांची सद्यस्थितीत आवश्यकता प्रा. डॉ. भास्कर शा. वझिरे	१२७-१२९
२६	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार प्रा. डॉ. संतोष गोपाळकृष्ण कुलकर्णी	१३०-१३२
२७	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी इतर मागास वर्गीयांच्या (ओबीसी) उत्थानासाठी केलेला संघर्ष डॉ. मोतीलाल रामचंद्र दवें	१३३-१३७
२८	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राज्यसमाजवाद संबंधी विचार पंडित आवधूतराव हाके	१३८-१४२

२५. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कृषी व आर्थिक विचारांची सद्यस्थितीत आवश्यकता

प्रा. डॉ. भास्कर शा. वझिरे

प्राध्यापक, इतिहास विभाग प्रमुख, सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला.

प्रस्तावना

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर शेतीविषयक विचार मांडतांना लिहीतात कृषी उद्योग हा राज्याचा राष्ट्रीय उद्योग राहिल. सामूहिक शेती करावी लागेल. सरकारी सुारा दिल्यानंतर उरलेले उत्पन्न समप्रमाणात शासन वितरित करील. शेतीसाठी लागणारी उपकरणे, जनावरे, पाणी, खत, बियाणे शेतकऱ्यांना पुरविणे राज्य सरकारला बंधनकारक राहिल. जमिनीचे वाटप करतांना जात वा घर्माघा विचार केला जाणार नाही. जमिनीचे वितरण असे केले जाईल की, त्यामुळे कुणीही खाजगी कूळ किंवा भूमिहीन शेतमजुर शिल्लकच राहणार नाही. कुळांनी कुळ कायद्याच्या विरुद्ध वर्तन केल्यास, शेती उत्कृष्टपणे करण्यास हेतुपुरस्सर दुर्लक्ष किंवा हयगय केल्यास ते विशेष पात्र ठरतील. शेती योग्य भूमीला त्यांच्या मालकाकडून चालू निर्धारित भावाने मुदतीचा कर्ज रोख्याच्या स्वरूपात राज्य सरकार विकत घेईल. उपरोक्त योजनेत राज्याच्या अधिपत्याखाली सामूहिक पध्दतीच्या शेतीबरोबरच कृषी आणि औद्योगिक क्षेत्रात राज्य समाजवादाची प्रस्तावना केली जाईल. त्यासाठी विद्यार्थी ही तरतुद असेल. बाबासाहेबांनी सतत शेतकऱ्यांच्या कल्याणाची काळजी वाहिलेली आहे.

नदी, रेल्वे व धरण प्रकल्पांविषयी विचार

1944 मध्ये डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर भारत सरकारचे मजूर मंत्री असतांना त्यांनी दामोदर नदी प्रकल्प तयार केला कारण दामोदर नदीच्या पुरामुळे हजारो लोकांचे प्राण जात आणि लाखो रुपयांचे नुकसान होत असे. दामोदर नदीला पूर येवू नये, त्या पाण्याचा उपयोग शेती, विद्युत आणि वाहतुकीसाठी करता यावा म्हणून दामोदर नदी प्रकल्पाला मान्यता मिळविण्याची शिफारस केली. बाबासाहेबांनी सविधान सभेत रेल्वेमार्ग व जलमार्ग यात काहीच फरक नाही असे सांगितले होते. कारण भविष्यात राज्या-राज्यांमध्ये सिंचनाच्या समस्या व तंटे निर्माण होतील म्हणून रेल्वे मार्ग व जलमार्ग हे केंद्रीय व्यवस्थेच्या अखत्यारित असावे असे त्यांना वाटत होते. जलमार्ग व रेल्वे मार्ग यात काहीच फरक नाही या सत्वाची आपण पुरेपूर दखल घेतली नाही ज्यामुळे रेल्वे मार्ग केंद्रीय समजले जातात आणि जलमार्ग हे राज्याचे समजले जातात. या चुकीचे खूप सारे वाईट परिणाम दिसून येतात. कृषीप्रधान देशात पाणी आणि विद्युत याचा पुरवठा समतोल असेल, तर ग्रामीण भारत संपन्न होईल. शिफारस करतांना कोणत्याही राज्यावर अन्याय होणार नाही याची दक्षता घेतली गेली पाहिजे. बाबासाहेबांच्या दामोदर नदी प्रकल्पाच्या आधारावर पुढे भाकरा-नांगल प्रकल्प तयार करण्यात आला. सर्वांना समान हक्कांचा सल्ला देणारे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे राष्ट्रीय एकात्मतेचे प्रतिक होते, हे सिद्ध होते.

आपण हया विचारापासून दूर जावू शकत नाही की, उत्तम चलन व्यवस्था हीच जिच्यात सर्वसाधारण वस्तुच्या किंमतीच्या तुलनेत रुपयाची किंमत डासळल्यानंतर नियंत्रण ठेवले जाते. सुवर्ण विनीमय चलन पध्दतीत सर्वसाधारण वस्तुच्या किंमतीवर नियंत्रण ठेवण्याचे सामर्थ्य नाही.

निष्कर्ष

कृषीप्रधान देशातील शेतकऱ्यांविषयी कळवळा असणाऱ्या बाबासाहेबांनी शेतकऱ्यांविषयी केवळ विचार मांडले नाही तर प्रत्यक्षात कृतीही केली. भारतीय संविधान लिहतांना कृषी व अर्थविषयक व शेतकऱ्यांच्या कल्याणावर घर्षा होत असत. शेतकरी नेते डॉ.भाऊसाहेब देशमुख शेतकऱ्यांच्या हिताच्या कल्पना व प्रस्ताव मांडत. त्या प्रस्तावांना बाबासाहेबांनी कायद्याचे स्वरूप दिले. बाबासाहेबांनी भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 323(ब) अंतर्गत शेतकऱ्यांसाठी खास लवाद निर्माण करण्याची तरतूद केली. या लवादाच्या माध्यमातून शेतकरी आपल्या मालाचा भाव स्वतःच ठरवू शकतो. कमी भाव मिळाला तर न्याय मागू शकतो. परंतु आतापर्यंत या देशात शेतकऱ्यांसाठी एकही लवाद निर्माण करण्यात आला नाही ही भारतीय शेतकऱ्यांचे दुर्दैव आहे. बाबासाहेबांनी शेतकऱ्यांच्या हिताकरिता बरीच कामे केली. कृषी क्षेत्रातील त्यांचे योगदान अत्यंत महत्वपूर्ण आहे. त्यांचे कृषी व अर्थविषयक विद्यार या देशाला आणि शेतकऱ्यांना सक्षम करणारे आहेत. परंतु बाबासाहेबांच्या या विचारांकडे दुर्लक्ष झाले आहे. बाबासाहेबांच्या कृषी व अर्थविषयक विचारांची व धोरणांची अंमलबजावणी व्यवस्थित झाली असाती तर देशातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या झाल्या नसत्या. अन्नदात्यावर उपाशी राहण्याची वेळ आली नसती. चलनविषयक विचारांचा अंमल केला असता तर अर्थव्यवस्था रसातळाला गेली नसती.

संदर्भ ग्रंथ

1. जोगदंड, बबन- शेतकरी हिताचा पोशिंदा (वृत्तपत्रातील लेख) दै.पुण्यनगरी-प्रवाह, 22 मे 2016.
2. सरकुंडे, माधव- बाबासाहेब आणि शेतकरी (वृत्तपत्रातील लेख) दै.लोकमत, 14 एप्रिल 2016.
3. कीर, धनंजय- डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई चौथी आवृत्ती, 2009.
4. जाधव, रोहिदास- कृषिक्षेत्राचा हितधितक (वृत्तपत्रातील लेख) दै.पुण्यनगरी-प्रवाह, 19 जून 2016.

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

IDEAL

ISSN - 2319 - 359X

Volume - IX, Issue - II, March - August - 2021

Impact Factor 2019 - 6.601 (www.sjifactor.com)

ISO 9001:2008 QMS
ISBN / ISSN

Is Hereby Awarding This Certificate To

प्रा. डॉ. भास्कर शा. वझिरे

In Recognition of the Publication of the Paper Titled

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कृषी व आर्थिक विचारांची सद्यस्थितीत आवश्यकता

Ajanta Prakashan,

Jaisingpura, Near University Gate, Aurangabad. (M.S.) 431 004
Mob. No. 9579260877, 9822620877 Tel. No.: (0240) 2400877,
ajanta6060@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

Editor : Vinay S. Hatole

The Berar Genral Education Society's

Sitabai Arts, Commerce & Science College, Akola.

(NAAC Re-acreideated with Grade 'A')

Department of Political Science

In Collaboration with

Department of Lifelong Learning & Extention,
Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati.

Online National Conference on

DR. BABASAHEB AMBEDKAR'S THOUGHTS & ITS RELEVANCE

Certificate

This is to certify that **श्री. डॉ. भास्कर शा. वजिरे**, प्राध्यापक, इतिहास विभाग प्रमुख, सीताबाई कला, याणित्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला, has participated in the Online National Conference on "**Dr. Babasaheb Ambedkar's thoughts & its Relevance**" organized by Department of Political Science, Sitabai Arts, Commerce & Science College, Akola held on 25th September 2021.

He /she has attended / presented a paper entitled "**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कृपी व आर्थिक विचारांची सद्यस्थितीत आवश्यकता**"

His/her paper has been published in UGC Refereed Journal No.- 47026 - IDEAL - ISSN - 2319 - 359X with Impact Factor - 6.601.

Dr. R. D. Sikchi
Principal

Shri. Subhash R. Damodar
Convener
Head of Political Science Dept.

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308 ✓

B.Aadhar

Peer Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

ISSUE No- (CCCXVII) 317

September -2021 ✓

National E-Conference on

**Socio-Religious and Political Movements in
the Pre-independence Period and Today**

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive-Editor

Dr. Nilima D. Deshmukh
Principal
Sahakar Maharshi Late Bhaskarrao
Shingae Arts College,
Khangaon, Dist. Buldana

Executive-Editor

Dr. J. B. Devhade
Principal
Late Pushpadevi Patil Art's and Science
College, Risod, Dist. Washim

Editors

Dr. Shrihari Pitale

Assist. prof. & HOD Department of History
Late Pushpadevi Patil Art's and Science
College Risod Dist. Washim

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	Women Pioneers Of India: Their Contribution Towards women Education In Social Reform Movement, 19 th & 20 th centuries Ce	Dr. Indira P	1
2	बुलडाणा जिल्ह्यातील सत्यशोधक जलसाकार शाबजी रावजी पाटील : एक आढावा	डॉ. संतोष बनसोड	5
3	सत्यशोधक संपतराव भिवाजी शिंगणे	डॉ. किशोर मारोती वानखडे	8
4	महाराष्ट्रातील आर्थिक व सामाजिक स्थिती सुधारण्यासाठी कामगारांचे योगदान	प्रा. सुनिल मदन मनवर	18
5	राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांचे सामाजिक कार्य	प्रा. डॉ. एस. एन. तुरुकमाने	23
6	कर्मवीर अण्णांच्या वैचारिक वारसदार : प्राचार्या सुमतीबाई पाटील	डॉ. जाधव संतोष हनुमंत	25
7	स्वातंत्र्य संग्रामातील मातृभूमि वृत्तपत्राचे योगदान (सन १९३१ ते १९४७)	प्रा. डॉ. संतोष गोपाळकृष्ण कुळकर्णी	31
8	मातृभूमिच्या संपादिक प्रमिलाताई ओक यांच्या नेतृत्वातील चले जाव आंदोलन	प्रा. डॉ. भास्कर शा. वझिरे	34
9	सावित्रीबाई फुले यांचे शिक्षण विषयक कार्य: ऐतिहासिक चिंतन	प्रा. डॉ. सदिप व्ही. भुरले	37
10	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील धार्मिक, सामाजिक व राजकीय चळवळी व सद्याची परिस्थिती	प्रा. दिवाकर कांबळे	41
11	भारतीय स्वतंत्र्य लढ्यात स्त्रियांचे योगदान	डॉ. राजाराम पिंपळपल्ले	49
12	विधवांच्या उध्दारासाठी ब्रिटीश काळातील चळवळी	डॉ. विजय रामदास तिरपुडे	55
13	महिला क्रांतीकारी कनकलता बरूआ यांचे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान	विनोद उखर्डा धर्माळ	59
14	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील सामाजिक चळवळी आणि आज (डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक चळवळी)	प्रा. डॉ. आनंद के. भोयर	62
15	प्रांतिक कौन्सिलच्या खामगाव जळगाव खेडेविभाग मतदारसंघाची १९३७ची निवडणूक - एक विश्लेषण	डॉ. श्याम प्रकाश देवकर	67
16	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील महिलांचे योगदान	प्रा. रेखा बडोदेकर	71
17	पुनर्विवाह चळवळीचा इतिहास	प्रा. डॉ. भाऊराव रामेश्वर तनपुरे	76
18	स्वातंत्र्यपूर्व लढ्यातील बाबूगेनू सैद याची कामगिरी	स्मिता समिर अंध्याल	80
19	स्त्री जातीचे उध्दारक : महर्षी कर्वे	डॉ. आर. यु. हिरे	83

अकोल्यातील सावतराम मिलच्या कामगारांनी सैनिकांफरीता कापड विणुन देण्यास नकार देवून संपाचे रणशिंग फुंकले. मीलचे मालक कट्टर काँग्रेस कार्यकर्ते किसनलाल गोयनका यांनी कामगारांना तीन महिने मील बंद ठेवत असाल तर तीन महिन्याचा पगार देण्यात येईल असे आवाहन केले. यावेळी प्रमिलाताई ओक आणि जे.सी.शर्मा यांनी ४०० मिल मजुरांच्या सभेला सांगितले की, त्यांनी रेल्वे, पोष्ट ऑफीसवर हल्ले करून तोडफोड व जाळपोळ करावी. अकोल्यात फक्त २०० पोलीस आहेत. त्यांना न घाबरता ब्रिटीशांचे राज्य नष्ट करा. त्याचप्रमाणे सावतराम रामप्रसाद मिल मजुरांचा ताफा मोहता मीलवर गेला. मोहता मील बंद पाडण्यात आला. कामगार रेल्वे स्थानकावर धडकले. तयारी रेल्वे रुळ, टेलीफोनचे खांब उखडण्यास सुरुवात केली.

पहिला संप मनुताई कन्या शाळेच्या मुलींनी केला. मुलींचा जथ्या न्यु इंग्लिश शाळेतून निघाला. मॉडर्न हायस्कूलची मुले-मुली यामध्ये सामील झाली. सरकारी मुलींचे हायस्कूल व सरकारी हायस्कूल बंद पाडण्यात आले. मिरवणूकीत सरकारविरोधी प्रखर घोषणा दिल्या जात होत्या. यावेळी बच मुला-मुलींना पोलीसांनी अटक केली.

प्रमिलाताई ओक यांच्या नेतृत्वात अकोल्यात चले जाव आंदोलन

प्रमिलाताई ओक १५००० लोकांच्या जमावाचे नेतृत्व करीत अकोल्यातील कॉटन मार्केटमधून निघाल्या. त्यापुर्वी त्यांचे भाषण झाले. त्या भाषणात म्हणाल्या, 'मी जाहरी करते की, हा सत्याग्रह नाही, ही कांती आहे' त्यांनी जमावाला प्रश्न विचारला 'आहे कुणी इथं माघार घेणारा? जमावाचे उत्तर मिळाले 'करेंगे या मरेंगे'. प्रमिलाताई ओक यांच्या भाषणाने जमावाच्या अंगात नवचैतन्याचा संचार झाला. बेफाम झालेल्या १५००० नागरिकांची प्रचंड मिरवणूक अकोल्यात निघाली. त्या मिरवणूकीचे नेतृत्व एक स्त्री करीत होती. त्यांच्याबरोबर सुशिलाताई खत्री, विमलाताई देशपांडे, दयाताई दहिकार, राधाताई भाटीया, प्रेमा अनिस व सुभद्राताई गावडे यांचेसह अनेक महिला होत्या.

या मिरवणूकीत महिला वर्ग जोराने 'अंग्रेजो चले जाव', 'भारत माता की जय', 'महात्मा गांधी की जय', 'इन्कलाब जिंदाबाद', अशाप्रकारच्या नारे लावत होत्या. यावेळी एका गौऱ्या सार्जटने प्रमिलाताईंना धक्का-बुक्की कुली. तेव्हा जमाव विथरला व पोलीसांवर दगडफेक करू लागला. टिळक मैदानाजवळ ही दगडफेकांची रणधुमाळी सुरु झाली. या रणधुमाळीत केंदार गुरुजींच्या म्हातान्या आईला पोलीसांनी बुटांनीह मारले. यामध्ये १००'१५० लोक जखमी झाले. जखमींची सेवा व सुश्रूषा विजयालक्ष्मी मश्रुवाला यांनी स्वतःच्या स्वामीनारायण धर्म भवनात केली.

संपूर्ण जिल्हाभर १० ऑगस्ट १९४२ पासून ४ दिवस सभा, मिरवणूकी, घोषणा, अटक, मारपीट, लाठीमार यांचे सत्र सुरुच होते. मोठया प्रमाणात पत्रके छापून वाटल्या जात होती. दि.१८ नोव्हेंबर १९४२ रोजी सावतराम मिलच्या मालकोण राधादेवी गोयनका, सावित्रीताई बियाणी व अन्य दोन महिला अशा चौघांना सभा घेण्याचा प्रयत्न करणे आणि सरकारविरोधी नारे लावणे ह्या कारणांवरून अटक करण्यात आली.

१९४२ च्या कांती लढयात राष्ट्रीय शाळेचा विद्यार्थी लक्ष्मण गोडबोले हा जिल्हयातील एकमेव हुतात्मा होय. जिल्हयातील ३०० च्या वर कार्यकर्त्यांना अटक झाली. तरीही अनेक कार्यकर्ते भूमिगत राहून तोडफोडीचे कार्य करीत होते. या सर्व भूमिगत कार्यकर्त्यांना एकत्र आणून भावी कार्याची रुपरेषा ठरविण्याकरीता उगवा येथे श्री.गोपाळराव देशमुख यांच्या वाडयात शिबिर घेण्यात आले. गोपाळराव देशमुखांनी गावकऱ्यांच्या सहकायनि शिबिराचे सत्र व्यवस्था केली. या कामी त्यांच्या पत्नीनेही त्यांना महत्वाचे सहकार्य केले.

१९४३ मध्ये उगवा शिबिरानंतर चिखलगांव, धोतडी, धोरगांव, डोंगरगांव, अन्वी इत्यादी गावांमध्ये तारा तोडणे, रेल्वे लाईन उखडून टाकणे इत्यादी कामांना जोर आला. उमरीजवळ

Sahakar Maharshi Late Bhaskarrao Shingne Arts College, Khamsangon, Dist Buldana,
Pushpadevi Patil Arts and Science college, Risod and Ambedkarite History Congress.

jointly organised One Day Multi-Disciplinary National Level E-Conference

Socio-Religious and Political Movements in the Pre-Independence Period & Today

CERTIFICATE

This is to certify that Dr./Prof./Mr./Mrs.....
of.....
स्रीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला.

participated in One Day Multi-Disciplinary National Level E-Conference on topic 'Socio-Religious and Political Movements in the Pre-Independence Period & Today' organized on 21st September 2021 by Sahakar Maharshi Late Bhaskarrao Shingne Arts College, Khamsangon, Dist Buldana, Pushpadevi Patil Arts and Science college, Risod and Ambedkarite History Congress. & B.Aadhar Multi-Disciplinary Peer Reviewed & Index Research Journal, Amravati with Impact Factor 7.675 (SJIF) & ISSN: 2278-9308. He/She presented his/her Research Paper entitled.....
मातृभूमिच्या संपादिक प्रमिलाताई ओक यांच्या नेतृत्वातील चले जाव आंदोलन

in the Paper Reading Session. This certificate is issued in recognition of publication of the research paper.

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande

Principal

Dr. Nilima D. Deshmukh

Principal

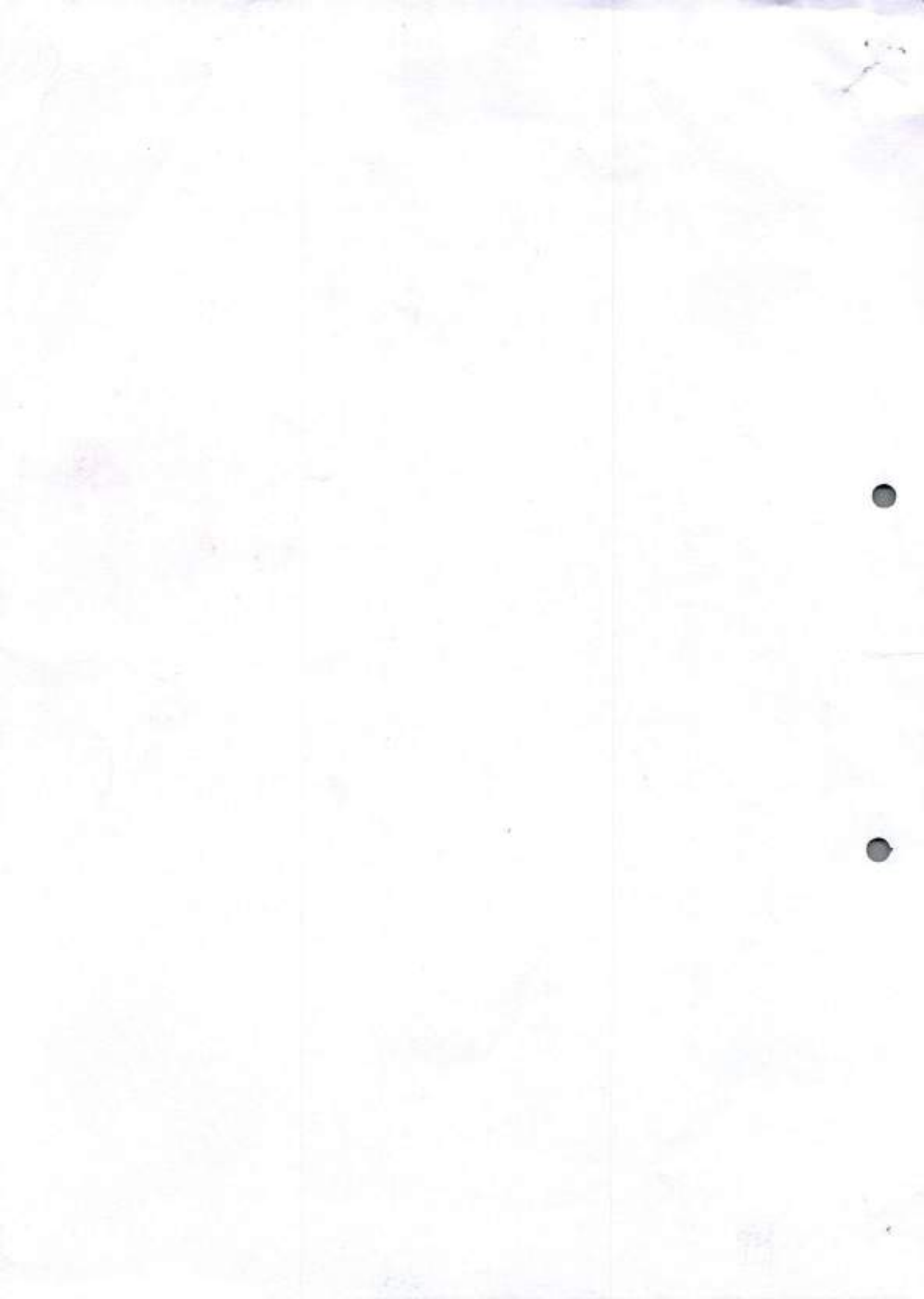
Dr. J. B. Devhade

Editor

Dr. Pramod R. Ghavan

Editor

Dr. Shrihari R. Pitale

टक्केवारी तेवढीच आहे आणि म्हणून सांसदीय प्रजातंत्राच्या स्थापनेने स्त्रियांची भागीदारी वाढू शकत नाही, हेच दिसून येते.

आमची लोकशाही जगातील सन्धत मोठी लोकशाही असल्याचा आम्ही दावा करतो. परंतु संसद व राज्यातील विधानसभेमध्ये स्त्रियांचे प्रतिनिधीत्व अत्यल्प दिसून येते. निवडणूकीमध्येही त्यांची भागीदारी अत्यल्प आहे म्हणून स्त्रियांकरीता आरक्षण व्यवस्था आमच्या देशामध्ये आवश्यक आहे. भारतामध्ये स्त्रियांच्या भागीदारीकरीता उचललेले सन्धत महत्वाचे पाऊल म्हणजे ७३ वी ७४ वी घटना दुरुस्ती होय. त्याद्वारे पंचायती राज व शहरी स्थानीय संस्थांमध्ये स्त्रियांकरीता १/३ भागीदारी निश्चित केली आहे. विधानसभा व संसदेमध्ये अशाच प्रकारचे आरक्षण असावे याकरीता महिला आरक्षण बिल सप्टेंबर, १९९६ मध्ये संसदेत ठेवण्यात आले परंतु चर्चेमध्ये विरोध व असहमती दिसून आली म्हणून ते बिल ३१ सदस्यीय संयुक्त समितीकडे पाठविण्यात आले. डिसेंबर, १९९६ मध्ये समितीच्या अध्यक्षा गीता मुखर्जी यांनी शिफारशी सूचविल्या. परंतु तत्कालीन प्रधानमंत्री देवेगौडा यांनी त्या मंजूर करण्यात उत्सुकता दाखविली नाही. डिसेंबर १९९८ ला लोकसभेच्या प्राधान्य विधेयकामध्ये महिला आरक्षण बिल नव्हते, तरीही ते बिल पास करण्याचे वाजपेयी सरकारचे आश्वासन होते, परंतु ते पूर्ण झाले नाही. ६ मे, २००३ ला महिला आरक्षण विधेयकावर चर्चा झाली. पण पक्ष विपक्षांच्या विरोधामुळे ते विधेयक पुन्हा स्थगित झाले. प्रत्येक अधिवेशनाच्या वेळी ते विधेयक संमत होणार अशी चर्चा असते पण दुर्दैवाने अद्याप संमत झाले नाही.

निष्कर्ष:-

स्वातंत्र्योत्तर, स्वतंत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान स्वर्गीय पंडित जवाहरलाल नेहरु यांनी औद्योगिक क्रांतीची बीजे रोवली. त्यामुळे वैज्ञानिक शिक्षण व संशोधनाचा मार्ग स्त्रियांसाठी सुकर झाला. श्रीमती इंदिरा गांधींनी विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात आघाडी घेवून उत्तुंग इमारत उभारली. भारतीय संविधानाने स्त्री-पुरुष समानतेचा नारा बुलंद केला. परिणामतः स्त्रियांना प्रोत्साहन व संधी उपलब्ध झाल्यात. त्यांच्या बुद्धीचा व व्यक्तिमत्त्वाचा विकास झाला. त्यांना स्वतःच्या अस्मितेची ओळख पटली. विभिन्न क्षेत्र पादाक्रांत करण्यास भारतीय स्त्रिया झेपावल्या. त्यांच्या कार्य-कर्तृत्वाला नवे अवकाश प्राप्त झाले. स्त्री-सबली करण्याचे दूरदृष्टीने सरकारी प्रयत्नही सुरुच आहेत. स्त्री-मुक्तीच्या दृष्टीने हे सर्व बदल स्वागताहर्ष ठरलेत.

स्वातंत्र्योत्तर काळ स्त्रियांच्या उच्चाकांक्षा पूर्तीचा काळ म्हणावा लागेल. स्त्रियांची समानता उदारवाद्यांनी तर मान्य केलीच, शिवाय समाजवादी व साम्बाद्यांनीही मान्य केली. कार्ल मार्क्सने आपल्या 'दास कॉपिटल' ग्रंथात कुटूंबरचनेच्या संदर्भात स्त्री-पुरुषांच्या तसेच पुरुष कामगार व स्त्री-कामगार यांचेत सामाजिक किंवा आर्थिक कोणातच भेद मानला नाही. एन्जेल्सनेही हेच तत्व पुढे विकसित केले. त्याचा परिणाम जागतिक स्त्री-सबलीकरणावर झाला.

संदर्भ ग्रंथ:-

१. पारधी, प्रा.आर.एन.- भारतीय स्त्री जीवन व कर्तृत्व, प्रका.वेदमूदा प्रकाशन, अमरावती. आ.२००५.
२. शर्मा जयविर प्रताप-इंदिरा गांधी युवाबोली प्रेरणा- श्री प्रकाशन दिल्ली आग्रा.
- ३) वैद्य सुमन, कोठेकर शांता, आधुनिक भारताचा इतिहास, साईनाथ प्रकाशन नागपुर १९९८.
- ४) तिवारी विरेंद्रकुमार, इंदिरा गांधी का भारतीय राजनीतीमें योगदान, दिप अँड दिप पब्ली, दिल्ली, १९८३.
- ५) किशोरसागर शोभादेवी आधुनिक भारताचा इतिहास (१७५७-२००५) के.सागर प्रकाशन पुणे १९९४.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्री सशक्तीकरणाचे प्रयत्न

प्रा.डॉ.भास्कर शा.वशिरे

प्राध्यापक, इतिहास विभाग प्रमुख, सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय, अकोला.

प्रस्तावना:-

स्वातंत्र्यापूर्वी ब्रिटीश काळात, ब्राम्हो समाज, आर्य समाज, सत्यशोधक समाज इत्यादींच्या प्रयत्नाने स्त्रियांच्या स्थितीमध्ये सुधारणा करण्याचा प्रयत्न झाला. तसेच आधुनिक काळात स्त्रियांकरिता झालेल्या शिक्षणाच्या जाणिवपूर्वक प्रयत्नांमुळे स्त्रियांमध्ये मोठी जागरूकता निर्माण झाली. स्त्रियांना आपल्या स्थितीची व आपल्या अधिकारांची जाणीव होवू लागली. रमाबाई रानडे, पंडिता रमाबाई इत्यादीसारख्या अनेक स्त्रियांनी स्त्री-शिक्षणावर भर दिला आणि त्यांनी त्याकरिता आपले जीवन वाहून घेतले शिक्षण प्राप्त झाल्यावर स्त्रियांना झालेल्या अधिकारांच्या जाणिवेमुळे ते अधिकार प्राप्त करण्याची इच्छा तीव्र झाली. शिक्षणाबरोबरच त्यांच्यामध्ये राष्ट्रवाद व आत्मसन्मानाची भावनाही वाढू लागली. त्या आपल्या अधिकारप्राप्तिकरीता विभीन्न संघटना स्थापन करू लागल्या व अधिकारप्राप्ती संघर्ष करू लागल्या. राष्ट्रवादी व स्वातंत्र्य आंदोलनात अनेक स्त्रियांनी सहभाग घेवून त्यांची कार्यक्षमता त्यांनी सिध्द केली. स्वातंत्र्यपूर्वीच्या नेत्यांना व समाजसुधारकांना व समाजकर्त्यांनाही स्त्रियांच्या उध्दारशिवाय व स्त्रियांना त्यांचे अधिकार देवून सशक्त करण्याशिवाय देश उन्नतीला दुसरा पर्याय नाही याची स्पष्ट जाणिव झाली आणि म्हणूनच स्वातंत्र्यानंतर स्त्रियांच्या सशक्तीकरणावर अधिकाधिक भर दिला जाऊ लागला. स्त्रियांच्या सशक्तीकरणाकरिता भारत सरकारने जे अनेक प्रयत्न केलेत त्यापैकी काही मुख्य पुढीलप्रमाणे आहेत.

घटनात्मक व्यवस्था:-

भारतीय घटनेने भारतातील स्त्री-पुरुषांना समान दर्जा दिला आहे. घटनेची प्रस्तावना, मूलभूत अधिकार व नीतीनिर्देशक तत्वांमध्ये त्यांना समान दर्जा देणे व त्यांना त्यांच्या विकासाकरिता पूर्ण संधी देणेच याबाबत महत्त्वपूर्ण प्रावधान पुढीलप्रमाणे आहेत.

- कायद्यासमोर समानता
- धर्म, वंश, जाती, लिंग किंवा जन्मस्थानाच्या आधारावरील विभेदाचा अन्त
- लोकनियोजनांच्या विषयातील संधीमध्ये समानता
- मानवी दूर्ज्वबद्दर व वेठबिगार निषेध
- समान न्याय व विधी सहायता
- कामाची न्यायसंगत आणि मानवोचित दशा आणि प्रसुतीचा उपबंध
- धर्म, वंश, जाती, लिंगाच्या आधारावर कोणत्याही व्यक्तीस निवडणूक नामावलीमध्ये समाविष्ट करण्यापासून मनाई न करणे.

राष्ट्रीय महिला आयोगाचे गठन:-

भारतामध्ये महिलांच्या सशक्तीकरणाकरिता व त्यांच्या उत्थानाकरिता राष्ट्रीय आयोग अधिनियम, १९९० अंतर्गत राष्ट्रीय महिला आयोगाचे गठन केलेले आहे. हा आयोग स्त्रियांची सुरक्षा व प्रगतीमध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बठवितो. राज्यांमध्ये राज्यस्तरावर याचप्रकारे आयोग गठीत

Impact Factor - 7.675

✓ISSN - 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed
Multidisciplinary International Research Journal

October-2021 ✓

ISSUE No- (CCCXXVI) 326

The Contribution Of Indian Women In Family, Society
And National Development In The Post Independence
Era

Prof. Virag.S.Gawande

Chief Editor

Director

Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr. B. S. Wazire

Editor

Deptt. Of History

Sitabai Arts, Comm. & Science College, Akola Tah-Distt. Akola

✓ **Aadhar International Publication**

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

(SJIF) Impact Factor-7.675

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

October-2021

ISSUE No- (CCCXX) 320

CONSEQUENCES OF BRITISH INVASION OF INDIA : NEED OF REWRITING HISTORY

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor

Dr Santosh Bansod,
Head, Department of History
Narayanrao Rana Mahavidyalaya
Badnera, Dist. Amravati.

Editor

Dr. Dheeraj Kumar Najan,
Head, Department of History
Dr. Gopalrao Khedkar Mahavidyalaya,
Gadegaon, Telhara Dist. Akola

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

INDEX- 320

No.	Title of the Paper Name	Authors'	Page No.
1	भारतावरील ब्रिटीश आक्रमणाचे आर्थिक जीवनावरील परिणाम	प्रा.डॉ.संतोष गोपाळकृष्ण कुळकर्णी	1
2	ब्रिटीशांचे भारतीय अनौद्योगिकीकरण धोरणाचे दुष्परिणाम.	प्रा.डॉ.भास्कर शा.वशिरे	4
3	ब्रिटीश राजवटीतील भारताच्या शैक्षणिक प्रगतीचा आढावा - एक अध्ययन	प्रा. डॉ. पी. वार. जुनघरे	7
4	ब्रिटीशकालीन भारतातील पहिला दलित क्रिकेटर : बाळू पालवणकर	डॉ. लॅडि एच. एम	12
5	भारतातील ब्रिटीश आक्रमणाचे आर्थिक जीवनावरील परिणाम	प्रा.सुरेखा रामदास लगड	16
6	ब्रिटीश कालीन भारतातील भू-धारणा पध्दती	प्रा.गौतम विक्रम भालेराव	19
7	ब्रिटीश आक्रमण का भारतीय मुस्लिम समुदाय की शिक्षावस्था पर परिणाम के परिप्रेक्ष्य में अलिगढ आंदोलन का महत्व	डॉ. सैय्यद मुजाहिद सैय्यद बासित	24
8	ब्रिटीश सत्ता आणि भारतीयांचे आर्थिक शोषण: एक अभ्यास	प्रा. डॉ. प्रकाश जंगले	27
9	प्राचीन भारतीय इतिहासाचे पुनर्लेखन आणि पुनर्विचार	प्रा.गौडदाब लखन अभिमान	30
10	मेमसाहेबांचे कार्ये : इतिहास पुनर्लेखनाची गरज	डॉ. सुनिता हनुमंत गिते	33
11	ब्रिटीश आक्रमणाचे भारताच्या सर्वांगीण जीवनावर झालेले दुष्परिणाम	डॉ. रावसाहेब भीमराव नेरकर	35
12	मराठी नियतकालिकांचा उदय आणि विकास	डॉ.कल्पना त्र्यं.मेहरे	38
13	ब्रिटीश आक्रमणाचे भारताच्या आर्थिक जीवनावरील परिणाम	डॉ. प्रदिप शा. ढोले	41
14	ब्रिटीशांची आर्थिक निती आणि भारतीय उद्योग	प्रा. राजेन्द्र एम. देवाळकर	45
15	भारतावरील ब्रिटीश आक्रमणाचा मेळघाटातील आदिवासी कोरकू जमातीच्या सामाजिक घटकावर झालेला परिणाम.	रोशन रामदास भटकर	48
16	भारतातील ब्रिटीश आक्रमणाचे आर्थिक जीवनावरील परिणाम	प्रा. डि. बि. भुईभार	52

राहणीचे, आहाराचे, विदेश मद्याचे, पोशाखाचे अनुकरण करून परकीय उद्योगांना अप्रत्यक्षरित्या संरक्षण देवू लागले.

४. इंग्लंडच्या औद्योगिक क्रांतीमुळे भारतीय हस्त उद्योगांना खुप मोठा फटका बसला. त्यामुळे भारतीय हस्त उद्योग यंत्राच्या स्पर्धेत टिकू शकले नाही. भारतीय उद्योगधंद्यांना पहिल्या महायुद्धात देखील विकासाची संधी मिळाली तरी एकूण परिस्थिती पाहता अनीधीगीकरणाची होती. त्याचा परिणाम भारतीय उद्योगांमध्ये काम करणा-या मजुरांची संख्या घटत जावून बेकार झालेले मजूर आपल्या उपजीवीकेसाठी शेतीकडे वळले आणि शेत मजुरांची संख्या वाढत गेली. त्याचा परिणाम औद्योगिक शहरांमधील लाखो बेकार उत्पादक खेड्याकडे वळले परिणामी शेतीवर अतिरिक्त भार पडला.

५. वाढत्या बेकार उत्पादकांच्या शेतीवरील भार वाढत गेल्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्था अधिकच बिघडली. शेतीवरील आधारित असलेल्या लोकसंख्या वाढल्यामुळे पाहिजे त्या प्रमाणात शेतीचे उत्पादन वाढले नाही. त्याचा परिणाम बेकारी वाढली, भारतीय शेतीचे व्यापारीकरण झाले, शेतीचे आधुनिकीकरण घडून न आल्यामुळे कृषी उत्पादनामध्ये कोणत्याही प्रकारची वाढ झाली नाही परंतु त्यामुळे शेतीवर अवलंबून असणारी लोकसंख्या दिवसेंदिवस वाढतच गेली.

६. ब्रिटीश शासनाने भारतीय हस्त उद्योगाला संपुष्टात आणण्यासाठी आपली संपुर्ण शासन यंत्रणा राबविली तरीही भारतीय हस्त उद्योग जीवंत राहिले. दारिद्र्याने गांजलेल्या, पिडलेल्या ग्रामीण जनतेला इंग्लंडमधून आयात होणा-या तलम, किंमती सुती वस्त्र विकत घेण्याची त्यांची ऐपत राहिली नाही त्याचा परिणाम ग्रामीण भारतीय जनतेला हातमागावर विणलेले जाडे भरडे सुती वस्त्र-खादी वापरायला सुरुवात केली. तसेच खेड्यातच बनणा-या लोखंडी अवजारे, लाकडी उत्पादने यांचा वापर करू लागले. २० व्या शतकाच्या प्रारंभी टिळक, गांधी यांच्या पुढाकाराने ग्रामीण लोकांना प्रोत्साहन देवून ब्रिटीशांविरुद्ध स्वदेशी चळवळीमुळे स्थानिक व्यवसायांना संरक्षण मिळाले आणि शहरांमधून ग्रामोद्योग व खादीची दुकाने उघडण्यात आली.

इंग्लंडच्या कोसळलेल्या अर्थव्यवस्थेचा डोलारा सांभाळणे इंग्लंडला आवश्यक झाले. इंग्लंडच्या आर्थिक व औद्योगिक हिताच्या दृष्टीने भारतीय उद्योगांना संरक्षण देणे आवश्यक होते तेवढ्याच उद्योगांना सवलती देण्यात आल्या. ब्रिटीश मालाशी स्पर्धा करणा-या भारतीय उद्योगांना असलेले जकातीचे संरक्षण रद्द करण्यात आले. १९२७ मध्ये लोखंड व पोलाद उद्योगाला पूर्वी देण्यात आलेली आर्थिक मदत रद्द करण्यात आली आणि ब्रिटीश शासनाच्या धरसोडीच्या व अनिश्चित आर्थिक धोरणामुळे भारतीय उद्योगधंद्यांचा चोचनाबध्द विकास तर झाला नाहीच तर भारतातील ब्रिटीश कंपन्यांच्या जीवघेण्या स्पर्धेत टिकून राहणे भारतीय उद्योजकांना कठीण झाले.

निष्कर्ष:-

१८ व्या शतकापर्यंत असलेले भारतीय उद्योग व्यवसाय, कुटीरउद्योग, हस्तकला, वाढता मर्याद व्यापार हे उच्चशिखरावर पोहोचलेले होते. त्याला जगप्रसिध्द मागणी होती. परंतु इंग्लंडच्या अनीधीगीकीकरण धोरणामुळे भारतीय व्यापारावर परिणाम झाला. त्यामुळे भारतामध्ये असणारा कुटीर उद्योग व्यापारी बेकार झाला. बेकाराची संख्या वाढत गेली. त्यांना कोणत्याही प्रकारचे ग्रामीण भागात, शहरी भागात काम मिळेनासे झाले. ब्रिटीश सरकारच्या व्यापारी धोरणाचा परिणाम शेती व्यवसायावरही झाला. शेतीवर काम करणा-या मजुरांना कमी कामाचा मोबदला मिळू लागला. त्यामुळे मजुरांना आपले कुटूंब व त्याचे पालनपोषण करण्याची ताकद मजुरांमध्ये राहिली नाही. ब्रिटीश सरकारच्या धोरणामुळे भारतीय मजुरांना नाईलाजास्तव शेतीवर व्यवसाय याकडे वळावे लागले. शेतीवर अवलंबून असणा-या लोकसंख्येच्या प्रमाणात शेतीचे उत्पादने कमी झाले. त्यामुळे मजुरांवर उपासमारीची वेळ आली आणि ग्रामीण भागातील शेतकरी, मजूर वर्ग व्यापारी व्यवसाय इंग्लंडच्या धोरणामुळे स्पर्धेत मागे पडला. ब्रिटीशांच्या प्रशासन व्यवस्थेमुळे भारतीय समाजात परिवर्तन घडून आले परंतु इंग्रजांच्या औद्योगिक धोरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर फार मोठ्या प्रमाणात दुष्परिणाम झाले.

Gajanan Maharaj Shikshan Sanstha Amravati

Narayanrao Rana Mahavidyalaya Badnera dist. Amravati

Shri Shivaji Education Society Amravati's

Dr. Gopalrao Khedkar Mahavidyalaya Gadegaon Telhara dist. Akola &

jointly organises international Level E-Conference

CONSEQUENCES OF BRITISH INVASION OF INDIA : NEED OF REWRITING HISTORY

CERTIFICATE

प्रा.डॉ.भास्कर शा.वशिरे

This is to certify that Dr./Prof./Mr./Mrs.....

of..... सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला.....

participated in One Day international Level E-Conference on topic 'CONSEQUENCES OF BRITISH INVASION OF INDIA : NEED OF REWRITING HISTORY' organized on 14th October, 2021 by Narayanrao Rana Mahavidyalaya Badnera dist. Amravati & Dr. Gopalrao Khedkar Mahavidyalaya Gadegaon Telhara dist. Akola & B.Aadhar Multi-Disciplinary Peer Reviewed & Index Research Journal, Amravati (M.S) with Impact Factor 7.675 (SJIF) & ISSN: 2278-9308. He/She presented his/her Research Paper

entitled..... ब्रिटीशांचे भारतीय अनौद्योगिकीकरण धोरणाचे दुष्यणिगाम.....

in the Paper Reading Session. This certificate is issued in recognition of publication of the research paper.

Browande

Prof. Virag S. Gawande

Chief Editor

P. K. N. N.

Dr. Dhiraj Kumar Najan

Convener

S. J. B.

Dr. Santosh Bansod

Convener

J. D. H.

Dr. Gopal J. Dhole

Principal

S. V. R.

Dr. Gopal S. Vairale

Principal

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

ISSUE No- 300 (CCC) B

July -2021

Panchayat Raj System

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor

Dr. Sunil P.Washimkar
Principal
Mahatma Jyotiba Fule College
of Social Work, Yavatmal

Editor

Dr. Ganesh R.Gadekar
Principal
Mahatma Jyotiba Fule College
of Social Work, Yavatmal

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Aadhar Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

सहायक प्राध्यापक
सीताबाई कला, यागिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
अकोला

INDEX - B

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	राजस्थान के मध्यकालीन हिन्दू समाज में पंचायतों के सम्मुख महिलाओं की स्थिति	डॉ.अर्चना सिसोदिया संजय	1
2	पंचायत राज : लोकशाही विकेंद्रीकरणचा पायाभूत स्तंभ	डॉ. संदीप बी. काळे	4
3	७३ वी घटना दुरुस्ती आणि महिलांची राजकारणातील वास्तवता	डॉ. गणेश आर. गाडेकर	10
4	भारतातील पंचायतीराज व्यवस्था आणि ग्रामीण समुदायाच्या विकासात त्याच्या भूमिकेचे अध्ययन	प्रा. डॉ.मीनाक्षी एस. बेसेकर	15
5	महात्मा गांधी व भारतातील पंचायत राज व्यवस्था	सहा.प्रा हर्षल डी. बोरचाटे	20
6	ग्रामीण ते शहरी स्थलांतरण	कु. दिपाली विठ्ठलराव तंबाखे	23
7	पंचायत राज ७३ संविधान विशोधन और महिला आरक्षण	डॉ. स्मिता दि. जोशी	28
8	ग्रामीण विकासात ग्रामसभेची भूमिका	डॉ. ज्योती वि. कवठे (रणदिवे)	32
9	स्त्री सक्षमीकरण व पंचायत राज व्यवस्था	डॉ. अशोक खोब्रागडे	40
10	पंचायतराज व्यवस्थेचा ऐतिहासिक आढावा.	प्रा.डॉ.संतोष गोपालकृष्ण कुलकर्णी	44
11	पंचायत राज व्यवस्थेतील आरक्षण व महिला सबलीकरण	प्रा. डॉ. लक्ष्मण एफ. शिराळे	47
12	पंचायतराज व्यवस्था आणि ग्रामीण विकास	प्रा. डॉ. राजेंद्र सदाशिव मुद्दमवार	52
13	ग्रामिण विकास आणि पंचायतराजव्यवस्था	विकास नामदेव लोडे	57
14	पंचायतराज व ग्रामीण विकासाच्या योजना	डॉ. मनोज ह. होले	63
15	ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्था व महिलांचा राजकीय सहभाग	प्रा.मनोज श्रीकृष्ण मगर / डॉ.एस. एस. कदम	70
16	७३ वी घटना दुरुस्ती व पंचायत राज्य	प्रा. योगेश एस. मुनेश्वर	73
17	पेसा कायदा आणि पंचायत राज व्यवस्था	कु. निता दत्त घडलिंग कु. स्नेहा सोन्याबापू सोळंके	76
18	पंचायतों में महिलाएं (निमाड अंचल की भिलाला जनजाति के विशेष सन्दर्भ में)	डॉ. अनामिका प्रजापति	80
19	पंचायतराज आणि ग्रामीण विकास	प्रा. जी.पी. चव्हाण	85

पंचायतराज व्यवस्थेचा ऐतिहासिक आढावा.**प्रा.डॉ.संतोष गोपालकृष्ण कुलकर्णी**सहायक प्राध्यापक, सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
अकोला, जि.अकोला.**प्रस्तावना:-**

भारत हा खेड्यांचा देश आहे. जास्तीत जास्त जनता ही खेड्यातच राहते. खेडे हा स्थानिक प्रशासन व्यवस्थेमधील प्रमुख घटक आहे. भारतामध्ये प्राचीन काळापासून स्थानिक स्वराज्य संस्था अस्तित्वात होत्या. ऋग्वेदकाळात सभा समिती अस्तित्वात असून त्यामध्ये स्त्रियाही सहभागी होत होत्या याचे उल्लेख मिळतात. स्थानिक स्वयंशासीन प्रशासनाचा उल्लेख अर्थशास्त्र या ग्रंथातही मिळतो. इंडीका ग्रंथामध्येही याचे उल्लेख मिळतात. जैन, बौद्ध धर्मग्रंथातही स्वयंपूर्ण ग्रामव्यवस्थेचे, गणराज्याचे व ग्रामस्वातंत्र्याचे उल्लेख आहेत. प्राचीन काळामध्ये या स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे अस्तित्त्व स्वायत्त होते. मध्ययुगीन कालखंडामध्ये सरतेच्या विकेंद्रीकरणावर भर दिला. परंतु याचा स्थानिक प्रशासन व्यवस्थेवर कोणताच प्रभाव फारसा पडला नाही. केंद्रीय सत्ता कुणाचीही असली तरी ग्रामीण प्रशासन स्थानिक लोकांच्याच हातात होते. महसूलापुरताच शासनाशी संबंध येत असे. इंग्रजांच्या आगमनानंतर या व्यवस्थेत बदल झाला. स्थानिक प्रशासनात लॉर्ड रिपनपासून अनेक बदल झाले. आपल्याला आज विकसित स्वरूपात दिसून येणारी पंचायतराज व्यवस्थेचा झपाट्याने झालेला विकास ऐतिहासिक वारसा असल्यामुळेच घडून आला आहे. महात्मा गांधीजींनी आदर्श ग्राम योजनेच्या माध्यमातून खेडी स्वयंपूर्ण होवून देशाची प्रगती साधली जाईल. कारण ८० टक्के जनता खेड्यातच राहते म्हणून ग्रामीण भाग स्वयंपूर्ण, सुखी, संपन्न झाल्याशिवाय प्रगती साधली जाणार नाही. हे त्यांचे रामराज्याचे स्वप्न लक्षात घेऊन पंडीत जवाहरलाल नेहरूंनी स्थानिक स्वशासन हा खऱ्या लोकशाहीचा पाया आहे आणि तो असलाच पाहिजे. पंचायतराज व्यवस्थेत ७३ व्या घटना दुरुस्तीने ऐतिहासिक बदल केले व महिलांचाही सहभाग वाढविला.

प्राचीन काळातील ऐतिहासिक पंचायतराज व्यवस्था:-

हडप्पा, मोहनजोदडो या नगराचा झालेला विकास व सुबद्धता यावरून नगरराज्याची व्यवस्था या काळातही होती. नगराचा झालेला विकास, संपन्नता नागरी कल्याणाबातची आत्मीयता शासकांची त्या काळामधील प्रशासन व्यवस्था दिसून येते. प्राचीन काळामध्ये खेडे हा स्थानिक प्रशासनातील महत्त्वाचा घटक होता. वैदिक काळात सभा, सभापती असे उल्लेख मिळतात. स्थानिक प्रशासनाचे उल्लेख मिळतात. वैदिक काळात राजावर पुर्ण नियंत्रण ठेवण्याचे काम सभा समिती करित होती. राजा प्रत्यक्ष सहभागी होत असे. राजा अन्यायी अत्याचारी असेल, जनहिताची कामे करत नसेल तर त्याला पदावरून काढून टाकण्याचे अधिकार होते. याठिकाणी बहुमताने निर्णय घेऊन ते राजालाही बंधनकारक होता. यावरून स्थानिक प्रशासन किती मजबूत होते हे स्पष्ट होते. महाकाव्य काळातही ग्रामामध्ये प्रशासकीय व्यवस्था अस्तित्वात होती. शेवटचा घटक ग्राम होता. ग्रामपंचायतीचे उल्लेख शांतीपर्व व सभापर्वमध्ये दिसून येतात. जैन व बौद्ध धर्मग्रंथातही स्वयंपूर्ण ग्रामव्यवस्थेचे, गणराज्यांचे, ग्रामस्वातंत्र्याचे उल्लेख मिळतात. प्रारंभी भारतात १६ महाजनपदे होती. या गणराज्याचे स्वरूप लोकशाहीवर आधारित होते. जनतेच्या हातात सार्वभौम सत्ता होती. स्थानिक प्रशासनाला महत्व व अधिकार असून नगरामध्ये स्थानिक कारभार पाहणारी संस्था होती. चंद्रगुप्त

सारांशः—

प्राचीन भारतातील पंचायतराज व्यवस्थेचा आढावा घेत असतांना एकंदरीत असे दिसून येते. ग्राम जीवनाचे लोकशाही पध्दतीने नियंत्रण करून जनतेला सोयी-सुविधा, संरक्षण देण्याचे काम ग्रामसंस्थेमार्फत केले. केंद्र संस्थेकडून कोणताही हस्तक्षेप नव्हता. राजकीय घडामोडीचा कोणताही परिणाम जनतेवर होत नव्हता. पंचायतराज व्यवस्थेचे स्वरूप ग्रामविकासातून लोकविकास असल्याचे दिसून येते. पंचायतराज व्यवस्थेच्या माध्यमातून ग्रामीण भागाचा विकास साधण्याची ही नांदी आहे. ग्रामीण व्यवस्थेमध्ये वेगवेगळ्या कालखंडामध्ये कुल, सभा, गोतसभा, ग्रामसभा, ग्रामपंचायत, पंचायत निर्माण झालेल्या दिसतात. हयाची नाळ मात्र ग्रामाशी जोडलेली होती. ग्राम स्वयंशासित होते. चोलांची ग्रामसभा म्हणजे छोटी गणराज्येच होती. जनतेवर प्रतिनिधीमार्फत लोकशाही चालवण्याची ही अभिनव कल्पना चोलांनी त्या काळामध्ये राबविली. ही दिलेली देणगी आहे असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. इंग्रजांच्या काळात स्थानिक शासनाकडे लक्ष पुरविण्यात आले. आधुनिक काळातील दिसणाऱ्या ग्रामीण स्तरावरील स्वशासनाचा प्रमुख आधार याच काळात आढळतो. यातून ग्रामीण नेतृत्वाला चालना मिळाली. महिलांचा सहभाग वाढला. ७३ व्या घटना दुरुस्तीने पंचायतराज संस्थेत महिलांचा सहभाग वाढवून एक नविन भूमिका प्रदान केली. त्याचा व्यवस्थेतील सहभाग वाढला. पंचायतराज व्यवस्थेला भक्कम असा वारसा असल्यामुळे या व्यवस्थेचा विकास झपाट्याने झाला. प्राचीन काळापासून ग्रामीण भागात पंचायतराज व्यवस्था अस्तित्वात होती. आधुनिक काळापेक्षाही जास्त वास्तववादी व कार्यक्षम होती. ग्रामजीवनाचे लोकशाही पध्दतीने नियंत्रण करून लोकांना सोयी-सुविधा व संरक्षण देण्याचे काम ग्राम संस्थेमार्फत होत असे. लोकशाही सत्तेचे ग्रामस्वराज्यापर्यंत विकेंद्रीकरण घडून आले. ग्रामपंचायत घटकसंस्था स्वायत्त आणि स्वयंपूर्ण झाली. ग्रामस्थांच्या सहकार्यामुळेच अनेक योजना यशस्वी होतांना दिसून येतात. त्यामध्ये काही उणावाही आहेत. मात्र पंचायतराज व्यवस्थेमुळे नविन नेतृत्व समोर येतांना दिसून येत आहे. स्त्रियांचा राजकारणातील वाढता सहभाग वाखाणण्यासारखा आहे हे पंचायतराज व्यवस्थेचे यशच म्हणावे लागेल.

संदर्भ ग्रंथः—

- १) उपाध्याय, डॉ. भगवंतशरण — प्राचीन भारत का इतिहास, द्वितीय आवृत्ती.
- २) नदिदकर, डॉ. व्ही. जी. — पंचायतराज एक विश्लेषणात्मक परामर्श, सागर पब्लिकेशन, पुणे, २०१२.
- ३) महाजन, व्ही. डी. — प्राचीन भारताचा इतिहास, एस. चंद्र अँड कंपनी, नवी दिल्ली, २००८.
- ४) विद्यालंकार सत्यकेतु — प्राचीन भारत की शासन संस्थाये और राजनैतिक विचारक, सरस्वती सदन, १९८९.
- ५) त्रिपाठी, डॉ. रमाकांत — प्राचीन भारत का इतिहास, द्वितीय आवृत्ती, १९५६.
- ६) कुलकर्णी, प्रा. अ. ना. — भारतातील स्थानिक स्वशासन, विद्या प्रकाशन, नागपुर, २०००.
- ७) गायधनी, प्रा. र. ना. — प्राचीन भारताचा इतिहास, पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, आवृत्ती तिसरी.
- ८) देवगांवकर, डॉ. श. गो. — पंचायतराज आणि सामुहिक विकास, श्री साईनाथ प्रकाशन नागपुर, प्रथमावृत्ती — २००७.
- ९) भोगले, डॉ. शांता राम — भारतातील स्थानिक शासन, विद्या प्रकाशन, नागपुर.
- १०) भोळे, भा. ल. — भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपुर.
- ११) शास्त्री, श्याम. आर. — कौटील्याचे अर्थशास्त्र, म्हैसूर प्रिटींग आणि पब्लिशिंग हाऊस, म्हैसूर, १९६०.

ISSN 2319 - 359X
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

IDEAL

Volume - IX

Issue - II

March - August - 2021

Marathi Part - III / Hindi

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal No. 47026

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.601
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dir), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF MARATHI PART - III

अ. क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	डॉ. बाबासाहेब यांचे शैतीविषयक विचार आणि सद्यस्थितीतील उपयुक्तता प्रा. डॉ. अशोक दत्तात्रय भवर	१-५
२	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे अर्थिक विचार आणि सद्यस्थितीतील उपयुक्तता डॉ. मीना फकीरा पाटील डॉ. बी. एम. सोनवणे	६-१०
३	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे अर्थिक विचारातील योगदान : अर्थात राजकीय लोकशाहीची रक्षापना डॉ. सुरेखा अनिल तवंदकर	११-१८
४	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - सामाजिक व राजकीय विचार प्रा. भागवत शंकर महाले	१९-२६
५	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या भारतीय शैतीविषयक विचारांचे वर्तमानातील महत्त्व प्रा. महेंद्र रामचंद्र खंबाईत	२७-३४
६	इ.स. १८५८ ते १९०५ या कालखंडातील ब्रिटीश सत्तेचे भारतीय संस्थानिकांसंबंधी धोरण - एक दृष्टीक्षेप प्रा. डॉ. पी. आर. जुनघरे	३५-३९
७	ज्ञानयोगी भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रा. डॉ. ए. एस. सोमोने	४०-४२
८	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान डॉ. शुद्धोधन एस. गायकवाड	४३-४७
९	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व भारतीय स्वातंत्र्य प्रा. राजेश रा. पाटील	४८-५०
१०	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षणविषयक विचार डॉ. संदीप धी. फाळे	५१-५४
११	स्त्री-मुक्ती चळवळीच्या दृष्टिकोनातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदू कोड बिलातून केलेले कार्य व योगदान Dr. Vandana Rajesh Shinde	५५-६२

२६. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार

प्रा. डॉ. संतोष गोपाळकृष्ण कुलकर्णी

सहा. प्राध्यापक, इतिहास विभाग सांताक्रॉस, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला.

प्रस्तावना

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शैक्षणिक क्षेत्रामध्ये अतिशय महत्त्वपूर्ण आणि मोलाचे कार्य केले. शिक्षण क्षेत्रामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे नाव अग्रणी घ्यावे लागते. शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे महत्त्वाचे साधन असून शिक्षा, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा हा गहामंत्र देवून समताधिष्ठीत मूल्याची जपवणूक करणारा समाज निर्माण करण्याकरिता जनमाणसांमध्ये जनजागृती करून शिक्षणाचे महत्त्व समाजामध्ये रुजविले. अनेक समाज सुधारकांनी शैक्षणिक क्षेत्रामध्ये कार्य केले. परंतु या क्षेत्रात कणखरपणे कार्य करणारे व्यक्तीमत्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरच होते. स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या विचारावर अधिष्ठीत समाज व्यवस्था निर्माण होईल, परिवर्तन हे शिक्षणातूनच होते, प्रत्येकाने शिक्षण घेतले पाहिजे, शिक्षण हे मूल्याधिष्ठीत असावे जे शिक्षण मनुष्याला घडविते ते खरे शिक्षण होय. शिक्षण ही विकासाची पायवाट असून सामाजिक कातीचे ते प्रभावी साधन आहे. समताधिष्ठीत मूल्याची जपवणूक करणारा समाज निर्माण करून त्यांनी लोकशाही बळकट करण्याकरिता शिक्षणावर भर दिला. समाजाची शिक्षणाच्या माध्यमातूनच प्रगती साधली जाते. स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या तत्वाला अनुसरूनच अभिप्रेत असलेला समाज निर्माण व्हावा, त्याचे सामाजिक व आर्थिक कल्याण व्हावे याकरिताच त्यांनी शिक्षणाला महत्त्व दिले. दारिद्र्य व दुःख यावर शिक्षणानेच मात केली जाऊ शकते. मानवतेला काळीमा फासणारी अन्यायी समाजरचना उलथून टाकायची असेल तर शिक्षण हेच त्यावर जालीम औषध आहे हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना वाटत होते. समाज परिवर्तनासाठी शिक्षणाचे महत्त्व विशद केले. त्यांनी आपले शैक्षणिक विचार समाज हितासाठी मांडले. ते द्रष्टे शिक्षणतज्ञ असून त्यांचे विचार अन्मोल आहेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षणविषयक विचार

शिक्षणाचे महत्त्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ओळखले होते. त्यांनी समाजाच्या हितासाठी विचार मांडले. प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे आणि निःशुल्क असावे, प्राथमिक शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार करणे हाच राष्ट्रीय प्रगतीचा पाया आहे. शिक्षण हे मूल्याधिष्ठीत असावे त्यातूनच नैतिक आचरण निर्माण होवून समाज संस्कारीत होईल त्यातून लोकशाही बळकट होईल म्हणून त्यांनी नैतिक शिक्षणावर भर दिला. प्राथमिक शिक्षणाचा प्रश्न राष्ट्रीय दृष्टीने त्यांना अतिशय महत्त्वाचा वाटतो. उच्च शिक्षणाच्या संदर्भात उच्च शिक्षणामध्ये समता निर्माण करण्याकरिता तळागाळातील लोकांना उच्चविद्याविभूषित करण्याचा संकल्प करून शैक्षणिक समता प्रस्थापित करण्याचा उद्देश होता. उच्च शिक्षणासाठी होतकरु व गरीब विद्यार्थ्यांना शिक्षणासाठी विदेशात पाठविले. उच्च शिक्षणाच्या संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, उच्च शिक्षण हे अरभूत लोकांना दिले गेले तरच समाजातील गुलामी नष्ट होईल. उच्चशिक्षणाला प्रथमिकता दिली गेली पाहिजे, उच्चशिक्षणातील मक्तेदारी नष्ट केली पाहिजे. सर्व प्रांतांमधील शिक्षण

अधिकार देवून त्यांना किंवाबाबत जागृत करणे आवश्यक आहे. त्याशिवाय समाज, राज्य व राष्ट्र प्रगती साधू शकत नाही असे त्यांचे विचार होते. यावरून त्यांची दूरदृष्टी लक्षात येते तसेच त्यांचे शैक्षणिक श्रेष्ठत्वही स्पष्ट होते.

संदर्भ ग्रंथ

1. प्रज्ञाप्रभू पासवान, डॉ.सुकन केवल दलीतां के मसीहा नहीं हैं अम्बेडकर, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली आवृत्ती 2011.
2. कीर, धर्मजय डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, आवृत्ती 2006.
3. गाटाळ, डॉ.एस.एस. आंबेडकरी चळवळीचा इतिहास, किलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, आवृत्ती 2010.
4. गायकवाड, शा.का. महामानव डॉ.मीनराव रामजी आंबेडकर, राजवंश प्रकाशन, नवी मुंबई 2011.
5. झाहाट, डॉ.धनराज डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर भाषणे व विचार खंड 2, शिक्षण संकेत प्रकाशन, नागपुर, आवृत्ती 2012.
7. जाधव, नरेंद्र (संपा.) बोल महामानवाचे खंड 2, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई 2012.
8. मनोहर, डॉ. यशवंत निबंधकार डॉ.आंबेडकर युगसाक्षी प्रकाशन, नागपुर 2013.

✓ ISSN 2319 - 8508
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GALAXY LINK

Volume - X

Issue - I

November - April - 2021-22 ✓

Marathi Part - I

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal
Journal No. 47023

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.571
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dir), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

सहायक प्राध्यापक
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
अकोला

❧ CONTENTS OF MARATHI PART - I ❧

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	डॉ. बाबासाहेब अविडकर एक पुरोगामी राष्ट्रवादी विचारक डॉ. राष्ट्रपाल एस. गणवीर	१-६
२	भारतीय संविधानातील धर्मनिरपेक्षता व सांप्रदायवाद प्रा. डॉ. अर्जन जी. येरगे	७-१०
३	स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतीय राष्ट्रवादाच्या उभारणीत राष्ट्रीय काँग्रेसचे योगदान डॉ. अनिल एन. ठाकरे	११-१३
४	भारतातील स्वातंत्र्योत्तर काळातील दहशतवाद प्रा. डॉ. बी. एम. नरवाडे	१४-१७
५	भारतीय राष्ट्रवाद आणि नक्षलवादी चळवळ डॉ. भालेराव जे. के.	१८-२२
६	भारतीय राष्ट्रवादाच्या निर्मितीमध्ये साहित्य व वृत्तपत्राचे योगदान डॉ. दया जेठे	२३-२७
७	वासुदेव विठ्ठल तथा अण्णासाहेब दास्ताने यांचे जहालवाद राष्ट्रवादी चळवळीतील योगदान प्रा. डॉ. दिनेश रामदास महाजन	२८-३३
८	स्वामी विवेकानंद यांचा आध्यात्मिक राष्ट्रवाद एक ऐतिहासिक विश्लेषण प्रा. डॉ. कैलास जे. गायकवाड	३४-३७
९	दहशतवादाच्या निर्मूलनासाठी भारत व संयुक्त राष्ट्र संघटनेची भूमिका डॉ. कल्पना मुरलीधर आहिरे प्रा. सुवर्णा पंढरीनाथ धामणे	३८-४४
१०	महात्मा फुले यांचा पवित्र राष्ट्रवाद प्रा. डॉ. काशिलींग रघुनाथ गावडे	४५-५३
११	'राजा शहाजी' या शि. गो. देशपांडे यांच्या कादंबरीतील राष्ट्रवाद डॉ. माधुरी मनोहरराव पाटील	५४-५६
१२	सावरकरांचा समाजसुधारणावादी दृष्टीकोण आणि हिंदूराष्ट्रवाद डॉ. लक्ष्मीकांत देशपांडे	५७-६३

२७. स्वामी विवेकानंद यांचे राष्ट्रवाद आणि आध्यात्मिक विषयक विचार

प्रा. डॉ. संतोष गोपाळकृष्ण कुळकर्णी

सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग, सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला.

प्रस्तावना

स्वामी विवेकानंद प्रखर राष्ट्रवादी होते. आधुनिक भारतातील राजकीय विचारांच्या विकासात त्यांचे स्थान महत्त्वाचे आहे. स्वामी विवेकानंद केवळ संन्यासी धर्मोपदेशक वेदाचे अभ्यासक आहेत. राजकीय घडामोडी, स्वातंत्र्य चळवळीशी त्यांचा काहीही संबंध नाही अशी काही विचारवंतांमध्ये धारणा आहे परंतु प्रत्येक विचारवंताने मग तो संन्यासी असो किंवा समाजसुधारक असो भारताच्या राजकीय प्रगतीचेच त्यांचे ध्येय असते ते राजकारणी व राजकीय विचारवंत नव्हते. राजकारणावर त्यांचा फारसा विश्वासही नव्हता. धार्मिक व आध्यात्मिक क्षेत्रातच त्यांनी प्रामुख्याने कार्य केले. भारताच्या आध्यात्मिक संपदेचा परिचय त्यांनी करून दिला त्यांचे आध्यात्मिक विचार युवकांना प्रेरणादायी आहेत. कौटुंबिक, सामाजिक, व्यावसायिक क्षेत्रात आध्यात्मिक विचारानुसार आचरण केल्यास सुख, शांती व आनंद मिळते. आध्यात्म म्हणजे स्वतःची ओळख साध्य, साधन आणि साधक याचा समन्वय, पवित्र असा संगम म्हणजे आध्यात्मिक मार्ग होय.

स्वामी विवेकानंदांच्या कार्याचे विचाराचे राजकीय परिणाम झाले हे दुर्लक्षित करता येणार नाही. देशाच्या नागरिकांच्या मनात राष्ट्रीय अस्तित्वाची जागिव निर्माण करून मातृभूमिविषयी त्यांनी मांडलेल्या विचारातून राष्ट्रभक्ती, देश भावना, शिक्षण, संघटन या विषयावर त्यांनी जे चिंतन केले त्यामधून राष्ट्राचे चैतन्य जागे झाले. बंगालमधील उठाव अरविंद घोष, लोकमान्य टिळक, महात्मा गांधी यांनी राष्ट्रवाद व भारतीय जनतेने संघटीतपणे पुढे केलेले स्वातंत्र्य आंदोलन ही त्यांचेच फलीत होय. त्यांनी विचार केला नाही असा एकही विषय नव्हता त्यांचे विचार समकालीन कांतीकारकांनाही प्रेरक ठरले.

तुमचे खरे स्वरूप बलवान व्हा, सर्व भ्रमाच्या पलीकडे जा आणि मुक्त व्हा हा संदेश त्यांनी दिला हे त्यांचे आध्यात्मिक विचार होते. नवभारताची उभारणी धार्मिक व आध्यात्मिक अधिष्ठानावरच होवू शकते असा त्यांचा ठाम विश्वास होता. स्वामी विवेकानंदांच्या मते व्यक्तीप्रमाणेच प्रत्येक राष्ट्राचे एक विशिष्ट जीवनध्येय असते. ते केंद्र असते. अर्थात स्वामी विवेकानंदांचा हा धर्म म्हणजे अंधश्रद्धेचा, रुढीचा व कर्मकांडाचा भयातून व लोभातून त्याचा जन्म होतो असा हा स्वार्थी धर्मही नाही. भारतीय धर्म हाच राष्ट्रजीवनाचा संगीताचा मुख्य सुर आहे. भारताला जर जीवंत राहावयाचे असेल तर त्यांनी धर्मालाच आपल्या राष्ट्रीय जीवनाचा मुलाधार हवा कारण भारतात धर्म हाच पुर्वापार राष्ट्रीय जीवनाचा केंद्रबिंदु आहे. राजकारण, सत्ता आणि बुद्धी यांनादेखील या देशात दुय्यम स्थान आहे. ज्ञानाचा, जिज्ञासेचा भारतात अभाव नाही. या गोष्टी म्हणजेच धर्म व आध्यात्मिक होय. भारतीयांच्या विकासाचा व जीवनाचा

समारोप

देशासमोरील आव्हानांना सक्षमपणे सामोरे जाणारी नवभारत घडविण्यासाठी समर्थ अशी युवापिढी निर्माण करणे हा होता. पाश्चात्यांचे विज्ञान व भारतीयांचे आध्यात्म याची सांगड घालून विश्वाला नवी दिशा दाखविण्याचे स्वप्न त्यांनी पाहिले. त्यांचे विचार आर्थिक, सामाजिक, आध्यात्मिक न्यायावर आधारित असून दारिद्र्यमुक्त कर्तृत्ववान, संपन्न व शक्तीशाली भारत निर्माण करण्याचे व जगाला आध्यात्मिक, सांस्कृतिक नेतृत्व देण्याचे स्वप्न त्यांनी पाहिले. त्यांचे आध्यात्मिक विचार युवकांना प्रेरणा देणारे ठरतात. मानवी कल्याणाचा सुलभ असा मार्ग म्हणजे आध्यात्मिक मार्ग आहे. सुसंस्कृत नागरिक निर्माण व्हावा हा उद्देश स्वामींचा होता. ते तरुणांना आव्हान करून भविष्यकाळ आपल्या कर्तृत्वावरच अवलंबून आहे. राष्ट्राला स्वावलंबी बनवून परकीयांच्या मदतीवर अवलंबून न राहता राष्ट्राला बलवान करू कारण बलवान राष्ट्र स्वागीमानाने, ताठ मानेने जगात वावरू शकतात हा विचार त्यांनी दिला. स्वामी विवेकानंद म्हणतात, उठा, जागे व्हा आणि जोपर्यंत ध्येय साध्य होत नाही तोपर्यंत थांबू नका हे त्यांचे विचार युवकांच्या मनावर सखोल परिणाम करतात.

संदर्भ ग्रंथ

1. Swami Vivekananda Atharva Publications.
2. गुप्ता राजेंद्र प्रकाश, स्वामी विवेकानंद व्यक्ती और विचार, राधा पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली.
3. नाटानी प्रकाश नासयण- आधुनिक भारत के राजनैतिक विचारक, पोईनर पब्लिशर्स, जयपुर.
4. अम्यंकर श.व., युगाचार्य स्वामी विवेकानंद, आदित्य प्रतिष्ठान, पुणे-2003.
5. भारताचा भविष्यकाळ स्वामी विवेकानंद, रामकृष्ण मठ, नागपुर, प्रकाशक-स्वामी ब्रम्हस्वानंद-2006.
6. कुंडले म.जा., शैक्षणिक तत्वज्ञान व शैक्षणिक समाजशास्त्र, विद्या प्रकाशन, पुणे.
7. रोमा रोला, विवेकानंदांचे चरित्र (दी लाईफ ऑफ विवेकानंद अँड दी युनिव्हर्सल गॉस्पेल या मुळ इंग्रजी ग्रंथाचा श्रीमती विमलबाई देशपांडे यांनी केलेला अनुवाद: साहित्य अकादमी प्रकाशन -1965)
8. स्वामी विवेकानंद कर्मयोग, स्वामी ब्रम्हस्वानंद प्रकाशन, रामकृष्ण मठ, नागपुर.
9. स्वामी विवेकानंद, भारताचे आध्यात्मिक विचारधारा, रामकृष्ण मठ, नागपुर- 2006.
10. स्वामी विवेकानंद, हमारी शिक्षा, रामकृष्ण मठ, नागपुर.
11. सहस्रत्रबुध्दे प्रा.प्र.ग., भारतीय नारी, स्वामी ब्रम्हस्वानंद प्रकाशन, रामकृष्ण मठ, नागपुर.

सहाय्यक प्राध्यापक
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
अकोला

❧ CONTENTS OF MARATHI PART - III ❧

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२५	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कृषी व आर्थिक विचारांची सद्यस्थितीत आवश्यकता प्रा. डॉ. भास्कर शा. खड्गरे	१२७-१२९
२६	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार प्रा. डॉ. संतोष गोपाळकृष्ण कुलकर्णी ✓	१३०-१३२
२७	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी इतर मागास वर्गीयांच्या (ओबीसी) उत्थनासाठी केलेला संघर्ष डॉ. मोतीलाल रामचंद्र दर्वे	१३३-१३७
२८	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राज्यसमाजवाद संबंधी विचार पंडित आवधूतराव हाके	१३८-१४२

(SJIF) Impact Factor-7.675

ISSN-2278-9308

B. Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

October-2021

ISSUE No- (CCCXXVI) 326

The Contribution of Indian Women in Family, Society
And National Development In The Post Independence Era

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr. B. S. Wazire
Editor
Deptt. Of History
Sitabai Arts, Comm. & Science College,
Akola Tah-Distt. Akola

The Journal is indexed in:
Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
International Impact Factor Services (IIFS)

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	Women's Struggle for Independence in after independence India	Dr.Santosh P.Bansod	1
2	Exploration of feminine sense and spirit in shobha de's 'second thoughts'	Dr. Bharati Subhash Patnaik	5
3	A Sociological Study Of Single Parents Problem	Dr. Pramila Haridas Bhujade	10
4	A sociological study of educational attitudes of scheduled caste matriculation students.	Sharadmma K.G. / Dr. Krupalini H.S.	15
5	मवभारताच्या निर्मितीत शिवयाची भूमिका	श. बाळकृष्ण कारु रामटेके	20
6	बहून' मायावतीचे राजकीय पटलावरील कर्तृत्व	□Mahendra Gayakwad□	23
7	संत जनाबाई यांचे मराठी साहित्यातील योगदान प्रा.रेखा दिगांबर अडाव		28
8	खानदेशातील कर्मवगार स्त्रीयांचो कामगिरी	Chitra Patil	34
9	विद्येची स्फुर्तिनायीका सावित्रीबाई फुले	प्रा. विजय डी. वाकोडे	37
10	हिंदुस्थानी संगीत : भारतीय स्त्री संत	डॉ. उमेश संतोषराव चापके	42
11	स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या विकासात प्रधानमंत्री श्रीमती इंदिरा गांधी यांचे योगदान	प्रा.डॉ.संतोष गोपाळकृष्ण कुळकर्णी	47
12	स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्री सशक्तीकरणाचे प्रयत्न	प्रा.डॉ.भास्कर शा.वशिरे	50
13	जेशी व पटवर्धन धराण्यातील महिलांचे राजकीय व सामाजिक कार्यातील योगदान	डॉ. संयज गोपाळराव ठवळे	53
14	संगीत आणि नाटयक्षेत्रातील हिराबाई बडोदेकरांचे योगदान	वैभव प्रभाकर डगवार	58
15	सामाजिक चळवळ आणि भारतीय नारी	ज्ञानेश्वर डिगांबर अवधूत	60
16	इंदिरा गांधी यांचे राष्ट्र विकासासाठी योगदानय एक अभ्यास	डॉ..मारीती किशनराव जाधव	62
17	विजयालक्ष्मी पंडित यांचे कार्य व योगदान : एक ऐतिहासिक अभ्यास	प्रा. विनोद संभाजी सोनवणे	65
18	भारतीय स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात डॉ. इंदिरा हिंदुजा यांचे वैद्यकीय क्षेत्रातील योगदान	प्रा. विशाल रामदास रोकडे	68

स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या विकासात प्रधानमंत्री श्रीमती इंदिरा गांधी यांचे योगदान
प्रा.डॉ.संतोष गोपाळकृष्ण कुळकर्णी
सहा.प्राध्यापक, इतिहास विभाग सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
अकोला.

प्रस्तावना:-

स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या विकासात अनेक स्त्रियांनी योगदान देऊन आपल्या कर्तृत्वाची छाप उमटविली. भारतीय राजकारणाला आणि देशाला नविन दिशा देण्याचे काम केले. आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत सर्वांगीण विकासात पुरुषांप्रमाणेच स्त्रियांचेही महत्वपूर्ण असे कार्य आहे. देशाच्या नावलौकीकात स्वपरकमाने स्वकर्तृत्वाने, भर घातली यामध्ये प्रधानमंत्री इंदिरा गांधी यांचा सिद्धाचा वाटा आहे. त्यांची विविध क्षेत्रातील भोरणे भारताच्या विकासात महत्वपूर्ण ठरली. भारताचे भुतपूर्व प्रधानमंत्री पंडीत जवाहरलाल नेहरू यांच्या कन्या आहेत. १९ नोव्हेंबर १९१७ रोजी इंदिराजींचा जन्म झाला तेव्हा सरोजीनी नायडू यांनी एक तार पाठवून म्हटले होते की, 'ती भारताचा नविन आत्मा आहे'. त्यांचे वडील पंडीत जवाहरलाल नेहरू सदैव कारावासात किंवा बाहेर राजकारणात व्यस्त असतांनाही त्यांनी विशेष लक्ष दिले. इंदिराजींचे प्रारंभिक शिक्षण स्वित्झरलंड येथे झाले. त्यानंतर शांती निकेतनमध्ये शिक्षणाकरीता ठेवले. रविंद्रनाथ टागोर यांनी पंडीत जवाहरलाल नेहरूंना पत्र लिहून त्यांची प्रशंसा केली आहे. ऑक्सफोर्डमधील समरविले कॉलेजमध्ये शिक्षण घेतले. याच ठिकाणी लेबर पार्टीच्या आंदोलनात त्यांनी सहभाग घेतला.

स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या विकासात प्रधानमंत्री श्रीमती इंदिरा गांधींचे योगदान:-

१९३८ मध्ये भारतीय काँग्रेसमध्ये त्या सहभागी झाल्या. १९४२ मध्ये इंदिराजींचा विवाह श्री.फिरोज गांधी यांशी झाला. स्वतंत्रता आंदोलनामध्ये सहभाग घेतल्याने त्यांना अलाहाबाद येथील मैत्री तुरुंगामध्ये तेरा महिने काढावे लागले. तुरुंगानुन बाहेर आल्यानंतर त्यांनी समाजकार्याला सुरुवात केली. १९४७ च्या विभाजनावेळी पाकिस्तानातून येणाऱ्या शरणार्थींना सुखसुविधा पुरविल्या. १९५५ ला काँग्रेसच्या कार्यसमितेत सहभागी झाल्या व १९६० मध्ये काँग्रेसच्या अध्यक्षा बनल्या. १९६२ ला चीनी आक्रमणाच्या संकटकाळीन स्थितीत केंद्रीय नागरिक परिषदेची अध्यक्षापदाची त्यांनी जबाबदारी सांभाळली. १९६४ मध्ये नेहरूजींच्या निधनानंतर लाल बहादूर शास्त्री पंतप्रधान झाले. यावेळी पाकिस्तानने भारतावर आक्रमण केले. या १९६५ च्या युद्धाच्या वेळी दिवस-राज एक करून राष्ट्रसेवा केली. केंद्रीय सरकारच्या सूचना व प्रसारण मंत्रालयात महत्वपूर्ण कार्य केले.

ताश्कंद करारानंतर पंतप्रधान लाल बहादूर शास्त्री यांचे हृदयविकाराने निधन झाल्यानंतर १९ जानेवारी १९६६ मध्ये इंदिराजींना राष्ट्रपती डॉ.राधाकृष्णन यांनी प्रधानमंत्री पदाची शपथ दिली. १९६७ च्या निवडणुकीत काँग्रेस पक्षाला बहुमत मिळवून दिले व प्रधानमंत्री झाल्यानंतर देशहिताकरीता कातिकारक निर्णय घेतले. त्यांनी रचनात्मक दृष्टीने पावले उचलली. देशामधील दारिद्र्य नष्ट करणे हे त्यांनी आपले उद्दिष्ट ठरविले. समाजवाद आणण्याच्या दृष्टीने पावले टाकली. बँकांचे राष्ट्रीयकरण केले, अन्नधान्याच्या टोक व्यापाराचे राष्ट्रीयकरण केले. यावेळी त्यांना अंतर्गत विरोधाला सामोरे जावे लागले. निर्णय घेतल्यानंतर त्यांनी कधीही माघार घेतली नाही. यामधून त्यांचे कणखर नेतृत्व दिसून येते. भांडवलदार सहकाऱ्यांचा विरोध धुडकावून लावला. भारतीय जनता व आपल्या दृढ आत्मविश्वासाच्या भरवशावर नविन पिढीला सोबत घेऊन पुढे

ऑपरेशन ब्ल्यू स्टार राखून अलगाववादी व आतंकवादी विरोधात मोठी मोहीम उभारली त्यांचे हे योगदान देशाच्या प्रगतीमध्ये विकासामध्ये महत्त्वपूर्ण आहे. आंतरराष्ट्रीय राजकारणावर त्यांनी आपली छाप उमटविली. देश आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनविण्याकरीता प्रयत्न केले, लष्करीदृष्ट्या ताकद वाढवून जागतिक स्तरावर वेगळी ओळख निर्माण केली. आधुनिक भारताच्या जडणाघडणीमध्ये त्यांचे महत्त्वपूर्ण असे योगदान आहे. श्रीमती इंदिरा गांधी यांचे खंबीर नेतृत्व, निर्णायक भूमिका यामधून स्पष्ट होते. आंतरराष्ट्रीय राजकारणात आपला दबदबा निर्माण केला. हे त्यांचे कार्य अलौकिक आहे.

संदर्भ ग्रंथ:-

- १) किशोरसागर शोभादेवी आधुनिक भारताचा इतिहास (१७५७-२००५) के.सागर प्रकाशन पुणे १९९४.
- २) तिवारी विरेंद्रकुमार, इंदिरा गांधी व भारतीय राजनीतीमें योगदान, डिप अँड डिप पब्लिकेशन, न्यु दिल्ली, १९८३.
- ३) तिवारी उषा, इंदिरा गांधी और भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस, विश्वविद्यालय अनुदान आयोग प्रकाशन योजना १९९३.
- ४) शर्मा जयचिंद्र प्रताप-इंदिरा गांधी युवाओं की प्रेरणा-श्री प्रकाशन दिल्ली आग्रा.
- ५) पाटील डॉ.सौ.पद्मजा, जाधव डॉ.सौ.शोभना, भारतीय इतिहासातील स्त्रिया, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर-२०११.
- ६) पारशी प्रा.आर.एन., भारतीय शिव जीवन व कर्तृत्व, वेद मुद्रा प्रकाशन, अमरावती-२००५.
- ७) वैद्य सुमन, कोडेकर सांता, आधुनिक भारताचा इतिहास, साईनाथ प्रकाशन नागपुर १९९८.

(SJIF) Impact Factor-7.675

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

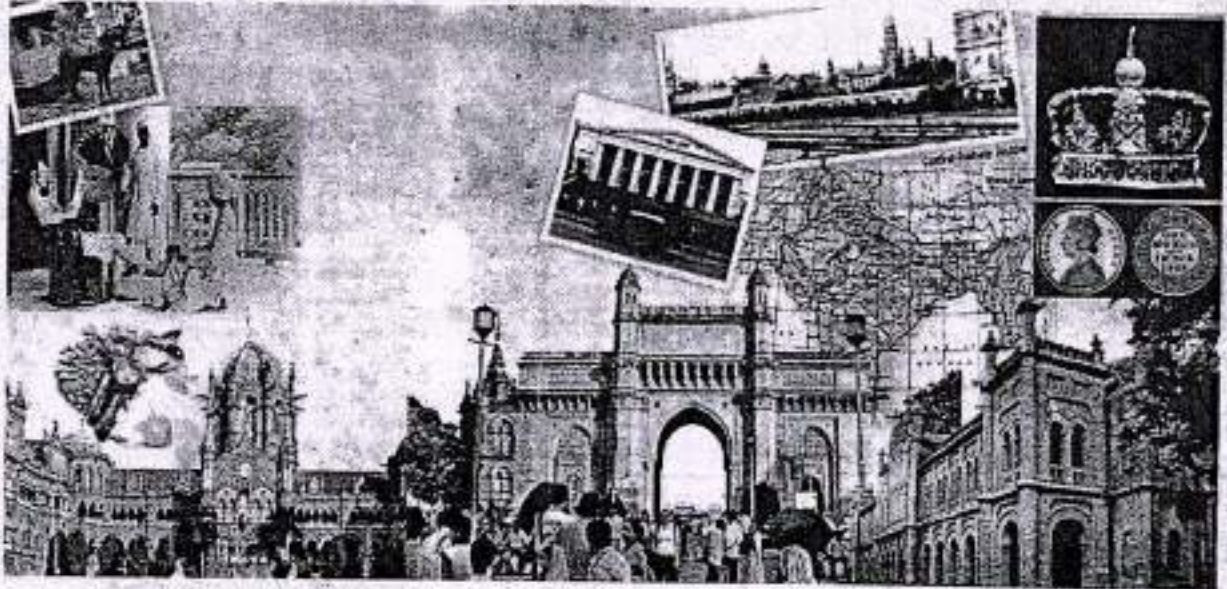
Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

October-2021

ISSUE No- (CCCXX) 320

CONSEQUENCES OF BRITISH INVASION OF INDIA : NEED OF REWRITING HISTORY

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor

Dr Santosh Bansod,
Head, Department of History
Narayanrao Rana Mahavidyalaya
Badnera, Dist. Amravati.

Editor

Dr. Dheeraj Kumar Najan,
Head, Department of History
Dr. Gopalrao Khedkar Mahavidyalaya,
Gadegaon, Telhara Dist. Akola

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

सहायक प्राध्यापक
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
अकोला

INDEX- 320

No.	Title of the Paper Name	Authors'	Page No.
1	भारतावरील ब्रिटीश आक्रमणाचे आर्थिक जीवनावरील परिणाम प्रा.डॉ.संतोष गोपाळकृष्ण कुळकर्णी		1
2	ब्रिटीशांचे भारतीय अनौद्योगिकीकरण धोरणाचे दुष्परिणाम. प्रा.डॉ.भास्कर शा.वशिरे		4
3	ब्रिटीश राजवटीतील भारताच्या शैक्षणिक प्रगतीचा आढावा - एक अध्ययन प्रा. डॉ. पी. आर. जुनघरे		7
4	ब्रिटीशकालीन भारतातील पहिला दलित क्रिकेटर : बाळू पालवणकर डॉ. लंडे एच. एम		12
5	भारतातील ब्रिटीश आक्रमणाचे आर्थिक जीवनावरील परिणाम प्रा.सुरेष्वा रामदास लगड		16
6	ब्रिटीश कालीन भारतातील भू-धारणा पध्दती प्रा.गीतम विक्रम भालेराव		19
7	ब्रिटीश आक्रमण का भारतीय मुस्लिम समुदाय की शिक्षावस्था पर परिणाम के परिप्रेक्ष्य में अलिगढ आंदोलन का महत्व डॉ. सैय्यद मुजाहिद सैय्यद बासित		24
8	ब्रिटीश सत्ता आणि भारतीयांचे आर्थिक शोषण: एक अभ्यास प्रा. डॉ. प्रकाश जंगले		27
9	प्राचीन भारतीय इतिहासाचे पुनर्लेखन आणि पुनर्विचार प्रा.गौडदाब लखन अभिमान		30
10	मेमसाहेबांचे कार्ये : इतिहास पुनर्लेखनाची गरज डॉ. सुनिता हनुमंत गिते		33
11	ब्रिटीश आक्रमणाचे भारताच्या सर्वांगीण जीवनावर झालेले दुष्परिणाम डॉ. रावसाहेब भीमराव नेरकर		35
12	मराठी नियतकालिकांचा उदय आणि विकास डॉ.कल्पना त्र्यं.मेहरे		38
13	ब्रिटीश आक्रमणाचे भारताच्या आर्थिक जीवनावरील परिणाम डॉ. प्रदिप शा. डोले		41
14	ब्रिटीशांची आर्थिक निती आणि भारतीय उद्योग प्रा. राजेन्द्र एम. देवाळकर		45
15	भारतावरील ब्रिटीश आक्रमणाचा मेलघाटातील अदिवासी कोरकू जमातीच्या सामाजिक घटकावर झालेला परिणाम. रोशन रामदास भटकर		48
16	भारतातील ब्रिटीश आक्रमणाचे आर्थिक जीवनावरील परिणाम प्रा. डि. बि. भुईभार		52

**भारतावरील ब्रिटीश आक्रमणाचे आर्थिक जीवनावरील परिणाम
प्रा.डॉ.संतोष गोपाळकृष्ण कुळकर्णी**

सहा.प्राध्यापक, इतिहास विभाग सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
अकोला.

प्रस्तावना:-

युरोपीयन सत्ताचे व्यापाराच्या निमित्ताने भारतात आगमन झाले. भारतातील व्यापारावर एकाधिकारशाहीसाठी परस्पर स्पर्धा सुरु झाली. यातून संघर्ष सुरु झाला. युरोपीयनांनी भारतीय राजकारणामध्ये रुची घेणे सुरु केले. त्यातून संघर्ष अजुनच तीव्र बनला इंग्रजांनी डच, फ्रेंच, पोर्तुगीज या युरोपीयन स्पर्धकांवर मात करून आपली सत्ता भारतात प्रस्थापित करण्याचा मार्ग खुला केला. यातूनच पुढे प्लासी व बक्सारची लढाई घडून आली. बक्सारचे युद्ध निर्णायक ठरले. प्लासीच्या लढाईमध्ये बंगालमध्ये ब्रिटीश सत्तेचा पाया घातला गेला. मात्र मीर कासीमने इंग्रजी सत्तेला आवाहन दिल्याने ब्रिटीशांची स्थिती कठीण झाली. मात्र बक्सारच्या लढाईमध्ये मीर कासीम, शुजा उद्दौला, शहाआलम यांचा पराभव केल्याने इंग्रजांना आन्धान उरले नाही. बंगालमध्ये त्यांची स्थिती मजबुत झाली. इंग्रजांच्या समोर मराठ्यांचा फार मोठा अडथळा होता. पानीपतच्या युद्धात मराठ्यांचा पराभव होऊन त्यातून माधवराव पेशव्यांनी परिस्थिती सावरली. उत्तरेमध्येही आपला प्रभाव निर्माण केला. म्हैसूरचा शासक हैदरअली इंग्रजांचा शत्रू होता. हैदराबादचा निजामही इंग्रज विरोधक होता. या सर्व अडचणींवर मात करून अतिशय सावधगिरीने पावले टाकत संपूर्ण भारत इंग्रजांनी आपल्या अधिपत्याखाली आणली. लॉर्ड वेलस्लीने तैनाती फौजेचा अवलंब करून भारतीय सत्ताधीशांना कमकुवत केले. लॉर्ड डलहौसीने विलीनीकरणाचा सिध्दांत राबविला. विलीनीकरणाच्या तत्वाची अंमलबजावणी करून एक एक राज्य खालसा केली. लॉर्ड कॉर्नवॉलीसने कायमधारा पध्दती लागू केली. त्यातून आर्थिक घडी विस्कटली. पुढील काळात त्या त्या ब्रिटीश अधिकाऱ्यांनी परिस्थितीनुसार भूमीकराच्या बाबतीत बदल केले. त्यामध्ये रयतवारी व महालवारी पध्दत महत्त्वाची होती. थॉमस मनोने सुरु केलेल्या रयतवारी पध्दतीत कर वसुली करीता कठोर उपायांचा अवलंब करू लागले. महालवारी पध्दतही त्याला अपवाद नव्हती. इंग्रजांच्या या पध्दतीमुळे ग्रामीण समाजव्यवस्था विस्कळीत झाली. इंग्रजांना ग्रामीण व्यवस्था उध्वस्त करायची होती त्यामध्ये ते यशस्वी झाले.

भारतातील ब्रिटीश आक्रमणाचे आर्थिक जीवनावरील परिणाम:-

भारताची अर्थव्यवस्था ही ग्रामीण जीवनाशी प्राचीन काळापासून निगडीत आहे. प्रमुख व्यवसाय शेती असल्यामुळे संपूर्ण ग्रामाची गरज लक्षात घेऊन पीके घेतली जात त्यामध्ये नफा-तोटा याचा हिशेब नव्हता. परस्पर सहकार्याच्या तत्वाने व्यवहार चालत होते. बाहेरील बाजारपेठेशी त्यांचा फारसा संबंध नव्हता. वस्तुविनीमय पध्दत असल्याने पैशाला फारसे महत्व नव्हते. कर देण्यापलीकडे शासकांशी संबंध येत नसायचा. मात्र इंग्रजांच्या हातात सत्ता एकवटल्यानंतर भारतीय शेतीचे स्वरूप बदलले. इंग्रजांनी भूमीविषयक नवनविन कायदे केल्याने कर पध्दतीमध्ये बदल केल्याने त्याचा विपरित परिणाम शेतकऱ्यांवर झाला. शेतकऱ्यांनी पिढवणूक सुरु झाली. शेतकरी आर्थिकदृष्ट्या अडचणीत सापडला. शासन व जमीनदार यांनी कृषीकडे दुर्लक्ष केल्याने शेतीची अवस्था अतिशय वाईट झाली. भूमीहीन मजुरांच्या संख्येत वाढ झाली. अशाप्रकारे शेतीचे व्यापारीकरण इंग्रजांनी केल्याने ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांची स्थिती दयनीय होऊन तो आर्थिक संकटात सापडला. शेतीला व्यापारी स्वरूप आल्याने अन्नधान्याच्या उत्पादनाऐवजी नगदी पीके घेण्यासाठी शासनाकडून सक्ती केली जावू लागली. चहा, साखर, ताग, अफू, कापूस, नीळ याचे उत्पादन भारतात होऊ लागले. याचा परिणाम असा झाला की, अन्नधान्याची टंचाई जाणवायला लागली. त्यातून शेतकरी देशोधडीला लागला. त्याचे स्वावलंबन संपुष्टात आले. खेड्याचे एकाकीपण समाप्त झाले. ग्राम विस्कळीत होऊन समाजव्यवस्थाही कोलमडून पडली. इंग्लंडमधील व्यापारी, भांडवलदार, कारखानदार ह्यांचे सरकारवर दडपण आल्याने उद्योग व्यवसायाला पोषक असे धोरण राबविणे इंग्रजांनी सुरु केले. भारतीय शेतीचेही

- ५) ग्रीवर डॉ.बी.एल., आधुनिक भारताचा इतिहास, एक नविन मूल्यांकन (१७०७ पासून आधुनिक कालखंडापर्यंत) एक चंद्र आणि कंपनी लिमिटेड, नवी दिल्ली - २०१९.
- ६) गाठाळ प्राचार्य डॉ.एस.एस.आधुनिक भारताचा इतिहास, महाराष्ट्राच्या विशेष संदर्भात, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद - २०१८.
- ७) वैद्य, डॉ.सुमन, कोठेकर, डॉ.शांता - आधुनिक भारताचा इतिहास, (१८५७ ते १९२०) श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर- २००४.
- ८) वैद्य, डॉ.सुमन, कोठेकर, डॉ.शांता - आधुनिक भारताचा इतिहास, (१९२९ ते १९४७) श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर- २००१.
- ९) दिक्षीत, प्रा.जी.सी., ब्रिटीशकालीन भारताचा इतिहास (१७५७ ते १९४७), पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर, २०१८.

सहायक प्राध्यापक
सीताबाई जेला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
अकोला

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

ISSUE No- (CCCXVII) 317

September -2021

National E-Conference on

**Socio-Religious and Political Movements in
the Pre-independence Period and Today**

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
 Director
 Aadhar Social
 Research & Development
 Training Institute Amravati

Executive-Editor
Dr. Nilima D. Deshmukh
 Principal
 Sahakar Maharshi Late Bhaskarrao
 Shingne Arts College,
 Khangaon, Dist. Buldana

Executive-Editor
Dr. J. B. Devhade
 Principal
 Late Pushpadevi Patil Art's and Science
 College, Risod, Dist. Washim

Editors
Dr. Shrihari Pitale

Assist. prof. & HOD Department of History
 Late Pushpadevi Patil Art's and Science
 College Risod Dist. Washim

This journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)

सहायक प्राध्यापक
 सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
 अकोला

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	Women Pioneers Of India: Their Contribution Towards women Education In Social Reform Movement, 19 th & 20 th centuries	Dr. Indira P	1
2	बुलडाणा जिल्ह्यातील सत्यशोधक जलसाकार शावजी रावजी पाटील : एक आढावा	डॉ. संतोष बनसोड	5
3	सत्यशोधक संपतराव भिवाजी शिंगणे	डॉ. किशोर मारोती वानखडे	8
4	महाराष्ट्रातील आर्थिक व सामाजिक स्थिती सुधारण्यासाठी कामगारांचे योगदान	प्रा. सुनिल मदन मनवर	18
5	राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांचे सामाजिक कार्य	प्रा. डॉ. एस.एन. तुरुकमाने	23
6	कर्मवीर अण्णांच्या वैचारिक वारसदार : प्राचार्या सुमतीबाई पाटील	डॉ. जाधव संतोष हनुमंत	25
7	स्वातंत्र्य संग्रामातील मातृभूमि वृत्तपत्राचे योगदान (सन १९३१ ते १९४७)	प्रा. डॉ. संतोष गोपाळकृष्ण कुळकर्णी	31
8	मातृभूमिच्या संपादिक प्रमिलाताई ओक यांच्या नेतृत्वातील चले जाव आंदोलन	प्रा. डॉ. भास्कर शा. वशिरे	34
9	सावित्रीबाई फुले यांचे शिक्षण विषयक कार्य: ऐतिहासिक चिंतन	प्रा. डॉ. संदिप व्ही. भुरले	37
10	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील धार्मिक, सामाजिक व राजकीय चळवळी व सद्याची परिस्थिती	प्रा. दिवाकर कांबळे	41
11	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात स्त्रियांचे योगदान	डॉ. राजाराम पिंपळपल्ले	49
12	विधवांच्या उध्दारांसाठी ब्रिटीश काळातील चळवळी	डॉ. विजय रामदास तिरपुडे	55
13	महिला क्रांतीकारी कनकलता बरूआ यांचे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान	विनोद उखर्डा धर्माळ	59
14	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील सामाजिक चळवळी आणि आज (डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक चळवळी)	प्रा. डॉ. आनंद के. भोयर	62
15	प्रांतिक कौन्सिलच्या खामगाव जळगाव खेडेविभाग मतदारसंघाची १९३७ची निवडणूक - एक विश्लेषण	डॉ. श्याम प्रकाश देवकर	67
16	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील महिलांचे योगदान	प्रा. रेखा बडोदेकर	71
17	पुनर्विवाह चळवळीचा इतिहास	प्रा. डॉ. भाऊराव रामेश्वर तनपुरे	76
18	स्वातंत्र्यपूर्व लढ्यातील बाबूगेनू सैद याची कामगिरी	स्मिता समिर अंध्याल	80
19	स्त्री जातीचे उध्दारक : महर्षी कर्वे	डॉ. आर. यु. हिरे	83

स्वातंत्र्य संग्रामातील मातृभूमि वृत्तपत्राचे योगदान
(सन १९३१ ते १९४७)

प्रा.डॉ.संतोष गोपाळकृष्ण कुळकर्णी

सहा. प्राध्यापक, इतिहास विभाग सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय, अकोला.

प्रस्तावना:-

भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्याचे दोन कालखंड पडतात, पहिला कालखंड १९२० पर्यंत टिळक युग म्हणून ओळखले जाते. या काळामध्ये इंग्रजी सत्तेला हादरून सोडले होते. जहाल पत्रकारितेच्या माध्यमातून इंग्रजी सत्तेवर प्रहार केले. टिळकांच्या मृत्युनंतर गांधी युगाला सुरुवात झाली. या काळात राष्ट्रीय काँग्रेसच्या चळवळीची व्यापकता तळागाळापर्यंत पोहचविली. गांधीजींच्या हया आंदोलनातून स्थानिक नेतृत्वाचा उदय झाला. त्यातुनच अकोलाचे श्री.ब्रिजलाल बियाणी यांचे नेतृत्व समोर आले. राजकीय जागृतीसाठी वृत्तपत्राचा प्रभावी माध्यम म्हणून वापर केला. मातृभूमि वृत्तपत्राच्या माध्यमातून इंग्रज सरकारच्या धोरणावर टिका करून वैदर्भिय जनतेला इंग्रजी राजवटीविरोधात असंतोष पसरवून समाजात जागृती घडवून आणली. समाजामध्ये जागृती करण्याची, संघटन करण्याचे महत्वाचे काम वृत्तपत्राच्या माध्यमातून केले जाते.

एकाच ठिकाणी उच्चारलेला एक एक शब्द सामान्य लोकांपर्यंत पोहोचविण्याची ताकद वृत्तपत्रात आहे. स्वातंत्र्याच्या काळात वृत्तपत्रांना हत्यार मानून समाजाची दिशा बदलण्याचे काम वृत्तपत्रांनी केले. लोकहिताचा विचार लोकांपर्यंत पोहचविला, लोकांना जागृत केले. वृत्तपत्राच्या माध्यमातून जनआंदोलन उभे राहू शकते आणि जनआंदोलनातून जनहित आणि लोककल्याण साध्य होवू शकते, असे मत राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांनी 'हरिजन' या वृत्तपत्रामधून मांडले. हा महात्मा गांधीजींचा विचार ब्रिजलाल बियाणींच्या एकूण व्यक्तीमत्वातच भिनलेला होता. वृत्तपत्राचे महत्त्व जाणून वऱ्हाड प्रांतात एखादे वृत्तपत्र असावे त्यांच्या मनात आधीपासुनच होते. हिच मातृभूमि पत्राची मुहूर्तविड होती.

स्वातंत्र्य संग्रामातील मातृभूमि वृत्तपत्राचे योगदान, राष्ट्रीय काँग्रेसच्या चळवळीची सूत्रे श्री. ब्रिजलाल बियाणींकडे आल्यानंतर ग्रामीण व शहरी जनसंपर्काची तातडीने निकड जाणवू लागली. वृत्तपत्राचे महत्त्व त्यांना माहित होते. कायदेभंग चळवळीतील जंगल सत्याग्रहाचे औचित्य साधून मातृभूमि साप्ताहिकाचे प्रकाशन कार्य सुरु करण्यात आले.राजकीय कार्याच्या व्यस्ततेमुळे वृत्तपत्राकडे लक्ष देवू शकले नाही. मात्र आपले स्वतःचे एक मराठी वृत्तपत्र असावे याकरीता त्यांनी अकोल्यात आज दैनिक स्वरूपात प्रसिध्द होत असलेले मातृभूमि हे पत्र प्रथम साप्ताहिक स्वरूपात सुरु झाले.

अशाप्रकारे अकोल्यातून मातृभूमि साप्ताहिकाची वाटचाल सुरु झाली. काँग्रेसची चळवळ विस्तारित होत असतांना मातृभूमि पत्राचे कार्य व्यापक झाले. काँग्रेस नीतीचे समर्थन करणे, गांधीजींच्या नेतृत्वातील चळवळीच्या कार्याचा प्रचार करणे, स्वातंत्र्याचे ध्येय समोर ठेवून कार्य करणे, विदर्भ वऱ्हाडातील राजकीय, सामाजिक, आर्थिक घडामोडींना प्रसिध्दी देवून भारताच्या स्वातंत्र्याची चळवळ ग्रामीण भागातील तळागाळातील लोकांपर्यंत पोहोचविणे हा मातृभूमि काढण्यामागील मुख्य उद्देश असून असे मातृभूमि साप्ताहिकाचे आद्य संचालक श्री.ब्रिजलाल बियाणी यांनी आपल्या 'जीवन दर्शन' लेखमालेत नमूद करून ठेवले आहे.

शेतकऱ्यांची बाजू 'प्रजापक्ष साप्ताहिक' ने घेतली होती. त्याचबरोबर तरुणांवरील जबाबदारी या मधळयाखाली लेख लिहून आर्थिक शोषणाविरुद्ध तरुणांनी उभे राहिले पाहिजे असा संदेश दिला होता. मातृभूमि साप्ताहिकातून शेतकऱ्यांच्या हातात घेवून सरकारवर टिकेचा भडीमार करून इंग्रज सरकारविरोधी जनमत तयार करण्यात मोठया प्रमाणात हातभार लावला. जनतेत जागृती घडवून आणली. इंग्रजी राजवटीबद्दल समाजात ऐक्य प्रस्थापित करून स्वातंत्र्यलढा तीव्र करण्यात मोठे योगदान दिले.

आर्थिक प्रश्न लावून धरले, प्रादेशिक विकासावर भर दिला, सुख समृद्धीविषयी धोरण यावर प्रकाश टाकून उणिवांवर बोट ठेवले, समाजाला जागृत केले. देशाची आर्थिक स्थिती सुभारवी, त्यातील धोरण कसे असावे, बेकारी कशी दूर करता येईल यासारख्या प्रश्नांवर उपाययोजना सुचविल्या. इंग्रजांच्या शोषणावर आधारित आर्थिक धोरणावर प्रहार केले. जनतेला इंग्रज सरकारविरुद्ध बंड करण्याला भाग पाडण्याचे धोरण स्विकारून जनतेमध्ये जागृती केली यामध्ये मातृभूमि या वृत्तपत्राचे फार मोठे योगदान आहे. समाज प्रबोधनाप्रती असलेली बाधिलकी सोडली नाही. स्वराज्य प्राप्ती व समाजाची प्रगती हा लेखनाचा गाभा होता. शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती, ब्रिटीशांनी भारतीयांचे चालविलेले आर्थिक शोषण, स्त्रीविषयक समस्या, जनतेच्या हालअपेष्टा ह्या सर्व प्रश्नांना मातृभूमि या वृत्तपत्राच्या माध्यमातून ठळक प्रसिध्दी देवून समाजात जागृती घडवून आणली.

सविनय कायदेभंग चळवळ तळागाळापर्यंत पोहचविण्यामध्ये साप्ताहिक मातृभूमिचा महत्त्वपूर्ण वाटा आहे. राष्ट्रीय चळवळीला वैचारिक व्यासपीठ उपलब्ध करून दिले. विविध सर्वधानिक घडामोडींचा अन्वयार्थ लावून समाजाला प्रबोधन केले. सामाजिक सुधारणाविषयक विचार समाजात रुजविले. आर्थिक पैलूंवर उद्बोधन केले. जनप्रबोधनाचे कार्य मातृभूमि या पत्रातून सातत्याने केले.

संदर्भ ग्रंथ:-

- १) The Journals in the State of M.P.N.A.N.D.F.No.Index 2, Region-II, 26/12 to 35/2.
- २) ओक, प्रमिला (संपा.) मातृभूमि अर्धसाप्ताहिक अकोला प्रथम अंक, दि.१८ जानेवारी, १९३७.
- ३) काले, य.ह.(संपा.) अकोला नगरपालिका शताब्दी समारोह स्मृतीग्रंथ, आ.१९७०.
- ४) गोळे, पु.व.(संपा.) मातृभूमि साप्ताहिक अकोला, दि.०९ जुलै, १९३१ दि.१३ ऑगस्ट १९३१, २८ सप्टेंबर १९३३, ७ मार्च १९३५.
- ५) देशपांडे, अ.के.स्वातंत्र्यलढयात अकोला जिल्हयाचा सहभाग, आ.१९९२.
- ६) वक्कानी, डॉ.नि.आ. आधुनिक विदर्भ का इतिहास, आ.१८८५.
- ७) वकील, शंकर व्यंकटेश (संपा.) मातृभूमि अर्धसाप्ताहिक अकोला, दि.०४ ऑगस्ट १९३८.
- ८) लेले, रा.के.-मराठी वृत्तपत्राचा इतिहास, दु.आ.२००४
- ९) जोगळेकर, पु.ची.(संपा.) प्रजापक्ष साप्ताहिक अकोला, दि.०४ नोव्हेंबर, १९२८.
- १०) शर्मा, श्रीकांत (संपा.) विदर्भ केसरी ब्रिजलालजी बियाणी जन्मशताब्दी स्मृतीग्रंथ, आ.१९९६.

सहाय्यक प्राध्यापक
सीताबाई कृष्ण, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
अकोला

August 2021

E-ISSN : 2348-7143

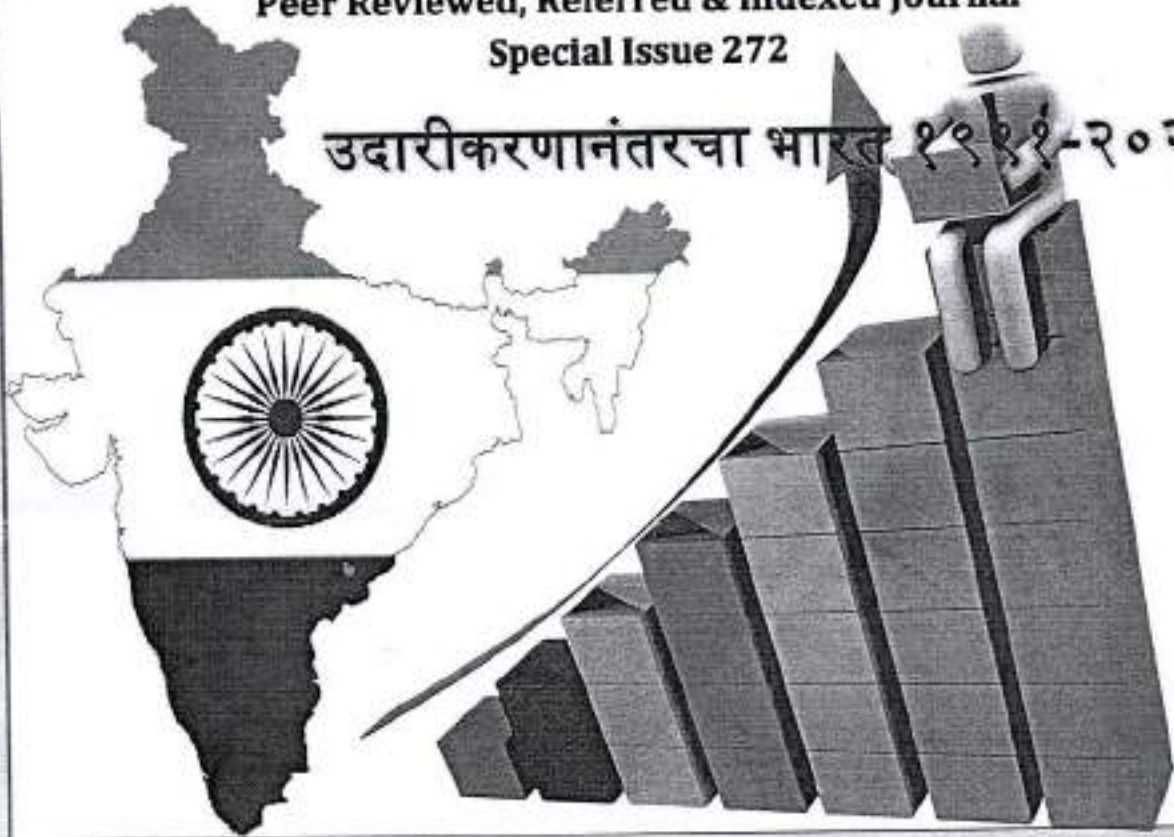
INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Special Issue 272

उदारीकरणानंतरचा भारत १९९१-२०२१

विशेषांक संपादक :

संदीप तुंडूरवार
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
श्री विज्ञानी नगर महाविद्यालय, नागपूर
डॉ. शरद सांबारे
यशोदा गर्ल्स आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, नागपूर

मुख्य संपादक :

डॉ. धनराज धनगर

विशेषांक सहसंपादक :

डॉ. दिनकर चौधरी
डॉ. अमर बोदरे
डॉ. बाळासाहेब जोगदंड
डॉ. बबीता सिंग
डॉ. संतोष डाखरे

विशेष सहाय्य :

प्रा. भास्कर वघाळे

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

अनुक्रमणिका

अ.नं.	शीर्षक	लेखक/लेखिका	पृ. क्र.
1	उदारीकरणानंतरचा भारत	पी. अन्सुत योडवले	07
2	उदारीकरणानंतरचा भारत १९९१-२०२१ उदारीकरणातून उद्भवलेल्या समस्या-एक दृष्टिक्षेप	डॉ. अलका देशमुख	16
3	उदारीकरण-खासगीकरण- जागतिकीकरण: एक चिकित्साक अध्ययन	डॉ. सुभाष उपाते	22
4	उदारवादातून उदभवलेले प्रश्न, समस्या त्यावरील उपाय	डॉ. विनोद मुडे	30
5	1991 ते 2021 या कालावधीतील भारतीय पंतप्रधानांची उदारीकरणाबाबतची भूमिका आणि त्यांचा दृष्टीकोन	डॉ. राहुल खरात	35
6	भारतीय लोकशाही आणि जागतिकीकरण	प्रा. हरीशकुमार किनकर	46
7	पी. व्ही. नरसिंहराव यांचे नेतृत्व आणि भारतातील उदारवादाचा प्रारंभ	डॉ. नरेंद्र ई. धरत, डॉ. सुपेन्द्र ई. धरत	51
8	पी. व्ही. नरसिंहराव यांचे नेतृत्व व उदारीकरण	डॉ. ज्योती कवठे	55
9	पी. व्ही. नरसिंहराव यांचे उदारीकरणाचे धोरण आणि लोककल्याणकारी लोकशाहीबाबतची भूमिका	प्रा. भास्कर बघाळे, डॉ. रायन महाजन	61
10	पी. व्ही. नरसिंहराव यांचे नेतृत्व आणि भारतातील उदारवादाचा प्रारंभ	डॉ. सुशांत चिमणकर	66
11	पी. व्ही. नरसिंहराव यांचे नेतृत्व आणि भारतातील उदारवादाचा प्रारंभ	प्रा. पुनम देशमुख	73
12	पी. व्ही. नरसिंहराव: भारतीय उदारीकरणाचे शिल्पकार	डॉ. नंदाजी सातपुते	76
13	पी. व्ही. नरसिंहराव: भारतीय आर्थिक उदारीकरणाचे प्रणेते	डॉ. संजय गौरे	79
14	21 व्या शतकातील भारत आणि मोदीकालीन परराष्ट्र धोरणाची दिशा	डॉ. रतन राठोड	82
15	उदारीकरणामुळे भारताच्या परराष्ट्र धोरणात सादलेला बदल	प्रा. तानाजी माने	88
16	उदारमतवाद: भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे सामर्थ्य	डॉ. वैशाली प्र. सुपेकर	94
17	उदारीकरणानंतरचे भारतीय संघराज्य	प्रा. डी. डी. ठाकरे	97
18	उदारीकरण आणि भारत	प्रा. लीमेश बावनकुळे	103
19	उदारीकरणानंतरची जागतिक व भारतीय लोकशाही	डॉ. सुनंदा व. राऊत	107
20	भारतातील उदारवादाची वाटचाल	डॉ. संतोष सं. डाखरे	113
21	उदारमतवाद अर्थ, मुलतत्वे आणि उदारमतवादाचे तबस्वरूप व मूल्यमापन	डॉ. विलास टासे	118
22	राजकीय पक्षांच्या विचारधारा आणि उदारवादी भारत	प्रा. सालचंद मेश्राम	124
23	भारतातील उदारीकरण आणि अवस्थेतील बदलते प्रवाह	डॉ. अमर बोंदरे	127
24	21 व्या शतकातील उदारमतवादी धोरण	डॉ. कल्पना आर. टेकाडे	132
25	कोरोना परिस्थितीतील आरोग्य व्यवस्थेसह सांख्यिक संस्थांचा उदारवाद	डॉ. विनोद गायकवाड	137
26	उदारीकरणाचा भारतीय श्रेणीवरील परिचाम	डॉ. अमित पांडे	142
27	उदारीकरणानंतरचा भारत (१९९१-२०२१)	डॉ. मारोती घटेबाड	147
28	उदारीकरणानंतर भा. तातील उच्च शिक्षणापुढील अडथळे आणि जागतिक स्पर्धा	डॉ. सचिता झुंजारे	152
29	उदारवादातून उद्भवलेले प्रश्न, समस्या व त्यावरील उपाय	डॉ. दिनकर चौधरी	156

21 व्या शतकातील भारत आणि मोदीकालीन परराष्ट्र धोरणाची दिशा

डॉ. रतन व्ही. राजेड

सेवानिवृत्त प्राध्यापक, पदवी व पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग,
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महा. अकोला

सारांश (Abstract) :

21 व्या शतकातील भारतात पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या माध्यमातून एक नवीन दिशा प्रदान करणारे नेतृत्व उदयास आले आहे. आंतरराष्ट्रीय योग दिवस, संदर्भात संयुक्त राष्ट्रसंघाकडे प्रस्ताव सादर करून मिळविलेले यश, विविध देशांना भेटी देऊन त्यांचा प्राप्त केलेला सकारात्मक प्रतिसाद भारताच्या आर्थिक, शैक्षणिक, संरक्षण-सामरिक तथा माहिती व तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रातील सर्वांगीण विकासास चालना देणारा आहे. चीन व पाकिस्तान सारख्या देशांच्या कृतीकडे दक्षतेने लक्ष देऊन स्वतःची स्पष्ट भूमिका जागतिक पटलावर विशद करण्याचे कार्य भारत करीत आहे. 1991 मध्ये भारताने नवीन आर्थिक धोरणाचा स्वीकार केल्यानंतर उदातीकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरणाची प्रक्रिया भारताच्या विकासात उर्जा प्रदान करणारी ठरली. इंदरकुमार गुजराल यांनी लूक ईस्ट पॉलिसी च्या धोरणास दिलेले वेगळे वळण महत्त्वपूर्ण ठरले. तसेच नरेंद्र मोदींनी लूक ईस्ट पॉलिसीच्या धोरणाचा अॅक्ट ईस्ट पॉलिसी द्वारे विस्तार केलेला दिसून येतो. अमेरिका, इंग्लंड, जर्मनी, फ्रान्स, इटली, आफ्रिका, ब्राझिल, रशिया यासारख्या आदी देशांसोबतचे भारताचे संबंध अधिक मजबूत बनलेले दिसून येतात. दहशतवादाच्या संदर्भात भारतात मिळालेला पाठिंबा भारताच्या आंतरराष्ट्रीय पटलावरील वृद्धिंगत झालेले स्थान स्पष्ट करणारे ठरते. थोडक्यात भारताच्या पूर्ववत असणाऱ्या धोरणाला नवीन दिशा समकालीन परिस्थितीत प्राप्त झालेली दिसून येते.

प्रस्तावना (Introduction) :

21 व्या शतकातील भारताला नेतृत्व देताना पंतप्रधान नरेंद्र मोदींची 'राष्ट्रीय' आणि 'वैश्विक' अशी दृष्टी आहे. अशा प्रकारच्या दृष्टीवर कशाही पध्दतीने शिक्कामोर्तबही झाले आहे असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही कारण भारताच्या स्वातंत्र्योत्तर इतिहासात जनतेने स्पष्ट बहुमत दिलेले हे पहिले कॉॅंग्रेसेतर सरकार आहे. इतकेच नव्हेतर 1984 नंतर पहिल्यांदाच जनतेने एका पक्षाकडे बहुमत दिले आहे. म्हणजे मागील 25 वर्षांमध्ये आघाड्यांचे सरकार या कालखंडातून एकपक्षीय सरकार असा प्रवास लोकशाहीने केला आहे. हे सरकार चालवणारा प्रमुख पक्ष म्हणजे भारतीय जनता पक्ष. त्या पक्षाची विचारधारा ज्या राष्ट्रीयत्वाच्या विचारावर उभी आहे तिची एक वैश्विक दृष्टी आहे. त्या वैश्विक दृष्टीला नरेंद्र मोदींच्या परराष्ट्र धोरणामधून आकार घेताना दिसतो आणि व्यक्तिशः पंतप्रधान नरेंद्र मोदी अध्यात्म आणि राष्ट्रीयत्वाच्या विचारांमध्ये लहानाचे मोठे झालेले आहेत. मूलतः भारताजवळ भविष्यकाळामध्ये बजावण्याची एक जागतिक भूमिका आहे, ती भूमिका भारत लष्करीदृष्ट्या दुसऱ्यांवर आक्रमण करणारे दुसऱ्याची भूमी जिंकून घेणारे, दुसऱ्या समाजाला आपल्या टाचेखाली चिरडणारे राष्ट्र म्हणून नव्हेत. अध्यात्माचा विचार जोगाला देणारे नैतिकतेवर उभे असलेले राष्ट्र म्हणून उदयास येणारे आहे. हिंसा आणि द्वेषाने भरलेल्या या जगामध्ये एक नैतिकतेचा उत्थानाचा मार्ग दाखवू शकेल अशी शक्ती गांधीवादी विचारांच्या माध्यमातून भारताकडे आहे. अर्थात नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखालील परराष्ट्र धोरण अशा प्रकारच्या नवदृष्टीला आकार देताना दिसत आहे. खरे म्हणजे एका वेगळ्या अर्थाने गांधीजींची सुध्दा भारताबद्दलची दृष्टी तीच होती. ती कळलेले अल्यर्ट आईनस्टाईनसारखे महान शास्त्रज्ञ किंवा विसाव्या शतकातील श्रेष्ठ इतिहासतज्ज्ञ अर्नोल्ड जे. टॉईन अशा अनेकांनी मांडून ठेवले आहे की, हिंसा आणि द्वेषाने भरलेल्या या जगामध्ये एक नैतिकतेचा उत्थानाचा मार्ग दाखवू शकेल

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal
(Journal No. 47026)

WWW.SJIFAC.COM

ISSN 2319 - 359X

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

Volume - IX, Issue - II
March - August - 2021
Marathi Part - II

Impact Factor // Indexing
2019 - 6.601
www.sjifactor.com

IDEAL

Ajanta Prakashan

EDITORIAL BOARD

Mehryar Adibpour
Faculty of Computing London
Metropolitan University,
Holloway Road, London.

Dr. Ashaf Fetoh Eata
College of Art's and Science,
Salmau Bin Abdul Aziz University. KAS

Dr. Altaf Husain Pandi
Dept. of Chemistry University
of Kashmir, Kashmir, India.

Dr. Ramdas S. Wanare
Associate Professor & Head Accounts & Applied Stat.
Vivekanand Art's Sardar Dalip Sing Commerce
& Science College Samarth Nagar, Aurangabad (M.S.)

Dr. Prashant M. Dolia
Dept. of Computer Science and Applications,
Bhavnagar University, India.

Dr. P. A. Koli
Professor & Head (Retd),
Dept. of Economics, Shivaji University,
Kolhapur - (M.S.) India.

Dr. Rana Pratap Singh
Professor & Dean School for Environment Science,
Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar University
of Raebareilly, Lucknow- India.

Dr. Joyanta Barbora
Head Dept. of Sociology University of
Dibrugarh- India.

Dr. Jagdish R. Baheti
H.O.D., SNJB College of Pharmacy,
Nashik, Chandwad, Nashik (M.S.) - India.

Prof. P. N. Gajjar
Head, Dept. of Physics,
University of School of Sciences,
Gujarat University, Ahmedabad- India.

Dr. Memon Ubed Mohd Yusuf
Asst. Prof. Dept. of Commerce,
Sir Sayyed College Aurangabad (M.S.) - India.

Prof. S. R. Damodar
Head of Department Political Science
Sitabai Arts, Commerce & Science College, Akola.

Dr. P. R. Gawai
Head of Department Economics,
Sitabai Arts, Commerce & Science College, Akola.

Dr. Kailas Wankhade
Professor, Department of Marathi,
Sitabai Arts, Commerce & Science College, Akola.

❧ CONTENTS OF MARATHI PART - II ❧

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१३	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्रियांबाबत सुधारणावादी कार्य प्रा. कविता अशोक मोराडे	५८-६०
१४	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार के. एस. तिडके	६१-६६
१५	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार आणि सामाजिक आशयाचे चित्रपट लक्ष्मीकांत साळुबा जाधव	६७-७०
१६	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक व सामाजिक सुधारणा विषयक विचार प्रा. निखिल गणेश जगताप	७१-७५
१७	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषी विषयक विचार प्रा. विनायक यशवंत वनमोरे प्रा. डॉ. बाळासाहेब कोंडीबा माने	७६-८१
१८	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे लोकशाही विषयक विचार आणि सद्यस्थिती डॉ. सुनिता आत्माराम टेंगसे	८२-८८
१९	भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे संसदीय लोकशाही संबंधीचे विचार डॉ. सोमवंशी मुक्ता (गंगणे)	८९-९४
२०	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे अस्पृश्यता निवारणासंबंधी कार्य प्रा. डॉ. अरुण मुकुंदराव शेळके	९५-९९
२१	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एक समाज सुधारक डॉ. अंभुरे एस. डी.	१००-१
२२	भारतीय संविधान आणि भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रा. डॉ. मोकळ प्रभाकर रामजी	१०५-१
२३	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा लहान राज्याविषयीचा दृष्टीकोण प्रा. सुभाष दामोदर	१०९-१
२४	आरक्षण आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रा. डॉ. बबिता येवले	११४-१

२३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा लहान राज्याविषयीचा दृष्टीकोण

प्रा. सुभाष दामोदर

विभाग प्रमुख, पदवी व पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग, सोताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला.

भारतात केंद्र व राज्य अशा दोन्ही प्रकारच्या सरकारला व राजकारणाला राज्य पुनर्रचनेची समस्या प्रभावीत करणारी आहे. राज्याची निर्मिती करताना आधारभूत तत्व म्हणून कोणता घटक आधार मानावा हा महत्वाचा प्रश्न आहे. भारतात राज्यांची निर्मिती करताना सुरवातीच्या काळात भाषा हा राज्यनिर्मितीचा आधारभूत घटक ठरविण्यात आला. भारतात राज्यपुनर्रचनेच्या वेळी मोठी राज्य निर्मिती करण्यावर भर देण्यात आला होता. पण हे करत असताना विविध प्रांतातील विकासाचे असतुलन व त्या ठिकाणच्या विभिन्न अस्मिता व उपसंस्कृती याकडे दुर्लक्ष करण्यात आले. त्यामुळे भारतीय संघराज्यात भाषावार प्रांतरचना केल्यानंतरही संघराज्यात इतर कारणावरून, आधारावरून नवीन राज्य निर्माण करावी लागत आहेत. यासंदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी लहान राज्यांच्या संदर्भात मांडलेले विचार आज ही प्रासंगिक वाटतात. त्यांच्या या संदर्भातील विचारांचा आढावा प्रस्तुत रोधनिबंधात घेण्यात आला आहे.

1953 मध्ये राज्य पुनर्रचना आयोगाची स्थापना करण्यापूर्वीच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी 1948 मध्ये भाषावार प्रांतरचना आयोगाला एक प्रतिवेदन सादर केले होते.त्यांनी भाषेनुसार प्रांतरचनेचा मुद्दा उचलून धरला होता. परंतु त्यांनी एक भाषा एक राज्य हे सुत्र नाकारून एक राज्य एक भाषा या सुत्राचे समर्थन केले होते. याचा अर्थ असा की एक विशिष्ट भाषा बोलणाऱ्या लोकांचे एकच असे संपूर्ण राज्य आसावे पण आकाराने ते कितीही मोठे झाले तरी घालेल या विचाराला त्यांचा विरोध होता. एकच भाषा बोलणारे लोक जर फार मोठ्या प्रमाणावर असतील तर त्या भाषेच्या आधारावर एकापेक्षा अधिक राज्याची निर्मिती केली पाहिजे असा त्यांचा आग्रह होता. एकसंघ भारत व एकसंघ संस्कृती निर्माण करण्यासाठी प्रत्येक राज्याची भाषा एक असणे व एक भाषेची अनेक राज्ये असणे भारतीय संघराज्याच्या सर्वांगीन विकासाठी खूप गरजेचे आहे. त्यासाठी बाबासाहेबांनी एक भाषा अनेक राज्ये अशी मांडणी केली होती. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर सर्व भारतीयांनी एकत्र राहण्याचे ठरवले होते, म्हणून सर्वासाठी हिंदी या एका भाषेला त्यांनी राष्ट्रभाषा म्हणून मान्यता दिली. भाषावार राज्यपुनर्रचनेनंतर सर्वात मोठा संभाव्य धोका आंबेडकरांच्या दृष्टीने हा होता की, भाषावार प्रांतपुनर्रचनेनंतर त्या विभागाची मातृभाषा हीच दप्तरी भाषा असेल आणि त्यामुळे त्या भाषिकांमध्ये स्वतंत्र राष्ट्रीयत्वाची भावना निर्माण होईल. एकदा का ती झाली की स्वतंत्र राज्याचीही कल्पना अस्तित्वात येईल आणि हे स्वतंत्र राज्य अणि स्वतंत्र राष्ट्रीयत्व यांना दुभंगविणारा रस्त अगदीच अरुंद असल्यामुळे ही भेदरेषा अस्पष्ट होईल, आधुनिक अखंड भारत नष्टप्राय होईल आणि मध्ययुगातील विविध संस्थाप्रमाणे ही राज्ये विलग होऊन एकमेकांशी शत्रुत्वाने शत्रुत्वाने वागू लागतील. आपसात लढाया सुरू करतील. स्वातंत्र्योत्तर भारताने मात्र वाटचाल करताना या धोक्याच्या सूचनेकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष केले आहे. राजकीय सत्ता मिळवणे आणि ती टिकवणे यापेक्षाही राज्याचे अस्तित्त्व टिकवणे यापेक्षाही राज्याचे अस्तित्त्व टिकवणे हे पहिल्यांदा जास्त महत्त्वाचे आहे.

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

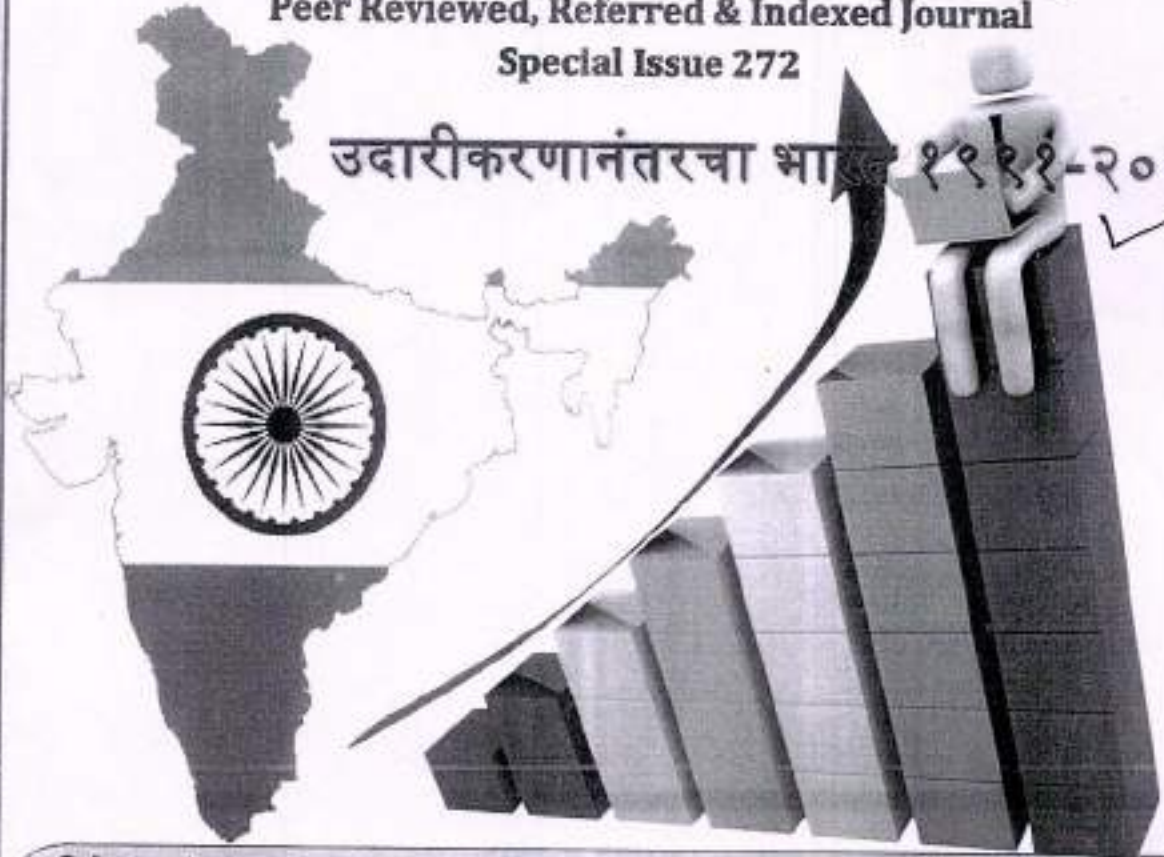
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Special Issue 272

उदारीकरणानंतरचा भारत १९९१-२०२१

विशेषांक संपादक :

संदीप तुंडूरवार
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
श्री विज्ञानी नगर महाविद्यालय, नागपूर
डॉ. शरद सांबारे
यशोदा गर्ल्स आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, नागपूर

मुख्य संपादक :

डॉ. धनराज धनगर

विशेषांक सहसंपादक :

डॉ. दिनकर चौधरी
डॉ. अमर बोंदरे
डॉ. बाळासाहेब जोगदंड
डॉ. बबीता सिंग
डॉ. संतोष डाखरे

विशेष सहाय्य :

प्रा. भास्कर वघाळे

सहाय्यक प्रध्यापक
सीताबाई कला, कृषिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
अकोला

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' International E-Research Journal E-ISSN :

Special Issue - 272 : उदारीकरणानंतरचा भारत १९९१-२०२१ 2348-7143

Peer Reviewed Journal August - 2021

August-2021

E-ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFEREED & INDEXED JOURNAL

Special Issue 272

उदारीकरणानंतरचा भारत १९९१-२०२१

विशेषांक संपादक :

संदीप तुंडूरवार

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,

श्री विज्ञानी नगर महाविद्यालय, नागपूर

डॉ. शरद सांबारे

यशोदा वर्ल्स आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, नागपूर

मुख्य संपादक :

डॉ. धनराज धनगर

विशेषांक सहसंपादक

डॉ. दिनकर चौधरी

डॉ. अमर बोंदरे

डॉ. बाळासाहेब जोगदंड

डॉ. बबीता सिंग

डॉ. संतोष डाखरे

विशेष सहाय्य :

प्रा. भास्कर वघाळे

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop futile literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

*Cover Photo (Source) : Internet

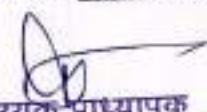
© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 1000/-

1

Website - www.researchjourney.net

Email - researchjourney2014@gmail.com

सहाय्यक प्राध्यापक
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
अकोला

30	1991 नंतरचे उदारवादात्मकता आणि भारतीय विकास	डॉ. विठ्ठल मंडुलवार	160
31	उदारमतवादामुळे उद्भवलेले प्रश्न, समस्या व उपाय योजना १९९१ ते २०२१	डॉ. वर्चना उमरकर	166
32	उदारवाद आणि बदललेली भारतीय समाजव्यवस्था	डॉ. राजेंद्र मुद्दमवार	172
33	उदारवादी भारताची आर्थिक संरचना आणि त्यांचे समाज व्यवस्थेवरील पडसाद	डॉ. अजय पे. बोरकर	176
34	उदारवादात्मकता भारत: नवे पर्व, नवे प्रश्न	डॉ. रिता हांडेकर	182
35	उदारवादाचा भारतावरील सांस्कृतिक प्रभाव	डॉ. पितांबर भा. उरकुडे	186
36	आर्थिक धोरण व व्यवस्थांचे बदलते स्वरूप	डॉ. नितिन गायकवाड	189
37	भारतातील शिक्षणावर उदारवादाचा झालेला परिणाम	डॉ. विमल राठोड	193
38	जागतिकीकरण: भारताच्या शिक्षणव्यवस्थेवरील एक आव्हान	डॉ. वामन खोब्राबडे	201
39	उदारवादात्मकता भारताचे लोकशाही प्रारूप	डॉ. हिराचंद वेस्कुडे	208
40	भारतीय राज्यव्यवस्थेतील स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्थित्यंतरे: एक राजकीय विश्लेषण	डॉ. मंगेश आचार्य	210
41	उदारवादात्मकता व सामाजिक घटक: एक अध्ययन	डॉ. अनिल बनकर	217
42	उदारवादात्मकता प्रशासन रचनेतील मुल्यमापन यत्न आणि त्याची परिणामकारकता	डॉ. बाळासाहेब जोगदंड	223
43	उदारमतवाद संदर्भातील लोकशाही व्यवस्था	डॉ. वकील शेख	227
44	उदारवादात्मकता काळातील महाराष्ट्रातील स्थित्यंतरे	प्रा. श्रीकांत शेडे	231
45	उदारवादात्मकता अर्थमंत्री मनमोहन सिंग यांची भूमिका व त्याचे फायदे	डॉ. लक्ष्मण शिराळे	235
46	उदारवादात्मकता भारत: साध्य आणि साध्यता	संदिप तुंडुलवार, डॉ. शरद सांबारे, डॉ. राहुल बावगे	240
47	उदारवादात्मकता का भारत के विविध आयामों पर प्रभाव	डॉ. वर्चना पाटील	251
48	Concept of Liberalism	Dr. Mahesh Patil	255
49	The Study of Foreign Policy in International Relation 1991-2024	Mr. Chandrakant Dhumale	260
50	The Role of liberalism in opening the framework of India's Foreign Policy	Dr. Ashwini Thakre	265
51	The Impact & Effectiveness of Liberalism on Education, Health & Social sector	Dr. Alpana Vaidya	269
52	Effect of economic liberalisation on Indian media	Dr. Namrata Mishra	273
53	Impact of Liberalisation on Wages and Employment In Indian Manufacturing Industries	Prof. Rahul Mahure	277
54	The Work and the Approach of the Election Commission of Liberal India	Dr. Manish Sonawane	282

Our Editors have reviewed papers with experts' committee. and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

उदारीकरणानंतर प्रशासन रचनेतील मूलगामी बदल आणि त्याची परिणामकारकता

डॉ. बालासाहेब जी. जोगदंड

सहयोगी प्राध्यापक, पदवी व पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग,
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला.

उदारीकरण, जागतिकीकरण व खाजगीकरण हे आधुनिक काळातील प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत. जागतिक अर्थव्यवस्थेत आलेला खुलेपणा, परस्परवलंबन व परस्पर संलग्नता हे उदारीकरणाचे परिणाम आहेत. संपूर्ण माणूस समाज जागतिकीकरणामुळे आज जोडता गेला आहे. व्यापार, उद्योग, शिक्षण, सामाजिक, आर्थिक क्षेत्र व सांस्कृतिक क्षेत्रात त्यामुळे प्रचंड बदल झाले आहेत. कधी नव्हे एवढे संपूर्ण जग आज एकमेकांवर अवलंबून आहे. बदलत्या काळाप्रमाणे जागतिकीकरणामुळे अनेक क्षेत्रात बदल झाले आहेत. त्यात प्रशासन या घटकावर सुद्धा उदारीकरण व जागतिकीकरणाचे परिणाम घडून आले आहेत. नवलोकावस्थापन आणि वांगले शासन या लोकप्रशासनातील संकल्पनांचे समर्थन जागतिकीकरण व उदारीकरणामुळे आधुनिक काळात करण्यात येते. 1991 साली भारतातील केंद्र सरकारने नवीन आर्थिक धोरण (New Economic Policy) स्वीकारले आहे. 1956 साली पंडित नेहरू यांनी समाजवादी व्यवस्था आणण्याचे जे आर्थिक धोरण स्वीकारले होते त्यामुळे त्या मध्ये अमुलाग्र बदल झाला आहे. हा अमुलाग्र बदल म्हणजेच भारतात उदारीकरणाचे (Liberalisation) युग सुरु झाले. त्यातून खाजगीकरण आणि जागतिकीकरण झाले आहे. या सर्व बदलाचा परिणाम प्रशासनावर झाला आहे.

प्रस्तुत शोधनिबंधात उदारीकरण व प्रशासन या दोन चलातील संबंधाचा विचार करण्यात आला आहे. उदारीकरणामुळे भारतातील प्रशासनावर काय परिणाम झाले आहेत हा शोध घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधनिबंधातून करण्यात आला आहे. या शोधनिबंधासाठी तथ्य संकलनाची जी दुय्यम स्रोत आहेत त्याचा वापर करण्यात आला आहे.

"उदारीकरण म्हणजे मुक्त अर्थव्यवस्था (Free Market Economy) होय. नियंत्रित अर्थव्यवस्थेकडून मुक्त अर्थव्यवस्थेकडे परिवर्तन करणे होय. देशातील आर्थिक व्यवहार आर्थिक वृद्धी आणि आर्थिक धोरण यावरील शासकीय नियंत्रण कमी करणे, आर्थिक क्षेत्रातील उत्पादन, वितरण इत्यादी बाबतीत मुक्तपणे व स्वतंत्रपणे काम करण्याची परवानगी देणे, व्यापाराच्या हेतुने आयात व निर्यात यावरील कायदेशीर बंधने काढून टाकणे हे उदारवादामध्ये अपेक्षित आहे. अशी बंधने काढून टाकली जातात किंवा कमी केली जातात. उदारीकरणामध्ये व्यापार, उद्योग व गुंतवणुकीच्या मार्गात येणारे प्रतिबंध काढले जातात. विभिन्न प्रकारच्या करात सूट दिली जाते व सीमा शुल्कात कपात केली जाते. परकीय गुंतवणूकदारांना त्यांची संपत्ती व पेटंट यांच्या सुरक्षेची हमी दिली जाते. उदारीकरणाची संकल्पना 'सरकारीकरणाच्या' जागे 'खाजगीकरण' याचे समर्थन करते. उदारीकरणाचा परिणाम म्हणून विकासाच्या संपूर्ण रणनीती मध्ये मोठे बदल घडून आले आहेत. अर्थव्यवस्थेत राज्याच्या भूमिकेत नव्याने परिभाषित करण्यात आले आहे. आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत खाजगी क्षेत्राच्या भूमिकेत प्राधान्य देण्यात येत आहे. त्यामुळे प्रशासन आणि नौकरशाहीच्या भूमिकेत सुद्धा बदल घडून येत आहेत. त्याचे परिणाम विविध स्तरावर होत आहेत."

राज्य व सरकारच्या भूमिकेत कपात:-

"स्थातंत्र्यांतर काळात भारतात राज्य सरकारच्या कार्यात व भूमिकेत मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली होती. योजनाबद्ध आर्थिक विकासाच्या नावावर आर्थिक क्रिया कल्याच्या हालचालीवर नियंत्रण व नियमन व निर्देशन करण्याचे कार्य सरकारच्या हातात होते. त्यामुळे सरकारच्या आकार सुद्धा वाढत

करण्यासाठी अधिकारी जबाबदार असेल असे जबाबदारीचे निर्धारण केले जात आहे. आज प्रशासनात ई-गवर्नेन्स, नागरिक सनद, पारदर्शकता, गुणवत्ता व जबाबदारी ह्या बाबींवर भर देण्यात येत आहे.

लोकसहभागामास महत्व-

उदारीकरणानंतर प्रशासनात लोकसहभागामास महत्व दिले जात आहे. निर्णय निर्धारण व अमलबजावणी या दोन्ही स्तरावर प्रशासनात लोकसहभागामास महत्व दिले जाते. स्थानिक स्तरापर्यंत लोकसहभागाला प्राधान्य दिले जात आहे. आज शासकीय क्षेत्र व खाजगी क्षेत्र यांच्यातील भागीदारीचे (public Private partnership-PPP) समर्थन करण्यात येते. शिक्षण, अरोग्य, पर्यावरण संबंधित इत्यादी समाजोपयोगी उपकरणांची जबाबदारी स्वयंसेवी क्षेत्राकडे सौंपवली जात आहे. त्यासाठी लागणारा निधी शासन उपलब्ध करून देते.

सन 1990 च्या दशकापासून भारताने प्रशासकीय सुधारणेची गरज असलेली चार मुख्य क्षेत्रे नमूद केली आहेत. पहिले क्षेत्र देशातील लोकप्रशासनाला उत्तरदायी आणि नागरिकांशी स्नेहपूर्ण संबंध असलेले बनवणे यांच्याशी संबंधित राहिले आहे. दुसरे प्रशासकीय सुधारणाद्वारे पारदर्शकता साध्य करावी आणि नागरिकांना माहितीचा अधिकार द्यावा. तिसरे प्रशासकीय सुधारणे द्वारे सार्वजनिक सेवांमधील सर्वोत्तम प्रोत्साहन द्यावे आणि नागरी सेवांना प्रेरणा द्यावी. चौथे प्रशासन हे परिणामाभिमुख असावे आणि त्याच्या कार्यामध्ये सुधारणा घडवून आणावी. प्रशासन लोकांप्रती प्रतिसादी आणि उत्तरदायी बनवण्यासाठी संस्थापनीकरण करण्यात आले आहे. 'सन 1990 च्या दशकातील भारतातील प्रशासकीय सुधारणा नव लोकव्यवस्थापनाच्या तत्वावर आधारित उदारीकरणाच्या योजनेतून उत्तेजित झालेल्या होत्या, या योजनेची सर्वोत्तम व्यवहार उपयोगिता पाहण्या वेतन आयोगाच्या अहवालात दिसून येते. नव लोकव्यवस्थापनाद्वारे सार्वजनिक संस्था मध्ये नवीन व्यावसायिक आणि ग्राहकाभिमुख वातावरण निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला जातो. अशा प्रयत्नांमध्ये संस्थांच्या आणि व्यक्तींच्या कामाचे आणि स्वायत्ततेची मूल्यमापन करण्यावर भर दिला जातो. शासनाचे कामकाज सुधारण्यावर भर असला तरीदेखील या प्रक्रियेमध्ये खाजगीकरण, कामगारांची संख्या कमी करणे, बाजारपेठ एकीकरण, कंत्राटीकरण इत्यादी उद्दिष्टे देखील महत्त्वाची असतात. बाजारपेठ आणि आर्थिक रचनेतील द्वितीयसंबंध यांच्यातील भेद आणि सामाजिक उद्दिष्टे साध्य करण्याच्या प्रक्रियेबाबत रांका उपरिष्ठत होत आहेत. उदारीकरणामुळे प्रशासनाचे स्वरूप आणि व्याप्ती यामध्ये उल्लेखनीय बदल झाले आहेत. या परिणामातून प्रशासन अधिक सक्रिय होण्याची गरज निर्माण झाली आहे. परिणामी नोकरशाहीचा पगडा, ताठर अधिकारश्रेणी, संघटनात्मक तत्त्वे हे लोकप्रशासनाचे पारंपरिक स्वरूप आता अस्तित्वात नाही. प्रशासनात संरचनात्मक आणि कार्यात्मक स्वरूपाचे आमूलाग्र बदल झाले आहेत. उदारीकरणामुळे सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय क्षेत्रांमध्ये अनेक रूपांतरणे आले आहेत त्याचा परिणाम म्हणून अभिशासनाचे ताठर, पदसोपानात्मक आणि नोकरशाही स्वरूप बदलून ते संपर्क जाळेचे संबन्ध आणि भागीदारीवर आधारित असे लवचिक, पदसोपानरचना मुक्त, उत्तर नोकरशाही स्वरूपाचे झाले आहे. त्याचप्रमाणे कार्यात्मक पातळीवर सुद्धा सार्वजनिक वस्तू आणि सेवा यांच्या वितरणाबाबत लोक प्रशासनामध्ये मूलभूत बदल झाले आहेत. वस्तू आणि सेवांचे वितरण हे लोकप्रशासनाचे कार्य आहे असा समज अलीकडच्या काळापर्यंत रूढ होता परंतु जागतिकीकरण, उदारीकरण व खाजगीकरण यामुळे कल्याणकारी राज्याचे प्रभाव क्षेत्र मर्यादित होत गेले. त्यामुळे प्रशासनाचे स्वरूप बदलून ते सहयोगी झाले आहे. या बदलाच्या पार्श्वभूमीवर राज्य प्रशासनाला सार्वजनिक वस्तू आणि सेवा यांचे वितरण करण्यासाठी सामाजिक पातळीवर कार्यरत असलेल्या अनेकविध कर्त्यांशी आणि स्वयंसेवी संस्थांशी नव्याने सनायोजन करणे भाग पाडले जात आहे.

ISSN 2231-0096

Platinum

A Peer Reviewed National Multidisciplinary Journal

सहायक प्राध्यापक
सौभाग्य इंदोरा, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
अकोला

Platinum

ISSN 2231-0096

A Peer Reviewed
National Multidisciplinary Journal

Volume - 13 Number - 2 June 2022

(For this Issue - Editor Board)

Chief Editor

Prof. (Dr.) Santosh Kayande

Editor

Prin. (Dr.) Sunil Pande

Prof. (Dr.) Vilas Tayade

Prof. (Dr.) Ashok Ingle

Dr. Moreshwar Nannavare

Mr. Sachin Kothekar

Mr. Gajanan Tayade

Managing Editor

Mr. Yuvraj Mali

Editorial Office

Atharva Publications

Plot No. 17, Devidas Colony

Varkhedi Road, Dhule - 424 001

www.atharvapublications.com

E-Mail : atharvapublications@gmail.com

Branch :

Circulation & Advertisement

Atharva Publications

Basement, Om Hospital, Near Anglo Urdu

Highschool, Dhake Colony, Jalgaon - 425001

Ph.No. 0257-2239666

Subscription Rates

Single Copy for reader Rs. 350.00 or

US \$ 35.00 Only (extra postage charge)

For printing/ Publication of research Paper

Individuals Rs. 1200.00 (each research paper) Or

US \$ 100.00

Institutions Rs. 1400.00 per annum Or Us \$ 140.00

1. Editing of the research journal is processed without any remittance. The Selection and publication is done after recommendation of subject expert Refree.
2. Thoughts, Language vision and example in published research paper are entirely of author of research paper. It is necessary that both editor and editorial board are satisfied by the research paper. The responsibility of the matter of research paper is entirely of author.
3. Along with research paper it is compulsory to sent Membership form and copyright form.
4. In any condition if any National/ International university denies to accept the research paper published in the journal then it is not the responsibility of Editor, Managing Editor Publisher and Management.
5. Before re-use of published research paper in any manner, it is compulsory to take written acceptance form Managing Editor unless it will be assumed as disobedience of copyright rules.
6. All the legal undertaking related to this research journal are subjected to be hearable at Dhule Jurisdiction only.
7. The research journal will be sent by normal post. If the journal is not received by the author of research paper, then it will not the responsibility of Editor and publisher. The amount or registered post should be given by the author of research paper. It will be not possible to sent second copy of research Journal.
8. Authors are requested to follow the author's Guide lines Contact Managing Editor - 9764694797
 - For book reviews, please send two copies of the book (one for the Reviewer and other for the library of the journal) to the Managing editor.
 - Donations of books /journals / cash / gift are welcome and will be gratefully acknowledged. All disputes concerning the journal will be settled in the court of Jalgaon, Maharashtra.

प्लॅटिनम या त्रैमासिकात प्रसिद्ध झालेली मते संपादक, सहसंपादक, कार्यकारी संपादक, आणि सहाय्यार मंडळ यांना मान्य असतीलच असे नाही. या नियतकालिकात प्रसिद्ध करण्यात आलेल्या लेखातील लेखकांची मते ही त्यांची वैयक्तिक मते आहेत. तसेच शोधनिबंधाची जबाबदारी ज्या-त्या लेखकांवर राहिल.

मेसर्स अथर्व पब्लिकेशन्सच्यावतीने कार्यकारी संपादक श्री. युवराज माळी यांनी प्लॉट नं. १७, देविदास कॉलनी, धुळे-४२४००१ (महाराष्ट्र) येथे प्रकाशित केले व झरोका प्रिंटर्स, जळगाव येथे मुद्रित केले. मोबाईल : ९४०५२०६२३०. जळगाव (ऑ.) : ०२५७२२३९६६६

सहाय्यक प्राध्यापक
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
अकोला

Index

• Gandhian Philosophy of Satyagraha	7
- Dr. Santosh Narayan Kayande	
• Relevance of Mahatma Gandhi's Nonviolence Today	10
- Dr. Chandrashekhar Malviya	
• Non-Violence of Mahatma Gandhi	13
- Mr. Gajanan, D. Tayade	
• Gandhism the Panacea for 21st Century Maladies	16
- Dr. Anagha P. Somwanshi	
• The Relevance of Gandhian Thought for International Peace	18
- Mr. Awadhut Vitthal Borkar	
• Mahatma Gandhi and Indian Literature: A Brief Outline	21
- Aakansha R. Bhumbar	
• Mahatma Gandhi : An Ideology Towards Peaceful World and Social Upliftment.....	24
- Prof. Gajanan B. Ingle	
• महात्मा गांधी आणि अहिंसा	२७
- प्रा. डॉ. योगेश दा. उगले	
• महात्मा गांधी आणि ग्रामस्वराज्य	३०
- डॉ. प्रशांत विघ्ने	
• म. गांधीजींच्या ग्रामराज्याच्या विचारांची प्रासंगिकता	३३
- प्रा. डॉ. ममता विजयराव पांढरीकर	
• गांधी-आंबेडकर भावविश्वाचा अन्वयार्थ	३६
- डॉ. अशोक इंगळे	
• महात्मा गांधी : स्वराज्याची संकल्पना	३८
- डॉ. ए. डी. जाधव	
• महात्मा गांधींचे ग्रामस्वराज्यासंबंधीचे विचार	४२
✓ प्रा. डॉ. बाळासाहेब जी. जोगदंड ✓	
• महात्मा गांधीजींची ग्रामस्वराज्याची संकल्पना	४६
- प्रा. डॉ. बबिता येवले	
• महात्मा गांधीची सत्य व अहिंसा संकल्पना	४९
- प्रा. डॉ. मनिषा शंकर यादव	
• महात्मा गांधीजींचा स्वतंत्रता आंदोलनातील सहभाग (महिलांचे विशेष संदर्भात)	५२
- प्रा. डॉ. प्रिया धानूदास बोचे	
• महात्मा गांधी यांच्या अर्थशास्त्रीय विचारांची प्रासंगिकता	५४
- डॉ. एम. के. नन्नावरे	
• महात्मा गांधी आणि राज्यविरहित समाज	५७
- प्रा. डॉ. संतोष सदाशिवराव मिसाळ	
• भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील महात्मा गांधीजींचे योगदान	५९
- डॉ. जयवंत पिराजी जुकरे	

महात्मा गांधींचे ग्रामस्वराज्यासंबंधीचे विचार

—प्रा.डॉ. बाळासाहेब जी. जोगदंड

सहयोगी प्राध्यापक, पदवी व पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग,
सीताबाई कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय अकोला.

महात्मा गांधी यांचे राजकीय तत्त्वज्ञानातील व राजकारणातील स्थान अद्वितीय आहे. महात्मा गांधींनी जागतिक राजकारणाच्या चळवळीवर फार खोल ठसा उमटवला आहे. आधुनिक राजकीय विचारसरणीवर त्यांचे नाव व साधारण स्वरूपाचे आहे. महात्मा गांधी यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे अनेक पैलू आहेत. स्वातंत्र्ययोधे, समाजसुधारक, शिक्षणतज्ञ, राजकीय विचारवंत, अस्पृश्यउद्धारक, धर्मवक्ते, अर्थतज्ञ इत्यादी. सत्य, अहिंसा व सत्याग्रहाच्या मार्गाने त्यांनी ब्रिटिश साम्राज्यवादाविरुद्ध दिलेला लढा हा मानव समाजाच्या इतिहासातील अपूर्व लढा होता. त्यांच्या या अहिंसात्मक लढ्याचा व चळवळीचा प्रभाव संपूर्ण जगभर आहे. आधुनिक समाजात अस्तित्वात असलेला भ्रष्टाचार, दहशतवाद, राजकीय गुन्हेगारीकरण, अनैतिकता, जातीयवाद, सांप्रदायिकता चारित्र्याचे होणारे अंधःपतन यासारख्या समस्या आज जगासमोर आहेत, वर्तमान जग अशांती व संघर्ष याच्या वणव्यात गुरफटलेले असताना महात्मा गांधींचे विचार शांतता, सद्भावना, अहिंसा आणि परस्पर सहजीवनाचा संदेश देतात. जगास नवीन दिशा देण्याचे सामर्थ्य त्यांच्या विचारांमध्ये आहे. मॅचेस्टर गार्डियनने त्यांचे वर्णन, 'राजकारणांमधील संत आणि संतामधील राजकारण राजकारणी' असे केले.

अँडम स्मिथ आणि कार्ल मार्क्स यांच्यापेक्षाही जगाला नवीन प्रकाश देण्याचे कार्य गांधी विचारानी केलेले आहे. त्यामुळे फिशर या विचारवंतांनी म्हटल्यानुसार, 'गांधीजी ही भारताने पाश्चात्य जगाला दिलेली एक देणगी होय'. कारण जगातील सामाजिक, आर्थिक विकासाचे प्रश्न सोडवून उभ्या मानव जातीला शाश्वत विकासाकडे घेऊन जाण्यासाठी गांधीविचार हा संपूर्ण जगाला परिवर्तनाचा विचार दाखवणारा विचार आहे. विज्ञानमहर्षी अल्बर्ट आईन्स्टाईन गांधीजीबद्दल म्हणतो, 'हाडा माणसाचा हा महामानव आमच्यात होतात यावर पुढील पिढ्यांचा विश्वास बसणार नाही'. खादीची वस्त्रे परिधान करून आपले फक्त अर्थ शरीर ज्ञाकणाऱ्या गांधीजींनी संपूर्ण ब्रिटिश राजवट, भारतीय जनता आणि जगातील राष्ट्रांचे लक्ष वेधून घेतले होते. गांधीजी हे जणू काही एक राजकीय संमोहनतज्ञ (apolitical hypnotist) होते.

महात्मा गांधींचे विचार व्यापक स्वरूपाचे आहेत. धर्म, राजकारण, समाजकारण, अर्थकारण, शिक्षण, आरोग्य, कायदा, शेती, पर्यावरण इत्यादी. कोणतेही क्षेत्र असो वैयक्तिक आत्मशांती पासून विश्वशांतीपर्यंत, गावापासून विश्वापर्यंत प्रचंड मोठा अवाका गांधी

विचाराने व्यापला आहे. मानवावर प्रभाव टाकणाऱ्या सर्व प्रक्रियांचे सूक्ष्म निरीक्षण करून त्यांचे मूलगामी चिंतन गांधींनी केले होते. माणसाचा विचार करताना कोणतेही आयात तत्त्वज्ञान स्वीकारून त्यानुसार मानवी जीवनाचा अर्थ गांधीजींनी लावला नाही, तर माणसाची प्रगती ज्या अनेकानेक क्षेत्रातील सुयोग्य प्रतिक्रियावर अवलंबून असते त्यांचा समग्र दृष्टीने मागोवा घेऊन त्या सर्व प्रक्रिया मानवाच्या सुख, शांतीसाठी कशा सहासक होतील याचे सर्वस्पर्शी लक्षवेधी व सर्व हितकारक मार्गदर्शन देण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला होता. त्यामुळेच जात, धर्म, पंथ, वर्ग, राष्ट्र इत्यादी भेदभाव मनात न आणता मानवाच्या भवितव्याबद्दल आस्था असणारे सर्व विचारी मानव गांधीजींच्या विचाराने प्रभावित झाले आहेत. म्हणून महात्मा गांधीजींच्या विचारांचा प्रभाव अनेक नेत्यांवर व समाजसुधारकांवर पडला आहे. त्यामुळेच महात्मा गांधीजींचे महात्त्व अनन्य साधारण आहे. त्यांचा प्रभाव आईन्स्टाईन पासून अटेनबरा पर्यंत, रवींद्रनाथ टागोर या पासून विनोबा भावेपर्यंत, मार्टिन ल्युथर किंग पासून नेल्सन मंडेलापर्यंत तर आजच्या बराक ओबामा पर्यंत त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा प्रभाव आहे. बातूनच त्यांचे विचार किती उपयुक्त मार्गदर्शक व प्रासंगिक आहेत हे समजून घेते.

ग्रामस्वराज्य

भारतातील खेडी खेड्यातील लोक त्यांना द्यावयाचे शिक्षण वळण असे वळण लावणारी लोकसेवक यासंबंधी गांधीजींनी आपले विचार वेळोवेळी व्यक्त केले. महात्मा गांधीजींची ग्रामस्वराज्याची संकल्पना ही त्यांनी विविध विषयावर जे विचार मांडले चिंतन केले त्यात आहे. महत्त्वाचे त्यांनी चंपारण्य येथे घेतलेला अनुभव व हिंद स्वराज्य या पुस्तकात त्यांनी सांधेजोड म्हणजे ग्रामस्वराज्य संकल्पना होय. प्रत्येक गावातील रहिवाशांनी बाह्य प्रलोभनाला बळी न पडता स्वतःचे गाव आर्थिक दृष्ट्या स्वयंपूर्ण बनविणे तेथील शासकीय कारभार संपूर्णतः स्वतःच्या हातात ठेवणे आणि शिक्षण आरोग्य इत्यादी सांस्कृतिक गरजा त्याची व्यावहारिक उपयुक्तता लक्षात घेऊन स्वयंप्रेरणे भागवणे ही ग्रामस्वराज्याची प्रमुख उद्दिष्टे आहेत. महात्मा गांधीजींची ग्रामस्वराज्याची संकल्पना ही अहिंसेवर आधारित आहे.

भारत हा खेड्यांचा देश:—गांधीजींच्या मते, 'भारत हा काही थोड्या शहरात आढळणार नाही तर तां ७ लाख खेड्यात आढळेल, खरी भारतीय संस्कृती ही भारताच्या खेड्यात आहे. भारताचा गाभा जर तुम्हास पहायचा असेल तर मोटमोठ्या शहराकडे दुर्लक्ष करा खेड्यातच

उपाय आहे. असे गांधीजी म्हणत. सत्तेच्या आळसा पासून मुक्ती देण्याचे चरखा हे एक साधन आहे. चरखा आपल्या करोडो मरणोन्मुख देशबांधवांना सजीव करणारा अमृताचा घोट आहे, असे गांधीजी म्हणत. परित्यक्ता स्त्रियांचा, विधवा स्त्रियांचा चरखा आधार आहे. चरख्यांनी हिंदू मुसलमान या दोन्ही जमातींची सेवा केली आहे. चरखा खेड्यांना त्याचे हक्क व स्वप्रतिष्ठा प्राप्त करून देतो. पैसा मिळवून देतो, देश प्रेमाचे संदेश देतो, असे गांधीजी म्हणत. प्रत्येक खेड्यांनी स्वतःला लागणारे कापड स्वतः विनाचे व कातावे.

ग्राम उद्योग - खेड्यातील लोकांच्या गरजा खेड्यातच भागल्या पाहिजेत. सरकारने खेड्यातील लोकांना त्यांना लागणारी खादी स्वतः तयार करा, असे सांगितले पाहिजे. बैल घाण्याची तेल, पेड, हातसडीचा तांदूळ, डाळी, मध खेळणी, साबण, हातकागद या वस्तू खेड्यात तयार होऊ शकतात. त्या तयार झाल्या तर जी खेडी मरणोन्मुख आहेत त्यांच्यात चैतन्य येईल अशी गांधीजींना वाटे. ग्रामीण हस्तउद्योगांना मोठ्या यंत्राच्या स्पर्धेपासून बाचवले पाहिजे. तसेच खेड्यातील ग्रामउद्योगातील वस्तूंचा स्वीकार शहरांनी केला पाहिजे, असे गांधीजींनी आग्रहाने सांगितले होते. रोजगाराच्या दृष्टीने भांडवलधारीतंत्र उद्योगापेक्षा श्रमातधिष्ठीत ग्राम उद्योगाची आपण कास धरली पाहिजे असे गांधीजींनी वारंवार सांगितले. ग्राम उद्योगाची मूळ स्वरूप कायम ठेवून त्यांच्या तंत्रात सुधारणा घडवून आणण्यास गांधीजींची हरकत नव्हती. कारागिरांनी स्वतः खेड्यात यंत्रे व उपकरणे बनवता येतील ती त्यांनी बनवावी.

सहकाराधिष्ठित ग्रामराज्य - खेड्यातील लोकांचे अज्ञान, अंधश्रद्धा, आळस, दैववाद, संकुचितपणा नाहीसा करून त्यांच्या जीवनात सर्वांगीण सुधारणा घडवून आणण्याची गांधीजींची तीव्र इच्छा होती. खेड्यातील लोकांत सहकाराची वृत्ती दिसून येऊ लागली की खेड्यातील सेवाभावी कार्यकर्त्यांनी सार्वजनिक साफसफाई व स्वच्छता, मलेरिया निर्मूलन, आपत्तातील तंटे मिटविण्याची यंत्रणा, पशुसंबर्धन अशा कार्यक्रमाची आपल्या विधायक कार्याला जोड द्यावी, असे गांधीजी म्हणत. जीवनाच्या प्राथमिक गरजांच्या बाबतीत खेड्यांना तःच्या पायावर उभे राहणे शक्य आहे. समाजवादी विचारांच्या प्रभावाखाली गेल्यानंतर गांधीजींनी आदर्श ग्रामराज्याच्या कल्पनेत समाजवादाचा आशय ओतला. १९४२ साली तर ते सामुदायिक शेतीचा विचार करू लागले, ते म्हणाले, "माझा असा दृढ विश्वास आहे की, आपण सहकारी शेतीचा स्वीकार केल्याशिवाय आपल्याला शेतीचे संपुर्ण फायदे मिळविता येणार नाहीत. खेड्यातील १०० कुटुंबीयांनी शेत जमिनीचे कसेतरी शंभर तुकडे करण्यापेक्षा सर्वांनी एकत्रितपणे जमिनीची लागवड करून तिच्यातील उत्पन्न वाटून घेणे हे अधिक श्रेयस्कर आहे. शेतीची नांगरट, मशागत अवजारे एकत्र झाली तर शेती जास्त पिकेल". असे गांधीजी म्हणत. "माझ्या कल्पनेनुसार जर सहकारी शेती झाली तर देशाचा नूरच पालटून जाईल" दारिद्र्य आणि आळस याची आपल्यातून हकालपट्टी होईल असे गांधीजी म्हणत. सहकार हा अहिंसेवर आधारलेला पाहिजे असेही गांधीजींनी आग्रहाने सांगितले.

ग्रामीण शिक्षण - खेड्यातील लोकांच्या गरजांना जास्तीत

जास्त अनुकूल होण्याजोगे शिक्षण जर आपणास त्यांना द्यावयाचे असेल तर आपण विद्यापीठ खेड्यात नेले पाहिजे असे गांधीजी म्हणत. खेड्यातील शाळांना उद्योग शाळेचे रूप आले पाहिजे. शिक्षणाचा केंद्रबिंदू म्हणून ग्रामीण हस्तउद्योगाचे शिक्षण आवश्यक व महत्त्वाचे मानले पाहिजे. हस्तउद्योग कमी प्रतीचे ही कल्पना डोक्यातून काढून टाकली पाहिजे. खेड्यातील मुलांना हस्तउद्योगाच्या मार्फत इतिहास, भूगोल, गणित, शास्त्र, भाषा, चित्रकला व संगीत हे विषय शिकवावेत. शाळेत व महाविद्यालयात जी शेती शिकवली जाते ती आपल्या खेड्यांना निरुपयोगी आहे, असे गांधीजी म्हणत. शिक्षण साधेपणाच्या वातावरणात द्यावे. प्रत्यक्षात विद्यार्थी आपल्या शिक्षकाबरोबर शेतावर गेले व शेतातील कामे शिककांनी स्वता करून दाखवले तर विद्यार्थी पुष्कळ काही शिकतील. मनाची व शरीराची स्वच्छता हे शिक्षणातील पहिले पाऊल आहे. खेड्यातील शिक्षणात हस्तोद्योग, कला, आरोग्य आणि शिक्षण या सर्वांचा समन्वय गांधीजींनी आपल्या शिक्षण योजनेत करू इच्छित होते. गांधीजींच्या नई तालीममध्ये या चारही गोष्टींचा सुंदर मेळ आहे. गांधीजी म्हणत, शिक्षणाचा खर्च विद्यार्थ्यांनी हातानी काम केलेल्या वस्तूतून निघावा, प्राथमिक शिक्षणात सफाई, आरोग्यरक्षण, शरीरपोषणाची मूलतत्त्वे, घरी आईवडिलांच्या उपयोगी पडणे याचा अंतर्भाव व्हावा, असे गांधीजींचे मत होते. प्रत्येक खेड्यात पुस्तकालय असावे व त्या पुस्तकालयात खेड्यातील लोकांना समजतील अशी पुस्तके असावीत.

ग्रामसंरक्षण - चोर- दरोडेखोरांचा सामना करण्यासाठी सशस्त्र बचाव करणारी आपली संघटना प्रत्येक खेड्याने बांधावी, अशी गांधीजी सूचना करतात. सात लाख खेड्यांना पोलीसाचे संरक्षण मिळत नाही व ते त्यांना नको आहे, हे स्पष्ट करून प्रत्येक हिंदी स्त्री-पुरुष स्वतःच स्वतःचा पोलीस बनला पाहिजे, अशी गांधीजी अपेक्षा करतात. चोर दरोडेखोरांना एखादा धंदा शिकून ग्रामाणिकपणे उपजीविका करण्यासाठी साधन पुरव्याचे व त्यातून त्यांच्या जीवनात बदल घडवून आणावा, अशी सूचना ते करतात. प्रत्येक खेड्यात अहिंसक स्वयंसेवक दले काढावीत असेही ते म्हणतात.

ग्रामपंचायत - ग्रामपंचायतीचे काम ग्रामाणिकपणा व उद्यमशीलता याचे पुनरुज्जीवन करणे हे आहे. ग्रामपंचायतीने गावातील लोकांना तंटे करू देऊ नयेत हे शिकवावे व पशुसंबर्धन, दूध उत्पादनातील वाढ, लोकांची स्वच्छता, अस्पृश्यता निवारण ही कामे करावीत. गावात सिनेमागृह ठेवू नये. ग्रामपंचायतीची सत्ता जितकी जास्त तितके लोकांना अधिक श्रेयस्कर. स्वतः गांधीजी म्हणाले, "ग्रामस्वरान्याची माझी कल्पना अशी आहे की, ते एक संपूर्ण लोकसत्ताक राज्य आहे. आपल्या अत्यंत महत्त्वाच्या गरजांच्या बाबतीत ते आपल्या शेजाऱ्यांवर अवलंबून असणार नाही. गाव आपले नाट्यगृह, शाळा व स्थागृह बांधील. गावाची पाणीपुरवठ्याची स्वतंत्र व्यवस्था असेल आणि त्यातून नेहमी स्वच्छ पाणी पुरवले जाईल. शिक्षण शेवटच्या मूलोद्योग अभ्यासक्रमापर्यंत सक्तीचे असेल. शक्यतोवर प्रत्येक काम सहकारी पायावर चालवले जाईल. अहिंसा आणि तिचे सत्याग्रहाचे व असहकाराची तंत्र ही ग्रामसमाजाची आपला अधिकार

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

August-2021 ✓

SPECIAL ISSUE - (CCCXIII) 313

Indian Tribes : Past, Present & Future

Chief Editor
Prof. Virag.S.Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute, Amravati.

Executive Editors
Dr. R. D. Sikchi,
Principal,
Dr. D. E. Umbarkar,
Professor & HOD Sociology,
Sitabai Arts, Commerce & Science
College, Akola

Editors
Dr. Sunil P. Gaygol,
Associate Professor, Dept. of Sociology,
Prof. Dilip D. Kumare,
Assistant Professor,
Sitabai Arts, Commerce & Science
College, Akola

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

सहाय्यक प्राध्यापक
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
अकोला

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

21	भटक्या जमातीतील गोसावी समाज	बंदना चरडे (कामडी)	96
22	आदिवासींच्या सामाजिक व सांस्कृतिक मानवाधिकारांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन	प्रा. डॉ. सुनिल प्रल्हाद गायगोळ	100
23	स्थलांतरित आदिवासी महिला मजुरांच्या आर्थिक व आरोग्य विषयक समस्यांचे अध्ययन (विशेष संदर्भ अमरावती जिल्हा)	कु. दिप्ती गोपाळराव नेहर	106
24	आदिवासी स्त्रियांच्या सामाजिक समस्या आणि भूमिका	डॉ. दामोदर सी. दुधे	112
25	कोवीड १९ चा आदिवासी समाजावरील परिणाम	प्रा. स्नेहल रामेश्वर खंडारे	116
26	भारतातील आदिवासींच्या सामाजिक चळवळी—एक अध्ययन	प्रा. डॉ. बळीराम परशुराम अवचार	119
27	आदिवासी विकास	प्रा. डॉ. अर्चना नारायण धर्मे	125
28	आदिवासींचे सण व संस्कृती सहसंबंध	प्रा. डॉ. संतोष विष्णू चतुर	128
29	साहित्य आणि आदिवासी समुदाय	प्रा. डॉ. केशव सिताराम गोरे	134
30	आदिवासी समुदायाची संस्कृती, चळवळी, कायदा व योजना	प्रा. डॉ. सुनिता तुकाराम राठोड	139
31	आदिवासी समुदायाच्या आरोग्य स्थितीचे अध्ययन	प्रा. मनिषा किर्तने	143
32	आदिवासी संरक्षणासाठीच्या घटनात्मक तरतुदी	प्रा. डॉ. के.जी. वाकोडे	146
33	आदिवासी आणि आरोग्य	प्रा. डॉ. कविता ज्ञानेश्वर कावरे	149
34	महाराष्ट्रातील आदिवासीकरीता महाराष्ट्र शासनाच्या विकास योजना	प्रा. डॉ. सुधिर ना. देशमुख	153
35	पंचायत राज व अनुसूचित जमातींच्या महिलांचा सहभाग	प्रा. डॉ. राखी श्रीराम तुरस्कर	157
36	आदिवासींच्या अस्तित्वाचा लढा	डॉ. माया बा. मसराम	160
37	आदिवासी महिला नेतृत्व आणि परिवर्तन (संदर्भ : चरणामाळ, उमरपाटा, वसरावळ, खरगाव, वासा, कुडासी, साक्री, मांजरी, पिंपळगाव, तालुका साक्री, जिल्हा धुळे)	डॉ. अनंत व्ही. देशमुख	164
38	आदिवासींचे आरोग्य : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन (विषय संदर्भ — वर्षा जिल्हा)	धिरज सतिशराव नाईक	168
39	आरोग्य विषयक समस्या आणि आदिवासी समुदाय	प्रा. पांडुरंग रुस्तुम पाचपुते	173
40	पेसा कायदा : आदिवासी समुदायाच्या विकासाचा राजमार्ग	डॉ. दिलीप बारसागडे	177
41	भारतीय संविधान आणि आदिवासी समुदाय	प्रा. डॉ. बाळासाहेब जी जोगदंड	181

भारतीय संविधान आणि आदिवासी समुदाय**प्रा.डॉ.बाळासाहेब जी.जोगदंड**सहयोगी प्राध्यापक, पदवी व पदव्युत्तर राज्यशास्त्रा विभाग,
सीताबाई कला महाविद्यालय, अकोला.

भारतीय समाज व राजकीय व्यवस्थेत आदिवासी समुदायास उपेक्षेचा सामना करावा लागला आहे. हाच समुदाय भारताचा मुळ निवासी समुदाय आहे. याच समुदायाने स्वातंत्र्य चळवळीच्या इतिहासात ब्रिटीश साम्राज्यवादाविरुद्ध व आपल्या अस्मितेच्या संरक्षणासाठी सरकार विरुद्ध दहा मोठे उठाव केले होते. आदिवासी समुदाय हा हजारो वर्षांपासून सामाजिक न्यायापासून वंचित असलेला लोकसमुह आहे. सत्ता, संपत्ती, प्रतिष्ठा व विकास या पासून समुदाय वंचित असल्याने त्यांचा विकास होण्यासाठी विशेष संरक्षण देणे आवश्यक आहे. भारतीय संविधान निर्माणकाल्यांना याची जाणीव होती म्हणून त्यांनी आदिवासी समुदायाच्या संरक्षणाकरिता संविधानाच्या अनेक भागात तरतुदी केल्या आहेत.

आज भारताच्या एकूण लोकसंख्येत आदिवासी समुदायाची संख्या ही ८.६ टक्के इतकी आहे. प्राचीन काळापासून, आदिपासून किंवा सुरवातीपासून दऱ्याखोऱ्यात किंवा जंगलात, वनात निवास करणारे म्हणजे आदिवासी होत. त्यामुळेच जंगलात किंवा डोंगराळ भागात राहणाऱ्या लोकांना आदिवासी असे संबोधले जाते. आदिवासींना 'Aboriginal' असेही म्हणटले जाते, त्याचा अर्थ 'मुळचे निवासी' असा होतो. आदिवासी हे वनात राहून असल्याने त्यांना 'वन्यजमाती' किंवा 'गिरीजन' असे म्हटले जाते. आदिवासी हे या देशातील मुळचे रहिवासी असल्याने त्यांना मुलनिवासी सुद्धा म्हणतात. भारतीय संविधानात आदिवासींचा अनुसूचित जमाती (Scheduled Tribes) म्हणून उल्लेख करण्यात आला आहे. आदिवासी समुदाय हा एका विशिष्ट भूप्रदेशात वास्तव्य करणारा, एक समान भाषा बोलणारा, समान सांस्कृतिक जीवन जगणारा, अक्षर ओळख नसलेला, तंत्रिक ज्ञानाच्या दृष्टीने मागसलेला व रक्तसंबंधावर आधारित, सामाजिक व राजकीय प्रवाचे पालन करणारा लोकसमुह होय. आदिवासी समुदाय हा एक वंचित, मागास व दुर्बल घटक असल्याने त्यांचा विकास होण्यासाठी, त्यांच्या कल्याणासाठी विशेष तरतुदी करून संरक्षण देणे आवश्यक आहे. यासाठी संविधान निर्मात्यांनी विशेष प्रयत्न केले आहेत.

भारतीय संविधान निर्मात्यांनी आदिवासी समुदायाला राष्ट्राच्या मुख्यप्रवाहात आणण्यासाठी त्यांचा विकास व्हावा, त्यांना भारतीय समाजातील इतर समुदायांसोबत आणून समतेचा दर्जा प्राप्त करून देण्यासाठी अनेक तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. भारतीय संविधानाच्या उद्देशपत्रिकेत 'आम्ही भारतीय जनता' असा उल्लेख आहे. यात भारतभूमीवर राहणाऱ्या ऐतरेशीय सर्व लोकांचा समावेश होतो. भारतीय उद्देशपत्रिकेत सर्व नागरिकांना त्यात आदिवासी सुद्धा येतात सर्वाना सामाजिक, आर्थिक, राजकीय न्याय, विचार, अभिव्यक्ती, श्रद्धा व उपासना याचे स्वातंत्र्य, दर्जा व संधी यांची समानता, याच बरोबर व्यक्तीची प्रतिष्ठा व राष्ट्राची एकता व अखंडत्व याचे आश्रवासन देणारी बंधुता प्रस्तापित करण्याचा उद्देशपत्रिकेत ठेवला आहे.

भारतीय संविधानातील अनेक कलमात आदिवासी समुदायासाठी संरक्षणात्मक अशा तरतुदी आहेत. संविधानातील कलम १५(१) नुसार राज्य, कोणत्याही नागरिकांना केवळ धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान, या किंवा यापैकी कोणत्याही आधारवर भेदभाव करू शकत नाही

आदिवासी हा एक वेगळा समुदाय असून त्यांचा एक सांस्कृतिक वारसा आहे. हे लोक साधे, सरळ असून मागास आहेत, त्यांची संस्कृती व मागासलेपण यामुळे त्यांना पूर्णतः अल्पतेक ठेवणे तर्कसंगत दख्खार नाही परंतु त्यांच्या हिताच्या रक्षणासाठी ही व्यवस्था करण्यात आली आहे. या संरक्षणआभवी समाजातील पुढारलेले चतुर, कपटी लोक या आदिवासींचा फसवणूक करून त्यांचे शोषण करतील यासाठी हे संरक्षण आवश्यक आहे. या लोकांच्या सुरक्षेसाठी व फायद्यासाठी या लोकांच्या भागात स्वार्थीक होण्याचे व संपत्ती खरेदी करण्याच्या बाबतीत प्रतिबंध घालण्यात आला आहे. कलम(२९) नुसार भारताच्या कोणत्याही भागात राहणाऱ्या नागरिकास आपली भाषा, लिपी व संस्कृती जतन करण्याचा अधिकार आहे. यानुसार आदिवासींना आपली भाषा, लिपी, संस्कृती जतन करण्याचा अधिकार प्राप्त झाला आहे. कलम ४६ नुसार राज्य, जनतेतील दुर्बल घटक आणि विशेषतः अनुसूचित जाती, अनुसूचित जनजाती यांचे शैक्षणिक व आर्थिक हितसंवर्धन विशेष काळजीपूर्वक करील आणि सामाजिक अन्याय व सर्वप्रकारचे शोषण थापासून त्यांचे रक्षण करील. ही तरतुद राज्याच्या मार्गदर्शक तत्वात आहे. यास अनुसरून राज्याने आदिवासी समुदायाच्या शैक्षणिक व आर्थिक कल्याणासाठी विविध कल्याणकारी योजना लागू केल्या आहेत. ज्यात आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती, वस्तीगृह, व्यावसायिक प्रशिक्षण, आश्रमशाळा, अन्नधान्य बँक, ट्राईफेड इ.

कलम १६४ नुसार छत्तीसगढ, झारखंड व ओरिसा या राज्यात जनजातींच्या कल्याणासाठी एक मंत्री असेल व त्यांच्याकडे अनुसूचित जनजातींच्या कल्याणाची जबाबदारी सोपवली आहे. कलम २४४ नुसार अनुसूचित क्षेत्र व जनजाती क्षेत्र यांच्या प्रशासनाबाबतच्या तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. आदिवासी समुदाय इतर समुदायापासून वेगळा राहतो, त्यासाठी त्यांच्या विकासाच्या बाबतीत प्रादेशिक स्थितीनुसार दृष्टिकोण स्विकारणे आवश्यक आहे. जमीन हस्तांतर व इतर सामाजिक बाबतीत अनुसूचित जनजातींच्या हितासाठी सविधानाच्या पानच्या व सहाय्या अनुसूचित व्यवस्था करण्यात आली आहे. सविधानाच्या कलम २४४(१) नुसार असम, मेघालय, त्रिपुरा, मिजोरम वगळता इतर राज्यासाठी अनुसूचित क्षेत्राची व्याख्या करताना म्हटले आहे की, राष्ट्रपती संसदेच्या कायद्याच्या अधीन राहून राज्यपालाच्या सत्त्याने अनुसूचित क्षेत्राची घोषणा करेल, ही घोषणा जाहिर होण्यासाठी काही मापदंड आहेत ते या प्रमाणे १) अश्या प्रदेशात जनजातीय लोकसंख्येची अधिकता. २) प्रदेशाचा तर्कसंगत आधार ३) प्रदेशाची प्रशासनीक व्यवहारिकता जसे, विभाग, तालूका. ४) शेजारी प्रदेशाच्या तुलनेत त्या प्रदेशाचे आर्थिक मागासलेपण. एखाद्या प्रदेश अनुसूचित क्षेत्र म्हणून घोषित झाल्यानंतर राज्यपाल आश्या क्षेत्राकरिता कायदा बनवू शकतो. जनजातीय लोकांना भूमी हस्तांतरणावर बंदी, अनुसूचित जनजातींना उधार देण्यात येणाऱ्या पैश्यासंबंधीच्या व्यवहाराला नियंत्रित करणे, राज्यपाल अधिसूचना काढून संसद किंवा राज्यविधिमंडळाचा एखादा कायदा अनुसूचित क्षेत्र किंवा त्यांच्या कोणत्या भागावर लागू होणार नाही किंवा त्यातील बदल करून किंवा अपवादसह लागू राहतील अनुसूचित क्षेत्र असलेले राज्याचे राज्यपाल राष्ट्रपतीला प्रतिवर्षी किंवा मागतील तेव्हा अहवाल देतील. आदिवासी असलेल्या राज्यात जनजातीय सल्लागार परिषद स्थापन केल्या जाईल आणि ते आदिवासींच्या कल्याण व विकासाबाबत राज्य सरकारला सल्ला देतील. सल्लागार परिषदेतील संदस्याची संख्या २० पेक्षा अधिक राहणार नाही. या सल्लागार परिषदाची स्थापना भारताच्या राष्ट्रपतींच्या निर्देशानुसार केली जाईल व ती तेथेच असेल जेथे अनुसूचित जमाती असतील परंतु तो भाग अनुसूचित क्षेत्र नसेल. सविधानाच्या कलम २४४(२) नुसार सहाय्या अनुसूची नुसार आसाम, मेघालय, त्रिपुरा व मिजोरम मधील जनजातीय भागात स्वायत्त जिल्हाची निर्माती करण्यात आली आहे. या स्वायत्त जिल्हात सुध्दा स्वायत्त प्रदेशाची निर्माती करण्याची तरतुद आहे. या शब्दात सहाय्या अनुसूचितील तरतुदी

हा अधिकार प्रदान करण्यात आला आहे की,राज्यपालाच्या सल्ल्याने प्रत्येक राज्यातील अनुसूचित जमाती काणत्या आहेत ते ठरविण्याचा अधिकार आहे.तशी यादी तयार करण्याचा अधिकार राष्ट्रपतीला आहे.कलम ३४२(२) नुसार संसदेला कायद्याद्वारे कोणत्याही जनजाती किंवा जनजातीसमूह यास अनुसूचित जमातीच्या सुचीत समाविष्ट करता येईल किंवा त्यापासून वगळता येईल. कलम ३६६(२५) नुसार 'अनुसूचित जनजाती' याचा अर्थ या संविधानाच्या प्रयोजनार्थ कलम ३४२ अंतर्गत अनुसूचित जनजाती असल्याचे मानले गेले आहे.अश्या जमाती किंवा जमातीसमूह अथवा जमातीसमूहाचे भाग अथवा वट आहे असा आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची:-

- १) काश्यप, सुभाष: हमार संविधान,राष्ट्रीय पुस्तक न्यास, भारत.
- २) जैन, डॉ. पुखराज., फडिया, डॉ. श्री. एल.:भारतीय शासन एवं राजनिती,साहित्य भवन, आगरी
- ३) लक्ष्मीकांत, एम.:इंडियन पॉलिटी, मॅग्न हिल्स पब्लिकेशन्स.
- ४) बसु, डॉ. दुर्गा दास:भारत का संविधान एक परिचय,लेक्सीस नेक्सीस, प्रकाशन, गुरगाव.
- ५) भोळे, डॉ. भास्कर लक्ष्मण: भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण, पिंपळापुरे अॅण्ड पब्लिशर्स, नागपूर.

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal
(Journal No. 47026)

IDEAL

ISSN 2319-359X ✓

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

Volume - IX, Issue - II
March - August - 2021 ✓
Marathi Part - I

Impact Factor / Indexing
2019 - 6.601
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

सहाय्यक-प्राध्यापक

सीताबाई कला, यागिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
अकोला

ISSN 2319 - 359X ✓
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

IDEAL

Volume - IX

Issue - II

March - August - 2021 ✓

Marathi Part - I

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal No. 47026

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.601
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dir), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

सहाय्यक प्राध्यापक

सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
अकोला

CONTENTS OF MARATHI PART - I

क्र.	अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
६१	२५	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि सामाजिक सुधारणा डॉ. रामदास निहाळ	११७-११९
६५	२६	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या स्त्री सक्षमीकरण विषयक विचारांचे चिकीत्सक अध्ययन प्रा. डॉ. प्रशांत वापनराव खेडकर	१२०-१२४
६९	२७	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री सुधारणावादी विचार प्रा. रमेश शंकर माने	१२५-१२९
७२	२८	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री विषयक विचार डॉ. प्रेमसिंग प्रल्हाद जाधव	१३०-१३३
७८	२९	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची संसदीय लोकशाहीची संकल्पना डॉ. बाळासाहेब जी. जोगदंड	१३४-१३७
८७	३०	दलित साहित्यातून व्यक्त झालेले डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर भूषण प्रदीपकुमार देशमुख डॉ. वंदना स. भोयर	१३८-१४१
११	३१	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री सुधारणावादी विचार प्रा. डॉ. किशोर शेषराव चौरे	१४२-१४६
१७	३२	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे लोकशाही विषयक विचार डॉ. संजय एस. आहिरे	१४७-१५३

२९. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची संसदीय लोकशाहीची संकल्पना

डॉ. बाळासाहेब जी. जोगदंड

सहयोगी प्राध्यापक, पदवी व पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग, सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे विसाव्या शतकातील एक श्रेष्ठ विचारवंत, दूरदृष्टी असलेले झुंजार नेतृत्व, प्रभावी समाजसेवक, प्रकांड कायदेपंडित व घटनातज्ञ, यशस्वी लेखक, समाजसुधारक, धर्म वितक व धर्मसुधारक, विद्वान, संसदपटू, मंत्री, अप्सृश्यांचे उद्धारकर्ते असे बहुआयामी व्यक्तिमत्व असलेले नेते होते. त्यांनी दलित, वंचित व दुर्बल घटकासाठी शेवटपर्यंत संघर्ष केला व त्यांची बाजू समाजापुढे व शासनापुढे मांडली. त्यांचे विचार आजही प्रासंगिक आहेत. प्रस्तुत शोधनिबंधात त्यांच्या केवळ संसदीय लोकशाहीच्या संकल्पनेचा विचार मांडला आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची संसदीय लोकशाहीची संकल्पना

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे लोकशाहीचे कट्टर पुरस्कर्ते होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी, 'लोकांनी लोकांसाठी लोकांकडून चालविलेले शासन म्हणजे लोकशाही' या अब्राहम लिंकनच्या व्याख्येचा उल्लेख त्यांनी आपल्या अनेक भाषणात व लिखाणात केला आहे. त्यांच्यामते लोकांच्या राजकीय आणि सामाजिक जीवनात राहिलेला व्यारे मूलभूत स्वरूपाचे बदल करणे म्हणजेच लोकशाही होय. त्यांचे लोकशाही संबंधीचे विचार केवळ आदर्शांच्या स्वप्नरंजनातून आले नव्हते तर समोवताली असलेल्या सामाजिक, आर्थिक वास्तवातून निर्माण झालेले होते. जुलूम, जातीयत्ता व गुलामगिरीतून सामान्य माणसाला लोकशाही शासनपद्धतीच मुक्त करू शकते असे त्यांचे मत होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हुकूमशाहीचे कट्टर विरोधक होते. फॅसीझम, साम्यवादासारख्या सर्वकष सत्तावादी शासनपद्धती त्यांना मान्य नव्हत्या. समाजाचे चांगल्या प्रकारे परिवर्तन घडून आणावयाचे असेल तर लोकशाही हा एकमेव मार्ग आहे असे ते मानत. इतर शासन शासनप्रणालीच्या तुलनेत ही शासनप्रणाली श्रेष्ठ आहे अशी त्यांची धारणा होती. लोकशाहीत व्यक्तिस्वातंत्र्य सुरक्षित राखले जाते. समाज परिवर्तन घडवणे शक्य होते. लोकशाही शासनपद्धतीत ही त्यांना संसदीय लोकशाही शासनपद्धतीच अधिक पसंत केली होती.

संसदीय लोकशाहीवर आंबेडकरांचा विशेष भर होता. त्यांच्यामध्ये संसदीयपद्धती हीच व्यक्तीच्या अंगी आत्मनिर्भरता, उपक्रमशीलता व जबाबदारीची जाणीव निर्माण करू शकते. त्यांनी विविध कारणामुळे लोकशाहीचे समर्थन केले आहे.

संसदीय लोकशाहीच्या समर्थनाची कारणे

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची संसदीय लोकशाहीची संकल्पना ही ब्रिटिश पद्धतीवर आधारलेली आहे. भारतात ब्रिटिश पद्धतीची संसदीय लोकशाही असावी असे त्यांचे त्यांचे मत होते. संविधान निर्माण करत असताना त्यांनी याबाबतच्या तरतुदी व स्पष्टीकरणही दिले होते. त्यांनी संसदीय शासन पद्धतीची समर्थन का केली ते पुढील प्रमाणे.

1. लोकमताचा आदर

संसदीय लोकशाहीत लोकमताचा आदर केला जातो. यात लोकमताला अत्यंत महत्त्व देण्यात येते. सरकारची नियम लोकमताच्या आधारावर होते वादग्रस्त मुद्द्यासंबंधीचे निर्णय मन मोकळ्या चर्चेअंती व सर्वांच्या व बहुमताच्या

राज्यकर्त्यापेक्षावर नसेल तर तो सत्तेचा गैरवापर करेल. अशा भूमिकेतून विपक्षी पद्धतीचा पुरस्कार त्यांनी केला आहे. स्वातंत्र्याचे रहस्य धारिष्ट्य यात असते आणि व्यक्ती पक्षाच्या स्वरूपात एक जूट बांधण्यात येऊन धारिष्ट्यांचा जन्म होतो. शासन घालवण्यासाठी पक्ष असावा लागतो मात्र शासनाला हुकूमशाही पासून दूर ठेवण्यासाठी दोन पक्ष असावे लागतात. लोकशाहीसाठी दोन तुल्यबळ पक्ष आवश्यक असतात. विरोधी पक्ष नसेल तेथे लोकशाहीच नसते. राष्ट्रऐक्याच्या व अन्य कोणत्याही कारणास्तव एक पक्ष पद्धतीचा स्वीकार करणे लोकशाही निष्ठेला मानवणारे नव्हते. त्यांच्या मते एक पक्षीय शासन हे जुलूमशाहीला निमंत्रणच असते. लोकांच्या शासनाला ते नेहमी मारक असते. निवडणुकीच्या मार्गाने जरी तो एकमेव पक्ष असला तरी तेवढ्याने हुकूमशाहीला पायबंद बसण्याची मुळीच हमी मिळत नाही.

6. मर्यादित शासन शासन

संसदीय लोकशाही व्यवस्था ही मर्यादित शासनाचा आदर्श असल्यामुळे आंबेडकरांनी संसदीय लोकशाहीचे समर्थन केलेले आढळते. संसदीय शासनपद्धती व्यक्तीच्या अंगी आत्मनिर्भरता, उपक्रमशीलता व जबाबदारीची जाणीव निर्माण होऊ शकते. सहकार्य, शिस्त, समर्पण आदी गुणांचा परिपोष करू शकते. उच्च प्रतिचे राष्ट्रीय चारित्र्य आणि शील, सचोटी, उद्यम व धारिष्ट्य यासारखे सदगुण याचा विकास करते. समाजरचनेत आपल्याला मानाचे स्थान आहे अशी जाणीव जागून व्यक्तीच्या मुक्तीचा मार्ग संसदीय लोकशाहीद्वारे खुला होतो. रक्तपात न घडवता सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रात मूलभूत बदल घडवून आणण्याचा मूलमंत्र फक्त संसदीय लोकशाहीला अवगत असल्यामुळे तीच मानवी जीवनाच्या प्रवाही स्वरूपाशी सुसंगत ठरते अशा शब्दात आंबेडकरांनी या शासन पद्धतीचा गौरव केला आहे. या शासनपद्धतीत विविध राजकीय पक्षात खुली स्पर्धा असते, कार्यकारी सत्ता विधिमंडळात उत्तरदायी असते. खुल्या व शांतपणे केलेल्या चर्चेतून मतभेदाचा निपटारा केला जातो. विरोधी पक्षाच्या निर्णय प्रक्रियेतील सहभाग अबाधित व वृत्तपत्राचे स्वातंत्र्य सुरक्षित राखले जाते. निवडणुकांद्वारे शांततामय मार्गाने सत्तांतर होते यावर त्यांनी भर दिला होता. आंबेडकरांच्या मते लोकशाही ही केवळ एक घोषणा किंवा शासन प्रकार असून घालत नाही तर तो समाजाने स्वीकारलेला जीवन मार्ग असावा लागतो. समाजातील सामाजिक व नैतिक सदसद्दिवेक जर मानवी हक्काच्या पाठीशी नसेल तर त्या हक्कास संरक्षण देण्यास सविधान, कायदे व न्यायव्यवस्था अपूर्ण ठरते. अशा सदसद्दिवेकाआभावी अमेरिकेतील निग्रो, जर्मनीतील आणि भारतातील अस्पृश्य यांचे हक्क असून नसल्यासारखेच ठरतात. राजकीय प्रगतीची शक्यता फक्त सुधारलेल्या व प्रबुद्ध वर्गातच असते. शासनपेक्षा समाज अधिक जाचक ठरू शकतो कारण शासन यापेक्षा तो व्यक्तीचा अधिक कडक छळ व जुलूम करू शकतो. व्यक्तीचा छळ करण्याची समाजाला उपलब्ध असलेली साधने सापेक्षतः संख्येने व प्रभावाने अधिक असून संभाव्य छळाची व्याप्ती ही बरीच असते अशी आंबेडकरांची धारणा असल्यामुळे समाजाचे लोकशाहीकरण होणे आणि ते समाजाच्या रुढी परंपरा यातून व निश्चय व्यवहारातून अभिव्यक्त होत राहणे त्यांना लोकशाहीच्या यशासाठी आवश्यक वाटते.

संसदीय लोकशाहीच्या जशा काही जमेच्या बाजू आहेत तशाच काही उणिवाही आहेत. याची जाणीव आंबेडकरांना होती संसदीय लोकशाहीने घडून येणारे बदल अत्यंत संध असतात. जनतेला तत्काळ स्वातंत्र्य, संपत्ती व स्वातंत्र्य याचा लाभ ही शासनपद्धती मिळवून देऊ शकत नसल्याबद्दल टीकाकार तिला दोष देतात. आंबेडकरांची याबद्दलची प्रतिक्रिया अशी आहे की, जरी वरील साध्य संसदीय लोकशाहीद्वारे तत्काळ पदरात पडत असली तरी तिला निश्चितच एक विशिष्ट हेतू आणि दिशा असते. सर्वाना समान मताधिकार हा तिचा प्रारंभ बिंदू असतो पण तेथेच ती थांबत नाही. मताधिकारातून मिळणारा राजकीय समतेचा प्रवाह आर्थिक, सामाजिक व समतेच्या दिशेने

Impact Factor-7.675 (SJIF)

Economics

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

ISSUE No- (CCCXI) 311

August -2021 ✓

WOMEN'S EMPOWERMENT : ISSUES & CHALLENGES

WOMEN'S
empowerment
initiative

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande

Director

Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor

Dr. Nilima D. Deshmukh

Principal

Sahakar Maharshi Late Bhaskarrao
Shingne Arts College,
Khamgaon, Dist. Buldana

Editor

Dr. Archana S. Dahane

Officiating Principal

Yeshwant Maharshi Talaya, Seloo

Dist. Wardha

Dr. Prasanna Ramkrishna Gawai

Asst. Professor
Research Guide

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadhar-social.com

Aadhar PUBLICATIONS

INDEX- 311

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	Personal laws and Property Right of Women in India- Gender Equality or Gendered Equality	Dr. Sindhu Thulaseedharan	1
2	Literature and Women's Empowarment	Taterao Bapurao Nikalje	6
3	Women's Empowerment : Issues & Challenges	Miss. Manjusha Kolhe	9
4	Women's contribution in Indian Freedom movement	Dr. Prakash Maruti Tekale	12
5	Indian Women Problems and Remedies for their Holistic Development	Dr. Anil M. Tirkar	17
6	Problems of Indian Women & Some Suggestions	Dr. Wasudeo D. Golait	21
7	Women empowerment: Special reference to women rights	Ramshankar Varma	25
8	Women Empowerment Through Indian Constitution	Chaitanya A. Ghuge / Unmesh A. Ghuge	30
9	The Voice of Marginalized Women in Anita Nair's Novel's Ladies Coupe	Manohar A. Wasnik	33
10	The Role Of Women Entrepreneurship In Small Socity	Mangalavati G. Pandey	37
11	73 rd and 74 th Constitutional Amendment Act and Political Empowerment of Women	Dr. Arun Pentawar	41
12	Problems and Prospects of Women Entrepreneurs in India	Dr. S. K. More	45
13	Physical Education & Women Empowerment	Dr. Jayawant Mane	50
14	Women's Empowerment - Issues and Challenges	Nandkishor Madhavrao Moghekar	55
15	Women Entrepreneur In Indian Perspectives	Dr.Suresh Namdeo Gawai	61
16	Gram Panchayat as Change Agents to Encourage Women Empowerment in India: An Overview	Pradeep Adhikary	66
17	Women's Empowerment: Issues and Challenges with special Reference to Women's Empowerment through Human Rights.	Dr.P.E.Bhosle	71
18	Corona Epidemic :-Special Reference to hospital Sisters Empowement	Dr. Banjara Dilip Lalu	76
✓ 19	Women Empowerment & NGOs	Dr. Prasannajit R. Gawai	79 ✓
20	Occidental and Oriental Approaches to Women empowerment: An Analysis	Dr. Shaikh M A Raheman	82
21	Sarojini Naidu's contribution to Indian women's empowerment	Dr. Pramod Rameshwar Chavan	87
22	The role of NGO in Women's Empowerment	Asharani.C	89

Women Empowerment & NGOs**Dr. Prasannajit R. Gawai**Head of department of Economics, Sitabai Arts, Commerce & Science
College, Akola.

The issue of women and development has become an important topic for discussion and action among the Non Governmental Organizations (NGOs) in India ever since the 1975 world conference opened the UN Decade for Women. Simultaneously thousands of NGOs started emerging rapidly from different ideological backgrounds, claiming themselves as agents of development. A few autonomous women's movements also emerged. These are generally urban based organizing women's groups on gender issues and creating awareness about women's subordinate positions and domestic violence. Probably NGOs mostly viewed women's development as family oriented welfare programmes, and income generation activities to supplement the income of the family. A particular type of conventional behaviors constructed within NGOs, mirroring the way the gender relations are structured in the society. It is reflected in the conceptual understanding of the organizational structure, internal functioning, which perpetuates male domination. A.M. Geertz calls this behavior an institutional failure, as it fails to view women as equal partners of development. Empowerment express the bad idea that all people have claimed to social arrangement that protect them from the process of enhancing human capabilities to expand choices and opportunities so that each person can lead a life of respect and value.

For the last two development decades a few feminist policy advocates had organized a demand to include women in development policies and programmes. Although most NGOs work on improving the conditions of women in the society, they have consistently failed to advance or strengthen the role and participation of women in the planning and decision-making processes.

WOMEN EMPOWERMENT: MEANING AND DIMENSIONS

The concept of women empowerment originates from the idea of the Brazilian educationist "Paolo Freire" empowerment as a form of development change is brought about by local problem solving efforts and techniques. The term empowerment is frequently used to describe a process where the powerless gain a greater share of control over resources and decision making, and women are generally accepted as being the most powerless members of the oppressed classes.

Women empowerment is receiving due attention because women are discriminated against in many spheres.

During the freedom struggle it was recognized that economic development must include women. Gandhi encouraged women to actively participate in the freedom struggle. However, once the first generation of women who were actively involved outside the home had reached a certain level of employment, it was felt that women had started becoming part of the development process automatically. It was only in the 70's when the economic crisis around the world depend and the problems of mass poverty, malnutrition, unemployment imbalances in socio-economic development came into the limelight that attention was focused on the un-favourable status of women.

The empowerment of women is one of the central issues in the process of development of countries all over the world. The Government of India made empowerment of women as one of the principal objectives of the Ninth Five Year plan (1997-2002) and also declared 2001 as the year of „Women Empowerment“ These issues of gender equality were discussed in World Conference,

SHGs and support from NGOs will inculcate the habit of savings in the minds of women. The credit linkage programmes with the banks have to be expanded still further. The rural women hitherto a stranger in the field of decision making, feels the power of decision making in the household and at the community level. The efforts taken by NGOs are yet another mile stone on the path of women empowerment. It is also viewed that NGOs in development is characterized by the participation in the process of women empowerment. These women have set their own roads in life, and thus set examples for others to excel, have been associated with NGOs during various activities and programmes.

CONCLUSION

NGO plays a vital role in empowerment of women and have always been pioneers and innovators covering new fields, consumer protection, child labour, bonded labour, women problems and issues, drug-abuse, tribal welfare, environmental degradation, family planning, welfare services for handicapped, rural development etc., They conduct many programmes and offer services through various methods in order to achieve their set objectives. But a review of available literature reveal that majority of the NGOs rely on government grants and funds from funding agencies for their programmes and services. They lack in independent source of funds and support of the Government as well as other funding agencies for the welfare and development of women.

Finally, we see empowerment as a multi-dimensional social process that helps people gain control over their own lives. It is a process that fosters power in people for use of their own lives, their communities, and in their society by acting on issues that they define as important.

References-

- Suguna.B "Women's Empowerment: Dimensions and Directions", Social Welfare, Vol. 55, No. 12, March -2009.
- Megha Sidhpura & Anuradha Mathu, "Role of NGOs in Women Empowerment", Serials Publications, New Delhi, 2006.
- Rajkumar Siwach, Women's Empowerment through NGO at the grassroot level in Haryana: A Case study, Indian Journal of Regional Science, Vol. XXX, No.2,2008.

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

Vidyawarta[®]
Peer-Reviewed International Journal

Special Issue

01

MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका
Vidyawarta[™]

**Special Issue
01 March 2022**

Editor

Dr. Babu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र स्वचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकान व्यक्त झालेल्या मनाशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Babu Ganpat.

Harshwardhan

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com vidyawarta@gmail.com

28) Use of ICT in Economics Subject Teaching Dr. P R Gawai, Akola ✓	121
29) Use of Information Communication Technology in Teaching DR.Seema Raghu Avachar, Bhor	123
30) ICT Use in Teaching Learning Process Dr. Gokul Shamrao Damre, District Buldhana	126
31) USE OF ICT IN TEACHING-LEARNING PROCESS TATERAO BAPURAO NIKALJE, Dist-Buldana	129
32) A study of employee motivation and job satisfaction for organizational ... Prin. Dr. Muluk P.V, Prof. Sonam Rahul Patwa, Pune	132
33) INDIAN MUSICAL EDUCATION SYSTEM DURING PANDEMIC SITUATION VIVEK SANTOSHRAO CHAPKE, AKOLA	137
34) PERSONAL AND SOCIAL DEVELOPMENT IN PHYSICAL EDUCATION: A STUDY SHAFIQ UR RAHMAN, DR. AVINASH ASNARE	140
35) A STUDY ON RECRUITMENT AND SELECTION PROCESS ORGANIZATION WITH ... GAIKWAD JYOTI RAHUL, WAGHOLI	143
36) SOCIO-CULTURAL MILIEU IN VIJAY TENDULKAR'S DRAMATIC WORKS: REFERENCE ... Satish K. Khode, Dist. Amravati	148
37) New Economic liberalization in India & Discussion on Economic and ... Prof. Mahesh Pandurang Malwadkar, Dist. - Palghar	152
38) Point Prevalence Survey on Urinary Tract Infections (UTIs) in Women: to ... Miss. Neha S. Phafat, Akola, Maharashtra	157
39) New Era In E-Commerce Dr. Balkrushna S. Ingle, District - Buldana	159
40) NEW ERA IN E COMMERCE Dr. Jaya Chawla, Bilaspur	165
41) The Messenger of Humanity, Tathagat Buddha Dr. Rajesh Vishwanath Chaurpagar, Dist Buldana	168

Use of ICT in Economics Subject Teaching

Dr. P R Gawai

Head Dept. Of Economics
Sitabai Arts Com. & Sci. College Akola

Introduction

Research studies of information and communication technologies (ICT) in economics education have shown that ICT facilitates the acquisition of important cognitive skills required for effective economic analysis and evaluation. Drawing upon international studies of ICT in education, this paper identifies and discusses the cognitive opportunities and limitations of ICT in addressing the challenges in learning and teaching introductory economics. Although ICT is no longer misunderstood as 'only giving people greater access to more information, faster, more conveniently, and in more diverse forms' (Postman, 1995, p. 42), it is easy but inaccurate to describe the future of education in terms of hardware, software, boxes and wires. Craig (1996, p. 8) cautions: 'Before you become entranced with gorgeous gadgets and mesmerising video displays, let me remind you that information is not knowledge, knowledge is not wisdom, and wisdom is not foresight. Each grows out of each other, and we need them all.' Therefore, this paper is more interested in the ways ICT is situated within a learning context, rather than merely ICT per se. It investigates and describes what actually takes place when ICT is used in a particular context, and the meanings that participants bring to that context.

Challenges of teaching and learning introductory economics

This section discusses the challenges of

teaching and learning introductory economics. To avoid reducing learning to the development of mechanical skills, the nature of economics and the goals of economics education are first laid out. There must be 'the existence of shared narratives and the capacity of such narratives to provide an inspired reason for education' (Postman, 1995, p. 3). They provide the platform for discussing the challenges of teaching and learning introductory economics.

The nature of economics

Like all academic disciplines, economics has a specialised form of linguistic structure that produces distinct ways of thinking. These distinct modes of thought are embodied in the models used, and in the way these models are compared with those elements of reality that the methodology of economics can adequately identify. Robbins (1952, p. 99) claims: The propositions of economic theory, like all scientific theory, are obviously deductions from a series of postulates. And the chief of these postulates are all assumptions involving in some way simple and indisputable facts of experience, relating to the way in which the scarcity of goods, which is the subject matter of our science, actually shows itself in the world of reality.

Therefore, the methodology of economics is essentially a matter of deductive analysis. For example, once a firm's objective is specified as profit maximisation, it follows as a matter of logic that the price-output strategy consistent with that goal is that which equates marginal revenue and marginal cost. It follows just as formally that a profit-maximising monopolist will charge a price where the demand elasticity is greater than 1.

Inductive reasoning becomes important as the economics course develops. Inductive reasoning starts not with a premise but with real-world facts, or sets of facts, and then proceeds to an explanation. For instance, by analysing the homelessness in a country, students are given

the opportunity to apply economic concepts such as inferior goods, shifts in curves, price ceilings, disequilibrium and conditions when a market ceases to exist (Wasson, 1998). Demand and supply curves, and their assumptions, may then be explained.

Given the role of inductive reasoning in economics, statistical support is necessary. Students must be equipped to handle real-world data with simple statistical techniques. It is only when such techniques are acquired that students will be able to cope with inductive reasoning in seeking explanations of real-world problems (Simkins, 1999). Moreover, students must 'deal with the interrelatedness of things (concepts and theories) and the overall balance between the larger picture and the smaller elements that go to make it up' (Wilkes, 1986, p. 66).

Therefore, the teaching of introductory economics must be directed towards deductive analysis and inductive reasoning. Students will then be able to take materials dealing with economic behaviour and phenomena, and reason through their own analyses rather than passively describing economic phenomena. The pedagogic emphasis should be on encouraging students to be inside the discipline, operating, in however limited a sense, as economists. In this way, economics educators are being faithful to the discipline and imparting economic training to their students.

Opportunities and limitations of ICT in economics education

Research studies of ICT use in economics education have shown that ICT empowers students and allows them access to the discipline (Scheraga, 1986; Smith and Smith, 1989; Hallberg, 1996; MacDonald and Shields, 1998; Bredon, 1999; Katz, 1999; Simkins, 1999; Lage et al., 2000). Various types of ICT tool are used in economics courses: tutorial, testing, simulation/game, database, spreadsheet, and tools of local area network and the internet (Whitehead, 1996). Each provides opportunities for students

to think 'in an economics way'.

In this paper, I am not dismissing traditional classrooms for failing to support learner autonomy and provide access to the discipline; instead, I am taking the stance that ICT in an economics course offers teachers more options to create a learning environment that enables students to think 'in an economics way'. Whether these opportunities are perceived and taken up depends on the course participants, the tools and the learning environment.

Conclusion

The discussion in this paper has explored the opportunities and limitations of ICT in economics education. Changing the design of the ICT tool to fit the learning environment in which it is used will certainly improve learning, but it is an expensive and time-consuming enterprise (Draper, 1998). Moreover, within the same learning environment, the learning needs of students may differ and the opportunities of the ICT tool may not be taken up. Although the opportunities and limitations of ICT have been discussed, the emphasis of the discussion has been on the learning and teaching activities in introductory economics that support and are supported by ICT.

Teaching and learning activities have to be organised to take up the opportunities and address the limitations of ICT. The activities planned and organised have to ensure: the continuity between ICT and non-ICT lessons, the employment of ICT and non-ICT tools to provide mutual support for one another, and the interactions between the tools and course participants. With a better knowledge of how these activities may be organised, economics educators are more likely to take up the opportunities provided by ICT to ensure that their students think 'in an economics way'.

References

- Agarwal, R. and Day, A. E. (1998) 'The impact of the internet on economic education'.

Journal of Economic Education, vol. 29, spring, pp. 99–110.

Katz, A. (1999) 'A computer-aided exercise for checking novices' understanding of market equilibrium changes', *Journal of Economic Education*, vol. 30, spring, pp. 148–62.

Robbins, L. (1952) *The Nature and Significance of Economic Science*, New York: Macmillan.

29

Use of Information Communication Technology in Teaching

DR.Seema Raghu Avachar

M.A,M.Ed,M.Phil,SET,Ph.D,

Sou.Nirmalatai Thopte College of Education
Bhor

Introduction

Today's age is known as the age of information communication technology. Information communication technology is used in every field. Information communication technology has made it much easier to disseminate information in various fields to the general public. Education is an important tool of social awakening and the teaching-learning process is known as bipolar process. The field of education that makes the students very valuable works through teaching. Teaching is also an art and the teacher should have the skill to explain to the students in a simple way. Due to today's globalisation, radical changes are taking place in the field of education. The role of the teacher has changed. The teaching-learning process, which runs on four walls in the classroom, has now become widespread and has undergone many changes due to information communication technology. Information communication technology includes various types of printed materials, telephone, TV, radio, computer, internet, scanner, webcam, artificial satellite, websites, blogs, e-mail, webcasting, live, broadcasting, video audio player, storage devices, technology related materials. Includes. All these mediums have a different significance.

Teachers-students are exchanging knowledge by using these mediums very easily for teaching and learning in the field of

(SJIF) Impact Factor-7.675

ISSN-2278-9308

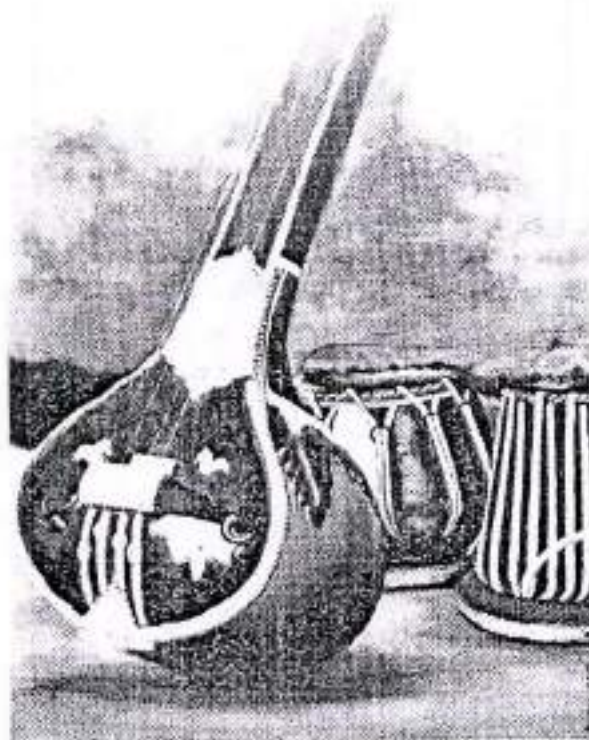
B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

November -2021

SPECIAL ISSUE 328 (CCCXXVIII)

नवीन शैक्षणिक धोरणात संगीताची भूमिका

Chief Editor

Editor

Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Department of Music
Sitabai Arts, Commerce &
Science College Akola
Dist.Akola.

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To :

Aadhar PUBLICATIONS

समाज परिवर्तनात संगीताची भूमिका

डॉ. उमेश संतोषराव चापके

(सहयोगी प्राध्यापक, संगीत विभाग) M.A(संगीत, N.E.T, B.Ed., A.T.D., Ph.D

संगीत विशारद, संगीत अलंकार सीताबाई कला, बाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, सिव्हील लाईन्स,

अकोला 444001. सॉफ्ट स्किल ट्रेनर अमरावती

मोबाईल क्रमांक 9822313294/9373772410. ईमेल. आयडी- umeshchapke30@gmail.com

प्रस्तावना: प्राचीन काळी आपल्या भावनांचे प्रकटीकरण करण्याकरिता मनुष्य नाद / ध्वनीची साथ घेत असे. मानव समाज निर्मितीपासूनच संगीताशी जोडलेला आहे. समाजाचा सरळ संबंध मानवाशी आहे. प्रत्येक मानवीय घटनांचा प्रभाव समाजावर पडतोच, संगीताचा व मानवाचा संबंध अत्यंत प्राचीन काळापासून असल्याने समाजात होणाऱ्या सर्वच बदलांचा प्रभाव संगीत क्षेत्रावरही आपल्याला दिसून येतो. या प्रकारे संगीत हे सामाजिक घटका करिता अत्यंत प्रभावी माध्यम ठरलेले आहे आणि भविष्यातही ते असेच अबाधित राहील यात तिळमात्रही शंका नाही.

मानव, प्राथमिक विकास आणि संगीत:

संगीतामुळे व्यक्तीचे व्यक्तिमत्त्व सुधारते. मोठे व्यक्तीच नाहीतर लहान मुलं मुद्धा संगीताने प्रभावित झालेले दिसून येतात. स्वामी स्वामी हरिदासांना कुणी तरी एक प्रश्न विचारला असता संगीताचा सर्वांत जास्त चाहता कोण आहे? स्वामीजी बोलले बालक. वस्तुनिक पाहता स्वामीजींचे हे कथन शाश्वत सत्य आहे. ज्याप्रकारे सहजतेने एकदा बालक निस्पृह भावनेने संगीत ग्रहण करतो, शिकतो. तितकी तन्मयता इतर वयांच्या लोकात असणे अत्यंत कठीण व दुर्लभ देखील आहे. संगीत हे मनाच्या तरंगांना प्रभावित करतात मग ते कोणीही असो जो सजीव आहे त्याला संजीवनी देण्याचे सामर्थ्य संगीतात आहे आणि हेच कारण आहे की शिशुमनाला अर्थात बालमनाला प्रभावी करण्याकरिता लहानपणापासूनच अंगाई गीत व कविते द्वारे संस्कारित केल्या जाते. भारतीय परंपरेनुसार तर मानण्यात येलेकी गर्भातच शिशु अवस्था असताना अनेक प्रकारांनी, भावभावनांना गर्भ प्रेरित होत असतो आणि म्हणूनच आपल्या संपूर्ण भारतीय समाज ही संगीतमय शिशु वर्गाची संगीत परंपरा आजही टिकून, राखून, जपून आहे. माण्याचा शाब्दिक, भावनिक आणि अनुपंगिक बालमन प्रभावित होऊन काव्यातील शब्दांचा परिपूर्ण अर्थ प्रत्यक्षात जगून त्याचे अनुकरण व अनुसरण करतात व त्यामुळेच त्यांच्या मनात चित्रीकरणाच्या माध्यमातून लहरी रंग तयार होतात जे कि पुढे जाऊन त्यांना सामाजिक संरचनेत मिळ होण्यास योग्य भूमिका पार पाडतात. संगीत कलेने मनुष्याच्या आंतरिक शक्तीचा विकास होतो. संगीताने केवळ मानसिक आनंद प्राप्त होतो असे नाही तर ती मानवाच्या अंतर्भावातील एक विशिष्ट मूलभूत प्रक्रिया सुद्धा प्रेरित करते. महात्मा गीतम बुद्ध सुद्धा ध्यान युगात एकाग्र होण्यासाठी आनापान ही क्रिया सांगतात आणि म्हणूनच संगीताचा समाजावरील प्रभाव श्रेष्ठत्व सिद्ध करण्यात यशस्वी हातभार आहे. इतर कलांच्या तुलनेत ही सर्व श्रेष्ठ कला आहे जी की सर्वसामान्य समाजाला असामान्य विचारवंतांच्या पठडीत नेऊन ठेवते. विश्वकवी रवींद्रनाथ टागोर म्हणतात संगीताचे ज्ञान हे धार्मिक ज्ञान नसून, मानवी हृदयाचे गाणं आहे ज्याच्या प्रभावाने तांथाच्या महायाने कुठल्याही वेहाच्या नागरिकावर सहजपणे पडतो.

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	मन:शांती आणि स्वस्थ शरीर यासाठी संगीताची भूमिका	प्रा. वर्षा आगरकर	1
2	'स्वरागिनी'—ब्रिटिश रचनेत स्वर—शब्द संयोगाचे संयोजन	डॉ. अभय अरविंद गद्रे	3
3	ऑनलाइन संगीत शिक्षा का दायरा और सीमाएं	अमोल वासुदेवराव गावंडे	6
4	उच्च शिक्षासंस्थानों में संगीत	डॉ. राहुल मल्हारी भोरे	11
5	संगीत—एक ललित कला	सहा.प्रा. ज्ञानेश्वर बोंपिलवार	15
6	समाज परिवर्तनात संगीताची भूमिका	डॉ. उमेश संतोषराव चापके	18
7	लोकसंगीत समाजकलेतील महत्वप्रधान गायनशैली	सहा. प्रा. संतोष मुकिंदा धंदरे	21
8	पं. विष्णू नारायण भातखंडे यांचे संगीत क्षेत्रातील व्यक्तित्व व कर्तृत्व	प्रा. विशाल विजय कोरडे	23
9	लोककलेचे महत्व	प्रा. विद्या प्र. गावंडे	25
10	बंगारा जनजातीके लोकसंगीत का सांगितीक सौंदर्य: शास्त्रीय विवेचन	वैभव प्रभाकर डगवार	28
11	संगीत चिकित्सा : एक स्वास्थ्यवर्धक प्रणाली	प्रा.डॉ.कु. प्रिती. बी. इंगळे (वाकपांजर)	30
12	शरीर एवं मानसिक संतुलन में संगीत की भूमिका	सहा.प्रा. सुशिल अ. वावरकर / डॉ. सौ. अर्चना अंभोरे	34
13	संगीत और अध्यात्मिकता	डॉ. श्वेता दीपक वेगड	37
14	संगीत और अध्यात्मवाद	प्रा. अनिता शर्मा	40
15	भारतीय संगीत चिकित्सा पध्दती	डॉ. सरिता एस. इंगळे	42
16	संस्कृती जोपासण्याचे एक माध्यम :—संगीत	सहा.प्रा. अमोल द. वाडवे	46
17	भारतीय शास्त्रीय संगीत :एक आध्यात्मिक शक्ती	Sangeeta Chati	48
18	मराठी साहित्य आणि संगीत	डॉ.सौ.सुरेखा रत्नपारखी	51
19	लोककलेचे सांगितीक महत्व	डॉ. प्रतिभा चं. पवित्रकार	55

वार्षिक मूल्य 710/-; इस अंक का मूल्य 40/-

संगीत

जून, 2021

Postal Regd. No. ALG96/2021-2023 ■ R.N.L No. 2171/57 ■ ISSN 0970-724
 Date of Printing 02-03 every month ■ Date of Posting 06-07 every month ■ Total Page 60
 'Sangeet' monthly newspaper, Sangeet Karyalaya, Hathras 204 101 (India)

संगीत सम्बन्धी हमारे ग्रन्थ

संगीत कार्यालय, हाथरस 204 101 (उ०प्र०)

टेलीफोन : (05722) 231111, 230123, 270270, मोबा० 9927063111

Website : www.sangeetkaryalaya.in

e-mail : sangeetkaryalaya101@gmail.com

अनुक्रम / जून, 2021

भारतीय नृत्य की नई दिशा के मूल	
ट्रेसक व प्रवर्तक	☐ मोहन चोकर 5
प्राचीन एवं आदिम नृत्य शैलियाँ	☐ लीला रामनाथन 8
Memories of old masters	☐ Sakuntala Narasimhan 11
राम-रंग : रंग इल्लुडियोत	☐ वैभव आर्य 'सुधरंग' 13
रंग मधुर सारंग	☐ डॉ. प्रतिमा सहाय 15
रंग बिहाग	☐ डॉ. हेमराज चन्देल 'राजरंग' 16
संगीत वाह्यमय :	
श्रीमती शीराबाई बट्टेदेकर का जीवन संगीत	☐ श्री राजाराम कुमारे 18
श्रीराम कथा मन्दाकिनी	☐ गोदानरीबाई साठे 21
ओड़िसा का संगीत : एक अध्ययन	☐ तुलसीराम देवांगल 22
उदयपुर रियासत के दरबारी संगीतज्ञ	
'गायक-वादक कलाकारों की परम्पराएँ'	☐ प्रो. डॉ. कौमुदी श्रीरामन वर्डे 28
क्या कलाकार के लिये व्यसन आवश्यक है?	☐ डॉ. प्यारेलाल श्रीमाल 'सरल पंक्ति' 33
ए. भास्कर चंदावरकर एक प्रतिभाशाली	
संगीतनिर्मिक	☐ डॉ. सुधा पटवर्धन 40
फिल्म के यादगार गीत : रश्मि कलमा - (चोरी-चोरी)	45
मीरा संगीत	☐ स०आ० महाडकर 49
आपके अपने स्वर : संगीत का समाज	51
गीत-गुंजन : चार गुंजनें	☐ जेस्सेज गर्ग, श्याम बलिष्ठ 52
संगीत-जगत् : समाचार	54

(संगीत में प्रकाशित सामग्री से सम्बन्धित व प्रकाशक का सम्बन्धित होना आवश्यक नहीं है। समस्त विकल्पों के लिए स्वयं ज़ेव ज़ाबस लेना।)
 'संगीत' मासिक पत्र को केन्द्रीय संगीत नाटक अकादेमी द्वारा वार्षिक अनुदान प्राप्त हुआ है।

प्रकाशक अशोक वर्मा के लिए श्रीकृष्ण प्रिन्टर्स, हावरस में मुद्रित।

उदयपुर रियासत के दरबारी संगीतज्ञ 'गायक-वादक कलाकारों की परम्पराएँ'

□ प्रो. डॉ. कौमुदी शीरसागर बर्डे

उदयपुर राज्य का संगीत संरक्षण की दृष्टि से शुषद परम्परा के लिए किया गया योगदान तो निश्चित रूप से प्रशंसनीय है ही परन्तु रियासत के अभिलेखों से संगीत-प्रकाश में नियुक्त अनेक गायक-वादकों के प्रचुर संवर्ध मिलते हैं। इनमें से कतिपय कलाकारों के बंशजों ने लंबे समय तक रियासत की संगीत सेवा की है, अतः पारंपरिक कलाकारों की चर्चा से इस विषय का उपोद्घात करना समीचीन होगा।

1. कलावन्त मीरांबणस और उनकी परंपरा:-

मीरां बण्णा (मीरांबणस)

करीमबण्णा

एमदबण्णा

इमशीम

(अ) कलावन्त मीरांबण्णा :- कलावंत मीरांबण्णा की उदयपुर रियासत की सेवा का प्रारंभ वि. 1908 से माना जा सकता है। इस वर्ष से उन्हें मासिक वेतन के रूप में प्रतिमास 90 रुपये दिए जाने का संदर्भ मिलता है। मीरांबणस ऐसे कलावंत हैं; जिन्हें महाराणा स्वर्णसिंह जी के अलावा शंभुसिंह जी तथा सज्जनसिंह जी के समय में सेवा का सौभाग्य मिला। वि. 1908 से वि. 1935 की 28 वर्ष की सेवा में विभिन्न वर्षों में उन्हें वेतन के रूप में चुकाए गए चलणी के 90 रुपये के अनेक संदर्भों की अभिलेखों में देखा जा सकता है।

इस दीर्घ अवधि में, महाराणा की बर्गगांठ पर या दशाहरा दीपावली पर मीरांबण्णा को अनेक बार इनाम इकराम दिए जाने के उल्लेख मिलते हैं। वि. 1921 के पौष मास में महाराणा की बरसगांठ पर कलावंत मीरांबण्णा को 25 रुपये इनाम दिया गया था। माघ मास में उनकी प्रभृति पर उन्हें 55 रुपये एवम् इससे पूर्व हुई एक महफिल में 30 रुपये इनाम में दिए गए थे।

मीरांबण्णा नाम से संगीत जगत में 2-3 व्यक्ति प्रसिद्ध हैं। वि. 1859 में जोधपुर महाराजा की सेवा में किसनगढ़ के घासी खों और उनके पुत्र हनवानी बण्णा की हाजिरी को वि. 1912 के पश्चात् हनवानी बणस, मीरांबणस रो इस प्रकार उल्लिखित किया गया है। हनवानी बण्णा जोधपुर रियासत में 1893 वि. तक रहे। यह संभावना की जा सकती है कि घासी खों ने हनवानीबण्णा व निजाम बण्णा को जोधपुर छोड़, स्वयं अपने अन्य पुत्र के साथ उदयपुर का भाग्य ग्रहण किया हो। उ विनायक हुसैन ने विनायक मीरांबण्णा खों का उल्लेख किया है, जो 193 गणना तक बूढ़ी में भी रहे थे। तब मिले हुए संदर्भ मीरांबण्णा की सज्जन सिंह जी के यानत

तक ही उपस्थिति सिद्ध करते हैं क्योंकि वि. 1939 से मीरांबण्णा के पुत्र करीमबण्णा के उल्लेख मिलना प्रारंभ हो जाता है।

(ब) कलावन्त करीमबण्णा (करीम बणस) :- उपरोक्त मीरांबण्णा के पुत्र करीमबण्णा संभवतः अपने पिता की जीवितावधि में ही उदयपुर रियासत में महाराणा सज्जनसिंह जी के समय में नियुक्त हो गए थे। वि. 1939 में उन्हें प्रतिमास 15 रुपए के सिताब से 180 रुपए चुकाए जाने का प्रथम संदर्भ पढाखा बही में उपलब्ध होता है। वि. 1956 तक उन्हें यही वेतन चुकाया जाता रहा।

परवर्ती संदर्भों के आधार पर कहा जा सकता है कि वि. 1955 से उनका वेतन 15 रुपये से 30 रुपये प्रतिमास कर दिया था। ये भी अपने पिता की भौति मंजे हुए कलावंत थे। उनकी प्रभृति का संदर्भ 'खा सुद 99 रवे', कलावन्त करीम बणस रो मुजरो हुबो', इस प्रकार से मिलता है।

(स) कलावन्त अहमद बण्णा :- करीमबण्णा की बृद्धावस्था में उनके पुत्र अहमद बण्णा को वि. 1955 से राज्याश्रय प्रदान किया गया तथा उन्हें प्रतिमास 20 रुपये वेतन के चुकाए जाने के संदर्भ मिलते हैं। उपलब्ध दस्तावेजों में अहमद बण्णा के किसी पुत्र या शिष्य का उल्लेख मिलने पर ही इनकी परम्परा के विकास के विषय में कुछ कहा जा सकता है।

2. कलावन्त अस्तर खों की परम्परा:-

अस्तर खों

आवादान

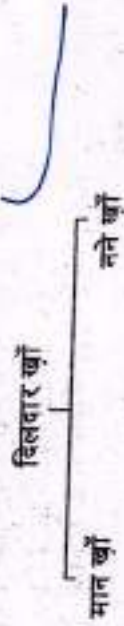
(अ) कलावन्त अस्तर खों :- कलावंतों से संबद्ध अभिलेखों में यद्यपि अस्तर खों के सेवा में होने का प्रथम उल्लेख हमें वि. 1908 का मिला था, तथापि उनके पुत्र आवादान के वि. 1901 वि. से सेवा में होने का उल्लेख मिलता है, इस आधार पर यह सहज ही माना जा सकता है कि अस्तर खों वि. 1908 के पूर्व से ही सेवा में रहे होंगे। अस्तर खों को 1908 वि. तक प्रतिमास 15 रुपए वेतन का जिसे 1918 वि. के आसपास 60 रुपये प्रतिमास किया गया। वि. 1920 तक उन्हें यह वेतन नियमित रूप से दिया जाता रहा। अस्तर खों अपने जमाने के निश्चय ही अच्छे कलाकार रहे होंगे, परन्तु अन्य संदर्भ मिलने तक उन्हें किसी अन्य परम्परा से जोड़ना समीचीन नहीं होगा।

(ब) आवादान :- कलावंत आवादान वि. 1901 के पौष सुद 3 से प्रतिमास 60 रुपए के वेतन पर नियुक्त थे। वि. 1918 की खजाना बही में उन्हें स्पष्ट रूप से 'अस्तर खों रो बेटे' कहा गया है। वि. 1901 से वि. 1946 तक उन्हें प्रतिमास 60 रुपए के सिताब से वेतन दिया गया है, जिसके संदर्भ अभिलेखों में मिलते हैं। वि. 1946 में उनको दिए गए वेतन से 3 मास और 8 दिन का वेतन काटे जाने का उल्लेख मिलता है- संभवतः उनकी अस्वस्थता के कारण।

महाराणा फतहसिंह के समय में आषाढ़ वद 6, वि. 1941 की एक महफिल के संदर्भ में कलावंत आवादान की प्रभृति पर महाराणा के प्रसन्न होने तथा इनाम में उन्हें 50 रुपए देने का एक संक्षेप मिलता है। यह हाकिमी शंभुनिवाय महल में हुई थी - मूल संदर्भ देखिए:-

(असाइ वही 6 सुने, वि. 1741-4 जुलाई, 1875 (फतह सिंह) सद्युनिवास पदार्था, वेठ के बराब्या, अरोम्या, कीलामत अवादान को मुजरो हुवो, रीज बगसी 50)

3. कलावन्त दिलदार खों तथा उनकी परम्परा:-

(अ) कलावन्त दिलदार खों :- यद्यपि दिलदार खों के वेतन अथवा महफिल से संबंधित कोई स्वतंत्र संदर्भ अभिलेखों में उपलब्ध नहीं हुआ है तथापि उनके दो पुत्रों-मान खों तथा नने खों की उदयपुर रियासत में नियुक्ति के व महफिलों के अनेक संदर्भ मिले हैं। दिलदार खों उदयपुर के पास 'वणी' नामक स्थान के रहने वाले होंगे, क्योंकि उनके पुत्र नने खों के साथ हर बार 'वणी बाला' अर्थात् 'वणी गॉब का निवासी' इस प्रकार का उल्लेख मिलता है। मान खों व नने खों की उदयपुर महाराजाओं से निकटता व राजसभा से बनिष्ठता को देखते हुए यह अनुमान किया जा सकता है कि दिलदार खों महाराणा भीमसिंह के समय में उदयपुर राजसभा में कलावन्त रहे हों।

(ब) कलावन्त मान खों :- दिलदार खों के पुत्र मान खों उदयपुर राजसभा में कलावन्त के रूप में नियुक्त थे तथा वि. 1908 में उन्हें सात रुपये प्रतिमाह वेतन था। वि. 1920 की पढावा वही में मान खों को वेतन के 70 रुपये 13 आने व 1 पैसे दिए जाने का उल्लेख है। इस आधार पर यह संभावना व्यक्त की जा सकती है कि मान खों ने 1920 वि. तक उदयपुर महाराणाओं की संगीत सेवा की।

(स) कलावन्त नने खों वणी बाला:- उदयपुर में नने खों नाम से दो कलावन्त नियुक्त थे-एक, नने खों वणी बाला, जो दिलदार खों के पुत्र थे और दूसरे नने खों गुरसिंगार बनाने वाले। नने खों वणी बाला को मासिक 30 रुपए वेतन था। 1935 वि. से 1956 वि. तक नने खों इसी वेतन पर नियुक्त थे।

कभी इस नने खों को 'नने खों देसी' भी कहा गया है। वि. 1956 को भाद्रपद वद 4 को नने खों ने अपने गायन की हाजिरी दी थी। उस संदर्भ में उन्हें 'नने खों देसी' कहा गया है। इसका अर्थ यह हो सकता है कि 'देसी नने खों', 'वणी बाला नने खों' और 'कलामत दिलदार खों' से नने खों तीनों एक ही व्यक्ति के अलग-अलग संकेत होने का अनुमान किया जा सकता है।

4. गुलाम भीखू की परम्परा :-

गुलाम भीखू

┌──────────┴──────────┐

नने खों

(अ) कलावन्त गुलाम भीखू :- गुलाम भीखू, गुलाम अली, गुलाम भीखन या गुलाम वही इस प्रकार अलग-अलग नामों से गुलाम अली के संगीतप्रकाश में कलावन्त के रूप में सभी के अनेक उल्लेख मिलते हैं। उन्हें प्रतिमास 30 रुपए वेतन दिया गया था। वि. 1944 में

मार्गशीर्ष सुद 14 को गुलाम भीखू का मुजरर हुआ था, जिसमें उन्हें महाराणा ने प्रसन्न होकर 100 रुपए इनायत किए थे।

जोधपुर में गुलाम अली और उनके पुत्र नने खों वि. 1949 में महाराणा जसवन्तसिंह के समय में आए थे तथा कार्तिक वद 3, वि. 1949 को उन दोनों की संयुक्त महफिल का आयोजन हुआ था, जिसमें गुलाम अली को 200 रुपये और 'ननी' को 100 रुपये इनायत किए गए थे। इस संदर्भ में नने खों को स्पष्ट रूप से गुलाम अली का पुत्र कहा गया है।

(ब) कलावन्त नने खों गुरसिंगार वादक :- संभवतः गुलाम अली के पुत्र के रूप में स्वीकार किए गए नने खों, गुरसिंगार के निष्ठात कलाकार थे। नने खों वि. 1939 से वि. 1955 तक प्रतिमाह 60 रुपए वेतन पर संगीत प्रकाश में कलावन्त नियुक्त थे। इन्हें प्रायः प्रत्येक संदर्भ में 'गुरसिंगार बालो' नने खों कहा गया है। वि. 1944 की मार्गशीर्ष पूर्णिमा को नने खों की महफिल का एक संदर्भ मिलता है जिसमें महाराणा द्वारा उन्हें 100 रुपए इनायत किए गए थे। इसी प्रकार कार्तिक वद 6, वि. 1952-55 को भी गुरसिंगारवादक नने खों का मुजरर हुआ था। गुलाम अली व नने खों के विषय में अन्य संदर्भ उपलब्ध होने तक नने खों को गुलाम अली का पुत्र मानने विषयक मान्यता के बारे में संदेह रहेगा। नने खों के एक अन्य भाई (सन्ने खों?) की महफिल का भी उल्लेख अभिलेखों में मिलता है। यह व्यक्ति गुरसिंगार वाले नने खों का भाई है या वणी वाले नने खों का, यह विषय भी संदेहाधीन है।

5. कलावन्त इलाहीबख़ा की परम्परा :-

अलाही बख़ा (कानून वादक)

┌──────────┴──────────┐

अहमद बख़ा

(अ) कलावन्त इलाही (अलाही) बख़ा :- मुगल सम्राटों के गुणीजनत्वाने में बाबर के काल में 'अबुल्लाह मख़ारीद', 'मुहम्मद जान' व अकबर के काल में 'अबुल्लाह मीर' नामक कानून वादकों के होने के उल्लेख मिले हैं। इस के साथ ही लेखक ने यह भी लिखा है कि अकबरी युग में बीनकार व कलावन्त इतने छा गए कि परवर्ती समय में किसी कानून वादक को राजसभा में उल्लेखनीय स्थान नहीं मिल सका। इसी प्रकार जिन रियासतों के संगीतज्ञों पर अध्ययन हुआ है, उनमें भी कानून वादकों के संदर्भ नहीं के बराबर हैं। इस दृष्टि से कानून वादक इलाही बख़ा-उनके पुत्र अहमद बख़ा या गुलाम भीखू या नने खों जैसे उन्कूट कानून वादकों के संदर्भों को मेवाड़ शासकों की गंभीर सांगीतिक अभिरुधि के रूप में देखा जा सकता है।

कलावन्त अलाही बख़ा को वि. 1920 में प्रतिमास 10 रुपए पर संगीत प्रकाश में नियुक्त किया गया तथा इसी वेतन पर वे 1949 वि. तक सेवा करते रहे। 28 वर्ष की दीर्घ अवधि में उन्हें नियमित रूप से चुकए गए वेतन के संदर्भ अभिलेखों में उपलब्ध हैं।

इस प्रत्येक संदर्भ में उगल उल्लेख 'कानून बालो' के रूप में ही किया गया है। अन्य कलाकारों की तरह उनकी अनुपस्थिति की कल्पना का वेतन भी काटा गया है और वि. 1920 में उन्हें वेतन काट कर 6 रुपए की दर पर नियुक्त करने का आदेश दिया गया है। इस प्रकार

उनकी सेवा के अन्तिम काल में, वि. 1949 में भी उन्हें 106 रुपये व साढ़े सात आने (संभवतः अनुपस्थिति का वेतन कटकर) वेतन चुकाया गया है। वि. 1947 में जेठ सुद 8 को इलाहीबख्श के कानून वादन पर प्रसन्न होकर महाराणा ने 100 रुपये इनाम में दिए थे, जिससे यह प्रतीत होता है, कि वे महफिलों में अच्छी प्रशंसा पा लेते थे।

(ब) कलावंत अहमदबख्श :- संभवतः इलाहीबख्श के देहावसान के पश्चात् अर्थात् वि. 1950 के बाद उनके पुत्र अहमदबख्श को इलाहीबख्श के स्थान पर रक्ष लिया था। उन्हें प्रतिमास 7 रुपये वेतन दिया जाता था। वि. 1956-57 के बाद अहमदबख्श का कोई संदर्भ नहीं मिलता है।

उपर्युक्त परंपराओं के अलावा अन्य कई परम्पराएँ भी यहाँ निश्चित रूप से विकसित हुई होंगी ऐसा अनुमान महाराणाओं की सांगीतिक अभिरुचि को देखकर सहज ही लगाया जा सकता है। इन कलाकारों के साथ ही अन्य अनेक कलाकारों के जिक्र अभिलेखों में मिले हैं, जिनकी चर्चा आगे की जाएगी।

क्रमशः _____

पृष्ठ 27 का शेष >

उत्तर-प्रदेश को मानना जिस प्रकार उपयुक्त है, उसी प्रकार श्री जयदेव की कविता की, भाषा ओड़िसी भाषा से अधिक मिलती है, इसलिए उन्हें ओड़िसी का निवासी मानना ही अधिक तर्कसम्मत है।

विद्वानों के उपर्युक्त मतों पर विचार करने से यह निष्कर्ष निकलता है कि श्री जयदेव चाहे बंगाल के रहे हों या ओड़िसा के, परंतु उनके जीवन का अधिकांश समय ओड़िसा की जगन्नाथपुरी में ही व्यतीत हुआ है। यह निर्विवाद इसलिए है कि जगन्नाथपुरी में अभी भी अत्यंत व्यापक रूप से 'गीतगोविंद' के पद प्रचलित हैं। बंगाल में प्रचलित मणिपुरी नृत्य की कथा यद्यपि कृष्ण-भक्ति पर आधारित है, तथापि 'गीतगोविंद' पर पूर्णरूपेण वह आश्रित नहीं है, परन्तु ओड़िसी नृत्य-शैली 'गीतगोविंद' के पदों से अत्यंत घनिष्ठ संबंध रखती है। ओड़िसा के सभी प्रतिष्ठित संगीतज्ञ आज भी 'गीतगोविंद' के पदों पर असीम श्रद्धा रखते हुए उनका गान करते हैं। कटक के कविचंद्र श्री कालीचरण पटनायक ने तो 'गीतगोविंद' के पदों और श्लोकों में बहुत कम शाब्दिक परिवर्तन करके ओड़िसी भाषा में अत्यंत श्रुतिमधुर अनुवाद भी किए हैं।

उपर्युक्त विस्तृत उल्लेखों का सारांश यही है कि श्री जयदेव का साधना क्षेत्र ओड़िसा का प्रसिद्ध तीर्थ श्री जगन्नाथपुरी ही रहा है। ओड़िसा के संगीतज्ञों के अनुसार उनकी पत्नी पद्मावती एक कुशल नर्तकी थीं और 'गीतगोविंद' के पदों को नृत्य की भावभंगिमाओं से युक्त भगवान् जगन्नाथ के सामने प्रस्तुत करती थीं। अपनी पत्नी के नृत्य के साथ स्वयं जयदेव पदों का गान करते थे। संगीत-कला में जयदेव की प्रवीणता निर्विवाद है, क्योंकि बिना संगीत-कला के मर्मज्ञ हुए बिना 'गीतगोविंद' के पदों के समान ललित, सुकुमार और सरल लयबद्ध संगीतमय काव्य की रचना करना संभव ही नहीं है। इन पदों को केवल पढ़ने से ही गाने की इच्छा होने लगती है। काव्य की गीतात्मकता का इससे अधिक प्रमाण और क्या हो सकता है।

□

वार्षिक मूल्य 710/-; इस अंक का मूल्य 40/-

संगीत

515

अगस्त, 2021

पृ. ३२

संगीत द्वारा रोग चिकित्सा

लेखक- डॉ. लक्ष्मीनारायण गर्ग

यस पुस्तक में संगीत सहायी विज्ञान पद्धतियों पर प्रकाश डाला गया है वे इस प्रकार हैं- मूर्च्छिक बीरेणी, निवृत्तपण्डित, जलिन की उपपत्ति, शब्द शक्ति, संगीतचिकित्सा, संगीत का चिकित्साकीय प्रभाव, आकार बलि का महत्त्व, ग्रहों का प्रभाव, संगीत के स्वर और श्रुतिवर्ण, राग और रस, भारतीय संगीत और चिकित्सा, शरीर पर रागी का प्रभाव, राग चिकित्सा, भाव और रस, शब्द और राग, रागी में स्वरों का प्रयोग, शब्द शक्ति, शब्द शक्ति (परमेश्वर शक्ति), शब्द और संगीत, शरीर में शक्ति का प्रयोग, शब्द और संगीत, शब्द शक्ति और चिकित्सा, संगीत और मानसिक चिकित्सा, शब्द और संगीत चिकित्सा का प्रभाव, सामान्य चिकित्सा की कैसे करें?, शब्द शब्द, भारतीय संगीतकारों के संगीत का प्रभाव, गुरु द्वारा रोग चिकित्सा, संगीत की चिकित्साकीय उपपत्तियाँ, संगीत-चिकित्सा में राग का महत्त्व, दृष्टि (रागी) से शिव चिकित्सा, गीत (रंग स्वर-संघर्ष) और रस, शैली और संगीत, संगीत और आयुर्वेद, संगीत श्रुति, शैवरागा से राग-गान, चिकित्सा की अन्य प्रणालियाँ, शब्द, स्वर और राग-महिमा, संगीत का मानव स्वास्थ्य पर प्रभाव, पीछे पर संगीत का चिकित्साकीय प्रभाव, संगीत सहायी सुपत्तियाँ, संगीत चिकित्सा से सम्बन्धित प्रकाशित ग्रन्थ।

संगीत द्वारा रोग चिकित्सा

भारत 18X22 अक्षरी ■ पुस्तक संख्या 316 ■ मूल्य 500/- ■ राक खय पुस्तक।

कथक विधाएँ

लेखक- डॉ. लक्ष्मीनारायण गर्ग

यस पुस्तक संगीत संस्थाओं के ऐंग, ऐ तत्क के पाठ्यक्रम को सजीव रूप से लिखती विषय सूची इस प्रकार है- कथक गुरु का इतिहास, अतिनाम, भारत के भारतीय गुरु, जीवन में गुरु का स्थान, कथक और भारतनाट्यम का तुलनात्मक अध्ययन, लोक गायन, लोक गुरु और कथक गुरु का तुलनात्मक अध्ययन, लोक गुरु, पाश्चात्य गुरु, कथक गुरु के प्रसिद्ध कथानक, रस और भाव, कथक गुरु में गति, शब्द-भाव और शैली, कथक गुरु के कथक और श्रुति, कथक गुरु की शैक्षणिक और शैक्षणिक, कथक गुरु और श्रुति, शब्द और श्रुति-गीत और श्रुति, शब्द-संघर्ष, शरीर के शब्द और श्रुति का प्रभाव, शब्द-श्रुति-गीत और श्रुति, शास्त्रीय गुरु और श्रुति, कथक गुरु में शब्द और श्रुति, चिकित्सा शास्त्र में चिकित्सा, नर्तक शास्त्रीय गुरु और श्रुति, कथक गुरु का शब्द और श्रुति का तुलनात्मक अध्ययन, चिकित्साशास्त्र का तुलनात्मक अध्ययन, चिकित्साशास्त्र पद्धति के प्रभावित शास्त्रों का विवरण, शब्दकोश, गीत और श्रुति का तुलनात्मक अध्ययन, चिकित्साशास्त्र का विवरण, शब्दकोश, शब्द और श्रुति के प्रकार, गुरु चिकित्सा, भारतनाट्य और चिकित्साशास्त्र का तुलनात्मक अध्ययन, गुरु व गीत शैलियाँ, भारतनाट्य और चिकित्साशास्त्र का तुलनात्मक अध्ययन, गुरु व गीत शैलियाँ, भारतनाट्य और चिकित्साशास्त्र का तुलनात्मक अध्ययन।

कथक विधाएँ

भारत 18X22 अक्षरी ■ पुस्तक संख्या 282 ■ मूल्य 300/- ■ राक खय पुस्तक।

संगीत कायालय, हद्रान्स 204 101 (उ.प्र.)

संज्ञांक : (06722) 231111, 230123, 270270, संख्या 9927063111
 Website : www.sangaeekaryalaya.in
 e-mail : sangaeekaryalaya101@gmail.com

अनुक्रम / अगस्त, 2021

संगीत में सौन्दर्य बोध के तत्त्व	☐ डॉ. निशा पाठक	5
मुन्दलखण्डी लोक परंपरा का	☐ सुधा तेलंग	10
परिचायक 'दीवारी नृत्य'	☐ डॉ. नूपुर सिंह	13
संगीत, प्रकृति और पर्यावरण	☐ डॉ. हेमराज चन्देल 'राजरंग'	15
राग-रंग : राग विभाग	☐ जामा सक्सेना	17
राग आभास		
संगीत वाङ्मय :		
श्रीमती सीराबाई बत्रेदेकर का जीवन संगीत	☐ श्री राजाराम हुमणे	24
श्रीराम कथा मन्दाकिनी	☐ गोदावरीबाई साठे	31
दमादम मस्त कलन्दर गीत की		
ऐतिहासिक पृष्ठभूमि	☐ डॉ. विजय प्रवीण	32
उज्जयपुर रिसासत के बरबारी संगीतज्ञ		
'उज्जयपुर रिसासत के अन्य गायक वादक'	☐ प्रो. डॉ. कौमुदी श्रीरसागर बर्से	35
सितार गत : राग-नारदणी	☐ श्रीवांशी चन्द्रा	39
आत्मा से प्रस्फुटित होती है प्रसिद्ध		
मीरजापुरी कण्ठी	☐ डॉ. मन्नु यादव	41
नृत्यगुरु महूर गोविंदन कुट्टी	☐ डॉ. सुधा पटवर्धन	42
आपके अपने स्वर	☐ मौसमी कुंडू, जामा सक्सेना	43
फ़िल्म के यादगार गीत : मुरली कैरन बर्से . (नई दिल्ली)		45
सुगम संगीत : गुजल	☐ एफ. सी. पेंवार	50
मीरा संगीत	☐ स०जा० महाडकर	52
संगीत-जगत : समाचार		53

(‘संगीत’ में प्रकाशित सामग्री से सम्बन्धित व प्रकाशक का सम्बन्ध होगा अन्यथा नहीं है। सम्बन्धित विवादों के लिए न्याय क्षेत्र लागू होगा।)
‘संगीत’ मासिक पत्र को केन्द्रीय संगीत नाटक अकादेमी द्वारा वार्षिक अनुदान प्राप्त हुआ है।

प्रकाशक अशोक गर्ग के लिए श्रीकृष्ण प्रिन्टर्स, हाथरस में मुद्रित।

उदयपुर रियासत के दरबारी संगीतज्ञ 'उदयपुर रियासत के अन्य गायक वादक'

□ प्रो. डॉ. कौमुदी क्षीरसागर बर्डे

पूर्वलेख में आपको स्मरण होगा कि मेवाड़ राज्य में विकसित हुई संगीत परम्पराओं पर संक्षिप्त प्रकाश डाला गया है। इनके अलावा अनेक कलाकार ऐसे भी मिलते हैं जिनकी परम्पराएँ विकसित होने का या उनकी दीर्घ काल तक की सेवा के प्रमाण उपलब्ध नहीं हुए हैं। इनमें से कतिपय को ज़मीन या गाँव जागीर में दिए गए थे तथा शेष को मासिक वेतन पर नियुक्त किया गया था, अतः इस लेख को दो भागों में विभाजित करना उचित होगा 1. वे कलाकार जो जागीरदार बन गए थे और 2. वे कलाकार जो अल्पावधि के लिए उदयपुर में वेतन भोगी के रूप में रहे।

भाग-1. ज़मीन या जागीर प्राप्त कलाकार

महाराणा भीमसिंह का समय मराठों व अंग्रेजों के हस्तक्षेप एवम् आर्थिक संकट का समय होते हुए भी उनके समय की रंगीन महफ़िलों की चर्चा किसना आढ़ा ने की है। इन महफ़िलों को सजाने वाले कलाकारों की विगत इस प्रकार है:-

1. कलावन्त उदेराम:-

कलावन्त कान्हा के पुत्र, कलावन्त उदेराम का प्रथम संदर्भ बख्शीखाने के अभिलेखों में उपलब्ध होता है। उदेराम को अपने निर्वाह के लिए महाराणा द्वारा 500 रु. की पैदावार का ग्राम 'भगवान', परगना 'मोही' इनायत किया गया था। यह गाँव उनके आधीन वि. 1878 में भी था, यह भी एक अन्य अभिलेखीय प्रमाण से सिद्ध होता है। यहाँ यह संभावना प्रकट की जा सकती है कि उदेराम के पिता कलावन्त कान्हा भीमसिंह से पूर्व अरिसिंह और हमीरसिंह द्वितीय के समय (1761-1778 ई.) में अवश्य ही राज्याश्रित कलावन्त रहे होंगे।

2. कलावन्त मीठा :-

कलावन्त मीठा के राज्याश्रय का संदर्भ भी अभिलेखों में मिलता है। उन्हें परगना 'माहोली' का 'रेजाखेड़ी' नाम का गाँव जागीर में दिया गया था। यह जागीर 1878 में भी उनके आयत्त थी। वि. 1878 में कलावन्त मीठा को ग्राम भुखाड़ा में 200 रु. की पैदावार की ज़मीन देने का भी एक संदर्भ मिलता है। इस प्रकार का अतिरिक्त भूमि आबंटन उनकी कला से महाराणा की प्रसन्नता का संकेत माना जा सकता है।

3. कालू खौँ अजमेरी तथा अजमत खौँ :-

अजमेर के कलावन्त कालू खौँ को परगणे 'मगरा' का गाँव 'सागर' जागीर में दिए जाने का उल्लेख 1868 वि. का है। इस गाँव की पैदावार का मूल्य 300 रु. था। इसी प्रकार कालू खौँ के पुत्र अजमत खौँ को परगणे मगरा का गाँव 'पट्टयल रो गुडो' इनायत किया गया था।

इसकी उपज 300 रु. थी।

इसी कालू खौं को अभिलेखों में कभी काले खौं भी लिखा गया है, परन्तु जागीर का विवरण कही होने से एवम् 1878 वि. तक अजमत खौं के संदर्भ के साथ ही उसका उल्लेख होने से यह माना जा सकता है कि काले खौं व कालू खौं दो भिन्न व्यक्ति न होकर एक ही कलावंत रहे हों।

4. कलावंत खाजबगस -

कलावंत अलाबगस के पुत्र खाजबगस या ख्वाजाबख्श महाराजा भीमसिंह के समय में उदयपुर रहे थे। इन्हें 270 रु. की उपज का 'पीपलो' ग्राम जागीर में दिया गया था। उपरिचर्चित कलाकारों की तरह इन्हें भी जागीर पर कोई रेख (कर) नहीं देनी पड़ती थी। वि. 1878 के पश्चात् जोधपुर रियासत में 1887 वि. में कलावंत ख्वाजाबख्श की उपस्थिति के संबंध मिलते हैं जिन्हें पालकी और मोती का सम्मान दिया गया था। इसी समय कबाल ख्वाजाबख्श भी जोधपुर में रहे थे।

इस आधार पर यह संभावना व्यक्त की जा सकती है कि कलावंत ख्वाजाबख्श उदयपुर रियासत को छोड़कर जोधपुर चले गए हों। यदि यह अनुमान ठीक है तो ख्वाजाबख्श के कुटुंबबख्श और हुसैन बख्श नामक कलावंत पुरों का यहाँ उल्लेख करना सम्भीनीन होगा जो जोधपुर में कलावंत के रूप में नियुक्त थे। ख्वाजाबख्श का 1893 वि. के पश्चात् कोई संघर्ष नहीं मिलता है।

भाग-2 वेतनभोगी कलाकार

उपरिचर्चित कलावंतों के अलावा उदयपुर दरबार में वेतन भोगी कलाकार भी नियुक्त थे जिनका प्रत्येक का अलग विवरण देना संभव नहीं है। तदर्थ एक सारणी बनाकर उनका विवरण देने के पश्चात् कुछ महत्वपूर्ण तथ्यों पर चर्चा करने का प्रयास किया जा रहा है।

अ.क्र.	कलाकार का नाम	समय	वेतन
1.	कलावंत अली बख्श (अलीबगस)	वि. 1908	60 रु. चलणी (45 रु. कलादार)
2.	कलावंत अमीन खौं	वि. 1908	75 रु. प्रतिमास
3.	कलावंत मीनू	वि. 1908	60 रु. प्रतिमास
4.	कलावंत महमूद	वि. 1908	10 रु. प्र. मा.
5.	कलावंत मुहम्मद पना	वि. 1908	60 रु. प्र. मा.
6.	कलावंत काले खौं	वि. 1918	15 रु. प्र. मा. 24 रु. प्र. मा. (वि. 1935 से)
7.	कलावंत मंगलू खौं	वि. 1918 से 1924	18 रु. प्र. मा. 30 रु. प्र. मा.
8.	कलावंत रत्नाडु खौं	वि. 1920 से 1923	5 रु. व 10 रु. प्र. मा.

भाग-2

सारणी

9.	कलावंत मान खौं	1918 से 1946 वि.	5 रु. प्र. मा.
10.	कलावंत जयलाल गौड़	वि. 1939 से 1948	60 रु. प्र. मा.
11.	कलावंत पं. अणतराम	वि. 1923	20 रु. प्र. मा.
12.	ब्यास वसन्तदास या वसन्तराम	वि. 1939-40	75/150 रु. प्र. मा.
13.	कलावंत दायेम खौं (प्रथम)	वि. 1921 से 45	24 रु. प्र. मा.
14.	कलावंत दायेम खौं (द्वितीय)	वि. 1928 से 1948	15 रु. प्र. मा.
15.	कलावंत दावरे खौं	वि. 1929 से 1934	30 रु. प्रतिमास
16.	कलावंत दलमीर खौं	वि. 1939 से 1945	40 रु. प्रतिमास
17.	कलावंत चमन खौं	1955 वि.	24 रु. प्र. मा.
18.	कलावंत इमाम बख्श (प्रथम)	वि. 1945 से 1949	10 रु. वेतन
19.	गायक पीतांबर मिश्र	वि. 1954	-
20.	कलावंत अहमद बख्श	वि. 1946 से 1962	20 रु प्रतिमास
21.	कलावंत इमाम बख्श (द्वितीय)	वि. 1955	-
22.	कलावंत नन्दे खौं	वि. 1955	10 रु. प्रतिमास

उपरोक्त सारणी से यह अनुमान लगाया जा सकता है कि महाराजा भीमसिंह के पश्चात् कलाकारों को जागीर या जमीन न देकर वेतन देने की प्रथा शुरू की गई थी। यह बदला महाराजा सरूपसिंहजी के समय से माना जा सकता है। वि. 1908 में 60 रु. चलणी (45 रु. कलादार) या 75 रु. चलणी का वेतन निश्चित रूप से कला में नियुक्ता का संकेत माना जा सकता है, क्योंकि इसके परवर्तीकाल में अनेक संघर्षों में कलाकारों को 5 या 10 रु. वेतन देने के भी उल्लेख मिले हैं, वेतन के साथ ही महाराजाओं के साथ अन्यत्र जाने या हाजिरी होने पर मिलने वाले विशेष भत्तों का जिक्र अभिलेखों में मिलता है।

कलावंत मुहम्मद पना के वि. 1901 से महाराजा की सेवा में रहने के तथ्य मिले हैं। यह मुहम्मद पना उदयपुर आने से पूर्व जोधपुर महाराजा की सेवा में थे—इसके पुष्ट प्रमाण उपलब्ध हुए हैं। वि. 1885 के पौष मास की एक महफिल में महाराजा मानसिंह ने उन्हें धीरम का दुशाला देकर सम्मानित किया था। इनमें से कुछ कलावंतों के वेतन बढ़ाए जाने के संबंध भी मिलते हैं।

कलाकारों के स्थानांतरण के विषय को लेकर इस प्रकार के अन्य संशोधनों की महत्त आवश्यकता है। सारणी में उल्लिखित कलावंत मंगलू खौं उदयपुर में आने से पूर्व जोधपुर महाराजा की सेवा में थे ऐसा अनुमान किया जा सकता है। सितार वादक मंगल खौं और भजन खौं वि. 1918 तक जोधपुर रहे थे। वि. 1918 के बाद इनका उल्लेख जोधपुर में अभिलेखों में न मिलकर उदयपुर के अभिलेखों में मिलना इस बात के प्रमाण स्वरूप देखा जा सकता है।

उपरिचर्चित पं. अणतराम (गाधु के पुत्र) संभवतः गाध बनाने में धारंगत रहे होंगे क्योंकि उनकी संगीत प्रकाश में नियुक्ति से पूर्व 'उस्ता' (गाध बनाने व गरममत करने वाला) के रूप में उल्लेख मिलता है। वि. 1923 का यह संदर्भ देखिए जिसमें 'अणतरा' की जगह पर 'ईयाक'

की नियुक्ति की गई है।

'90) उस्ती ईसाक अण्ता री एवजी प्र. 10)

इसी प्रकार व्यास कसनदास के वेतन का 75/- से 150/- किया जाना इस बात को सिद्ध करता है कि वे राजदरबार में सबसे अधिक वेतन लेने वाले कलावन्त रहे हैं। बलमीर खाँ से जुड़े अनेक संदर्भों में वि. 1941 में महाराणा के साथ जोधपुर आने पर दोनों शासकों के समझ हुई उनकी महफिल पर जोधपुर महाराजा जसवन्तसिंह जी ने उन्हें विजयशाही 100 रु. इनायत किए थे। उपरोक्त में से पीतांबर मिश्र भी इसी प्रकार के उत्कृष्ट कलावन्त रहे होंगे क्योंकि उनकी महफिलों के अनेक संदर्भ अभिलेखों में मिले हैं।

जोधपुर दरबार के इन कलाकारों की चर्चा यहाँ विराम देते हुए अगले लेख में स्थानीय कलाकारों के योगदान की चर्चा के साथ उनकी उपलब्धियों व परंपराओं को अधोरेखित करने का बल किया जाएगा।

संदर्भ सूची :-

1. श्रीराम, डॉ. डी. पी., जोधपुर रियासत के दरबारी संगीतज्ञों का इतिहास (1992), महाराजा मानसिंह पुस्तक प्रकाश-मेहरानगढ़ दुर्ग, जोधपुर (राज.);
2. चौधरी, श्री प्रतापसिंह, राजस्थान, संगीत व संगीतकार (1995) जयपुर प्रिन्टर्स प्रा. लि., जयपुर;
3. ज. विलायत हुसैन, संगीतज्ञों के संस्मरण (1959) सं. ना. व. नई दिल्ली;
4. महाराणा भीमसिंह के वार की पट्टा बही;
5. बख्शीचाना बही;
6. पद्मनामा बही;
7. रजनामा बही;
8. पट्टा बही तथा पावणा की बही;
9. रजनामा बही;
10. रोकड़ भंडार की बही।

□

पृष्ठ 14 का शेष >

सरसराहट, हवा का बहाव, कीट-पतंगों की बोली, बादलों की गर्जना, बारिश की बूंदों की आहट, ये सब प्रकृति प्रदत्त संगीत का माध्यम ही तो है। सुबह-सुबह पक्षियों की चहचहाहट से नये दिन के आगमन की सूचना मिलती है, उससे जो आवाजें हमें सुनाई देती हैं वह राग धैरव से विलकुल पृथक होती हैं लेकिन भोर होने का एहसास जरूर कराती हैं।

लेकिन रात का अंधेरा, चंद्रमा की रोशनी, सूर्य का प्रकाश, हवा की चुप्पी, तारों की झिलमिलाहट, यह भी संगीत में अपना अस्तित्व रखते हैं जिसे शब्दों में बोलना भी मुश्किल है।

आज पर्यावरण की जो हालत हो रही है और आने वाले समय में पृथ्वी का संतुलन और भी बिगड़ने के आसार हैं। दिन-प्रतिदिन घटती की हरियाली नष्ट हो रही है। सभी प्राणियों का अस्तित्व खतरों में है। पर्यावरण की सुरक्षा हम सबका दायित्व है। हवा नहीं तो सांस नहीं, पक्षी पचरे नहीं, फिर तो कोई कोलाहल भी नहीं, सभी एक दूसरे के पूरक हैं। ये सुन्दरता ऐसे ही चिरकाल तक बनी रहे, हम सबका यही प्रयास होना चाहिये।

□

वार्षिक मूल्य 710/-; इस संक का मूल्य 40/-

५१६

संगीत

सितम्बर, 2021

Postal Regd. No. ALG/84/2021-2023 ■ R.N.I. No. 217187 ■ ISSN 0976-7624
Date of Printing 02-03 every month ■ Date of Posting 06-07 every month ■ Total Page 00
"Sangeet" monthly newspaper, Sangeet Karyalaya, Hathras 204 101 (India)

संगीत सम्बन्धी हमारे ग्रन्थ

संगीत कार्यालय, हाथरस 204 101 (उ०प्र०)
टेलीफोन : (05722) 231111, 230123, 270270, मोबा० 9927063111
Website : www.sangeetkaryalaya.in
e-mail : sangeetkaryalaya101@gmail.com

अनुक्रम / सितम्बर, 2021

सम्पादकीय	☐ कैलाश पंकज श्रीवास्तव	5
बंगाल का कीर्तन	☐ प्रो. राधेश्याम जाक्सयात	7
हिन्दुस्तानी संगीत को पं. विष्णुनारायण		
भातखण्डे का योगदान	☐ डॉ. राजेन्द्र कृष्ण अग्रवाल	11
राम-रंग : राम-चन्द्रतोड़ी	☐ तुल्यराम जीवराम पाटील गोरखेकर	14
राम-भजन	☐ श्रीमंत मन्मदवार	20
संगीत वाङ्मय :		
श्रीमती सीरुबाई बट्टेकर का जीवन संगीत	☐ श्री रामाराम हुमने	21
श्रीराम कथा मन्वाकिनी	☐ गोदावरीबाई साठे	27
उदयपुर रियासत के दरबारी संगीतज्ञ		
उदयपुर की स्थानीय परम्पराएँ	☐ प्रो. डॉ. कैमुदी श्रीरामगर बर्डे	28
सुरीने चौद का जल	☐ डॉ. सुधा पटवर्धन	33
मीरा संगीत	☐ स०शा० महाडकर	38
आपके अपने स्वर	☐ मंजम्मा जोगती	39
सुगम संगीत : गीत	☐ गोविंद सुलंकी	40
भारतीय संगीत एवं उसके बाबों की		
ऐतिहासिक पृष्ठभूमि	☐ डॉ. रीता धनकर	41
द्रिन्दुओं की आस्था की प्रतीक आरती		
'ओम जय जगदीश हरे'	☐ डॉ. राजेन्द्र कृष्ण अग्रवाल	47
फिल्म के बावहार गीत : मुस्ली बेल भई - (नई दिल्ली)		49
पंडित जतराज	☐ मुकेश गर्ग	53
संगीत-जगत् : समाचार		55

(‘संगीत’ में प्रकाशित सम्पत्ती से सम्पादक व प्रकाशक का सम्मत होना आवश्यक नहीं है। सम्मत विवादों के लिए ज्ञान देव हस्तक्षेप करेंगे।)
‘संगीत’ मासिक पत्र को केन्द्रीय संगीत नाटक अकादेमी द्वारा अतिरिक्त अनुदान प्राप्त हुआ है।

प्रकाशक अशोक गर्ग के लिए श्रीकृष्ण प्रिन्टर्स, हावरस में मुद्रित।

उदयपुर रियासत के दरबारी संगीतज्ञ उदयपुर की स्थानीय परम्पराएँ

□ प्रो. डॉ. कौमुदी श्रीरसागर बर्डे

विगत दो लेखों में हमने उदयपुर राजदरबार में नियुक्त गायक-गायिकों की परंपराओं के साथ ही अन्य कलाकारों को नियुक्त, वेतन या महफिलों से जुड़े संदर्भों की चर्चा की है। अन्य रियासतों से उदयपुर में आकर संगीत प्रकाश में नियुक्त हुए कलाबन्तों के साथ ही यहाँ के स्थानीय कलाकारों व संगतकारों की अपनी परंपराएँ विकसित हुई हैं और इन्हीं में से कतिपय ने तो अंतर्राष्ट्रीय स्तर की ऊँचाइयों को छूते हुए भारत देश का कलाविश्व में अग्रमानांकन भी किया है। ऐसे ही कुछ स्थानीय गायकों वा संगतकारों की परम्पराओं से आप सभी की रुचक करवाने का प्रयास इस लेख के माध्यम से किया जा रहा है।

(अ) स्थानीय गायकों की परम्परा :-

गोपाल गंधर्व
|
चन्द्र गंधर्व
|
दयानन्द देवगंधर्व

(1) गोपाल गंधर्व :- आप उदयपुर में संगीत प्रकाश में राजगायक के पद पर नियुक्त थे। उन्हें 'गुनी-गंधर्व' के नाम से जाना जाता था। ये महाराज चतुरसिंह बापजी के परम भक्त थे। बापजी की शिगल रचनाओं को गेय रूप देने का श्रेय इन्हीं को जाता है। इनका देहावसान ई. 1964 में हुआ था।

(2) चन्द्र गंधर्व :- गोपाल गंधर्व के ज्येष्ठ पुत्र चंद्रगंधर्व ने संगीत की शिक्षा अपने पिता गोपाल जी, गिरधारी लालजी एबम् देववत्त नादमूर्तीजी से ली है। स्वतंत्रता संग्राम में भी इनका महत्त्वपूर्ण योगदान रहा है।

(3) दयानन्द देवगंधर्व :- गोपाल गंधर्व के द्वितीय पुत्र दयानन्द देव गंधर्व का जन्म 1942 ई. में हुआ। उन्होंने अपने पिता तथा देववत्त नादमूर्ती से संगीत की शिक्षा प्राप्त की है। तत्पश्चात् आपने पं. शिव कुमार शुक्ल जी से शिक्षा प्राप्त की। इन्होंने एक मुश्किल गायकी का विकास किया है जिसका अनुसरण अच्छे-अच्छे गायकों के लिए कठिन है।

(ब)
जगन्नाथ
|
हरिराम
|
रामनारायण

जगन्नाथ की परम्परा :- संगीत प्रकाश में नियुक्त जगन्नाथ एक गुणी गायक थे तथा मांड व ठुमरी के गायन में दक्ष थे। 1963 ई. में उनका देहान्त हुआ। इनके पुत्र हरिराम दिल्ली बाज के उत्कृष्ट तबलावादक थे। इन्होंने अपने पुत्र रामनारायण को तबला वादन में निष्णात बनाया।

संगीत प्रकाश में नियुक्त कलाबन्तों, राजगायिकाओं व अतिथि कलाकारों की नियमित होने वाली महफिलों के लिए संगीत प्रकाश के आधीन पखावज वादकों, सारंगियों व तबला वादकों की नियुक्ति की जाती रही है। इनमें से विकसित हुई कुछ परम्पराओं का विवरण आगे दिया जा रहा है।

(ब) पखावज परम्परा :-

जवारीलाल
|
देवराम
|
गुलाबसिंह

1. पखावजी जवारीलाल :- वि. 1908 में प्रतिमास 45 रु. पर नियुक्त होने के संदर्भ अभिलेखों में उपलब्ध होते हैं, जोधपुर रियासत के अभिलेखों में मिले संदर्भों के आधार पर इन जवारीलाल के पहाडमल/पहाडसिंह के पुत्र होने का अनुमान किया जा सकता है।

2. पखावजी देवा :- संगीत प्रकाश में देवा वि. 1937 से पखावज की संगति के लिए नियुक्त थे तथा उन्हें प्रतिमास 60 रु. वेतन था। वि. 1939 के कार्तिक में जोधपुर के पश्चिमी नजीर खों की संगत करने पर उन्हें 100 रु. ईनाम दिया गया था।

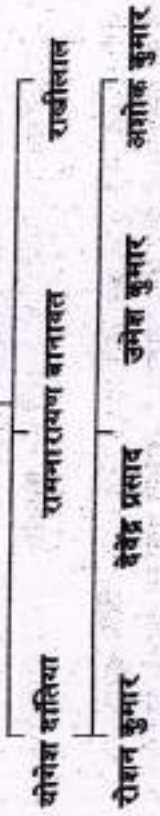
3. पखावजी गुलाबसिंह :- पखावजी देवा के गुलाबसिंह नामक पुत्र की चर्चा संगीत जगत में की जाती है। ये संभवतः बड़ौदा में नियुक्त थे।

इनके अतिरिक्त संगीत प्रकाश में वि. 1920-1930 की अवधि में पखावजी जाफर और अमाम अली के भी नियुक्त होने के संदर्भ मिलते हैं। जाफर को प्रतिमास 60 रु. एबम् अमाम अली को 30 रु. वेतन दिया जाता था।

(स) तबला वादक एवं उनकी परम्परा :-

वि. 1908 से 1940 के बीच संगीत प्रकाश में अनेक तबला वादकों के भी नियुक्त होने के उल्लेख मिलते हैं। हुसैन बख्श, हीरा, अलाही बख्श (प्रथम), अलाही बख्श (द्वितीय) आदि तबला वादकों को 4 रु. से 10 रु. के बीच वेतन दिया जाता था। वि. 1940 में महाराणा भूपाल सिंह जी के समय उ. अब्दुल हाफिज खों की नियुक्ति का संदर्भ मिलता है, जिनकी परम्परा दी जा रही है। आप कोट्युतली (जयपुर) के निवासी थे। इनके पिता का नाम उदयपुर के अभिलेखों में गीरबगस मिलता है। इनकी शिक्षा इन्दौर के उस्ताद रहमान खों, जहाँगीर खों तथा चांद खों से हुई थी। दिल्ली अजरगढ़ पुरख व बनारस, चारों ही बाजों के आप विशेषज्ञ थे।

अखुल हाफिज़

(द) सारंगी वादक :-

संगीत प्रकाश में नियुक्त सारंगीवादकों के मिले उल्लेखों में छोट्ट, छोट्ट की पत्नी, छोट्ट का पुत्र, इरावत बॉ, चंदो, बालु खॉ इत्यादि के नाम वि. 1908 से 1932 की अवधि में प्राप्त होते हैं। इन्हें दिए जाने वाले वेतन ब्यौरों के साथ ही छोट्ट के परिवार को भी कोठार से गैट्ट, घृत, दाल, गुड़, चावल इत्यादि दिए जाने के संदर्भ अपने आप में महत्वपूर्ण हैं।

(क) सपरदायी :-

उपर्युक्त कलाकारों या संगीतकारों के साथ उनके वाद्यों का उल्लेख अभिलेखों में किया गया है। परन्तु अनेक बार इनके या अन्य नामों के साथ 'सपरदायी' शब्द का हुआ प्रयोग इस बात की ओर इंगित करता है कि ये एक से अधिक वाद्य बजाने में निष्णात थे। इनमें से कोई सारंगी, तबला या कभी पखावज वादक भी हो सकते हैं। इनकी भी अपनी बृहद परंपराएँ विकसित हुई हैं, जिनका विवरण आगे दिया जाएगा।

वि. 1908 से वि. 1940 के समय में मंगला व उसकी पत्नी, नटवा तेजा, नटवा नाथु, नटवा सीताराम, रूपलाल, मोदीलाल, बन्यो, गिरधारी लाल आदि के उल्लेख सपरदायी के रूप में मिलते हैं। मंगला को भी गैट्ट, गुड़, दाल इत्यादि श्री कोठार से दिए गए हैं, इस्ते यह अनुमान किया जा सकता है कि जिनके परिवार संगीत प्रकाश की सेवा में थे, उन्हें वेतन के अतिरिक्त उपरोक्त सामग्री भी श्री कोठार से दी जाती रही हो! वि. 1918 में नाथु का उल्लेख प्राप्त होता है। संगति के अलावा और भी अनेक क्रायं उससे कराए जाते होंगे ऐसा प्रतीत होता है।

संगीत प्रकाश में नियुक्त इन सपरदायियों का वेतन प्रतिमाह 5 रुपये से लेकर 20 रुपये के बीच था। इनकी परंपराओं में गिरधारी लाल व माधुषी की परंपरा का योगदान बहुत महत्वपूर्ण है।

(1) गिरधारी लाल जी :-

वि. 1921 में म्हासाणी रत्नलाल के साथ गिरधारीलाल का उल्लेख आता है जिन्हें प्रतिमाह 5 रुपये के हिसाब से 6 मास का 30 रुपये वेतन चुकाया गया है। श्री प्रताप सिंह चौधरी के अनुसार ये बहुमुखी प्रतिभा के धनी थे और जाकिरुद्दीन और अलाबंदे से इन्होंने शिक्षा प्राप्त की थी। नृत्य व वीणावादन में कुशल होने के साथ ही इन्हें जादूगरी व पहलवानी का भी शौक था।

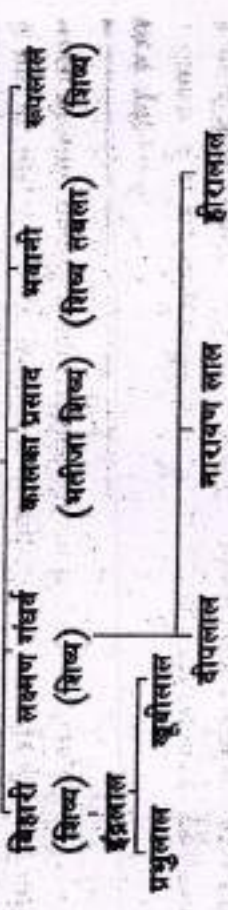
(2) बट्टीलाल :-

गिरधारी लाल के भाई बट्टीलाल भी बड़े अच्छे कलाकार थे। इन दोनों भाइयों ने उदयपुर के अनेक लोगों को सारंगी, तबला का प्रशिक्षण दिया है।

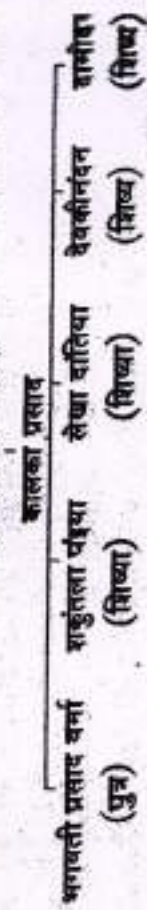
(3) लक्ष्मण गंधर्व :-

श्री चौधरी ने इनके संगीत प्रकाश में नियुक्त होने का संकेत किया है। महाराणा भूपालसिंह के समय में ये सारंगी वादन के लिए नियुक्त थे। इन्होंने अपने तीनों पुत्रों दीपलाल-श्रीरामलाल व नारायण लाल को क्रमशः सारंगी-गायन व तबले की तालीम देकर तैयार किया।

गिरधारीलाल की परंपरा

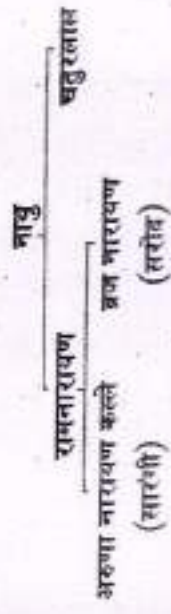
बट्टीलाल की परंपरा

(4) नाथु की परंपरा :-

श्री चौधरी के अनुसार सारंगी वादक नाथु संगीत प्रकाश में नियुक्त थे। नाथु व उन पिता का उल्लेख यहाँ इसलिए महत्वपूर्ण है कि इनकी परंपरा के प्रतिनिधियों ने सारंगी के क्षेत्र में वर्तमान समय में जो ख्याति अर्जित की है, वैसा यत्र उदयपुर के किसी अन्य कलाकार व नहीं मिला है।

नाथु के दो पुत्र हुए हैं रामनारायण और चतुरलाल। यही प्रसिद्ध सारंगी वादक रामनारायण और सुप्रसिद्ध तबला वादक पं. चतुरलाल हैं। इन दोनों ही भाइयों ने सारंगी व तबले के क्षेत्र में अंतर्राष्ट्रीय ख्याति अर्जित की है और विशेषकर सारंगी को प्रश्रुति के लिए एकल वाद्य के रूप में प्रतिष्ठित किया है। पं. रामनारायण जी की पुत्री अरुणा नारायण कल्ले सारंगीवादन में तथा उनके पुत्र अजनारायण सरोद वादन में अपना विशिष्ट स्थान बना चुके हैं। इनकी परंपरा इन प्रकार है :-

इनके अतिरिक्त स्वतंत्रता से पूर्व फिल्म जगत में नृत्य निर्देशक रहे कथक सम्राट मथुरा प्रसाद, उनके भ्राता पं. बट्टीप्रसाद व उनके शिष्य उदयपुर में नृत्य के वातावरण को बनाने रखने में समर्थ रहे हैं। पं. जगन्नाथ प्रसाद (गायन), दयानंद दातिया (वायलिन), जगदीश प्रसाद (तबला), नंद किशोर (तबला), सरदार जगजीत सिंह निशात (गायन व तबला), कृष्ण कुमार देहलवी (गायन), देवदत्त नादमूर्ती (गायक), निर्मला और विमला सनाढ्य (गायन), स्व. रामलाल माधुर (गायन व संशोधन), श्री अमृत कविटकर व नूतन कविटकर, डॉ. चेतना बानावत (गायन-श्रीमती प्रभा अत्रे जी की शिष्या), पंकज बानावत (तबला) इत्यादि कलाकारों के साथ ही 'भीरा कला मंदिर' के संस्थापक-श्री वर्मा जी का भी उदयपुर की समृद्ध संगीत परंपरा को बनाए रखने में अत्यन्त महत्त्वपूर्ण योगदान है, इसमें कोई संदेह नहीं।

संदर्भ सूची :-

1. शीरसागर, डॉ. डी. बी., जोधपुर रियासत के दरबारी संगीतज्ञ (1992), महाराजा मानसिंह पुस्तक प्रकाश, मेहरानगढ़, जोधपुर (राजस्थान);
2. चौधरी, श्री प्रताप सिंह, राजस्थान, संगीत व संगीतकार (1995) जयपुर प्रिन्टर्स प्रा. लि., जयपुर;
3. पट्टा बही तथा पानणा को बहीडो; 4. पदाब्दा बही; 5. रुजनामा बही; 6. जमा अंतोरी विषय; 7. संगीत प्रकाश पत्रावली; 8. कवीकृत बहीडो; 9. सावन को बहीडो।

पृष्ठ 13 का शेष >

'अभिनव राग मंजरी' के लेखक होने के नाते आपको 'मंजरीकार' के नाम से भी जाना जाता है। एक ही रचना में दो-दो और तीन-तीन नामों तक का आपने प्रयोग किया है। 'तोड़ी को घाट करे, गावत गुनि मुल्लानी' पण्डित जी द्वारा रचित ऐसा लक्षण-गीत है, जिसमें चतुर, हररंग एवं सुजान तीनों नामों का प्रयोग किया गया है।

दुर्भाग्य से सन् 1931 में लम्बे क़द, मुन्दर एवं स्वच्छ शरीर, कान्तियुक्त उन्नत ललाट वाले इस महान् संगीतोद्धारक पर रोगों का आक्रमण शुरू हो गया। लम्बी बीमारी को झेलते हुए संगीत का यह निःस्पृह सन्त 19 सितम्बर, सन् 1936 ई. को गणेश चतुर्थी जैसे पावन दिन अपनी नश्वर देह त्याग गन्धर्व-लोक को गमन कर गया।

वास्तव में भारतीय संगीत के लिए की गई उनकी सेवाएँ युगों-युगों तक संगीत-संसार का मार्गदर्शन करती रहेंगी।

वार्षिक मूल्य 710/-; इस अंक का मूल्य 40/-

श्री श्री गणेशाय नमः

संगीत

अक्टूबर, 2021

Postal Regd. No. ALG/99/2021-2023 ■ R.N.I. No. 217157 ■ ISSN 0970-7824
 Date of Printing 02-03 every month ■ Date of Posting 06-07 every month ■ Total Page 60
 'Sangeet' monthly newspaper, Sangeet Karyalaya, Hathras 204 101 (India)

संगीत सम्बन्धी हमारे ग्रन्थ

संगीत कार्यालय, हाथरस 204 101 (उ०प्र०)

टेलीफोन : (05722) 231111, 230123, 270270, मोबा० 9927063111

Website : www.sangeetkaryalaya.in

e-mail : sangeetkaryalaya101@gmail.com

अनुक्रम / अक्टूबर, 2021

शास्त्रीय संगीत की सुगम विधार्थे	☐ अमिता कर	5
जब गूँज उठे ग्रामोफोन पर स्वर	☐ डॉ. वास्ती सिसोदिया	15
'वक्त की हर नै गुलाम'—रवि	☐ शिभिर कृष्ण शर्मा	21
राग-रंग : राग-रंजना	☐ डॉ. विजय प्रवीण	24
राग-विज्ञान	☐ डॉ. हेमराज चन्देल 'राजराग'	25
संगीत वाङ्मय :		
श्रीमती शीशुबाई बडोदेकर का जीवन संगीत	☐ श्री राजाराम हुमणे	28
श्रीराम कथा मन्दाकिनी	☐ गोदावरीबाई साठे	35
कल्पक नृत्य में नवाचार	☐ डॉ. भावना शोषर	36
उदयपुर रिपब्लिक के दरबारी संगीतज्ञ		
उदयपुर की स्थानीय परम्पराएँ	☐ प्रो. डॉ. सैमुदी शीलानगर बर्डे	39
पुस्तक समीक्षा	☐ लक्ष्मण सिंह	44
फ़िल्म के वाद्यगार गीत : मत्त मारो श्याम विचकरी (दुर्गेशमंदनी)	☐ स०बा० महादकर	45
मीरा संगीत	☐ सौरभ गढ़वी	49
आपके अपने स्वर	☐ वेदमणिसिंह ठाकुर	51
सुगम संगीत : बापू मलान्	☐ कैलाश पंकज श्रीवास्तव	54
गीत-सृजन : कसम चौधरी की तुमको		55
संगीत-जगत् : समाचार		

(संगीत में प्रकाशित समस्त लेख समाचार व प्रसंगिक व सज्जन लोग आत्मिक नहीं हैं। समस्त विचारों के लिए स्वयं देव हारस्त लेगा।
'संगीत' मासिक पत्र की केन्द्रीय संगीत नाटक अकादेमी द्वारा वार्षिक अनुदान प्राप्त हुआ है।)

प्रकाशक अशोक वर्मा के लिए श्रीकृष्ण प्रिन्टर्स, हावरस्त में मुद्रित।

उदयपुर रियासत के दरबारी संगीतज्ञ 'संगीतज्ञ महिलाएँ'

□ प्रो. डॉ. कौमुदी क्षीरसागर वर्डे

संगीत प्रकाश में नियुक्त कलावन्तों की प्रस्तुतियाँ दीपावली, दशहरा, आखातीज, राजकीय मेहमान के स्वागत अथवा विदा के समय या महाराणा की इच्छानुसार उनके आवास पर नियमित अन्तराल से होती रहती थीं। परन्तु ऐसे अनेक अवसर होते थे जिनमें कलावन्तों की प्रस्तुति का निषेध था और केवल भगतणों के गायन-वादन या नृत्य की अपेक्षा की जाती थी। नवरात्रियों पर होने वाले नृत्य, गणगौर पर किया जाने वाला घूमर नृत्य, छोटी व बड़ी तीज, महाराज कुमार या राजकुमारी के जन्म पर जनाना झूड़ी में होने वाले समारोह, विवाहोत्सव में जनाना झूड़ी के शिष्टाचारों के पालन में अथवा महाराणा की निकलने वाली प्रत्येक सवारी के साथ, यहाँ तक कि मरणोपरान्त महाराणा के उत्तराधिकारी के द्वारा किए जाने वाले श्राद्धादि के समय भी भगतणों की उपस्थिति को आवश्यक समझा जाता था— 'नगरा-निशान' की तरह वे भी राजकीय चिन्हों में समाहित कर ली गई थीं।

राज्याभिषेक के बाद महाराणा की हरिया की सवारी किशनपोल के पास आते ही भगतणें गाते और नाचती हुई महाराणा के दाहिनी ओर से आगे बढ़ती हुई उनके सम्मुख अपना मुजरा पेश करती थीं, इसका वर्णन देखिए—

माहा सुव 7वीं 23 जनवरी, 1885 महाराणा फतहसिंह की हृदिया की सवारी—

'सूरजपोल रे हवाले (महाराणा) पदार्था, गौडे चड्या तका उवा रीया पछे परोतजी हरिया को पूजन कीदी अर हर्था की आसका बदाई पछे पाछा पदार्था सूरजपोल तीरे जोत बदी पछे लेणा तीरे वेन कसनपोल पदान्या पछे परोतजी दरवाजा री पुजन की दो आसका बदाई पछे कसबी लोग दरवाना रा पडकोटा में हाजर हा सो कलस बदाया अर गावती जीवणी आई, रू. 10) नामा परमाणे मेल्या।'

महाराणा की सवारी के अवसर पर सवारी के मार्ग में आने वाले भव्य दरवाजों में जिन्हें पोल कहा जाता है, महाराणा की अगवानी नृत्य द्वारा करने के लिए भगतणें नियुक्त थीं। सूरजपोल में बनी और संदली की नियुक्ति इसीलिए की गई थी।

महाराणाओं के सरदार-उमरावों के स्वागत में जो दावत दी जाती, उसमें भगतणों की हाज़िरी आवश्यक होती थी। बिजोलिया के रात के उदयपुर आने पर भगतण बनी का इसी प्रकार का मुजरा हुआ था। महाराणा के उमरावों अथवा दीवान द्वारा अपने निवास पर दी जाने वाली दावत में भी राज्य की ओर से भगतणियों को प्रतिनियुक्त किया जाता था— जैसे मेहता पन्नालाल द्वारा आयोजित की गई दावत में भगतण बनी को मुजरे के लिए भेजा गया था जिसमें पन्नालाल जी ने उसे 'सिरोपान' दिया था।

राजमहलों में माणक चौक, प्रीतम निवास, बड़ी पतरसाली, छोटी पतरसाली, संभुप्रकाश या सज्जननिवास महलों में भगतनों की शक्तिरियों के अनेक उदाहरण मिलते हैं। महाराणा के रहते, राजमहल में और महाराणा के देवलोक होने पर समझान में—इतना ही, प्रत्येक मास में होने वाले श्राद्ध में इन भगतनों को अपने पूर्व अल्पवयता महाराणा के प्रति उसी निष्ठा से स्वरांजली देनी होती, जिस निष्ठा व त्वरों से वे उन्हें जीवितावस्था में दिखाया करते थीं। कभी-कभी कलावन्तों को भी इनके साथ जाना पड़ता था। 13 दिन तक यह कार्य चलता था।

'कलबी कलागत डौली गंगारखी डोलका गंग

औ मातलवाणी तेरा रना हुयी, चौब सुब 7'

इस निष्ठापूर्वक सेवा के लिए अथवा 'ओबापोसी' व 'नेप्योसी' में इनकी नियुक्तियों मासिक वेतन पर हुआ करती थीं। भगतनियों का न्यूनतम वेतन 10 रु. और अधिकतम 180 रु. रखा करता था। कभी-कभी नामजद नियुक्तियों व होकर 'गंगा की लड़कियों' कहकर भगतनों की नियुक्ति की गई थी। कहने को यह वेतन मासिक होता था, लेकिन 2-3-4 या छः मास बाद ही इसे चुकाया जाता था। राजपरानों के अलिखित नियमों के अनुसार प्रायः प्रथम नियुक्ति का वेतन ही उसके अन्त तक चलता रहता था, परन्तु कभी अपवादवात्मक रूप से बनी भगतण का वेतन 20 रु. से 60 रु. किए जाने के उदाहरण भी मिलते हैं। 19वीं शती के उत्तरार्द्ध में भगतण बहु या ह्यरूप जैसी गायिकाओं को 10 बीघा जमीन, जागीर में दिए जाने के उल्लेख भी उपलब्ध होते हैं, परन्तु परवर्ती समय में इस प्रथा का अन्त हो गया होगा ऐसा प्रतीत होता है।

भगतनों व कलावन्तों की प्रस्तुतियों की तिथियाँ प्रायः पूर्व में ही निश्चित की जाती थीं तथा जिस मास में प्रस्तुतियाँ होती हैं, उनकी महफिलों के समय के ताकालिक खर्च के लिए 'सामनात' (संयुक्त रूप से) में 30 रु. उन्हें दिए जाते थे जिसमें से नेगी को एक रुपया उन्हें देना होता था। इसी प्रकार उन्हें मिलने वाले इनाम की राशि पर सँकड़ा 3 रुपये नेग के रूप में नेगी को देने होते थे। राज्य से आकर्षक वेतन या लेने पर भी खानबगस जैसे बरिष्ठ भगतनों को काफी रुपया उधार लेकर खर्च करने की आवत बनी हुई थी। ऐसी स्थिति में महाराणा स्वयं ही उनकी उधरत के चुकारे की व्यवस्था किया करते थे।

उदयपुर रियासत के महाराणाओं, सरदार-उमरावों, खवास-मासवानों और उनके अतिथियों को अपनी नृत्य मुद्राओं से शक्ति करने वाली, भाव रंगिमाओं से विमुग्ध कर देने वाली, स्वलहरियों से श्रवणेन्द्रियों को रसात्मक करने वाली और महाराणा के तलवार-भाला, हाथी-बोड़े व नगर-निशान के साथ स्वयं राजकिन्ध बनीं इन भगतनों में से हम इस लेख में ताएफुदार भगतनों की चर्चा करेंगे।

(अ) ताएफुदार भगतणें

उर्दू के सेव्यावाची तवायफ शब्द का बहुवचन ताफण है तथा बनारस-सखनऊ आदि की तरफ गाने-बजाने वाली महिलाओं को इसी श्रेणी में रखा जाता था। इसमें प्रायः सीखने वाली अथवा कम उम्र की गाने और नृत्य करने वाली लड़कियाँ उस विद्या की बरिष्ठ कलाकार के साथ रहती थीं, इसलिए बरिष्ठ कलाकार को 'ताएफुदार' नाम से संबोधित किया जाता था।

उदयपुर रियासत में इस प्रकार की ताएफुदार महिला कलाकारों के कुछ संवर्धन ताएफुदार के नेतृत्व में जितनी गाने-बजाने वालीयों थीं, उतनी प्रस्तुतियों जुगलब अथवा समूह में हुई थीं तथा गायिकाओं एवं नर्तिकाओं के तायफे का वेतन ताएफुदार दिया जाता था एवं तायफे के सभी लोगों के निर्वाह का दायित्व ताएफुदार का होता था।

1. ताएफुदार रक्षीम बगस—

वि. 1908 में नियुक्त ताएफुदार रक्षीम बगस को व्यक्तिगत वेतन 15 रु. प्रतिमास तथा उसके समूह के अन्य कलाकारों को 90 रु. वेतन था, परन्तु वि. 1918 के आ ताएफुदार रक्षीम बगस की प्रतिमास 90 रु. दिए जाने का उल्लेख मिलता है। इस आध यह अनुमान किया जा सकता है कि 19वीं शती के पूर्वार्द्ध में ताएफुदार को स्वतंत्र दिए जाने के बंध कर सामूहिक रूप से वेतन का चुकारा किया गया। इनका अंतिम संघ 1918 में मिलता है जिसमें उन्हें 6 मास के 540 रु. चुकाए गए हैं।

2. ताएफुदार खानु तथा 3. मोतड़ी—

खादु की नियुक्ति 1909 वि. में फाल्गुन सुद 10 से की गई थी। उन्हें 20 रु. मासिक था—इन्हीं के तायफे की 'मोतड़ी' नामक भगतण 1920 वि. में प्रतिमास 15 रु. देता नियुक्ता थीं।

4. ताएफुदार की लड़कियों—

वि. 1904 के इस संदर्भ में ताएफुदार का नाम नहीं है परन्तु 90 रु. चलनी दिए जा संदर्भ इस बात की पुष्टि करता प्रतीत होता है कि प्रारंभ में ताएफुदार की लड़कियों को 4 वेतन दिया जाता था।

5. ताएफुदार खान बगस तथा 6. पुली—

भगतण खानबगस को वि. 1921 में दो बार इनाम के रूप में दिए गए 271 रुपए 52 रु. साठे 10 आने के आधार पर उनकी नियुक्ति का समय 1920 वि. के आस-पास 1 जा सकता है। खानबगस को प्रतिमास 80 रु. वेतन था जिसके उल्लेख 1956 तक मिश्रा

6. पुली— (पुतरी/पुतली)

ताएफुदार खान बगस के तायफे में पुली नाम की एक और भगतण थी, जि खानबगस के साथ ही मुजरे होने के उल्लेख मिलते हैं। यहाँ यह विशेष महत्त्वपूर्ण तथ्य है खानबगस के तायफे की सपत्त्या होते हुए भी पुली अथवा पुतरी को मासिक 80 रु. व था—अर्थात् खानबगस से 30 रु. अधिक।

वि. 1942 की चौथ वद-2 को खानबगस की एकल प्रस्तुति का संवर्धन मिलता है। 1942 की आखातीज (अश्वय तुतीया) के अवसर पर 'प्रीतम निवास' में खानबगस 4 पुतरी की संयुक्त महफिल हुई थी। पुनः वि. 1943 में मेहता पन्नालालजी की और मन्नापणा को भी गई दावत में खानबगस और पुतली की संयुक्त मुजरा हुआ था, जिसमें इनाम के 40 रु. इनामत किए गए थे। पुली के वि. 1955 तक संगीत प्रकाश में रहने के उल्लेख मिलते हैं।

7. ताएफुदार डीरा व 8. मोतड़ी—

वि. 1920-21 तक डीरा नामक भगतण संगीत प्रकाश में नियुक्त थीं। उन्हें वि. 1921

5 रु. इनम के दिए जाने का एक संबर्ध मिलता है। हीरु के तावके की भगतन मोतडी को वि. 1918 में स्वतंत्र रूप से नियुक्त किया गया तथा उनका वेतन 10 रु. प्रतिमाह नियत किया गया। मोतडी के वि. 1927 तक संगीत प्रकाश में रहने के संबर्ध मिलते हैं।

9. ताएफवार चण्णी तथा 10. मुडी—

भगतन चण्णी वि. 1908 के पूर्व से रियासत की सेवा में होने का अनुमान इस आधार पर किया जा सकता है कि उसके तावके की भगतन मुडी को वि. 1908 पौणिमा को एक मास का वेतन दिए जाने का संबर्ध मिलता है। भगतन मुडी का यह प्रथम नियुक्ति है। चण्णी को वि. 1918 से वि. 1924 तक प्रतिमास 20 रु. वेतन दिए जाने के संबर्ध मिले हैं।

11. ताएफवार रंवा—

रंवा	
12. पना	
13. ललता	15 ननी
14. तनी	

वि. 1901 से 1915 की अवधि में रंवा और उसके तावके के संबर्ध मिलते हैं। रंवा के तावके की पना एवं अन्य लड़कियों के संबर्ध 1956 वि. तक मिलते हैं। इनमें से पना और तनी को 10 रु. तथा ललता और तनी को प्रतिमास 30 रु. वेतन था।

16. ताएफवार नीना—

ये शाकपुर निवासी थी और वि. 1927 के पूर्व संगीत प्रकाश में नियुक्त की गई थी। इनके तावके में अनेक भगतनों होने का अनुमान इसलिए किया जा सकता है क्योंकि इस संबर्ध में उन्हें तावके का 701 रुपए, 8 आने और एक पैसा वेतन चुकवा गया है।

17. ताएफवार नवली—

नवली	
18. अमली	21. पना
19. मुरी	20. धना

नवली के तावके की भगतन अमली के संबर्ध वि. 1904 से मिलना गुरु होते हैं जिसके आधार पर यह कहा जा सकता है कि नवली 1904 वि. से पूर्व ही संगीत प्रकाश में नियुक्त रही होगी।

नवली के तावके को सभी लड़कियों को 10 रु. प्रतिमास वेतन देने के उल्लेखों के साथ ही महलों में उनकी एकल या जुगल प्रस्तुतियों के अनेक उल्लेख मिलते हैं। वि. 1904 से मिलने वाले इनके संबर्ध वि. 1954-56 तक देखे जा सकते हैं। महलों के साथ ही नौकाओं में हुए भगतनों के मुजरे उबपुर महाराजाओं की श्रेष्ठ क्लारसिकता के परिचायक हैं, इसमें शंका नहीं! इनके बलावा कुछ ऐसी भी गायिकाएँ व नर्तिकाएँ हैं, जिनके केवल व्यक्तिगत संबर्ध

मिले हैं, जिनमें उनके स्थान विशेष का उल्लेख है। महाराणा भूपालसिंह जी के समय में नि सुरैया, तवाइफ लतीफन, हसीयन, अलारजी इत्यादि मुस्लिम गायिकाओं के साथ 'भग शब्द का बित्वा गया प्रयोग विचारणीय प्रतीत होता है। विभिन्न स्थानों से उदयपुर में अपनी गला का प्रदर्शन करने वाली भगतनों एवं तवाइफों पर अगले लेख में चर्चा जाएगी।

1. चौधरी, धतमसिंह, राजस्थान : संगीत और संगीतकार, (1995) उदयपुर रिपब्लिश प्रा. लि., उदयपुर; 2. उमर फैताशादान, ज्ञान मास्टर्स, महाराणा : उदयपुर के शासकों की कहानी; 3. बागवाडीर अहोबा; 4. अमली बती; 5. हरीप्रत बहीडा; 6. स्थानीय व्यक्तियों से साक्षात्कार (अं. जाबलिन, धम्मगई जी, भोलागार जी कजनामा बती; 8. पढावा बती; 9. पट्टा बती तथा पवण भो बहीडे; 10. साक्षर को बहीडे; 11. रोषड 1 जी बती; 12. अम; अतोरी टीपणी.

पृष्ठ 38 का ओष >

इसी प्रकार अनेक नवीन प्रयोग कल्पक नृत्य में किये गये हैं अथवा किये जा रहे हैं, जि मुख्य बात यह कि जो नवीन प्रयोग शास्त्रीय नियमों में बंधकर किये गये हैं वह तो काल नृत्य के स्वरूप को बचाये हुए हैं अथवा अनेक प्रयोग ऐसे भी हैं जिसमें केवल कथक न मात्र रह गया है और मात्र मनोरंजन हेतु इसे देखा जा रहा है। परन्तु सभी कल्पक विद्याओं यह कर्तव्य बनता है कि हम नवीन प्रयोग यह ध्यान रखकर करें कि इस सौंदर्यात्मक शास्त्री नृत्य शैली का स्वरूप न बिगड़े। भारतीय शास्त्रीय नृत्य हमारी सांस्कृतिक धरोहर है जि बचाना व संरक्षित रखना हमारा कर्तव्य है तथा नवीन प्रयोग यदि शास्त्रीय नियमों में बंधा किये जाये तो इससे नृत्य का स्वरूप भी नहीं बिगड़ेगा तथा नवाचार भी होगा और नवाच होने पर ही हमारी जाने वाली पीढ़ियों इसे सच्चिनुसार सीखेंगी और संरक्षित रख पायेंगी।

सम्बर्ध सूची :-

1. आजाद, ए. तीरखदान, कल्पक ज्ञानेश्वरी पृष्ठ : 525; 2. टाक, डॉ. माया, ऐतिहासिक परिचय में कथक पृष्ठ-17; 3. बती. पृष्ठ-125; 4. हसी. पृष्ठ-128; 5. बही. पृष्ठ-125; 6. साधीप, डॉ. गुरु कथक नृत्य शिखा, भाग पृष्ठ 69; 7. टाक, डॉ. माया, ऐतिहासिक परिचय में कथक नृत्य, पृष्ठ-125.

वार्षिक मूल्य 710/-; इस अंक का मूल्य 40/-

संगीत

नवम्बर, 2021

संगीत द्वारा रोग चिकित्सा

लेखक- डॉ. लक्ष्मीनारायण गर्ग

इस पुस्तक में संगीत सम्बन्धी विविध पद्धतियों पर प्रकाश डाला गया है वे इस प्रकार हैं- म्यूजिक थेरेपी, पिद्योत्पत्ति, ध्वनि की उत्पत्ति, शब्द शक्ति, संगीतकला, संगीत का चिकित्साकीय प्रभाव, ओंकार ध्वनि का महत्त्व, ग्रहों का संगीत, संगीत के स्वर और ध्रुतियों, राग और रस, भारतीय संगीत और चिकित्सा, शरीर पर तानों का प्रभाव, राग चिकित्सा, भाव और रस, ताल और लय, रोगों में स्वरों का प्रयोग, नाद तत्त्व, नादोपचार, अल्ट्रासाउंड (पराश्रव्य ध्वनि), योग और संगीत, शरीर में स्थित चक्र व नाड़ियों, जपयोग और मन्त्रयोग, संगीत और मानसिक चिकित्सा, मैं और मेरे अवयव, रोग चिकित्सा में संगीत का प्रभाव, मंत्रगान चिकित्सा कैसे करें?, शब्द भेद, भारतीय संगीतकारों के संगीत का प्रभाव, नृत्य द्वारा रोग चिकित्सा, संगीत की चिकित्साकीय उपयोगिता, संगीत-चिकित्सा में लय का महत्त्व, दुन्दुभि (नगाड़ा) से विष-चिकित्सा, गीत (रजक स्वर-संदर्भ) और रस, मैलौडी और छारमानी, संगीत और आयुर्वेद, संगीत सुषा, देवभाषा से रोग-नाश, चिकित्सा की अन्य प्रणालियाँ, नाद, स्वर और तान-महिमा, संगीत का मानव स्वास्थ्य पर प्रभाव, पौधों पर संगीत का चिकित्साकीय प्रभाव, संगीत सम्बन्धी सुभाषित, संगीत चिकित्सा से सम्बन्धित प्रकाशित ग्रंथ।

संगीत द्वारा रोग चिकित्सा

आकार 18x22 अठ्थेजी ■ पृष्ठ संख्या 316 ■ मूल्य 500/- ■ डाक जय पृथक।

कथक विशारद

लेखक- डॉ. लक्ष्मीनारायण गर्ग

यह पुस्तक सभी संस्थाओं के एम. ए. तक के पाठ्यक्रम को संजोये हुए है जिसकी विषय सूची इस प्रकार है- कथक नृत्य का इतिहास, अभिनय, भारत के शास्त्रीय नृत्य, जीवन में नृत्य का स्थान, कथक और भक्तनाट्यम् का तुलनात्मक अध्ययन, लोक नृत्य, लोक नृत्य और कथक नृत्य का तुलनात्मक अध्ययन, लोक नृत्य, पारंपार्य नृत्य, कथक नृत्य के प्रसिद्ध कथानक, रस और भाव, कथक नृत्य में गति, हाव-भाव और हेला, फेरी, नायक-नायिका भेद, कथक नृत्य के कवित्त और ठुमरी, कथक नृत्य की वैसाभूषा और नृंगार, रूप सौन्दर्य, पुँचरू तथा पद-संचालन, शरीर के अंग और उनका संचालन, अंग-क्रिया-गति और मुद्रा, शारीरिक अंग और उपांग, कथक नृत्य में तांडव और लास्य, विभिन्न तालों में नृत्यांकन; नर्तक, नर्तकी व नृत्ताचार्य के गुण; रास नृत्य, नाट्यमंडप या नाट्यशाला, हिन्दुस्तानी एवं कर्नाटिक ताल-पद्धतियों का तुलनात्मक अध्ययन, हिन्दुस्तानी पद्धति के प्रचलित तालों का भिन्न-भिन्न, लयकारी, गत और परल के प्रकार, नृत्य निर्देशन (कोरियोग्राफी), संगीत-पक्ष की जानकारी, कथक में प्रयुक्त गीत शैलियाँ, भातसण्डे और विष्णुदिशम्बर ताललिपियाँ, कथक नृत्य के प्रसिद्ध कलाकार, नृत्य व नाट्य सम्बन्धी पारिभाषिक शब्द, विभिन्न संस्थाओं से सम्बन्धित कथक नृत्य का प्रमुख पाठ्यक्रम।

कथक विशारद

आकार 18x22 अठ्थेजी ■ पृष्ठ संख्या 282 ■ मूल्य 300/- ■ डाक जय पृथक।

संगीत कार्यालय, हाथरस 204 101 (उ०प्र०)

टेलीफोन : (05722) 231111, 230123, 270270, मोबा० 9927063111

Website : www.sangeetkaryalaya.in

e-mail : sangeetkaryalaya101@gmail.com

अनुक्रम / नवम्बर, 2021

सम्पादकीय : कलाकार से बने शास्त्रकार	☐ डॉ. राजेंद्र कृष्ण अग्रवाल	7
वैश्वीकरण एवं भारतीय संगीत	☐ डॉ. तारिका	9
दिल्ली घराने की गायकी पर		
मुगलकालीन संस्कृति का प्रभाव	☐ डॉ. रमेश कुमार मिश्र 'दुरमणि'	14
राम-रंग : राम-शुभमंजरी (बिभाष बाट)	☐ गोपालचन्द्र नन्दी	23
संगीत वाङ्मय :		
श्रीमती हीराबाई बडोदेकर का जीवन संगीत	☐ श्री राजाराम हुमणे	26
श्रीराम कथा मन्दाकिनी	☐ गोदावरीबाई साठे	37
सितारगत : राम-इस्यनि	☐ पं. सतीशचन्द्र श्रीवास्तव	38
जयपुर रिवाज के दरबारी संगीतज्ञ		
धन्वावर कलाकार (पुरुष)	☐ प्रो. डॉ. कैमुदी कीरसागर बर्डे	39
बालकृष्ण युवा क्षीरसागर	☐ डॉ. डी. बी. क्षीरसागर	44
सुगम संगीत : शब्द	☐ प्रो. बी. वार बन्नी	51
फिल्म के बादगार गीत : रंग दिल की धड़कन (पतंग)		53
संगीत-जगत् : समाचार		56

(संगीत में प्रकाशित रचनाएँ से सम्पादक व प्रकाशक का सम्बन्ध होता आवश्यक नहीं है। सम्बन्ध विधियों के लिए नाम देना आवश्यक होगा।)
'संगीत' मासिक पत्र को केन्द्रीय संगीत शाला अकादेमी द्वारा आर्थिक अनुदान प्राप्त हुआ है।

प्रकाशक आशोक गर्ग के लिए श्रीकृष्ण प्रिन्टर्स, हाथरस में मुद्रित।

उदयपुर रियासत के दरबारी संगीतज्ञ यायावर कलाकार (पुरुष)

□ प्रो. डॉ. कीमुदी शीरस्तागर चर्टे

रियासतों में राज्याश्रय प्राप्त कलाकारों की तुलना वर्तमान के दिग्गज 'टॉप ग्रेड' कलाकारों से की जा सकती है, परन्तु जिन्हें आश्रय नहीं मिल सका या जिन्होंने आश्रय के बंधन को स्वीकार नहीं किया ऐसे कलाकार प्रायः अपनी आजीविका के लिए अनेक रियासतों में अथवा रईसों के पास जाया करते थे। यह क्रम 1947 ई. तक बना रहा। प्रायः रियासत में आने वाले कलाकारों को प्रस्तुतियों का मौका मिलता रहा है परन्तु कई ऐसे भी अभागे रहे हैं जो महाराणा के सम्मुख अपनी कला का प्रदर्शन नहीं कर पाए हैं। ऐसे व्यक्तियों को वे जितने दिन रुके, उनके खाने-पीने का खर्चा और जहाँ उन्हें जाना है, वहाँ के तांगे या वाहन इत्यादि का खर्चा रियासतों के द्वारा वहन किए जाने के अनेक संदर्भ मिलते हैं। एक बार जोधपुर में जब विलावर खों का सितारवादन कई दिनों तक नहीं हो पाया, तो उन्होंने तालीमखाने के अध्यक्ष बलदेव धानवी को कहा—'आप दो-दो, पाँच-पाँच रूपए लगाकर हमारे लिए कुछ पैसा जुटा दें, महफिल के आपने जो उसमें डाले होंगे, वो बता दें—कसम से मैं वो आपको लौटा दूँगा' तात्पर्य यह है कि यायावर कलाकारों की भी आजीविका इसी आश्रय पर अवलंबित रही है। इस तथ्य को उदयपुर के संदर्भों के अनुसार प्रमाणित करने का प्रयास निम्न परिच्छेदों का विषय है। इन कलाकारों में गायक, वादक और नर्तक थे, बाहर से कभी डोल या दमामावादक भी आए हैं। 1920 से वि. 1988 की अवधि में जिनका हमें उल्लेख मिला है, ऐसे कलाकारों की संख्या 10 से भी अधिक है। अतः क्लानुसार उनके मूलस्थानों व इनाम की राशि को सूचित करते हुए अंत में उनकी महफिलों व प्रस्तुतियों की चर्चा करना उपयुक्त प्रतीत होता है।

वि. 1921 से 1945 के बीच आए कलाकार

अनुक्र.	कलाकार का नाम	स्थान	इनाम की राशि
1.	इलाही बख्श	जोधपुर	25 रु.
2.	मीठु खों	जोधपुर	25 रु.
3.	खाना बख्श	अलवर	25 रु.
4.	दलीचंद-मीरयाचंद	जयपुर	20 रु.
5.	मुहम्मद बख्श	धौलपुर	30 रु.
6.	मंगलु	सीतामऊ	25 रु.
7.	अमीर खों	अलवर	20 रु.
8.	इमाम खों	डूंगरपुर	20 रु.
9.	मेहताब खों	खेतड़ी	5 रु.
10.	चमन खों	खेतड़ी	15 रु. चलपी
11.	शकूर बख्श	- (दो महफिले)	70 रु.

वि. 1921 से 1945 के बीच उपरोक्त कलाकारों के उदयपुर आकर अपनी प्रसूति देने व महाराणाओं से प्रांसा व इनाम पाने के उल्लेख मिले हैं। जोधपुर में आलोच्य अवधि में दो इलाही बच्चा नियुक्त थे—(1) रमजान खॉं रंगीले के भतीजे और (2) सितार वादक मदार बच्चा के पुत्र इलाहीबच्चा। इनमें से मदार बच्चा के पुत्र उदयपुर आए होंगे ऐसा अनुमान इसलिए किया जा सकता है कि उदयपुर के सितारिए मेस्ताब खॉं उनके संबंधी थे। दलीचंदमीर्याचंद पं. बहराम खॉं के समकालीन छुपव गायक रहे हैं। फाल्गुन मास में इन्हें 20 रु. इनाम दे दिए गए हैं।

बाबर से आए कलाकारों को इनाम की रकम का चुकाए संगीत प्रकाश के दरोगा के मार्फत हुआ करता था। धौलपुर के कलावंत मोहम्मद बच्चा को मिले इनाम की वदावनी का स्वरूप देखें:-

30) कलामत मोमव बगस धौलपुर का ने आबीबदार का रु. 30 चलनी बनाकर देवे।
भीठी रु. मसाणी इलाल बैसाख वर (5).

'आबीबदार' या 'कलामत कलबी लोगों लालके' शीर्षक से दिए गए इनाम सपरवाई या सारंगीवादकों को दिए गए हैं। इसके चलते इनाम खॉं, भंगलु या अमीर खॉं आदि सारंगीवादक रहे होंगे यह अनुमान किया जा सकता है। कलावंत शकूर खॉं के स्थान का उल्लेख नहीं है परन्तु मार्गशीर्ष में उनकी पहली महफिल हुई थी तथा माघ मास में दूसरी, साथ ही उन्हें इनाम के लिए 70 रु. से यह अनुमान कर सकते हैं कि वे श्रेष्ठ स्तर के कलावंत रहे होंगे, जो 2 माह से भी अधिक समय के लिए महाराणा के अतिथि बने रहे।

वि. 1946 से 1965 के मध्य आए कलाकार

अनुक्रमिक	कलाकार का नाम	स्थान	बच्चास
1.	नजीर खॉं	चेतडी	5 रु.
2.	गुलाम मुहम्मद	अतरौली	5 रु.
3.	जान मुहम्मद	अलवर	2 रु.
4.	नजीर खॉं	जोधपुर या भोपाल	15 रु.
5.	अहमद बच्चा	खालियर	-
6.	विष्णु दिगंबर	मुंबई	700 उदेपुरी रु.

उपरोक्त सारणी में उदयपुर आए कलावंतों में जान मुहम्मद, नजीर खॉं, पं. विष्णु दिगंबर इत्यादि कलाकार विशेष उल्लेखनीय हैं। अलवर के दरबार में नियुक्त जान मुहम्मद ने तबला और डोलक पर चमड़े की बजाय कपड़े की पुड़ी चढ़ाने का सफल प्रयोग किया था। इसी प्रकार जोधपुर दरबार में नियुक्त नजीर खॉं जो मेवाती घराने के पुरोधा थे और 'बच्चे' नजीर खॉं नाम से प्रसिद्ध थे, वि. 1961 में उदयपुर दरबार में आए थे और इन्हें इनाम के 15 रु. बच्चे दिए गए थे। इसके पश्चात् इनके संदर्भ जोधपुर में नहीं मिलते हैं, जिससे कहा जा सकता है कि वे भोपाल के लिए प्रस्थान कर चुके थे। संगीत के प्रचार-प्रसार में अपना जीवन समर्पित कर अभिजात वर्ग में उसे स्थान दिलाने वाले पं. विष्णु दिगंबर को कौन नहीं जानता। वि. 1962 व वि. 1982 में उदयपुर महाराणाओं के समक्ष हुई उनकी हाजिरी पर उन्हें 500 व 900 उदेपुरी रुपए देकर नवाजा गया था। संगीत के प्रचार-प्रसार की दृष्टि से महाराणाओं का योगदान निश्चित ही सराहनीय है।

वि. 1966 से 1988 के मध्य आए कलावंत

अनुक्रमिक	कलाकार का नाम	स्थान	इनाम की राशि
1.	अहमद खॉं	इन्दौर	500 रु.
2.	अलाबच्चा	जयपुर	5 रु.
3.	नन्हे खॉं	टांक	-
4.	अलाबन्ने	अलवर	2 रु.
5.	नयु	सीकर	2 रु.
6.	नूरमहोमद	जयपुर	साढ़े सात रु.
7.	गुलाम मोहम्मद	बड़ौदा	साढ़े सात रु.
8.	जलालुद्दीन	जोधपुर	15 रु.
9.	महबूब व मुहम्मद खॉं	जोधपुर	साढ़े सात रु.
10.	बच्चु	एमनगर	10 रु. चलन
11.	काले खॉं	चेतडी	750 रु., 4
12.	मुहम्मद नजीर खॉं	शेवास	750 रु.
13.	अजीम	सीकर	4 रु.
14.	जहूर बच्चा	रामगढ़ का टीला	5 रु.
15.	रहीम	इंगूरपुर	5 रु.
16.	जमात	इंगूरपुर	10 रु.
17.	गुलजार अली	जोधपुर	5 रु.
18.	शूरा खॉं	जोधपुर	3 रु.
19.	नजीर खॉं	जोधपुर	4 रु.
20.	सरफुद्दीन	किसार	5 रु.
21.	नियोज अहमद	जीमव प्रवेश	5 रु.
22.	जागीर खॉं	एमनगर	10 रु.
23.	विष्णु दिगंबर	हैदराबाद	500 रु.
24.	काले खॉं	मुंबई	5 रु.
25.	मुहम्मद खॉं	पटियाला	10 रु.
26.	इस्माइल खॉं	अलवर	5 रु.
27.	कासम	बिल्ली	5 रु.
28.	अस्तादीन	गांव जजेर	8 रु.
29.	दाबर खॉं	जयपुर	8 रु.
30.	भूरे खॉं	सूरजगढ़	4 रु.
31.	मजर मोहम्मद	जावर	8 रु.
32.	अब्दुल गफूर	टांक	3 रु. चलन
33.	शाम्श बच्चा	रियासत जौन	10 रु. चलन
34.	मलीब	सीतामठ	-40 रु.
35.	नायु	घांटवा के ददरेज गांव से	40 रु.

उपरोक्त सारणी में से अलाबब्बा की इनाम की 50 रु. राशि उनके श्रेष्ठ और ज्येष्ठ का प्रमाण देती प्रतीत होती है। उसी प्रकार टैंक के नन्हे खों के सारंगीवादन की एकल महकिल महाराणाओं की रसिकता के साथ ही सारंगी को एकल वाद्य के रूप में अंतर्राष्ट्रीय स्तर पर प्रतिष्ठित करने में उनके योगदान को भी अपरोक्षित करती है। देवास के कलाबन्त मु. नजीर खों का संबंध लखव अली खों के घराने से हो सकता है क्योंकि इस समय रज्जब अली भी देवास में ही थे। जीमद, बेवाल, दिल्ली, पटियाला, एमनगर, हिसार, हैदराबाद, खांबा इत्यादि भारत के सभी प्रदेशों से आए कलाकारों ने उदयपुर में अपनी प्रस्तुति दी है। एवम् महाराणाओं से इनाम-इकराम पाया है। गायक-वादकों के साथ ही कथक (नृत्य) के कलाकारों ने उदयपुर में कला प्रदर्शन किया है, जिनकी चर्चा आगे की जाएगी।

कथक शैली के अतिथि कलाकार

अनुक्रमिक	कलाकार का नाम	स्थान	इनाम की राशि
1.	एमदीन (1920 वि.)	जयपुर	50 रु.
2.	बिहारीलाल (1924 वि.)	झासी	40 रु.
3.	रामलाल (वि. 1924)	बीकानेर	60 रु.
4.	रामकृष्ण (वि. 1925)	बीकानेर	50 रु.
5.	रत्नो (वि. 1925)	अलवर	10 रु.
6.	संवल (वि. 1925)	अलवर	10 रु.
7.	सोलाला (गंगाराम के पुत्र)	जयपुर	10 रु.
8.	मोहन लाल (वि. 1970)	कलोज	10 रु.
9.	बिहारीलाल (वि. 1954)	जोधपुर	10 रु.
10.	गोरधम लाल कनोजिया (वि. 1970)	जयपुर	साढ़े सात रु.
11.	संकर (वि. 1970)	जयपुर	5 रु.
12.	पना (वि. 1970)	जयपुर	5 रु.

नाम तथा स्थान निर्दिष्ट इन कलाकारों के साथ ही कुछ ऐसे भी संदर्भ हैं, जिनमें स्थान विशेष का ही जिक्र किया गया है। चूंकि संगीत प्रकाश के लिए स्वीकृत राशि में से इन्हें भुगतान किया गया है, इसलिए इनका उल्लेख यहाँ आवश्यक है। वि. 1927 में आगरा के कलाबन्त को 45 रु., इसी वर्ष जोधपुर के एक कलाकार को दिए गए 60 रु., ईंवर के कलाकार को 15 रु., वि. 1953 में खेतड़ी के कलाकार को दिए गए 15 रु. या अलवर के आठ कलाकारों को दिए गए 16 रु. आदि संदर्भ बरिधों में मिले हैं।

वर्ष भर के उत्सवों, जन्मदिन, नामकरण, विवाहादि अवसरों पर इन कलाकारों की प्रस्तुतियों होने के अनुमान किए जा सकते हैं। इन्हें दिए गए इनाम की एकम से इनकी कलागत श्रेष्ठता का भी अनुमान किया जा सकता है। जैसे शुरू में ही कृष्ण था, प्रवासी या 2-3 माह तक महलों में उठते वाले कलाकारों को अधिक राशि दी गई हो, यह भी संभव है। उदयपुर में आए कथक कलाकारों की जयपुर/अलवर और बीकानेर राज्यों में निवृत्त की पुष्टि श्री प्रतापसिंह चौधरी ने भी की है। वि. 1920 से 1988 तक की दीर्घावधि में अपनी रियासत में संगीत प्रकाश जैसे स्वतंत्र विभाग बनाकर कलाकारों को नियमित रूप से नियुक्त करना, साथ ही बाहर से आने वाले कलाकारों को भी मुक्त हस्त से इनाम-इकराम देना, रियासत के

शासकों की बस की बात थी—कला व संस्कृति को ऐसा बरहस्त रियासतों की समर्पित। पश्चात् नहीं मिल सका, इस तथ्य से इनकार नहीं किया जा सकता।

जो भी हो, उदयपुर में अतिथि कलाकारों के आने का सिलसिला महाराणा भूपालसिं जी तक बना रहा। सुप्रसिद्ध कथक नर्तक पं. विरजू महाराज (नृत्य), रहमान खों, ईंवी (तबला), हैदरबब्बा (सारंगी), पं. लक्ष्मण प्रसाद जयपुर वाले (गायन), बड़ीप्रसाद (तबला), बट्टीलाल (सारंगी), पं. रामनारायण (सारंगी) आदि अनेक कलाकारों की प्रस्तुतियों के साथी उदयपुर के महल और पीछोला (मील) रहे हैं।

कलाकारों की प्रस्तुतियों को स्वयं सुनना और उनकी योग्यता को पुरस्कार देकर सम्मानि करने की गौरवमयी परंपरा को उदयपुर शासकों के प्रतिनिधि आज भी बनाए हुए हैं। कुम्भा शगर घराना पुरस्कार महज कुछ राशि प्रदान करने वाला पुरस्कार नहीं, बल्कि कुम्भा जी संगीत मर्मज्ञ शासक एवं अपने ही दरबार में नियुक्त डायर परम्परा के प्रतिनिधियों महाराणाओं का ऋणनिर्देश है, ऐसा मैं समझती हूँ। उदयपुर के वर्तमान महाराणा संगीत को में उपलब्धियों के लिए अब तक महाराणा मेवाड़ फाउंडेशन के तहत 100 से भी अधिक कलाकारों को सम्मानित कर चुके हैं। 'यायावर कलाकारों' के विवरण के पश्चात् अगले लेख उदयपुर में देशभर से आई महिला कलाकारों पर चर्चा की जाएगी।

संदर्भ सूची—

1. चौधरी, श्री प्रतापसिंह, राजस्थान: संगीत और संगीतकार (1986) जयपुर प्रिण्टर्स प्रा. लि., जयपुर; 2. इनाम बही; 3. संगीत प्रकाश पत्रावली; 4. पत्रावली बही; 5. कथक बही; 6. सांवाए करण चौधरी; 7. बट्टा बही व पावथा को बही; 8. रोकड़ भंडार की बही; 9. डी.एस.ए.ए. डॉ. डी. बी., जोधपुर रियासत के दरबारी संगीतकी प्रतिभास; 10. सावक को बही।

पृष्ठ 38 का लेख >

● तारें—

- x
1. पृति सरे निस रेग । सरे गप गरे सा । स्थायी
 2. ग- प- नि- सं- । गरे संति पग रेस । स्थायी
- [
3. रेग गरे गप पग । पति निप गरे स- । स्थायी
 4. गरे स, गंरेंसं निरें । संति पग रेस निस । स्थायी
 5. पपु निनि सत रेरे । गग पप गरे स- । स्थायी
 6. पृति सरे गप निसं । गरे संति पग रेस । स्थायी
 7. पपु पृति निनि सस । सरे रेरे गरे स- । स्थायी
- x
8. सरे गप निसं रेंगं । रेंसं निप गरे स- । -रे संति प- , -रे सं
 9. गरे ग, प गप, निप । निसं निसं रेंसं निप । गरे स- , -रे संति । -रे संति, -रे सं
 10. सरे , , ग प- निसं । -रे नं- पंगं रेंसं । निप गरे संति स- । सरे गप गरे । -रे संति प- , सरे । गप गरे स- -रे । संति प- , सरे गप । गरे स- -रे सं

वार्षिक मूल्य 710/-; इस अंक का मूल्य 40/-

संगीत

दिसम्बर, 2021

संगीत द्वारा रोग चिकित्सा

लेखक- डॉ. लक्ष्मीनारायण गर्ग

इस पुस्तक में संगीत सम्बन्धी जिन पद्धतियों पर प्रकाश डाला गया है वे इस प्रकार हैं- म्यूजिक थेरेपी, पिओल्परि, ध्वनि की ऊपरि, शब्द शक्ति, संगीतकला, संगीत का चिकित्सकीय प्रभाव, ओंकार ध्वनि का महत्व, ग्रहों का संगीत, संगीत के स्वर और श्रुतियाँ, राग और रस, भारतीय संगीत और चिकित्सा, शरीर पर तानों का प्रभाव, राग चिकित्सा, भाव और रस, ताल और लय, रोगों में स्वरों का प्रयोग, नाद तत्व, नादोपचार, अल्ट्रासाउंड (पराश्रव्य ध्वनि), योग और संगीत, शरीर में स्थित चक्र व नाड़ियाँ, अपयोग और मन्वयोग, संगीत और मानसिक चिकित्सा, मैं और मेरे अवयव, रोग चिकित्सा में संगीत का प्रभाव, मंत्रगान चिकित्सा कैसे करें?, क्रम भेद, भारतीय संगीतधरों के संगीत का प्रभाव, नृत्य द्वारा रोग चिकित्सा, संगीत की चिकित्सकीय उपयोगिता, संगीत-चिकित्सा में लय का महत्व, दुन्दुभि (नगाड़ा) से विष चिकित्सा, गीत (रंजक स्वर-संदर्भ) और रस, मैलौडी और हारमोनी, संगीत और आयुर्वेद, संगीत सुषा, देवभाषा से रोग-नाश, चिकित्सा की अन्य प्रणालियाँ, नाद, स्वर और तान-महिमा, संगीत का मानव स्वास्थ्य पर प्रभाव, पौधों पर संगीत का चिकित्सकीय प्रभाव, संगीत सम्बन्धी सुभाषित, संगीत चिकित्सा से सम्बन्धित प्रकाशित ग्रंथ।

आकार 18x22 अंग्रेजी ■ पृष्ठ संख्या 316 ■ मूल्य 500/- ■ डाक व्यव पृथक।

कथक विशारद

लेखक- डॉ. लक्ष्मीनारायण गर्ग

यह पुस्तक सभी संस्थाओं के एम. ए. तक के पाठ्यक्रम को संजोये हुए है जिसकी विषय सूची इस प्रकार है- कथक नृत्य का इतिहास, अभिनय, भारत के शास्त्रीय नृत्य, जीवन में नृत्य का स्थान, कथक और भरतनाट्यम् का तुलनात्मक अध्ययन, लोक नृत्य, लोक नृत्य और कथक नृत्य का तुलनात्मक अध्ययन, लोक नृत्य, पाश्चात्य नृत्य, कथक नृत्य के प्रसिद्ध कथानक, रस और भाव, कथक नृत्य में गतें, हाव-भाव और हेला, फेरी, नाटक-नायिका भेद, कथक नृत्य के कवित और ठुमरी, कथक नृत्य की वेष्टभूषा और शृंगार, रूप सौन्दर्य, भुँवरू तथा पद-संचालन, शरीर के अंग और उनका संचालन, अंग-क्रिया-गति और मुद्रा, शारीरिक अंग और उपांग, कथक नृत्य में तांडव और लास्य, विभिन्न तालों में नृत्यांकन; नर्तक, नर्तकी व नृत्ताचार्य के गुण; रस नृत्य, नाट्यमंडप या नाट्यशाला, हिन्दुस्तानी एवं कर्नाटिक ताल-पद्धतियों का तुलनात्मक अध्ययन, हिन्दुस्तानी पद्धति के प्रचलित तालों का विवरण, लयकारी, गत और परन के प्रकार, नृत्य निर्देशन (कोरिओग्राफी), संगीत-पत्र की जानकारी, कथक में प्रयुक्त गीत शैलियाँ, भातखण्डे और विष्णुदिगम्बर ताललियाँ, कथक नृत्य के प्रसिद्ध कलाकार, नृत्य व नाट्य सम्बन्धी पारिभाषिक शब्द, विभिन्न संस्थाओं से सम्बन्धित कथक नृत्य का प्रमुख पाठ्यक्रम।

आकार 18x22 अंग्रेजी ■ पृष्ठ संख्या 282 ■ मूल्य 300/- ■ डाक व्यव पृथक।

संगीत कार्यालय, हाथरस 204 101 (उ०प्र०)

टेलीफोन : (05722) 231111, 230123, 270270, फॉक्स 9927063111

Website : www.sangeetkaryalaya.in

e-mail : sangeetkaryalaya101@gmail.com

अनुक्रम / दिसम्बर, 2021

दिल्ली घराने के सुप्रसिद्ध तबला वादक		
उस्ताद फैयाज़ ख़ॉं	□ वनित कुमार शर्मा	7
राग-रंग : राग-मुक्ताकेली	□ आशा सक्सेना	9
संगीत वाङ्मय :		
श्रीमती सीएचार्ड कट्टेकर वर जीवन संगीत	□ श्री राजाराम हुमने	15
श्रीराम कथा मन्दाकिनी	□ गोदावरीबाई साठे	27
"ये जिंदगी के मेले दुनिया में कम न होंगे, अफ़सोस हम न होंगे" - नौशाद	□ शिशिर कृष्ण शर्मा	28
सितारगत : राग-बागेश्री	□ नगेन्द्र	34
उदयपुर रिवाजत के दरबारी संगीतज्ञ		
यायाज्वर कलाकार (महिलाएँ)	□ प्रो. डॉ. सैयुशी कीरलगर बॉ	37
फ़िल्म के बादगाय गीत : सुन रतिवा (मंगिन)		42
सुगम संगीत : गीत	□ रविमोहन मद्द	45
संगीत-जगत् : समाचार		47

(संगीत) में प्रकाशित सामग्री में प्रकाशक व प्रबंधक का सम्मान केना आवश्यक नहीं है। समस्त विषयों के लिए ज्ञान क्षेत्र संपर्क केना।
'संगीत' मासिक पत्र को केन्द्रीय संगीत नाटक अकादेमी द्वारा मासिक अनुदान प्राप्त हुआ है।

प्रकाशक अशोक वर्मा के लिए श्रीकृष्ण प्रिन्टर्स, हावरा में मुद्रित।

उदयपुर रियासत के दरबारी संगीतज्ञ यायावर कलाकार (महिलाएँ)

□ प्रो. डॉ. कौमुदी क्षीरसागर बर्डे

पंचम वेद कहे जाने वाले 'नाट्यशास्त्र' के प्रणेता भरतमुनि ने रंगमंच पर गाने तथा अभिनय करने वाली नायिका को 'पात्रा' कहा है। यह पात्रा अभिनय में कुशल होने के साथ ही गायन व नृत्य में भी प्रवीण होती थी। परन्तु संगीतजीवी इन महिलाओं का समाज में कोई दर्जा नहीं था। इनका अपना जीवन यापन रंगमंच की प्रस्तुतियों एवं देहविक्रय से चलता होगा, यह अनुमान किया जा सकता है। संक्षेप में कहे तो संगीत से जुड़ी इन महिलाओं की स्थिति दूसरी-तीसरी शती से ले कर स्वातंत्र्योत्तर काल तक यही रही है। संभ्रांत व कुलीन घराने की स्त्रियों के लिए संगीत सीखना निषिद्ध था हालांकि इसके अपवाद स्वरूप बीकानेर महाराजा दूंगरसिंहजी की नरुकी राणी को देखा जा सकता है। आप उ. अलाबंदे की शिष्या होने के साथ ही कवित्त रचना में प्रवीण थीं। दक्षिण भारत की चेन्नम्मा उत्कृष्ट नृत्यांगना थीं। कालिदास के 'मालविकाग्निमित्रम्' की नायिका मालविका के अग्निमित्र के दरवार में नृत्य के संदर्भ या भास के 'स्वप्नवासवदत्तम्' में वासवदत्ता का वीणावादिका होने जैसे कतिपय अपवाद रहे भी होंगे, परन्तु संगीतोपासक पात्राओं, देवदासियों, तवायफों, भगतणों ने भारतीय संगीत को अक्षुण्ण रखने में अपना अभूतपूर्व योगदान दिया है, यह कहना अतिशयोक्ति नहीं होगा।

मुस्लिम आक्रांताओं का भारत में आगमन व अपने प्रशासन की स्थापना के पश्चात् दरबारी व्यवस्था का गठन किया गया, जिसमें पात्रों की प्रस्तुतियों के अनेक संदर्भ देखे जा सकते हैं। भरतमुनि द्वारा संबोधित 'पात्रा' का ही अपभ्रंश पातर, पातुर या पतुरिया है। मध्यप्रदेश, राजस्थान व उत्तरप्रदेश में इन्हीं महिलाओं को भगतण, कंषनी, तवायफ इत्यादि कहा जाता रहा है। इन्हीं में से किसी पर मर्जी हो जाए तो शासक उसे अपनी उपपत्नी बना लेते थे। इन्हें गायण या परदायत कहा जाता था। परदायत बनाने का भी एक भव्य समारोह हुआ करता था, जो 11 या 21 दिनों तक चला करता था। परदायत बनी स्त्री को गहनों से लाद कर महलों में लाया जाता था—रसकपूर या गुलाबराय जैसे परदायतों के राज्यशासन व प्रशासन में वर्चस्व से इतिहासविद् भलीभाँति परिचित हैं।

जैसा कि पूर्व में कहा गया है, मुगलों के दरबारी शिष्टाचारों से प्रभावित लगभग सभी रियासतों में उन्हीं शिष्टाचारों को अपनाया गया। कलावंतों व भगतणों की नियुक्ति इन्हीं शिष्टाचारों का एक अंग थी। उदयपुर रियासत में नियुक्त भगतणों व उनके तायफों की चर्चा हम इससे पूर्व कर चुके हैं। रियासत में नियुक्त भगतणों के साथ ही अन्य प्रदेशों से आई भगतणों की भी हाज़िरियों के उल्लेख बहियों में मिलते हैं। इन अतिथि महिला कलाकारों के आने का समय, विभिन्न अवसरों पर हुई उनकी प्रस्तुतियों, उन्हें दी गई इनाम की राशि

80 से भी अधिक महिलाओं के उदयपुर में आने व प्रस्तुतियों के संदर्भ मिलते हैं—कालानुसृत्य सारणी में इनका विवरण देने के पश्चात् महत्वपूर्ण तथ्यों का विवेचन किया जाएगा।

वि. 1921 से 1950 के मध्य आई अतिथि महिलाएँ

अ.सं.	नाम	स्थान	इनाम
1.	भगतन कमला	—	200 रु.
2.	भगतन मेहताब	पटियाला	20 रु.
3.	भगतन भुरी	पाटण	50/30 रु.
4.	भगतन लता	—	100 रु.
5.	भगतन अशुरण	दादरी	25 रु.
6.	भगतन रहीमजान	—	20 रु.
7.	भगतन गुलाब	कोटा	21 रु.
8.	भगतन जुहार बगत	—	10 रु.
9.	भगतन हुसैना	—	20 रु.

उदयपुर की बहियों में वि. 1921 से 1950 की अवधि में अतिथि के रूप में आकर मुजरत करने के पश्चात् मझराणा से मिले इनाम के एवं इन भगतनों के नामों के उल्लेख मिले हैं। भगतन कमला के स्थान की जानकारी नहीं है परंतु उन्हें दी गयी 200 रु. इनाम की राशि से यह अनुमान लगाया जा सकता है कि वे आला बर्जे की कलाकार रही होंगी— या फिर तावफे के साथ होने के कारण उन्हें इतनी राशि दी गई होगी। कार्तिक मास अर्थात् दीपावली के उत्सव में हुए भगतन मेहताब के मुजरे को धार्मिक सभियुता के परिप्रेक्ष्य में देखना सुखद रहेगा। भगतन भुरी 1932 वि. के फाल्गुन में उदयपुर आई थीं और चैत्र के अंत तक उदयपुर में ही रही थीं। उनकी प्रस्तुति पर, जो कि होली के आसपास हुई होगी, मझराणा ने उन्हें 50 रु. दिए थे, साथ ही चैत्र में उनकी विवाह के समय भी मझराणा ने उन्हें 30 रु. इनाम करके के संदर्भ उपलब्ध होते हैं। भगतन रहीमजान के स्थान का उल्लेख नहीं मिलता परंतु उन्हें दिए गए इनाम के साथ 'आबीबदारुं खाते' का उल्लेख यह स्पष्ट करता है कि वे अपने साथ अपने संगतकारों को भी लाई थीं।

वि. 1951 से 1970 के मध्य आई महिला कलाकार

अ.सं.	नाम	स्थान	इनाम
1.	भगतन एबीब बगत	जयपुर	25 रु.
2.	भगतन मोती जान	एडाणा	15 रु.
3.	भगतन चंदा	बीकानेर	120 रु.
4.	भगतन प्यारी		
5.	भगतन उमेदा	—	—
6.	भगतन सुन्दर बगत	ग्वालियर	30 रु.
7.	भगतन नती जान	जयपुर	10 रु.

8.	भगतन सुभरा	जयपुर	5 रु.
9.	भगतन चैना	बीकानेर	25 रु.
10.	भगतन नजीर	कानपुर	6 रु. 14 आने
11.	भगतन ईलाबीजान	ग्वालियर	10 रु.
12.	भगतन बजीर जान	—	10 रु.
13.	भगतन गंगाजान	—	15 आने
14.	भगतन जान	जयपुर	10 रु.
15.	भगतन गुलाब जान	देवास	5 रु.
16.	भगतन मुगलजान	सीकर	9 रु.
17.	भगतन साहेबजान	देहली	20 रु.
18.	भगतन प्यारीजान	मथुरा	20 रु.
19.	भगतन छमछम	शालरापाल	15 रु. 12 आने
20.	भगतन छोटी	—	8 रु.
21.	भगतन नजीर जान	जूनागढ़	15 रु.
22.	भगतन फूलन जान	जयपुर	15 रु.
23.	भगतन पनरीजान	सोनमद	15 रु.
24.	भगतन नबीजान	बीकानेर	10 रु.
25.	भगतन उमराबजान	बिसौड़	5 रु.
26.	भगतन नसीबन	जोधपुर	15 रु.
27.	भगतन घना	धीलपुर	संवा 11 रु.
28.	भगतन कोर (बजीर भाँ का लवका)	—	25 रु. बलानी
29.	भगतन मना जान	—	—
30.	भगतन मुना	—	—
31.	भगतन नसीबन	—	—
32.	भगतन सख्खुती	—	—
33.	भगतन गौरा	—	50 रु.
34.	भगतन इंटीजान	जयपुर	15 रु.
35.	भगतन अलाबंदी	काठियावाड़	—
36.	भगतन चंदा	आगरा	15 रु.
37.	भगतन गुलाबजान	अलीगढ़	15 रु.
38.	भगतन अलाखी	सीकर	10 रु.
39.	भगतन अस्मानजान	रतलाम	10 रु.
40.	भगतन चंद्रभगा	इंदौर	10 रु.
41.	भगतन अस्मल	—	20 रु.
		जयपुर	50 रु.

उपर्युक्त भगतनों वि. 1951 से 1970 के मध्य उदयपुर आई थीं और विभिन्न अवसरों पर इनके प्रदर्शन एवं दिए गए इनाम के पुष्ट अभिलेखीय प्रमाण हमें उपलब्ध होते हैं। वि. 1954 की आसोजी नवरात्रि में मुगलजान व साहेबजान का मुजरत हुआ था। मुजरे के पश्चात् ही गई राशि के साथ ही प्रयात वर्ष के लिए अलग से दिए गए रूपयों का विवरण भी बहियों

में मिलता है। नवरात्रि, दशहरा, दीपावली, चैत्र, फागुन इत्यादि अवसरों पर इनके मुजरों के संदर्भ दिखाई देते हैं। भगतण कोर को दिए गए 25 रु. या भगतण सस्वती को दिए गए 50 रूपयों को उनकी कला श्रेष्ठता के प्रमाण रूप में देखा जा सकता है। सारणी में उल्लिखित कई भगतणों के स्थान व राशि का उल्लेख न होने का कारण उनका किली तावके की सदस्या होना हो सकता है। दीपावली के दरबार में अपनी बेजोड़ प्रस्तुतियों के कारण ही चन्द्रभागा एवं अस्मत् को इनम की उच्चतम राशि 50 रु. के साथ ही प्रवास खर्च भी दिया गया था।

वि. 1971 से 1988 के मध्य आई भगतणें

अनुक्रमांक	नाम	स्थान	इनाम की राशि
1.	भगतण मुगलजान	जहाजपुर	10 रु. चलणी
2.	भगतण हुसैना	अलवर	10 रु. चलणी
3.	भगतण सकीना (बनी का तावका)	रतलाम	10 रु. चलणी
4.	भगतण रुकुसत	जोधपुर	10 रु. चलणी
5.	भगतण साइना	अलवर	10 रु. चलणी
6.	भगतण नूरी	दिल्ली	10 रु. चलणी
7.	भगतण अलाबन्दी	आगरा	10 रु.
8.	भगतण बंदा	मथुरा	10 रु.
9.	भगतण मोहरी	सीकर	10 रु.
10.	भगतण रामजान	बखीबा ग्राम	15 रु.
11.	भगतण मुमताब	दिल्ली	50 रु.
12.	भगतण महबूबजान	रतलाम	15 रु. चलणी
13.	भगतण माणक गजर	देवागढ़	25 रु.
14.	भगतण हुसैनी	सिरोही	15 रु.
15.	भगतण मुरी	अलवर	40 रु. चलणी
16.	भगतण बग्गा	जयपुर	15 रु. चलणी
17.	भगतण मुरी	कोटा	-
18.	भगतण गणेशी	जयपुर	-
19.	भगतण विलाजान	मन्सौर	15 रु. चलणी
20.	भगतण सखूल	रत्वाण	15 रु. चलणी
21.	भगतण नमीजान	कुचामन	4 रु. चलणी
22.	भगतण महबूबजान	सीकर	3 रु.
23.	भगतण इलाहीजान	-	10 रु.
24.	भगतण सुकनजान	जयपुर	5 रु. चलणी
25.	भगतण खुशीदजान	अलवर	5 रु. चलणी
26.	भगतण फूलजान	तालभोपाल	5 रु. चलणी
27.	भगतण उमराव जान	बडेली	3 रु. चलणी
28.	भगतण रबीमन जान	पुणे	3 रु. चलणी
29.	भगतण नजीर जान	लाहौर	5 रु. चलणी
30.	भगतण पना	जोधपुर	5 रु. चलणी

उत्कृष्ट भगतणों में से अधिकतर भगतण किली न किली तावक का सदस्या हैं। बनी का तावके की सकीना, अमीलन के तावके की लखतत व खाजबगस के तावके की साइना के मुजर, मंजु निवास या छोटी चतस्ताली में आनोजित किए गए हैं। पूर्व के रांदमों में बनी, खाजबगस, अमीलन, नसीबन, बंदा, मुगलजान, बजीर जान, मुना जान इत्यादि तावकदार भगतणों की खर्चा की गई है। भगतणों की परंपराओं के विकास के परिप्रेक्ष्य में यह उल्लेख अत्यंत महत्वपूर्ण प्रतीत होते हैं। इनम की कम-अधिक राशि को कला की विविध योग्यता अथवा उनके साथ आए संगतकारों एवं कलाकारों की संख्या की दृष्टि से देखना समीचीन होगा। उदयपुर निवासी श्री तुलसीनाथ जी धायभाई, जो कि महाराणा की निजी सेवा में रह चुके हैं, के अनुसार गुणग्राहक व कलानुसृत महाराणाओं द्वारा कभी-कभी इन वाइयों या कलाकारों पर 1000 रु. की राशि तक नजर फरमाई गई है। बहियों में कई कलाकारों के नामों या स्थानों का जिक्र नहीं है परंतु इनम की राशि का उल्लेख मिलता है।

भारतीय संगीत के इतिहास में अब तक विलायत हुसैन खॉं, आचार्य बृहस्पति, डॉ. भगवती लाल शर्मा, बी. सी. देव इत्यादि के द्वारा किए गए अध्ययन में एवं संगीत से संबंधित पत्रिकाओं में संगीतज्ञों के बारे में जो विवरण उपलब्ध होता है, वह कलाकारों या पुरुष संगीतज्ञों का ही अधिक है, महिला कलाकारों का अत्यल्प।

भारतीय परिप्रेक्ष्य में महिलाओं द्वारा की गई संगीत साधना एवं संगीत विद्या को जीवित रखने एवं उसके उन्नयन की दृष्टि से प्रस्तुत विवरण इसलिए उपादेय है क्योंकि ये महिलाएं पुणे, दिल्ली, काश्मीर, हरियाणा, मध्यप्रदेश इत्यादि भारत के अनेक भागों से महाराजाओं की संगीताभिरुचि की कीर्ति को सुनकर उदयपुर पहुँची थीं। इनकी साधना को बढ़ावा देने के लिए शासकों ने निज खर्च में से भी व्यय किए जाने के उल्लेख मिलते हैं। एक बहुत बड़े कालखंड में संगीत की आराधना कर उसे जीवित रखने का महत्वपूर्ण कार्य इन समाजोपेक्षित महिलाओं ने निरपेक्ष रूप से किया है, जिसके लिए आज की सभी विदुषी महिला संगीतज्ञों को इनका श्रेणी रखना होगा।

सूची:—

1. बृहस्पति, आचार्य कैलाशचंद्र देव, मुसलमान और भारतीय संगीत, नई दिल्ली; 2. चौधरी, प्रतापसिंह राजस्थान : संगीत और संगीतकार, जयपुर (1985); 3. श्रीसागर, डॉ. मंजुश्री, राजस्थान की संगीत परंपरा महाराजा मानसिंह मुलक प्रकाश, मेहरान गढ़ म्यूजियम ट्रस्ट, मेहरान गढ़, जोधपुर; 4. क्लामना बही; 5. नाना गोरी विगत; 6. एकाया बही; 7. इकीकत बही; 8. संगीत प्रकाश पत्रकली।

वार्षिक मूल्य 740/-; इस अंक का मूल्य 40/-

संगीत

फरवरी, 2022

Postal Regd. No. ALG662821-2823 ■ R.N.L. No. 277157 ■ ISSN 0170-7524
Date of Printing 02-01 every month ■ Date of Posting 06-07 every month ■ Total Page 60
'Sangeet' monthly newspaper, Sangeet Karyalaya, Hathras 204 101 (Injdia)

संगीत सम्बन्धी हमारे ग्रन्थ

संगीत कार्यालय, हाथरस 204 101 (उ०प्र०)

टेलीफोन : (05722) 270270, मोबा० 9827063111

Website : www.sangeetkaryalaya.in

e-mail : sangeetkaryalaya101@gmail.com

अनुक्रम / फरवरी, 2022

संगीत की परम्परा और ब्रज	☐	डॉ. राजेन्द्र कृष्ण अग्रवाल	5
मालवा के लोक नृत्य	☐	डॉ. शिवकुमार 'मधुर'	10
राग-रंग : राग मधुकांठा	☐	ननीगोपाल कर्मकर	16
राग भीमपलासी	☐	एकता विशाल बंसल	18
राग वैतकल्याण	☐	पंकित सतीशचन्द्र श्रीवास्तव	20
राग बागेश्री	☐	वैभव शर्मा 'सुखरंग'	21
संगीत बाह्यमय :			
श्रीमती हीराबाई बरोदेकर का जीवन संगीत	☐	श्री राजाराम हुमने	25
श्रीराम कथा मन्दाकिनी	☐	गोदावरीबाई साठे	30
सितारगत : राग तिलक कामोद	☐	गणेश बहादुर भंडारी	31
उदयपुर रिसाफत के दरबारी संगीतज्ञ			
'मेवाड़ के महान् संगीतशास्त्री'	☐	डॉ. डॉ. कौमुदी क्षीरसागर बर्डे	32
सुरदास और सूरकुटी	☐	सतीशचंद्र चतुर्वेदी	38
भारतीय संगीत में राग और रस	☐	डॉ. रुचिमिता पाण्डे	42
फ़िल्म के वाद्ययंत्र गीत : तेरी राहों में बड़े हैं... (छलिवा)			46
आपके अपने स्वर : सता जी को देखने की वह चाह	☐	सुनिधि चौहान	49
गीत-गुंजन : एक गुंजन	☐	डॉ. विकास शर्मा 'राज', विकास सोनी 'ऋतुराज', डॉ. विनीता गुप्ता	51
संगीत-जगत् : समाचार			53

(संगीत में प्रकाशित सामग्री से सम्बन्धित व प्रकाशक का सम्बन्ध नहीं है। समस्त विकल्पों के लिए मध्यम वेब साइट को देखें।)
'संगीत' मासिक पत्र को केन्द्रीय संगीत नाटक अकादेमी द्वारा वार्षिक अनुदान प्राप्त हुआ है।

प्रकाशक व्यक्तिक गर्म के लिए श्रीकृष्ण प्रिन्टर्स, हाथरस में मुद्रित।

उदयपुर रियासत के दरबारी संगीतज्ञ 'मेवाड़ के महान् संगीतशास्त्री'

□ प्रो. डॉ. कौमुदी सीरलागर बड़े

संगीत के वे आचार्य, जो गायन अथवा वादन के साथ काव्यरचना में भी प्रवीण हों, साथ ही शास्त्रपक्ष के भी विवेकज्ञ हों, उन्हें 'वाग्गेयकार' अथवा 'संगीत शास्त्री' के रूप में जाना जाता है। भारतीय संगीत में प्रयोग कुशल शास्त्रकारों की, वाग्गेयकारों की परम्परा प्रायः भरताचार्य से मानी जाती है, जिसमें मत्तंग, कीर्तिधर, कोहल, अश्वतर, आंजनेय, अभिनवगुण, सोमेश्वर तथा 1210 से 1247 ई. की अवधि में हुए शाङ्गदेव के परचात् 'अभिनव-भरताचार्य' अथवा 'नव्यभरत' महाराजा कुंभा माने जाते हैं।

महाराजा कुंभकर्ण :-

मेवाड़ के गुहिल राजवंश के महापराक्रमी शासक महाराजा कुंभकर्ण जैसे अपनी सारंगपुर, नागौर, गंगारोन, अजमेर, बूंदी, मण्डौर आदि विजयों के लिए सुप्रसिद्ध हैं, वैसे ही उनके द्वारा रचित संगीतविषयक ग्रन्थों के कर्ता के रूप में भी सुपरिचित हैं। उदयपुर के डॉ. जाबलिया ने कुंभा के ग्रंथ कर्तृत्व में 'संगीतराज', 'चण्डीशतक की टीका', 'गीतगोविंद की रसिकप्रिया नामक टीका', 'गीत गोविंद की सी गुर्जर-मेवाटीय टीका', 'कामरान-रतिसाराशतक' एवं 'सूड प्रबंध' को समाविष्ट किया है। इन ग्रंथों की रचना की चर्चा के प्रसंग में महाराजा कुंभा के वीणावादन में प्रवीण होने का भी स्पष्ट संकेत मिलता है, जिसमें अपने हाथ में 'विपची' वीणा लेकर कोमल स्वरों के स्वस्थान में उत्तम प्रयोग के लिए कुंभा की प्रशंसा की गई है। यहाँ 'संगीतराज' के कर्तृत्व के परिपेक्ष्य में महाराजा कुंभा की चर्चा प्रसंगोपात् सिद्ध होगी।

'संगीतराज का कर्तृत्व' :-

'संगीतराज' को 'बोडबसाहस्राम् संगीतमीमांसायाम्' इस प्रकार पुष्पिका में मिलने वाले उल्लेखों के आधार पर संगीतमीमांसा भी कहा जा सकता है। संगीतराज के पाँच भाग हैं-1. पादुमलकोश, 2. नृत्यरत्नकोश, 3. नाचल्लकोश, 4. गीतरत्नकोश व 5. रत्नलकीषा। इनमें से 'पादुमलकोश' का प्रथम सम्पादन डॉ. सी. कुन्हनराजा ने 1946 ई. में कर गंगा ओरिएण्टल सीरीज, बीकानेर से प्रकाशित किया।

यह सम्पादन बीकानेर महाराजा की अनूप संस्कृत लाइब्रेरी में उपलब्ध पादुमलकोश की 12 प्रतियों में से 1 प्रति पर आधारित था। यद्यपि इनमें से 11 प्रतियाँ अपूर्ण व युद्धित थीं तथापि उनमें कहीं-कहीं कुंभा को ग्रन्थकर्ता बताया गया है। तथापि सम्पादन के मूल आधार के रूप में जिस एकमात्र प्रति को उन्हें स्वीकारना पड़ा, उसमें ग्रन्थकर्ता किसी कालसेन नामक व्यक्ति को माना गया है।

सी. कुन्हनराजा ने अपनी भूमिका में यह स्पष्ट किया है कि यद्यपि अन्य प्रतियों में कुंभा का उल्लेख मिलता है, तथापि जहाँ तक सम्पादन का प्रश्न है, उन्हें उपलब्ध प्रति के मातृ अथ करने के लिए प्रतिबद्ध रहना पड़ा है, इसीलिए उन्होंने लिखा है कि मुझे ग्रन्थ-कर्तृत्व के विषय में कोई संशय नहीं, कि कुंभा ही उसका कर्ता है-

Still I must respect the manuscript which forms the basis of this edition and I must accurately present the manuscript material, so I have given it name 'Kumbhakam' on title page.

कालसेन की इस समस्या के समाधान के लिए डॉ. ब्रजमोहन जाबलिया ने दक्षिण भारत इतिहास व जैन स्त्रीतों का विशेष अध्ययन कर सिद्ध किया है कि कालसेन गोदावरी के विश्विकिरी प्रदेश का शासक तथा तामराज या तामराज का पुत्र था। विगत पुष्पिका में कालसेन द्वारा विजित जिन नगरों का उल्लेख मिलता है, यथा अगस्त्यपुर, कुंतिपुर, उदयपुर, नीचपुर, कल्याणपुर, नगिपुर, श्रीपुर, वगुल यहाँ तक कि शाकम्भरी, राजपुरी, और विष्णु भी गुजरात की सीमा में उत्तरवर्ती नहीं हैं। 'विश्वम्भरा' में दो भागों में प्रकाशित अपने जे में कालसेन की वंशावली और विद्वों की चर्चा कर डॉ. जाबलिया ने यह सिद्ध कर दिया है। कालसेन 'संगीतराज' का रचयिता नहीं हो सकता।

उपरिनिर्दिष्ट 5 भागों में से 4 भाग सम्पादित हैं। पादुमलकोश को पुनः प्राकाशित प्रतिष्ठान से सम्पादित किया गया है। गीतरत्नकोश का सम्पादन डॉ. प्रेमलता शर्मा ने किया। एवम् नृत्यरत्न कोश को प्राच्यविद्या प्रतिष्ठान से श्री रसिक लाल छोटालाल पारीक-दाव प्रियवाला शाह ने सम्पादित व प्रकाशित करवाया है। अपने पूर्ववर्ती आचार्यों के ग्रन्थों का अध्ययन कर महाराजा कुंभा द्वारा संगीतराज की की गई रचना के संदर्भ में निम्नलिखित श्लोक उद्धरणीय है-

यः- कुल्वा-भक्तं चतुर्धरिभिरसौम्यैश्च रत्नाकरं,
सोपायं यदुक्तो विलोक्य निखिलान्नाट्याणाम्नीय वीर्य व।
नीरीनन्विनन्ते मत्तगतिश्च संगीतेःसार्दूलके,
इदृक्वा वल्लिस्तुर्गणित भणिताला नावोस्तीरपि॥

इनके अतिरिक्त 'एकलिंगमाहात्म्यम्' में सोमेश्वर आदि के ग्रन्थों का कुंभा द्वारा विलोच (घट-उधर) करने की बात कही गई है। इसी में कुंभा को 'नृपग्रामणी' कहा गया है। या नृपग्रामणी का अर्थ 'ग्राम को जानने वालों में' या 'ग्राम-गायन में नृप' है। इसी प्रकार मधुरवीणा वादन पद में कुंभा के वीणावादन की भी प्रशंसा की गई है। वह विपची वीणा विशेषज्ञ था।

उपरिचर्चित संगीत शास्त्रियों के अलावा कुंभा ने ग्रंथ में चर्चा करते समय भी अपने अतुसरण काले हुए नान्दी को मध्यम स्वर में गाने का विधान किया है-

मध्यमं स्वस्वस्वित्यं वेणुविजयकीधुलाम्
भावं-अनुभाव के वर्णन में भवभूति के द्वारा 'बाह्यधुमसीताधिक निमित्त' अथवा 'बाह्यधुमसीता' में भाव असात्विक होते हुए भी सत्त्विक भावों में गणना किए जाने का उल्लेख किया है। भवभूति के 'उत्तरराम चरित' और 'महावीरचरित' ये दो नाटक तथा 'मालतीमाधव' अक्षर

ही उपलब्ध है। संगीत अथवा नाट्य के संबंध में भी उनका कोई ग्रन्थ रहा होगा ऐसा अनुमान इस संदर्भ से लगाया जा सकता है—

मननरागगानेनाभिनयेनोपलक्षिताः ।

असत्त्विकोऽपि तन्वच्छे गणिता नवभूमृतिना ॥

सत्वगुण के लक्षण में किन्हीं राहुल नामक आचार्य को उद्धृत करते हुए स्पष्ट किया है कि सत्व-रज-तम, ये गुण पित्त की तद्वात्मक अवस्था के दर्शाते हैं। जब सत्व की उत्कृष्टता हो, उन्हीं भावों को सत्त्विक कहना चाहिए। तथा च राहुल —

सत्वस्तस्य इति प्रथिता गुणा ये, चिरं तपान्नास्मिन्नोपविशन्ति सन्तः।

सत्वोत्कर्षतनक्ति प्रथयति भावाः, ते सत्विका निगमिता मुनिभिः, पुण्यैः ॥

इसी प्रकार कुंभा ने पद्मवर्तना के प्रसंग में आचार्य कीर्तिधर को तथा दण्डवर्तना के संदर्भ में भट्टनण्डु को उद्धृत किया है। उन्होंने कीर्तिधरचार्य को नृत्यहस्तक के प्रसंग में भी उद्धृत किया है। वर्तना की चर्चा करते हुए 'संगीत रत्नाकर' की कलानिधि टीका का उल्लेख कर रसोत्सास वैशिश्य के कारण असंख्य वर्तनाओं की संभावना कुंभा ने की है, परंतु भट्टनण्डु कृत 24 वर्तनाओं को ही स्वीकार किया है।

इन उद्धरणों से यह स्पष्ट होता है कि महाराणा कुंभा ने अपने पूर्ववर्ती की नहीं सम-सामयिक आचार्यों के ग्रन्थों का भी पर्याप्त आलोचन (खानवीन) किया था एवं प्राचीन संगीत शास्त्रीय परम्परा को सुरक्षित रखने का भरतक प्रयास किया था। कुंभा द्वारा पूर्ववर्ती आचार्यों के मतों का आलोचन कर लिये गए ग्रंथ को यदि समकालीन उत्तरभारतीय लेखकों, जैसे रणयंबोर के शासक कर्ण्यदेव चौहान का 'संगीत संग्रह सार' उनके गुरु एषवभट्ट के पीत्र शारंगधर द्वारा लिखित शारंगधर संकिता तथा नर्मदा के उत्तर में जैन आचार्य सुधाकलशकृत 'संगीतोपनिषत्तायेदार' में चर्चित संगीत की चर्चा से भिन्न मानना पड़ेगा।

कृष्णानंद व्यास :-

मेवाड़ में, महाराणा कुंभा के पश्चात् संगीत शास्त्री के रूप में, देश में ही नहीं, विदेशों में भी जिनका स्मरण किया जाता है, ऐसे स्वनामधन्य, 'रागसागर' कृष्णानंद व्यासदेव अपने समय के विलक्षण प्रतिभाशाली वागीयकार-संगीतशास्त्री हुए हैं। श्री कृष्णानंद व्यास के जन्म के विषय में मतभेद है। वि. 1851 से 1855 के मध्य इनका जन्म समय माना जाता है।

तत्कालीन मेवाड़ में देवगढ़ के पास कोट नामक गौड़जातीय ब्राह्मण परिवार में इनका जन्म हुआ। कृष्णानंद व्यास की मृत्यु 94 वर्ष की अवस्था में 1945 वि. में हुई। इस शीर्ष जीवितावधि में वे 32 वर्ष तक सम्पूर्ण भारत में भ्रमण करते रहे तथा अनेक राजसभाओं में उपस्थित हो कर कलावंतों तथा वागीयकारों से संपर्क करते रहे। इस प्रकार प्रायः प्रत्येक घराने की सभी प्रकार की बंदिशों के संग्रह का कार्य वे करते रहे। भरतपुर महाराजा-बलवंत सिंह जी को लिए एक पत्र में उनके द्वारा 12 लाख 25 हजार बंदिशों का संग्रह करने की बात इस प्रकार लिखी गई है—

'तमाम मुलक में फिर के 32 वर्ष ताई, संग्रह करे, हादश लख पचीस सहस्र गान, नित्यप्रति आशीर्वाद करा दें।'

इस एकत्रित सामग्री को उन्होंने 'संगीतराग कल्पद्रुम' नामक ग्रन्थ में कई खण्डों में बंटा किया। जयपुराधीन सर्वाई रामसिंह बहादुर द्वारा उनके पुत्र श्री नाथनारायण व्यासराव को 'रा सागर' की उपाधि दिए जाने के उल्लेख से यह प्रमाणित किया जा सकता है कि तत्कालीनकाल में भी अपने पिता को यत्न संकलन व संपादन में सहयोग विहाय ही न कृष्णानंद व्यास एक उच्च कोटि के गायक थे, परंतु वे मानघन या पारिश्रमिकवादीकर न गाने थे—उनकी महफिल के पश्चात् ईनाम में दी गई राशि ही वे स्वीकारते थे। सभी प्रकार के राग-रगिणियों को बिना एक दूसरे के साथ मिलाए शुद्ध रूप में प्रस्तुत करने की उन असामान्य योग्यता थी। इस संबंध में राजेंद्रनाथ मिश्र कहते हैं—

'His great preention was, that he could sing in three octaves, the ordinary compass of the human voice, being two and a half octave. He could also sing in all Raagas and Raaginis, with absolute accuracy and without ever mixing up the later. He was always singing but not a professional musician, that is, he never let himself on hire. He received presents from the rich people of the town frequently but never accepted anything in wages and remuneration for singing.'

'संगीतरागकल्पद्रुम' साहित्यिक व सांस्कृतिक, दोनों की दृष्टियों से एक अनूत्कृत ग्रंथ है। ग्रियर्सन ने इसी के आधार पर 'Modern vernacular literature of Hindustan' नामक ग्रन्थ लिखा था। इतना ही नहीं हिन्दी-साहित्य के आधारभूत ग्रन्थों 'शिवशिव अद्वैतशास्त्र' 'मिश्र-बन्धु तिस्रोद' के संकलन में भी इसे ग्रन्थ-का अत्यधिक उल्लेख किया गया है। संगीत रागकल्पद्रुम को 'एनसाइक्लोपीडिया ऑफ इंडियन म्यूजिक' कहा जाता है। श्रुतुवाली जी का संस्कृत-हिन्दी के अलावा अनेक देसी-विकेरी भाषाओं पर अष्टाक्षरानु, अष्टाक्षरानु इतलिये इह- एनसाइक्लोपीडिया में संस्कृत-हिन्दी-गुजराती-बालूची-नेरुडु-संक्षिप्त बंगाली-नरुडु-अरबी-फारसी-नेरुडु-अन, तमिल, लड़िजी की अनेक भाषाएँ व ताजक व रथाना का संकलन किया जा सका है।

परंतु यह ग्रन्थ केवल संकलन मात्र नहीं है। कृष्णानंदजी ने उपलब्ध संगीत शास्त्रों, भक्त आदि के प्राचीन ग्रन्थों तथा 'इन्द्रप्रस्थ समुद्रमंथन तालसंग', आदि के द्वारा गाड़ी रचनाओं को अपने इस विशालकाय ग्रन्थ में विहलित किया है। ग्रन्थ के संग्रहाणन में इस ग्रन्थ को प्रकट किया गया है—

देवी सरस्वती यत्वा गणेशं हरिमीश्वरम्।

रागकल्पद्रुम् ग्रन्थं कुरुते रागसागरः॥

पीठोऽहंजनराज्य- देवयासिदिजन्मनः।

पुत्राच्च श्रीरत्नानंद-देवव्यासस्य उच्यतेः॥

कृष्णानंदविरचितो देवव्यासो यत्वा सरस्वतीम्।

रागकल्पद्रुमं नाम कुरुते ग्रन्थं सत्तारं पुत्रे॥

देवीं वाग्देवीमीश्वरम् गणपतिं यत्वा हरिं मारुतिं।

संगीतं भरतेत भारतिनाम् सत्यम् विद्याधरिणम्॥

एनप्रस्थानुपनीतिरिचितम् यत्नामसेनादिभिः।

इतं सत्यकरोमि नावसितम् श्रीरागकल्पद्रुमम्॥

ग्रन्थ में मंगलाचरण के पश्चात् 'स्वप्नाध्यय-रागविवेकाध्याय' में रागरागिनी समय, रागरागिनी-ध्यान व उदाहरण की चर्चा करते हुए दूसरे तालाध्याय में प्रचलित और अप्रचलित तालों का छन्दोनुसारी विवेचन किया है। तृतीय तालाध्याय में ताल के भेद तथा राग-क्रियांग-भाषांग का विवेचन किया गया है। आधाध्याय के शेषार्थों में मृदंग का भी विवेचन किया गया है। अन्तिम रागनाध्याय में छह राग और छत्तीस रागिणियों के सिद्धान्त का पालन करते हुए उन्होंने प्रत्येक राग में भिन्न-भिन्न तालों में छजारों रचनाओं को संकलित किया है।

यहाँ यह ध्यान देने की बात है कि व्यासजी ने हनुमन् मत तथा अन्यमतों का हवाला देते हुए रागों के ध्यान तथा वर्णन का विवेचन किया है, परन्तु गानाध्याय में ही हुई रचनाओं में उन्होंने इस प्राचीन वर्गीकरण को स्वीकार नहीं किया है। राग-रागिणियों के समय में भैरव-भैरवी रागकली को उन्होंने प्रातःकाल में ही रखा है, तो अट्टियार, मंकार, सिंधु, ललित और बल्लत को दिन के प्रथम प्रहर में रखा है। बिलावल और लक्ष्माख के प्रकारों को दिन के प्रथम याम में रखा है तो सुधराई, मुहा, सारंग, गांधार को द्वितीय व तृतीय प्रहर में गाना उचित बताया है।

तोड़ी के सभी प्रकारों के लिए दिन के द्वितीय प्रहर का पूर्वार्ध उपयुक्त माना गया है, जबकि सारंग के सभी प्रकारों को उन्होंने मध्याह्न में रखा है। धनाश्री, मालवक्री और मुलतानी को दिन के तृतीय प्रहर में तो श्री व गौरी प्रकारों को संध्याकाल में रखा है। इसी प्रकार गट और कल्याण के प्रकार, बागेश्री, नायकी, केदार रागि के द्वितीय याम में उचित माने हैं। शंकराचरण, बिहाग, देव और सिंधु को अर्ध रात्रि में तथा सोहनी, मालव केशिक, खंभावती को रात्रि के तृतीय प्रहर के उपयुक्त माना है।

इनके अलावा विभिन्न तालों की और मिश्ररागों की अनेक बंदियों प्राप्त हुई हैं, जिनमें पटताल अथवा पटारा, धमार-बहार, हुबहर, वसंत-तिताला, सिंधुतिताली, गंधार तिताली, क्यूर तिताला, देसी एकताल, आधा धीमा तिताला, लाचारी, लाचारी धमार, पाँच फोरेबल, जयसिंधी, चौदण्डक चैताल या जल फारसों जैसे तालों के नाम भी अब लोगों को ज्ञात नहीं हैं। कृष्णानन्द जी को सावनी-बचा, सिंधु मुलतानी, भैरवी बहार, मालव बांडी के अलावा गंधार जैसे रागों में 100 से ऊपर बंदियों प्राप्त हुई हैं।

बारह लाख पचीस छजार गान-संग्रह की इस रचना में सिंधुतानी, उर्दू, अरबी, ईरानी, फारसी, तुर्की, तुटानी, रूसी, सामी, कैबर, पल्लो, चीनी, नेपाली, नेवारी, तिरुति, बाणभारी, बांसबाड़ी, नारवाड़ी, सेबावाटी, प्राकृत, डिगल, पिंगल में लिखने कवियों की संकलित सामग्री का साहित्यिक मूल्य भी कुछ कम नहीं है।

सच पूछिये, तो जैसा कि, नगेंद्र नाथ, बसु, ने कहे हैं कि, 'नहीं जानते इतना बड़ा संगीतविषयक ग्रन्थ भारत की ही क्या, जगत की किसी भाषा में है या नहीं।' मेवाड़ में जन्मे कृष्णानन्द जी व्यासदेव के इस अवकाश से संगीत व साहित्य के अध्येताओं को जो आशीर्वाद प्राप्त हुआ है, उसका समग्र-सर्वांगीण-मूल्यांकन तो अनेक शोधप्रबंधों के द्वारा ही किया जा सकता है। मेवाड़ की वाग्गेयकार परंपरा के अध्वरु, कृष्णानन्द व्यास के ही कार्य को ही भातबंदे जी ने उठाया परन्तु वे उस शिखर पर पहुँच सके या नहीं, इसका निर्णय आपको करना है।

मेवाड़ की भूमि में जायी-जन्मी, संत शिरोमणि मीरोंबाई के लिए डॉ. प्रभात लिखते हैं 'वे शास्त्र सिद्ध ही नहीं शास्त्रबुद्ध की।' मीरोंबाई ने अनेक रागों व तालों में अपनी रचना गाई है, लिखी है, परन्तु उनका वास्तविक संगीत इससे ऊपर उठा हुआ, अलौकिक है, वे ही एक शोरी में वे क्या बहती हैं-

राग-काफ़ी, ताल-दीपचंदी

जायुन के दिन चार रे, हीरी खोल बना रे।
 दिन कलाल पकावन, चाँद अण्डव की झंकार रे।
 दिन सुर राग छतीवू गावे, रोम-रोम रंग सार रे।
 शीत संतोष की केर सोती, प्रेम प्रीत चिक्कार रे।
 उक्त गुलाल ताल भवे बावल, बसाल रंग अपार रे।
 बट के सब पर खोल दिए हैं, लोच लाख सब गार रे।
 शोली खेल चारी पिय बर अण, सोई चारी पिय चार रे।
 भीरों के प्रभु गिरिधर नागर, बरल कल बलिधर रे।

इस दृष्टि से मीरोंबाई लौकिक रूप में ऐसी अलौकिक वाग्गेयकार हैं जिनकी शीत संगीत-शास्त्र की समाप्ति के पश्चात् शुरु होती है और इसीलिए इसारी समझ में मेवाड़ संगीत शास्त्रियों द्वारा की गई शास्त्र चर्चा मीरों के इस अलौकिक संगीतशास्त्र के सामर्थ्य से उठती नहीं।

संदर्भ सूची :-

1. (सं) शर्मा, डॉ. प्रेमसहा, एडविंगमाताशाला, गोरखाल बाराली हास, नई दिल्ली; 2. ओझा व. प्र. गोपबिहारीचंद्र, उज्जैन राज्य का इतिहास, राजस्थानी प्रकाशक, जोधपुर (पुनर्मुद्रण-1994); 3. संगीतराज कालदेव : लेख-डॉ. कृष्णमोहन जाधविया, विश्वम्भर पब्लिश; 4. सुधकर्णक संगीत-रत्न-मुद्रण-श्रीम-भाग-द्वितीय (सं. - रसिक-ताल छोटालाल चारीक); 5. पादचरलकोश-सं. श्री. कुम्भारदास; 6. डॉ. शोभा कल्याणशिर-मीरोंबुद्धदावली, ए. प्र. वि. जोधपुर; 7. जाधविया, डॉ. कृष्णमोहन : लेख-उपस्थाप के मा संगीतशास्त्री कृष्णानन्द व्यास : उनकी साहित्य व संगीत सेवा, कलापुरसंचाल पब्लिश (1989), सं. डॉ. सुपरी का 8. यदुवंशी सुतोचना तथा आचार्य बुधस्थिति, हुसरे, तालसेत तथा अन्य कलाकार, राजकमल प्रकाशन, दिल्ली; 9. 'संगीत रत्न कव्युम' - मंगलाचरण।

वार्षिक मूल्य 740/-; इस अंक का मूल्य 40/-

संगीत

मार्च, 2022

संगीत द्वारा रोग चिकित्सा

लेखक- डॉ. लक्ष्मीनारायण गर्ग

इस पुस्तक में संगीत सम्बन्धी जिन पद्धतियों पर प्रकाश डाला गया है वे इस प्रकार हैं- स्मृजिक धरेपी, पिडोत्वत्ति, ध्वनि की उत्पत्ति, शब्द शक्ति, संगीतकला, संगीत का चिकित्सकीय प्रभाव, ओंकार ध्वनि का महत्त्व, ग्रहों का संगीत, संगीत के स्वर और श्रुतियों, राग और रस, भारतीय संगीत और चिकित्सा, शरीर पर तानों का प्रभाव, राग चिकित्सा, भाव और रस, ताल और लय, श्रोत्रों में स्वरो का प्रयोग, नाद तत्त्व, नादोपचार, अट्टासाउंड (पराश्रव्य ध्वनि), योग और संगीत, शरीर में स्थित चक्र व नाडियों, जपयोग और मन्त्रयोग, संगीत और मानसिक चिकित्सा, मैं और मेरे अवयव, रोग चिकित्सा में संगीत का प्रभाव, मंत्रगान चिकित्सा कैसे करें?, शब्द भेद, भारतीय संगीतकारों के संगीत का प्रभाव, नृत्य द्वारा रोग चिकित्सा, संगीत की चिकित्सकीय उपयोगिता, संगीत-चिकित्सा में लय का महत्त्व, दुन्दुभि (नगाडा) से विष चिकित्सा, गीत (रत्नक स्वर-संदर्भ) और रस, मैलांडी और हारमोनी, संगीत और आयुर्वेद, संगीत मुग्धा, देवभाषा से रोग-नाश, चिकित्सा की अन्य प्रणालियाँ, नाद, स्वर और तान-महिमा, संगीत का मानव स्वास्थ्य पर प्रभाव, पौषों पर संगीत का चिकित्सकीय प्रभाव, संगीत सम्बन्धी सुभाषित, संगीत चिकित्सा से सम्बन्धित प्रकाशित ग्रंथ।

आकार 18x22 अक्षेत्री ■ पृष्ठ संख्या 316 ■ मूल्य 500/- ■ डाक जय पृथक।

कथक विशारद

लेखक- डॉ. लक्ष्मीनारायण गर्ग

यह पुस्तक सभी संस्थाओं के एम. ए. तक के पाठ्यक्रम को संजीवे हुए है जिसकी विषय सूची इस प्रकार है- कथक नृत्य का इतिहास, अभिनय, भारत के शास्त्रीय नृत्य, जीवन में नृत्य का स्थान, कथक और भरतनाट्यम् का तुलनात्मक अध्ययन, लोक नृत्य, लोक नृत्य और कथक नृत्य का तुलनात्मक अध्ययन, लोक नृत्य, पारिचाय नृत्य, कथक नृत्य के प्रसिद्ध कथानक, रस और भाव, कथक नृत्य में गति, हाव-भाव और हेला, फेरी, नायक-नायिका भेद, कथक नृत्य के कवित और ठुमरी, कथक नृत्य की वेशभूषा और मुंगार, रूप सौन्दर्य, घुँघरू तथा पद-संचालन, शरीर के अंग और उनका संचालन, अंग-क्रिया-गति और मुद्रा, शारीरिक अंग और उपांग, कथक नृत्य में तांडव और लास्य, विभिन्न तालों में नृत्यांकन; नर्तक, नर्तकी व नृत्ताचार्य के गुण; रास नृत्य, नाट्यमंडप का नाट्यमाला, हिन्दुस्तानी एवं फर्नाटिक ताल-पद्धतियों का तुलनात्मक अध्ययन, हिन्दुस्तानी पद्धति के प्रचलित तालों का विवरण, लयकारी, गत और परत के प्रकार, नृत्य निर्देशन (कोरिओग्राफी), संगीत-पक्ष की जानकारी, कथक में प्रयुक्त गीत शैलियाँ, भातखण्डे और विष्णुदिगम्बर ताललिपियाँ, कथक नृत्य के प्रसिद्ध कलाकार, नृत्य व नाट्य सम्बन्धी पारिभाषिक शब्द, विभिन्न संस्थाओं से सम्बन्धित कथक नृत्य का प्रमुख पाठ्यक्रम।

आकार 18x22 अक्षेत्री ■ पृष्ठ संख्या 282 ■ मूल्य 300/- ■ डाक जय पृथक।

संगीत कार्यालय, हाथरस 204 101 (उ०प्र०)

टेलीफोन : (05722) 270270, मोबा- 9927063111

Website : www.sangeetkaryalaya.in

e-mail : sangeetkaryalaya101@gmail.com

अनुक्रम / मार्च, 2022

सम्पादकीय	☐ डॉ. राजेन्द्र कृष्ण अम्बाल 'रजक'	5
नाच? क्वायद? कतरल? (वास्तव 80 के पत्रक की)	☐ दिनेश ठक्कर	7
अष्टांग-गायकी ग्वालियर	☐ सज्जनलाल ब्रह्मभट्ट 'रसरंग'	17
राग-रंग : राग मालगुंजी	☐ आभा सन्सेना	22
राग बिलासखानी तोड़ी	☐ नलीगोपाल कर्मकार	29
संगीत वाङ्मय :		
श्रीमती शीरबाई बड़ोदेकर का जीवन संगीत	☐ श्री राजाराम हुमने	31
श्रीराम कथा मन्दाकिनी	☐ मोदावरीबाई साठे	38
सितारगत : राग गुणवली	☐ कृष्णचन्द्र निगम	39
उदयपुर रितापत्र के दरबारी संगीतज्ञ 'उदयपुर के मंदिरों में संगीतसेवा'	☐ प्रो. डॉ. कौमुदी धीरतागर बर्डे	42
फिल्म के यादगार गीत : जरा-सी आहट होती हैL (हकीकत)		46
आपके अपने स्वर : बोल बजाना शौक नहीं	☐ जहान गीत सिंह	49
देशभक्ति और धर्मनिरपेक्षता	☐ जगदीश चौधरी	50
सुगम-संगीत : गीत	☐ महादेवी वर्मा	58
संगीत-जगत् : समाचार		58

(संगीत' में प्रकाशित सम्पत्ति के अन्तर्गत व प्रकाशक का सम्बन्ध केंद्र का सम्बन्ध नहीं है। सम्पत्ति विक्रेता के नाम पर ही सम्पत्ति केन्द्र का सम्बन्ध रहेगा।
'संगीत' मासिक पत्र को केन्द्रीय संगीत मासिक बनाने की दृष्टि से मासिक अनुदान प्राप्त हुआ है।

प्रचलक अशोक वर्मा के लिए श्रीकृष्ण प्रिन्टर्स, हाथरस में मुद्रित।

उदयपुर रियासत के दरबारी संगीतज्ञ 'उदयपुर के मंदिरों में संगीतसेवा'

□ प्रो. डॉ. कौमुदी श्रीरामार बट्टे

हिंदू धर्म और संस्कृति के रक्षण के लिए कटिबद्ध मेवाड़ के शासक 'आर्यकुल कमल दिवाकर' कहे जाते हैं। 'गो-ब्राह्मण प्रतिपालक' विरुद्ध धारण करने वाले महाराजाओं ने धर्म अथवा धार्मिक मतांतरों के विषय में समन्वयवादी दृष्टिकोण को अपनाया है। शैव-शाक्त-वैष्णव, और यहाँ तक कि जैन दर्शन और आषाढ-विचार का समादर करते हुए, मुस्लिम बर्ग के प्रति कटुता न बरतते हुए, उसके अनुयायियों को मेवाड़ की संस्कृति का अंग बताते हुए महाराजाओं ने धार्मिक समन्वयवाद की स्थापना के प्रयास किए हैं। इन प्रयासों में मंदिरों-मठों अथवा नाथ मठों की धूम्रियों, भक्ति आंदोलन के फलस्वरूप राजस्थान में फैले दादूपंथी और रामस्नेही संतों के मठों, जैतों के उपाश्रयों के समस्त व्यय की व्यवस्था तो महाराणा करते ही आए हैं, इनके मठों को अपना धर्मगुरु मानते हुए विशेषकर वैष्णव व शैव मंदिरों की व्यवस्था के अंतर्गत कीर्तनकारों और पञ्चावधियों-बीणावादकों को इन मंदिरों में नियुक्त कर देवालयीय संगीत को बढ़ावा देने के लिए भगीरथ प्रयास भी किए हैं। धार्मिक समन्वयवाद की पार्श्वभूमि, मेदपाट में कैले बनी, इसकी चर्चा भी इस क्षेत्र में महाराजाओं के द्वारा किए गए संगीत के अभ्युदय के प्रयासों को जानने के लिए परम्पराव्यक्त है।

वैष्णव मंदिर

मेवाड़ में वैष्णव उपासना के प्रारंभ को धोसुंठी नामक स्थान पर मिले शिलालेखों व यज्ञ-मंथप के आधार पर ईसा की तीसरी शताब्दी से माना जा सकता है। पुष्टिमार्गीय संप्रदाय को स्वीकार करने से पूर्व भी महाराजाओं ने विष्णु या कृष्ण के प्रति अपनी गहरी आस्था प्रकट की है तथा विष्णु के अनेक स्वरूपों के मंदिरों का निर्माण किया है। वि. 1708 में जगतसिंह प्रथम ने उदयपुर में जगदीश मंदिर का निर्माण करवाया। इसी समय में महाराणा के उमराव, मेढतिया राठौड़ जयसिंह ने चारभुजा के निकट 'सेवत्री' नामक स्थान पर रूपनारायण जी के मंदिर का जीर्णोद्धार कर उसे सुविधा संपन्न बना दिया।

महाराणा कुंभा ने वि. 1520 के मध्य कुंभस्वामी के मंदिर का निर्माण किया तथा उनकी पुत्री रनाबाई ने 1554 वि. में जावर के निकट रामस्वामी के मंदिर का निर्माण किया। वैष्णव मंदिरों की इस परम्परा में महाराणा प्रताप के पिता, उदयसिंह प्रथम का वि. 1616 में बनाया उदर-स्नान मंदिर, जगत सिंह की माता ने अटियाणी सराय के निकट उदयपुर में बनवाया द्वारकाधीश का मंदिर, महाराणा स्वर्णसिंह जी द्वारा बनवाए गए 'सरूपविहारी जी', 'जगत गिरोमणी जी', जवांन सिंह के द्वारा बनाए गए 'जवांन सूरजबिहारी', उनकी माता मेढतणी के द्वारा बनवाया गया विष्णु मंदिर अथवा शंभुसिंह जी की माता द्वारा बनवाया गया 'गोकुल चंद्रमा' का मंदिर महाराजाओं द्वारा प्रदर्शित वैष्णव आस्था के प्रतीक हैं।

कीर्तनकार हाथीरामदास जी ने अन्य वैष्णव मंदिरों की भी अपने साक्षात्कार में चर्चा की

है, जिनमें वे 50 वर्षों से कीर्तन करते आए हैं—इनमें श्याम सुंदर जी, वृन्दावन जी, घाणेशरावजी घाटी पर स्थित मदन मोहनलाल जी, श्रीनाथजी की हवेली, चारखुंवा के पास श्री विठ्ठलभाषा जी आदि पुष्टिमार्गीय मंदिर हैं।

महाराणा, उदयपुर से उत्तर में 53 मील दूरी पर स्थित रूपनारायणजी के दर्शन करने वर्ष में एकबार अवश्य पधारते थे, तथा उस समय महाराणा द्वारा किए जाने वाले यज्ञ वा देवपूजन के अवसर पर भगतों के नृत्य व कलावत्तों की हाजिरियों का एक महत्वपूर्ण संबर्भा मानकविकृत 'राजविलास' में उपलब्ध होता है—

भावत बहु गर्वर्ष गन, बहु वाचिक बजजह।

सजि सिंगर बहु दुल्ही, सब नव नृत्य बजल्ला।

राजसिंह की इस परम्परा को महाराणा भीमसिंह ने भी निभाया। श्रावणी तीज के अवसर पर भीमसिंह के द्वारा मन्दिर में पूजा के समय कलावत्तों से शैव-विभास-ललित जैसे प्रातःकालीन रागों के श्रवण को विस्तार आह्ला ने 'भीमविलास' में यों निबद्ध किया है—

सुनि देवदार पूजन प्रचार,

सब होठ संख झालर हुजरा।

शैव-विभास अर ललित राग,

सब देवदार सु भैरव सजना।

महाराणा भीमसिंह के समय में वैष्णव मंदिरों में नियुक्त कीर्तन गायक अथवा पञ्चावध वादक साध-भगत जाति के हूया करते थे। इन गायक वादकों को नियमित वेतन के अलावा गाँव अथवा जमीन जागीर में दिए जाने के अनेक संबर्ष बख्शीजाने की बहियों में उपलब्ध होते हैं। इनमें से कुछ उल्लेखों की चर्चा यहाँ अयुक्त प्रतीत होती है।

भगत पीरागदास को परगना पलाणा का गाँव 'मुळ्वां' तथा परगणा छपन का 'लीबोदो' नामक गाँव जागीर में दिए गए थे। इन दोनों गाँवों की उपज 500-500 रू. थी। इसी वर्ष भगत कान्कड़दास के चले रामदास को मनन्यावान में साठे चार बीघा जमीन इनायत की गई थी।

बाईजी राज कुंड पर नवनील प्रियाजी के मंदिर में कीर्तन-गायक-भगत गोविंद शरण को महाराणा भीमसिंह ने वि. 1878 में परगणे 'गण्डे' का 500 रू. उपज का ग्राम कुरात जागीर में दिया था।

महाराणा स्वर्ण सिंह जी ने भी 1892 वि. की वैशाख बंद 5 को भगत कान्कड़दास को बी हुई साठे चार बीघा जमीन का पुनर्नवीनीकरण किया तथा इसी वर्ष पौष बंद 11 को चक्रभुज मंदिर के महंत अख्तीक दास तथा वैरागी माणाराम दास को राजनगर में माणक चौक के सामने की भूमि इनायत की। इन कीर्तन गायकों की तरह महाराणा भीमसिंह ने कलावंत और भगतणियों तथा नगरधियों को भी भूमि जागिर में दी थी।

वि. 1905 में उदयपुर के मंदिरों में नियुक्त कीर्तनियों को प्रतिमास 6 रू. वेतन दिए जाने का संदर्भ उपलब्ध होता है। इसी प्रकार वि. 1911 में जगत गिरोमणि के पखावजी को 2 रू. बख्शीश में इनायत किए जाने का संबर्ष रोक्ड़ भंडार की बही में मिलता है।

वि. 1934 को ठाकुरजी का वेतन 1 रू. तथा कबी-ब्लामतों को दिए गए अनेक इनामों के वेतन 1 रू., सरपटवाई का वेतन 1 रू. तथा कबी-ब्लामतों को दिए गए अनेक इनामों के संबर्ष उपलब्ध होते हैं। महाराणा स्वर्ण सिंह जी के समय में ठाकुरजी श्री जगत गिरोमणि जी की पुष्टिमार्ग की सेवा का अंगीकार किए जाने पर, मंदिर में किए जाने वाले व्यय के 5175 वार्षिक व्ययों की व्यवस्था के लिए 1905 वि. ई. छ. गाँव इनायत किए गए थे। इस व्यय की

व्यवस्था में कीर्तनिए व पञ्चावजी भी शामिल हैं ही। इस व्यवस्था का मूल संदर्भ देखिए—
'ठाकुर श्री जगत सरोवण जी री पुरहीमारण री सेवा पधरार्ई, भोग सामगरी वरीरा की
तलबा पेट-5175)

गाम खरलाणो	बदराणो	मुकैसर
2000)	965)	600)
गुमांण	जैसमली	पाणोरी नंगाराम री बाडी
300)	400)	50)

वि. 1931 में महाराणा सखनसिंह जी के समय में उदयपुर में स्थित मुस्लीमनोहर के मंदिर में नियुक्त कीर्तन गायक वैराणी अमदास को वेतन पेटे 12 रु. चलणी के सिए जाने का संदर्भ महत्त्वपूर्ण है। वि. 1934 में इसी मंदिर में सुवर्णराम नामक गायक के नियुक्त होने की सूचना अभिलेखों से उपलब्ध होती है। महलों में स्थित जनाना द्यूबी की बाणनाथ जी तथा पीताम्बर रायजी के और गणेश द्यूबी के शाहनाई वादकों को वारन्सोहार पर 5-5 रुपए इनायत किए जाने का संदर्भ टोकरा मंडार की बाडी में मिलते हैं।

बड़ी सावडी में एव के बाहर स्थित कृष्णविष्टा जी के मंदिर के पुजारी के वंशज श्री ज्ञाथीरामबाबल जी पिछले 50 वर्षों से जगदीश मंदिर में, विगत 43 वर्षों से बड़ी पोल के पास गुलाब सल्लय विष्टा जी के मंदिर में तथा अश्वर सल्लय विष्टा जी के मंदिर में कीर्तन करते आए हैं, जबकि विठ्ठलनाथजी के मंदिर में उनकी सेवा 55 वर्षों की है। श्री ज्ञाथीरामबाबल जी अनुसार विगत शती के पूर्वार्द्ध में गोकुलचंद्रनाथी के मंदिर में नाथ ढाट के श्री मदलाल जी, प्रथामसुंदर जी के मंदिर में श्री नंदलाल जी, दुग्गाचनचंद्र जी के मंदिर में विस्नवदास जी, जगत सरोवण जी के मंदिर में पुरुषोत्तम तथा उनके पुत्र बसंतीलाल व सोहन लाल व उनके पुत्र पन्नालाल जी, कीर्तनियों की पुस्तानी परम्परा में नियुक्त गायक थे। श्रीनाथ जी में ही श्री बड़ीवास जी तथा उनके पश्चात् स्थित कुमार जी एवम् भवरादासजी पंचावण वादक के रूप में नियुक्त थे।

जगदीश मंदिर की रथयात्रा के समय मात्रा में भगतणों का गायन व नृत्य चलता रहता था। इसका संदर्भ देखिए—

आसाइ सुप 9 रवे
'रथजातरा वी श्री ठाकुर जी पधारया श्री ठाकुरजी में बराबरी कराल कलवी लोण
बंदोवस्त छड़ीवार'
श्यापीरामदासजी ने जगदीश मंदिर की रथयात्रा के दौरान जियाउद्दीन बागर के सुवपद गायन को कई बरस तक सुना है। इस रथयात्रा में पं. श्यापीरामजी, को सबी भाव का नृत्य प्रदर्शन करते हुए 78 वर्ष की उम्र तक उदयपुर वासियों ने देखा है।

शैव मंदिर
इनके अतिरिक्त उदयपुर में शैव मंदिरों में भी संगीत सेवा की व्यवस्था महाराणा ने की थी, जिनमें एकलिंग जी तथा बाणनाथ जी प्रमुख हैं। इस सेवा के मूल में बाणरावल का बड़ा योगदान माना जाता है।

श्री एकलिंग

बाणरावल शरीर शक्ति के शिष्य थे, जिनका संबंध लक्ष्मीश्या संप्रदाय की 'कुशिक' परंपरा से माना जाता है। लक्ष्मीश्या अथवा लक्ष्मीश्या-शैवानुगाम, रम्यार है तथा मेवाड़ में इतना स्थान श्री एकलिंग माना जाता है। बाणा का उपलब्ध एक ही सोने का सिक्का, जो राजकीय

संप्रदाय, अजमेर में रखा गया था, उस पर अंकित शिवलिंग एवम् प्रियूल बाणा का चित्रभक्त होना प्रमाणित करता है। इसी सिक्के की दूसरी ओर सूर्य सूचक चिह्न तथा संकल शेरु है, जो बाणा के सूर्यवंशी होने का प्रमाण है।

एकलिंगजी के पूजाविधान के लिए 'एकलिंग माहात्म्यम्' नामक ग्रन्थ की रचना करवाई गई, जिसके अंतर्गत प्रतिदिन लास्य-नांदव के अधिष्ठाता देवता की सेवा में नृत्य व संगीत की सेवा की व्यवस्था महाराणा ढाट की गर्दी वैशाख कृष्ण 1 को, एकलिंग का जन्मोत्सव भव्य पाटोत्सव के रूप में मनाया जाता रहा है। इस पाटोत्सव में तथा शिवरात्रि पर उदयपुर रियासत में नियुक्त अच्छे-अच्छे कलावंत और भगतणों एकलिंग जी की गान व नृत्य सेवा के लिए वहाँ जाते रहे हैं एवम् उन्हें बख्शे गए इनामों के संदर्भ बहियों में यत्र-तत्र उपलब्ध होते हैं।

बाणनाथ तथा बाणनाथ जी

बाणण माता महाराणाओं की कुलदेवी हैं, जो उदयपुर में नागावा शारीय भद्र परिवार के यहाँ पुजित होती हैं परन्तु उन्हें शैत्री व आसोजी नवरत्न में तबराजनों के साथ (मूर्ति को) महलों में लाया जाता है।

बाणनाथ का मंदिर महलों में ही है। यह महाराणा भीमसिंह जी ढाट पुजित शिवलिंग है। इस मंदिर में पंचवक्त्र पकृति से पूजा होती है। प्रातः एवं सायं पंचोपचार पूजन तथा कीर्तन होता है। महाराणाओं की नित्य दिनचर्या में प्रातःकाल स्नान के पश्चात् बाणनाथ जी के दर्शन कला उनकी दिनचर्या का एक अनिवार्य हिस्सा होता है। बाणनाथ में कीर्तनियों व पञ्चावणियों के अलावा कथाभट तथा कथावाचकों की भी नियुक्ति होती थी। वि. 1924-25 की अवधि में बाणनाथजी के मंदिर में श्री पीताम्बर रायजी तथा उनकी अनुपस्थिति में भट गुस्तावी राम नियुक्त थे। इन्हीं वर्षों में बाणनाथ मंदिर में कीर्तन करने के लिए साध केवलदास को नियुक्त किया गया था, जिन्हें 1927 वि. तक प्रतिमास 25 रु. की दर से वेतन का भुगतान किए जाने के संदर्भ उपलब्ध होते हैं।

वि. 1930-31 में वैराणी रूपदास को कीर्तन के लिए 18 रु. प्रतिमास वेतन पर नियुक्त किया गया था। विगत शती के प्रारंभिक समय से शर्द्धशाताब्दी तक पं. श्यापीराम जी बाणनाथ में कीर्तन के लिए नियुक्त थे।

बाणनाथ जी के मंदिरों के साथ ही गणेश द्यूबी पर शहनाई आदि बजाने के लिए नियुक्त व्यक्तियों को प्रतिमास 5 रु. वेतन दिए जाने के उल्लेख मिलते हैं।

उदयपुर के महाराणाओं वैष्णव-शैव मंदिरों के साथ ही शाक्त मंदिरों एवं अन्य पंथ व संप्रदायों के प्रार्थनास्थलों के लिए प्रभूत मात्रा में निधि उपलब्ध कराया कर धार्मिक समन्वय के साथ ही समाज सुधार का भी सूत्रपात किया है, यह कहना न होगा।

संदर्भ सूची—

1. ओषा, म. म. श्रीशेखर शेरचंद, उदयपुर राज्य का इतिहास, राजस्थानी प्रबन्धकार, जोधपुर (1998 ई.); 2. इकीकर बहीडा; 3. बळीचाना बही; 4. टोकर मंडार की बही; 5. रुच्यनामा बही; 6. मेवाड़ : संस्कृति व परंपरा; 7. गानकीश बु. अंबिकावत, (द.) श्री मोतीलाल, विज्ञानसभ सागरी प्रकाशित संघ, काशी (वि. 2015); 8. विज्ञान मंडर गुण श्रीमधिराव, (म.) श्री देवकीवती, सांकेतिक संघात, राजस्थान विद्यापीठ, उदयपुर।

अप्रैल, २०२२

सर्जना

प्रतिमा मूल्य २५०/-; कला मूल्य ५०/-

संगीत कार्यालय, सिप्लस 204 101 (उद्योग)
 संपर्क : (05222) 270270, फ़ोन : 9927063111
 Website : www.sangeetkaryalay.in
 e-mail : sangeetkaryalay01@gmail.com

संगीत कार्यालय

Postal Regd. No. ALGN2021-2023 ■ R.N.L. No. 21/157 ■ ISSN 0876-7824
 Date of Printing 02-11 every month ■ Date of Posting 04-07 every month ■ Total Page 60
 Sangeet monthly newspaper, Sangeet Karyalaya, Haripur 204 101 (India)

संस्कृत भाषा के अर्थ, व्याकरण, वाक्य-विश्लेषण के अर्थ में प्रश्न

प्रश्न-सूची में प्रश्नों के अर्थ, व्याकरण, वाक्य-विश्लेषण के अर्थ में प्रश्न हैं। प्रश्नों के अर्थ में प्रश्न हैं। प्रश्नों के अर्थ में प्रश्न हैं।

- 54. वाक्य-विश्लेषण
- 53. वाक्य-विश्लेषण
- 52. वाक्य-विश्लेषण
- 50. वाक्य-विश्लेषण
- 47. वाक्य-विश्लेषण
- 44. वाक्य-विश्लेषण
- 32. वाक्य-विश्लेषण
- 31. वाक्य-विश्लेषण
- 30. वाक्य-विश्लेषण
- 28. वाक्य-विश्लेषण
- 21. वाक्य-विश्लेषण
- 17. वाक्य-विश्लेषण
- 13. वाक्य-विश्लेषण
- 8. वाक्य-विश्लेषण
- 5. वाक्य-विश्लेषण

अप्रैल / अगस्त, 2022

उदयपुर रियासत के दरबारी संगीतज्ञ 'मेवाड़ की पुष्टिमानार्थि परम्परा (कांकरोली)'

□ प्रो. डॉ. कौमुदी श्रीरसागर वर्दे

मुगल सभार औरंगजेब द्वारा जजिया कर को सखी से लागू करने तथा हिंदू मंदिरों को तोड़ने के आदेश का विरोध जोधपुर के महाराजा जसवंत सिंह और मेवाड़ के महाराजा राजसिंह ने किया। मथुरा-बुन्दारन के पुष्टिमानार्थि मंदिरों को तोड़ने की कार्यवाही प्रारंभ होने पर पुष्टिमानार्थि संप्रदाय के संस्थापक बल्लाभाचार्य तथा विदुलनाथजी के वंशज, तिलकायत निरखर जी महाराज के पुत्र शर्मोदरजी, श्रीनाथ जी की मूर्ति को गुप्त रूप से लेकर गोवर्धन से निकल गए तथा आगरा, हूडी, कोटा, पुष्कर व किसानगढ़ होते हुए वे जोधपुर पहुंचे। परन्तु जोधपुर के अधिकारियों की डहला को न देखा, शर्मोदरजी के काका गोपीनाथ जी महाराजा राजसिंह के पास चले गए। तब महाराजा ने सर्वत्र अभयदान देने हुए श्रीनाथजी की मूर्ति को मेवाड़ में लाकर प्रतिष्ठापित करने की अनुमति दी। कार्तिक सुब 15, वि. 1728 को गोपीनाथजी तथा शर्मोदर जी श्रीनाथ के विग्रह को लेकर जब मेवाड़ की सीमा में पहुँचे तो 'पुलवाई' में महाराजा ने स्वयं आकर स्वागत किया तथा बगल नदी के किनारे गाँव 'सीशाह' में श्रीनाथ जी के विग्रह की स्थापना की। इस मंदिर को परवर्ती महाराजाओं ने भी समृद्ध बनाया, साथ-साथ श्रीनाथ जी के मंदिर की रक्षा व समृद्धि में राजस्थान के अन्य राजपूत वंश शासकों का भी बहुत बड़ा योगदान है।

बल्लाभाचार्य के पुत्र गोस्वामी विदुलनाथजी के सात पुत्र हुए, जिनमें निरखरजी ज्येष्ठ व टीकायत होने से श्रीनाथ जी के पद पर आसीन हुए। श्रीनाथ जी के अतिरिक्त वैष्णवों के सात रूप माने जाते हैं, जिन्हें नवनील प्रियाजी, दारुकाणाथ जी, मधुरानाथ जी, विदुलनाथ जी, गोकुलचंद्र जी, मनमोहन जी तथा गोकुलनाथ जी के नाम से जाना जाता है। इनमें से श्रीनाथ जी के अलावा दारुकाधीश जी एवं मधुरेश जी मेवाड़ में स्थित हैं। वैष्णवों के इन सात रूपों व उनके स्थानों को निम्नलिखित तालिका में दर्शाया गया है—

गौ. विदुलनाथ के पुत्र	
गौ. निरखर जी	स्थान
1. निरखर जी	श्री मधुरेश जी
2. गोविंदराय जी	कोटा
3. बालकृष्ण जी	श्री विदुलनाथ जी
4. गोकुलनाथ जी	श्री दारुकाधीश जी
5. रघुनाथ जी	श्री गोकुलनाथ
6. यदुनाथ जी	श्री गोकुल चंद्रमा जी
7. धनश्याम जी	श्री बालकृष्ण जी

महाराजा राजसिंह के पिता जगतसिंह प्रथम ने वि. 1704 से 1708 के मध्य अपनी तीर्थयात्रा के दौरान गोकुल स्थित दारुकाधीश के मंदिर के गुंबाई, श्री निरखरलाल जी से भेंट की थी। महाराजा के आगमन पर अन्य मंदिरों में बड़ी तड़क-शूदक की गई थी, परन्तु निरखर

लाल जी ने अपने आराध्य को बहुत ही सावनी तथा सुरक्षिपूर्ण ढंग से सुसज्जित निरखर जी की सावनी व परिहित से अत्यंत प्रभावित होकर महाराजा ने दारुकाधीश जी मेवाड़ का आलोचिका गाँव जागीर में दे दिया।

औरंगजेब की नीति के कारण जिस प्रकार श्रीनाथ के विग्रह को गोवर्धन से हटाना उसी प्रकार से दारुकाधीश के विग्रह को भी 1726 वि. में ही गोकुल से हटाया गया तथा अहमदाबाद ले जाया गया। अहमदाबाद को असुरक्षित जान, इस विग्रह को गुजरात की श्रे में लाए-श्रेष्ठावल 1727 वि. को दारुकाधीश बड़ी सावड़ी में पधारे। बड़ी सावड़ी के राजा सुलाल सिंह द्वितीय ने प्रभु को गोपीनाथजी के नोडरे में प्रतिष्ठित किया तथा अ जगीर से भूपतपुत्र, फूलपुर के गाँव तथा पीशाबास की भूमि भेंट की। दारुकाधीश जी माह तक बड़ी सावड़ी में रहे यहाँ से अपने जगीर के गाँव आलोचिका में उन्हें लाया व 1751 वि. में राजसमंद झील का पानी बह जाने पर आलोचिका जलमय हो गया तथा अथावस्था हुई।

महाराजा अमरसिंह ने इस अथावस्था से प्रभु को उबारने के लिए वि. 1755 में कांकर में मंदिर तथा महाराज के लिए महल बनवाने का कार्य प्रारंभ कराया जो 1776 वि. में हुआ। अब दारुकाधीशजी कांकरोली के मंदिर में आन बसे।

श्री नाथद्वारा मंदिर की तरह कांकरोली के मंदिर में अन्य शासकों तथा ठाकुरों सपर्योग बराबर मिलता रहा। कांकरोली मंदिर को वि. 1941 में ब्रेगुं के राजकी ने आ जगीर का क्वीरोरुपुय गाँव नगार जमाने के सालाना खर्च के लिए भेंट किया। नगारखान छत्रियों का निर्माण पाँडे भगवानदास ने उस्ता भगनलाल की देखरेख में करवाया कांकरोली के दारुकाधीश स्वरूप का उदयपुर में भी, महाराजा जगतसिंह द्वितीय की भविय महाराणी ने मंदिर बनवाया है, जिसकी सेवापूजा के लिए तांडे अऊलीस दीशर जग महाराणी द्वारा भेंट की गई थी। इन मंदिरों में गावक-बाबकों की परंपराएँ भी विकसित हुई कांकरोली में स्थित इन कलाकारों के विवरण को निम्न परिच्छेदों में प्रस्तुत किया जा रहा कुमावत परिवार :-

बगवदरिया गोत्र के पच्चावज एवं वीणावादक कुमावत परिवार के हरियास की अपने गोपालजी के साथ कांकरोली आए थे। इनके गावक-बादक परिवार का उपलब्ध विव निम्नलिखित तालिका में दर्शाया गया है।

कुमावत वंश (बगवदरिया)			
गोपाल		हरियास	
गोपाल	हरियास	गोपाल	हरियास
गोपाल	हरियास	गोपाल	हरियास
गोपाल	हरियास	गोपाल	हरियास

- 1. प्रस्ताव (गुजरात) 2. प्रबोध कुमार (तमल) 3. जगदीश्वरदास (तमल) 4. बाबागुप्त (गुजरात) 5. लक्ष्मीजी (गुजरात) 6. बाबागुप्त (गुजरात)

वार्षिक मूल्य 740/-; इस अंक का मूल्य 40/-

संगीत

मई, 2022

Postal Regd. No. ALG/962021-2023 ■ R.N.I. No. 217137 ■ ISSN 0970-7824
 Date of Printing 02-03 every month ■ Date of Posting 06-07 every month ■ Total Page 60
 'Sangeet' monthly newspaper, Sangeet Karyalaya, Hathras 204 101 (India)

संगीत सम्बन्धी हमारे ग्रन्थ

संगीत कार्यालय, हाथरस 204 101 (उ०प्र०)

टेलीफोन : (05722) 270270, मोबा० 9927063111

Website : www.sangeetkaryalaya.in

e-mail : sangeetkaryalaya101@gmail.com

अनुक्रम / मई, 2022

कण स्वर	☐ प्रो. वी. एन. निगम	5
सखनड के सांगीतिक विकास में		
राजा नवाब अली ख़ाँ का योगदान	☐ प्रो. राधेश्याम जात्रसवाल	14
राग-रंग : राग पुरिवा	☐ तुकाराम बीबराम पाटील गोरखेकर	19
राग भैरव	☐ डॉ. मुक्ता बाबोरे	26
राग मोहनकंत वा साम्भवी	☐ नवीनोपाल कर्मकार	27
संगीत वाङ्मय :		
श्रीमती सीतलबाई बट्टोदेकर का जीवन संगीत	☐ श्री राजाराम हुमणे	30
श्रीराम कथा मन्दाकिनी	☐ गोदावरीबाई साठे	33
उदयपुर रियासत के दरबारी संगीतज्ञ		
'नाथद्वारा की संगीत परम्परा'	☐ प्रो. डॉ. कैमुदी क्षीरसागर बर्वे	35
सितारगत : राग-मधुवन्ती	☐ श्रीवांगी चन्दा	38
लोकगीतों का समाज में महत्त्व	☐ डॉ. पारुल गुलाटी	40
फिल्म के यादगार गीत : इलाफ़ की टगर पे... (गंगा-जमुना)		43
नौशाद अली	☐ मुकेश गर्ग	46
'सुर और ताल में देह को आत्मा तथा		
आत्मा को देह बनाने की जादूगरी है।'	☐ लक्ष्मीकान्त जबने	47
आपके अपने स्वर : गाने सुनाकर पास बिना इम्तिहान		51
सुगम संगीत : : है सुहाग की रात	☐ वैलास पंकरज श्रीवास्तव	53
संगीत-जगत् : समाचार		54

(संगीत में प्रकाशित सामग्री से सम्बन्धित व प्रकाशक का सम्बन्ध लेना आवश्यक नहीं है। समस्त विकल्पों के लिए न्याय वेग हापरस लेना।
'संगीत' मासिक पत्र को केन्द्रीय संगीत नाटक अकादेमी द्वारा आर्थिक अनुदान प्राप्त हुआ है।

प्रकाशक असोक गर्ग के लिए श्रीकृष्ण प्रिन्टर्स, हापरस में मुद्रित।

उदयपुर रियासत के दरबारी संगीतज्ञ 'नाथद्वारा की संगीत परम्परा'

□ प्रो. डॉ. कौमुदी क्षीरसागर बर्डे

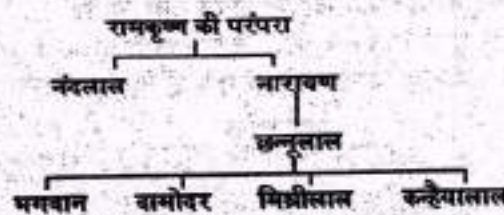
पूर्व अध्याय में मेवाड़ में पुष्टिमार्गीय विग्रहों को लाने एवं उनकी स्थापना के इतिहास पर शासकों के दानुत्य के परिप्रेक्ष्य में पर्याप्त प्रकाश डालते हुए कांकरोली के संगीत साधकों की चर्चा की गई है- उसी के सातत्य में अब नाथद्वारा की संगीत परम्पराओं और अन्य गायकों वादकों का विवरण यहाँ प्रस्तुत किया जा रहा है। नाथद्वारा में फलीफूली बालकृष्णजी, रणछोड़दास जी, पडियार तथा कुमावत परंपराओं पर प्राप्त अभिलेखीय सामग्री के आधार पर प्रकाश डालने का प्रयास निम्न परिच्छेदों में किया जा रहा है-

1. जलान्धरा परिवार-

जलान्धरा परिवार की दसवीं पीढ़ी के श्री बालकृष्ण से आगामी 10 पीढ़ियों ने नाथद्वारा व कांकरोली की सेवा की है। उनकी परम्पराएँ इस प्रकार वर्गीकृत की जा सकती हैं।

(अ) रामकृष्ण की परंपरा- बालकृष्ण जी के पुत्र रामकृष्ण जी के किशनलाल तथा छन्नूलाल दो पौत्र हुए। छन्नूलाल जी के भगवान दास-दामोदर दास-मिश्रीलाल व कन्हैयालाल- चार गायक पुत्र हुए। छन्नूलाल जी का जन्म नाथद्वारा में हुआ तथा उनकी शिक्षा उनके चाचा नंदलाल से हुई। आप नाथद्वारा में नवनीत प्रिया जी के मंदिर में मुख्य कीर्तनकार व शीनकार रहे। आपकी मृत्यु 1975 ई. में हुई थी।

छन्नूलालजी के पौत्र दामोदार दास (ज. ई. 1958) की नियुक्ति अपने पिता द्वारा हुई तथा नाथद्वारा के नवनीत प्रिया मंदिर में ही आप मुख्य कीर्तनकार रहे। छन्नूलालजी के तृतीय पुत्र मिश्रीलाल अच्छे छुपद-धमार गायक हैं तथा आकाशवाणी के मान्यता प्राप्त कलाकार हैं। 1936 ई. में जन्मे मिश्रीलालजी का गायन काफी प्रभावी था। इन्हीं के सबसे छोटे भ्राता कन्हैयालालजी ने भी नवनीत प्रिया मन्दिर की सेवा में अपना जीवन व्यतीत किया है। रामकृष्ण जी के पुत्र नंदलाल व नारायण जी भी नाथद्वारा के मन्दिरों में कीर्तनकार नियुक्त थे।

(2) सुन्दरदासजी की परम्परा-

बालकृष्ण जी के पुत्र सुन्दरदासजी के तीन पुत्र हुए-गणेश, नैनसुख व परसराम। परसरामजी के ज्येष्ठ पुत्र-रघुनाथ, जमनादास व गोकुलदास हुए। रघुनाथजी के दोनों पुत्र राधाकृष्ण तथा तोलाराम अच्छे कीर्तन गायक हैं। परसराम के कनिष्ठ पुत्र गोकुलदास ने अपने ज्येष्ठ पुत्र श्री पन्नालालजी को हवेली संगीत की शिक्षा दी है- अनेक सांस्कृतिक संस्थाओं द्वारा सम्मानित पन्नालालजी ध्रुवपद-धमार के अनेक समारोहों में यश प्राप्त कर चुके हैं।

राधाकृष्ण का जन्म 1920 ई. में नाथद्वारा में हुआ। इनकी शिक्षा रघुनाथजी तथा परसरामजी के निर्देशन में हुई तथा अपने चाचा जमनादास से भी इन्हें तालीम मिली।

रघुनाथजी के द्वितीय पुत्र तोलाराम जी श्री नवनील प्रिया के मंदिर में नियुक्त थे। आपने भारत भर के ध्रुवपद समारोहों में काफी नाम कमाया है।

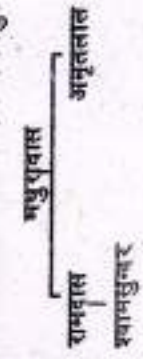
2. परिवार परम्परा-

जोधपुर से 19 वीं शती के अंतिम चरण में, कीर्तन गायक मयुरदास जी को नाथद्वारा बुलाया गया तथा उनके परिवार के सदस्यों ने नाथद्वारा में कीर्तन-गायन तथा वीणाबादन की परम्परा को आगे बढ़ाया।

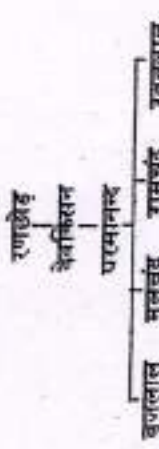
मयुरदासजी के पुत्र रामदास का जन्म 1909 ई. में नाथद्वारा में हुआ। रामदास की संगीत शिक्षा वृन्दावन के श्री ग्वालिया बाना के पास हुई तथा बाद में नाथद्वारा के टीकमदास-सुरदास आदि से भी आपने शिक्षा प्राप्त की। ये ध्रुवपद-धमार के साथ लखनऊ की ठुमरी तथा वीणा-मृदंग-तबला-जलतरंग आदि बाजों में निपुण थे। आकाशवाणी से मान्यता के अलावा देश-विदेश के कई समारोहों में आपके द्वारा शिरकत की जाती रही है। तानसेन संगीत समारोह में आपके ध्रुवपद गायन की बड़ी प्रशंसा की गई है।

रामदास जी के एकमात्र पुत्र स्वामसुन्दर का जन्म 1937 में हुआ तथा पिछले 50 वर्षों से 'भी अधिक समय तक इन्होंने श्रीनाथ मंदिर में कीर्तन सेवा की है।

मयुरदास के द्वितीय पुत्र अमृतपाल वीणा तथा सारंगी वादक के रूप में कुशल हैं और अनेक वर्षों तक श्रीनाथ मंदिर में सारंगीवादक के रूप में नियुक्त रहे हैं।

यह भी बातों की ही एक शाखा है, परन्तु यह परिवार पुष्टिमार्गीय आचार्यों को निजसेवा में भी रखा है। इनकी परंपरा इस प्रकार है-

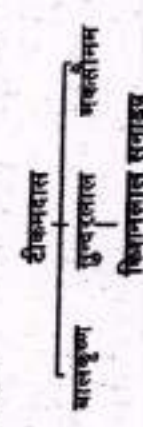

देवकिशन जी नाथद्वारा मंदिर में पखावन और वीणाबादन के लिए नियुक्त थे। उनके पुत्र परमानंद जी ध्रुवपद-धमार के अलावा चैती-ठुमरी गाने में भी प्रवीण थे नाथद्वारा के महाराज गोवर्धन लाल जी ने इन्हें तानसेन का खिताब दिया था। इनके अनेक शिष्य थे। जिनमें नाथुलाल पालीवाल-दयाराम तथा तीनों पुत्र- वृजलाल, मूलचंद व रतनलाल शामिल हैं। आपका स्वर्गवास 1950 ई. में हुआ।

परमानंद जी के ज्येष्ठ पुत्र वृजलाल जी कीर्तन गायन के साथ वीणाबादन में भी दक्ष हैं। आपका जन्म 1903 ई. में हुआ था। 1927 ई. में इनकी नाथद्वारा मंदिर में कीर्तनकार के रूप में नियुक्ति हुई। 1951 ई. में आप कांकोली स्थानांतरित हुए। महाराणा द्वारा इन्हें सिरोपाव तथा रोकड़ रु. दे कर सम्मानित भी किया गया था।

परमानंददास के द्वितीय पुत्र मूलचंद का जन्म 1908 ई. में हुआ। आप तबला एवं पखावज के सिद्धहस्त कलाकार हैं। परमानंद जी के चतुर्थ पुत्र रतनलाल वर्मा का जन्म 1929 ई. की नाथद्वारा में हुआ तथा आप कुछ समय तक लस्कर दरबार के यहाँ भी कार्यरत रहे। आकाशवाणी के 'अ' श्रेणी के कलाकार रतनलाल वर्मा को पखावज बादन के क्षेत्र में काफी यश प्राप्त हुआ।

4. टीकमदास की परम्परा-

ब्रज क्षेत्र में कुछ सनाइव ब्राह्मण परिवार भी श्रीनाथ जी के सात स्वहृदों के मंदिरों में गायक अथवा वादक रहे हैं। उनमें से टीकमदास जी को नाथद्वारा के गुंसाई जी ने कीर्तन हेतु बुलाकर नियुक्त किया था। टीकमदास जी तथा सुंदरलाल जी नाथद्वारा के मंदिर में कार्यरत रहे परंतु कुछ समय पश्चात् सुंदरलाल जी ब्रज लौट गये।

5. अन्य गायक/वादक-

(अ). सोहनलाल कुमावत- नाथद्वारा मंदिर में नियुक्त पखावजी नारायणदास की 1978 में मृत्यु के पश्चात् सोहनलाल नाथद्वारा मंदिर में पखावज वादक नियुक्त हुए। इनकी शिक्षा अपने पिता नारायणदास तथा विठ्ठलदास जी से हुई। इनके पुत्र अशोक कुमार को भी इन्होंने

शेष पृष्ठ 42 पर >

5. समसामयिक लोकगीत—

आधुनिक गीतों की धुनों पर अपने किसी विषय को लेकर नए गीत बनाए जा रहे हैं, जो समाज में फैलते हुए भ्रष्टाचार, बेरोजगारी इत्यादि से संबंधित हैं। इस प्रकार कहा जा सकता है कि यह सभी लोकगीत हमारे समाज के प्रत्येक सूक्ष्म से सूक्ष्म पक्ष को प्रतिबिंबित करते हैं। लोकगीतों का प्रभाव ही यहां की संस्कृति को रंगता है। समाज के प्रत्येक पक्ष में लोकगीतों का महत्वपूर्ण योगदान है। □

पृष्ठ 39 का शेष ▷

-घ	पमं,	-प।मंगु,	-मं।गुरे	स-	!
x		2	3		
निस	नि,गु	-रे।स-	निस।गुमं	प-	!
x		2	3		
प-	प-	प-	निस नि,गु।-रे	स-	!
x		2	3		
निस	गुमं	प-।प-	प-।प-	निस।	
x		2	3		
निगु	-रे	स-।निस	गुमं।प-	प-।x	
x		2	3		

पृष्ठ 37 का शेष ▷

संगीत की शिक्षा प्रदान की।

(ब) फिदा हुसैन खाँ— सिकन्दराबाद घराने के गायक मुहम्मद अली खाँ के मंसले पुत्र फिदाहुसैन खाँ श्रीनाथद्वारा के गुस्ताई जी की व्यक्तिगत संगीत सेवा के लिए 1910-20 ई. में नाथद्वारा रहे थे— बाद में वे कोटा चले गए एवं वहीं पर उनका देहान्त हुआ।

गोवर्धन, ब्रज, करैला वन, राजस्थान, गुजरात इत्यादि प्रदेशों के ऐसे भी कलाकारों ने यहाँ संगीत सेवा की है, जिनकी आगे परंपराएँ नहीं मिलती। जो भी हो नाथद्वारा-कांकरोली में विद्वाहों को दिया गया आश्रय और संरक्षण, संगीत साधकों की अनेक पीढ़ियों की परंपरा का उद्गम स्थान बना है। सर्वधर्म समावेशक दृष्टिकोण के साथ महाराणाओं की सांस्कृतिक दूरदर्शिता कलावंतों के उन्नयन की आधारशिला बनी है, यह कहना अतिसंयोजित न होगा।

संदर्भ—

1. पौराणीक वैष्णव की धार्ता; 2. राजस्थान: संगीत और संगीतकार; 3. श्रीराम, डॉ. सी.बी., जोधपुर रियासत के दरबारी संगीतज्ञ; 4. राजहंस, मुष्ठा(सं.) हथेली संगीत, राज. सं. ना. अकादमी, जोधपुर; 5. अमरजी के मंदिर की पदाधो; 6. शास्त्री, पं. कृष्णमणि, कांकरोली का इतिहास, श्रीविद्या विभाग, कांकरोली (वि. 1998); 7. मेवाड़ : संस्कृति एवं परंपरा; 8. हकीकत बहीश; 9. मांडारकर, डॉ. रामकृष्ण गोपाल, शैव-वैष्णव और अन्य धार्मिक मत (अनु. महेश्वरी प्रसाद) भारतीय विद्या प्रकाशन, वाराणसी, 1967; 10. ओझा, भ. म. पौराणिक सीरापंच, उदयपुर राज्य का इतिहास।

क्रमशः _____

संगीत

MAH/MUL/ 03051/2012

✓ ISSN :2319 9318

Special Issue
01 March 2022 ✓

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना मति गेली, मतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र स्वचले, इतके अलार्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbanesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbanesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057696,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

14) Role and Challenges of Commerce Education in Entrepreneurship ... Deepali Shah, Dr. R.D.Sikchi, Akola	66
15) Development of Micro and Small Scale Industries in India Prof. Dr.Vidya. P. Channe, Pulgaon	73
16) ROLE OF ENTERPRENUERSHIP IN INDIA DHANANJAY CHANDRASHEKHAR UPADHYAY	77
17) Parent's Attitude towards use of ICT in Teaching and Learning Dr. Patil Amol Ashokkumar, Sangli	81
18) Communicative Language Teaching: Approaches & Principles Dr. D. R. Khanderao, Akola	84
19) Changing Status of Music Education from Gurukul to Institute Dr. Durgasingh R. Elalkar, Akola ✓	87
20) Innovative methods of Teaching and Learning in Zoology Dr. Trishala D. Elalkar, Akola ✍	91
21) Innovative Teaching Methods In Mathematics Dr. Priti U. Chapke, Akola. M/S	95
22) Role of Various Factors to uplift North-Indian Classical Music Dr. Ajaykumar G. Solanke, Akola	99
23) ROLE OF E-LEARNING IN INDIA Dr. Magar Jyoti Popat, Pune	103
24) THE RISE OF MODERN TECHNOLOGY IN MUSIC EDUCATION Dr. Niraj Lande, Akola	107
25) Education for empowerment of Nation Prof. Manisha B. Kamble, Akola	111
26) IMPACT OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGY ON ... Mrs. H. S. Wadhone, Akola	114
27) Depiction of Refined Sensibility of Post Modern Cultural Issues in The Last ... Ravindra Mahadeo Sadanshiv, Amravati	117

References

1. Moss, D., & Ross-Feldman, L. (2003). Second Language Acquisition in Adults: From Research to Practice. Retrieved from <http://www.cal.org/CAELA/>
2. Jack C. Richards, (2006) Communicative Language Teaching Today, Cambridge University Press: Cambridge.
3. David Nunan, (2003) Methodology, in David Nunan (Ed): Practical English Language Teaching, McGraw Hill: Singapore.
4. H. Jarvis and S. Atsilarat, (2006) Shifting Paradigms: from a Communicative to a Context-Based Approach, (Asian EFL Journal).
5. Richards, J., & Rodgers, T. (1986). Approaches and Methods in Language teaching. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Larsen-Freeman, D. (2000). Techniques and Principles in Language Teaching (2nd eds.). New York: Oxford University Press.
7. Richards, J., & Rodgers, T. (1986). Approaches and Methods in Language teaching. Cambridge: Cambridge University Press.
8. Larsen-Freeman, D. (2000). Techniques and Principles in Language Teaching (2nd eds.). New York: Oxford University Press.
9. Richards, J. and W.A. Renandya, (2002) Methodology in Language Teaching, (Cambridge University Press: Cambridge.

□□□

19

Changing Status of Music Education from Gurukul to Institute

Dr. Durgasingh R. Elalkar

Professor & Head, Department of Music,
Sitabai Arts, Commerce and Science College,
Akola

Affiliated to -Sant Gadge Baba Amravati
University, Amravati

Abstract- In music, the Gurukul system of education might have started with the Samavedic singing and training. And this system is still acclaimed for many of its redeeming features. Many great musicians are said to have been trained through this system and a few musicians of the present times also hail from this system. Among students, musicians, music listeners, academicians/scholars, some hail the system and even state that, as far as music is concerned, the Gurukul system only can be successful. The patrons for classical music in the days before the country's Independence were the Kings and State Chieftains. The institutions attracted many students who did not possess uniform credit or talent. That is, the heterogeneous mix of students and the large student strength in one class room, the time factor involved in the institutions with exams, syllabus etc. were barriers to these maestros used to teaching in a not-so-time bound atmosphere. When the country's public life was degenerating and was in chaos, it might still be rescued if there were more people dedicated to music. Music was given a special place in all civilizations.

Key words- Gurukul system, Vedic period, institutions, Music Education

Introduction-

The Gurukul system of education had

been in vogue from the vedic period and is considered an ideal system of knowledge propagation. Epics and puranas inform us that even the sons of Kings, Avatars like Rama and Krishna too were educated in the Gurukul system. This system was successful because education was total and complete. That is not only individual subjects like Scriptures, Archery, Vedas etc. were learnt, but also the necessary wisdom for facing the sojourn of one's life could also be discovered. Ethics, values and character formed the core of this tenure of education for the students. The institutions attracted many students who did not possess uniform credit or talent. That is, the heterogeneous mix of students and the large student strength in one class room, the time factor involved in the institutions with exams, syllabus etc. were barriers to these maestros used to teaching in a not-so-time bound atmosphere. These factors made the gurus unsuccessful in implementing the principles of Gurukul system. Each guru was a repository of values and ethics and was a model for the disciples to follow, in all respect. The guru was himself an example of all the qualities he was to impart in his students. The students on the other hand learnt to imbibe the contents with commendable patience and perseverance. In many instances, the guru remained the ultimate authority. The guru gave and the students took. This information is echoed in one of the articles on education.

Changing Status of Music Education from Gurukul to Institute –

In music, the Gurukul system of education might have started with the Samavedic singing and training. And this system is still acclaimed for many of its redeeming features. Many great musicians are said to have been trained through this system and a few musicians of the present times also hail from this system. Among students, musicians, music listeners, academicians/scholars, some hail the system and even state that, as far as music is concerned,

the Gurukul system only can be successful. The patrons for classical music in the days before the country's Independence were the Kings and State Chieftains. Each king took pride in having a court in his kingdom, which was a seat of renowned musicians, composers, dancers, poets etc. When such a favorable condition prevailed, it is obvious to note that it attracted the best talent. Thus the fine arts specialists were given honorable status which meant not only recognition of talent but also the general welfare of them like by providing food, living space, gifts and so on. When the royal patronage gave way to the emergence of public patronage, many changes occurred in the music field. Music being taught and learnt through institutions became one of the major changes. The institutions with a regular financial base attracted the music maestros for some years. And in this regard, it may be stated that G. N. Balasubramaniam, Muttiah Bhagavatar, Musiri Subramania Iyer and Semmangudi Srinivasa Iyer were a few examples to the above mentioned fact.

'Ancient India had no institutions as such were children lent to learn. They went and stayed with teachers to learn from them. Each teacher was an institution. He taught as a labour of love, not for money. The idea of imparting knowledge for remuneration was repugnant in ancient India. Not only did the teacher give free tuition, he also provided food and shelter for his pupils. They were members of his family, like his own sons. They shared whatever he had.'¹ The students of the Gurukul were usually stated to have had a penchant for learning music. For this learning, many are said to have crossed hurdles of all kinds to join under a particular guru. At the other extreme, some students had to be sent to the gurus against their (students) wishes. But even a few such unwilling learners appeared to have blossomed in their learning by and by. In Gurukul system of teaching, even at best we got a few performing artists of great draw on the audiences. The guidance was wholly and

totally based on Lakshyagnanam. Lakshana was there only by implication but later on when the great musicians.² Gurukul system of music education, says T.V.Subarao 'Books, charts, the blackboard, printed notation, even recorded music are no substitute for the living presence of the guru.'³ That the Gurukul system is no longer viable, irrespective of its desirable features and shortcomings is a view held by many. 'The Gurukul system whatever be its merits and defects, is no longer likely to be in general vogue for practical reasons like convenience, cost and the very limited number that could be trained in that manner.'⁴

The institution of music, whether private or government or specific-goal oriented types, is governed by varying objectives and assignments, the common denominator is that all of them reach out for more people, when compared with the gurukulas. These institutions aim to take classical music from the cloistered confines to a larger number. Music as a part of school curriculum is yet to play a desirable role in the molding of the personality of every student. It is usually agreed that each student needs exposure to music to make him or her complete. But it is also surprising to note that nothing much has been done to fulfill this expectation. In short, Music education needs to be awakened. '...The all-embracing challenge of music education, even in the elementary school, is to make music as a social institution a possession of every child in the world by participation, familiarity, knowledge and the resultant appreciation.'⁵

Music education in the West has many standard sets of teaching methods, tests and measurements. It is not possible to describe all of them in detail, and thus they are mentioned in brief, explaining only one of such teaching methods in detail, owing to its wide popularity in West. 'The major methods of teaching music include: the Kodaly method, which emphasizes music reading and writing; the Orff Schulwerk,

which focuses on creativity, speech, imitation, and movement; the Carabo-Cone method which is based on a sensory motor approach to music learning.'⁶ Music Teachers need to be selected primarily on the basis of their interest for the profession. This can be gauged by asking questions, supplying questionnaire and observing school situations for which they may anticipate how they would tackle the issues.

Music education in the higher education system can be studied under two broad categories. a) Music in colleges, universities of general education system. (b) Music specialized colleges exclusively. These centres of education have music. Still many improvements are necessary to obtain a desirable standard of music education. Students welcome the idea of having music in their college everyday; of course some students are content with listening to music, in particular, outside the college hours. Girls' colleges are keener to have music within their college hours, as compared to boys. Most of the college students enjoy the prospect of singing in light music groups, for which they are inclined to learn the fundamentals of classic music. Many of the students agree that music should be used as a rejuvenator in their studies. Those students who say that music is not necessary, say so because there has been no attempt to incorporate music in their everyday college activity and also because the music education contents have not been planned to meet their interest and capability. The background of the students and their college would enable one to decide what kind of songs can be taught to the students. The underlining factors would in any case be the taste of students, their participation and enjoyment. Similar to the school music, the colleges of general education system too need an abundance of folk songs, light classical songs and classical songs. An ideal teaching learning situation would be when the teacher provides a tune and the students provide the words. There are instances when the

students end up composing both the lyrics and the melody.

A graduation course in music is meant to make the students become aware of portions of history of Indian music, musical instruments, ragas and their characteristics, tala features, notation etc. apart from learning to play on a musical instrument using a few basic music contents. Portions of comparative music are included. All these contents serve to throw some light on Carnatic music in general. The West offers a bachelor course in Music Therapy. 'The Therapy usually required five years including clinical training, to complete his professional licensing or certification.' Music students opting for this area, should know in detail, how a raga or a piece of music can be used according to the context, the person's taste etc. for therapeutically purposes.⁷ Cardinal Newman says, 'Education in music is most sovereign, because more than anything else rhythm and harmony find their way to the in most soul and take strongest hold upon it, bringing with them and imparting grace, if one is rightly trained.'⁸ In this context, the words of Dr. Karan Singh which underline the significance of Music. '-When the country's public life was degenerating and was in chaos, it might still be rescued if there were more people dedicated to music. Music was given a special place in all civilizations.'⁹

Conclusion-

The significance of Music education lies in its social implications, its role in and impact on the society. If one were to use the term 'consumers of music', it can be stated that the teachers, learners, musicians and listeners of music contribute in so many ways to music education. In these days of turmoil and travails, it is absolutely essential that man turns towards music which would help one in taking a journey into oneself for the betterment of his role in the society. Journey of Music Education from Gurukul to Institute influenced and reflected the taste and culture of Indian society.

References-

1. Swami Lokeshwarananda.(1986) Educational Development in Ancient India. Indian Education-Vivekananda Kendra Prakashan, Madras.
2. Sandhyavandanam Sreenivasa Rao, (1980) 'Music Teaching under Gurukula system, and in Recognized Institutions' The Journal of the Music Academy Madras.
3. T. V. Subba Rao (1962) Studies in Music Music Research Library, accessed February 16, 2022.
4. K.C. Sankaranarayanan (1970) Music Education in Kerala. Sri Swati Tirunal Sangi Sabha. Trivandrum - Souvenir.
5. Music education is the Elementary School -Marian Brookes and Harry A. Brown 1946. American Book Company.
6. The International Encyclopedia of Education (1985) Torsten Husen & T. Neville Postlethwaite.
7. The International Encyclopedia of Higher Education (1977) Asa S. Knowles. London.
8. Cardinal Newman (1873) 'The Idea of University Defined' Dictionary of Musical Quotations (Wordsworth Reference) compiled by Derek Watson.
9. THE HINDU (30.06.1997) 'M. S. Subbalakshmi Honoured'

□□□

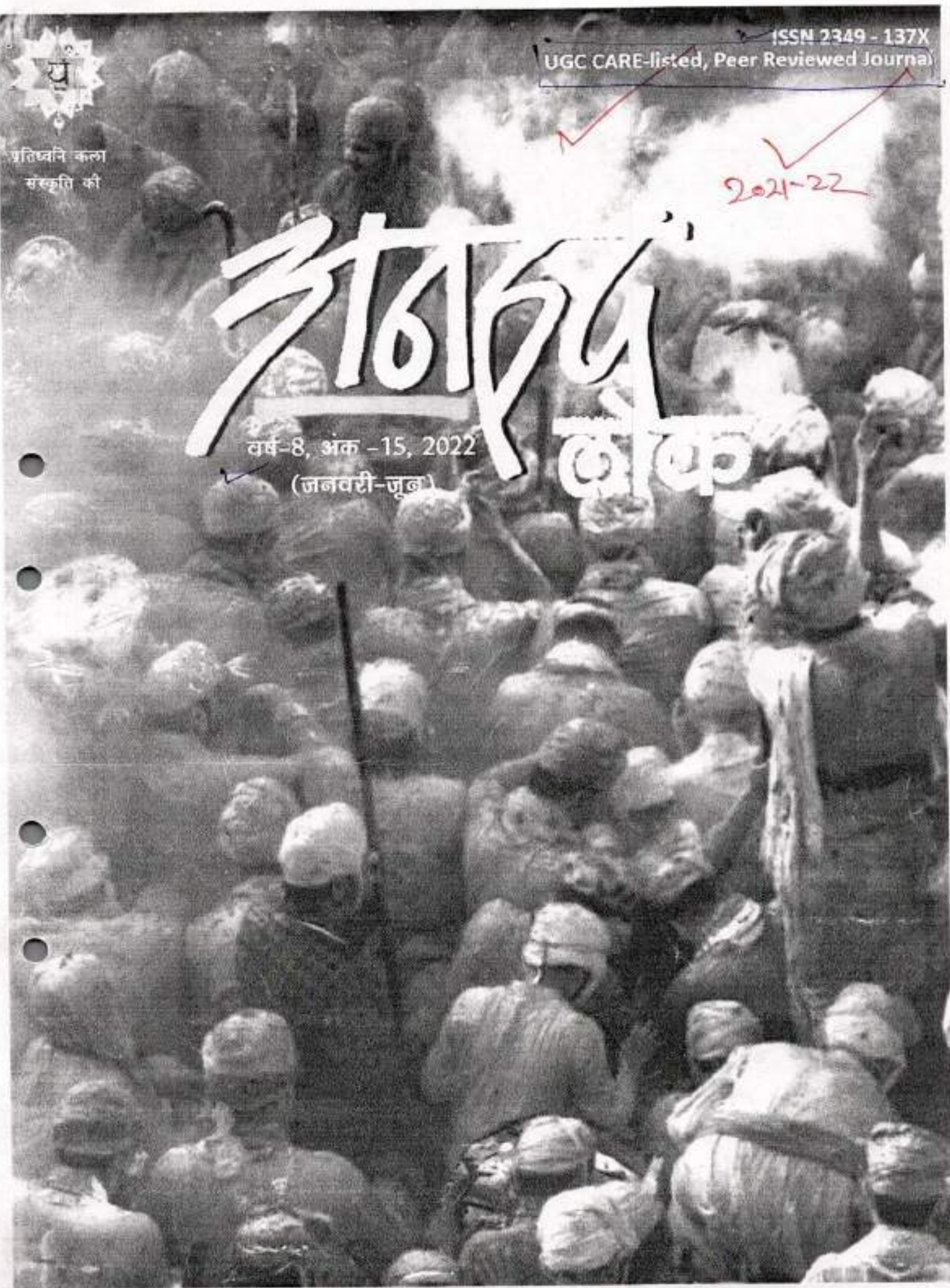
प्रतिध्वनि कला
संस्कृति की

ISSN 2349 - 137X
UGC CARE-listed, Peer Reviewed Journal

2021-22

आर्य लोक

वर्ष-8, अंक -15, 2022
(जनवरी-जून)

ISSN 2349-137X

UGC CARE-Listed Peer Reviewed

अनहद लोक

(प्रतिध्वनि कला एवं संस्कृति की)

वर्ष-8, 2022, अंक-15

(जनवरी-जून)

(अर्धवार्षिक शोध पत्रिका)

सम्पादक

डॉ. मधु रानी शुक्ला

सम्पादक मण्डल

डॉ. राजश्री रामकृष्ण, डॉ. मनीष कुमार मिश्रा,

डॉ. धनंजय चोपड़ा, डॉ. ज्योति सिन्हा

सहायक सम्पादक

सुश्री शाम्भवी शुक्ला

व्यंजना

आर्ट एण्ड कल्चर सोसायटी

109 डी/4, अबुबकरपुर, प्रीतिम नगर, सुलेम सराय

प्रयागराज - 211011

प्रकीर्णक

38 भारतीय संगीत की सार्वभौमिकता	-डॉ. वक्षिता भट्ट	231
39 Corporate Communication for Corporate Reputation Management	-Dr. Divya Kumari KP	235
40 Influence Of Evolving Technology And Media On Carnatic Music	-Dr. H. G. Amrutha Varshini	243
41 संगीत सीखने में वातावरण (परिवेश) एवं वंशानुक्रम (आनुवंशिकता) का प्रभाव	-डॉ. ऐश्वर्य भट्ट	250
42 Bharatanatyam and its multifaceted approach: Cultural Creative Thoughts through Bharatanatyam in Diaspora	-Dr. U. Himabindu	253
43 Relevance Of Guru-Shishya Parampara In Recognising Creative Cities Of Music Within India	-Ms. Anupama Sharma - Mr. Abhishek Sarta	260
44 संगीत में अभ्यास का महत्व	-डॉ. राय बहादुर सिंह	266
45 Effect of Music and Physical Education in Developing Motor Skills	-Dr. Manjusha J. Deshmukh	270
46 सांस्कृतिक चेतना के संबर्द्धन में संगीत की भूमिका	-डॉ. भगत सिंह	275
47 An Alternate Narrative Of Ismat Chughtai's Lihaaf	- Dr. Vivek	282
48 आधुनिक युग के परिप्रेक्ष्य में गुरु-शिष्य परंपरा एवं विश्वविद्यालयीन संगीत शिक्षा	-डॉ. अश्विनी कुमार सिंह	292
49 New Innovations and Technology in Music	-Dr. Snehal Sembarker	295
50 Importance of Fairs and Festivals as a Tourism Product: A Qualitative Study	-Ritu Rani -Dr Amit Kumar Singh	300
51 Switching in Kannada Language Songs Among Youngster in Bengaluru City	-Dr. C. Chamundeshwari & Ms Spoorthi A	309
52 The essence of Raga Purbi in the Tagore song	-Dr. Krishnendu Dutta	317
53 पुरातात्विक अवशेषों में संगीत कला का अनुशीलन	-डॉ० संध्यारानी -नीमा कर्कनी	324

New Innovations and Technology in Music

Dr. Snehal Shembekar

*Associate Professor, Department of Music
Sitabai Arts, Commerce & Science College, Akola*

Abstract:

Music has a history as old as human civilization. As seen earlier it has become integral part of human life. It has grown in size, all its forms and has transcended the geographical barriers to spread worldwide. Humans expressed their ideas, thoughts, emotions and feelings through verbal and non verbal communication. The verbal communication is done through sound however, the non verbal communication is made through gesticulation, sign language, text and pictures. Because of the need to preserve these expressions over a longer duration, these forms of expression manifested into a physical medium viz. print and non print media like books, serials, drawings, paintings, music scores, LP records, Cassettes, audio-visual tapes, etc. One of the desirable outcomes of technological developments is digitization. Digitization is a process by which the data is converted into digital form (electronic form) which could be handled using electronic devices like computers and data processing machines. From Pythagoras's experiments with hammers and anvils to Bartolomeo Cristofori's pianoforte new and innovative ideas and technologies have consistently provided musicians with inspiration. Show a composer a new musical tool and they're going to put it to use. Technological change has undoubtedly influenced the way in which music is written and created. These developments have brought changes in the way that sounds can be produced and music expressed, such as through the introduction of synthesizers and MIDI control devices in the 1980's, new microphones, and laterally through the development of Virtual Studio Technology (VST) software and digital audio workstations.

Keywords:

Music Creation, Music Production, Musical Creativity, Musical Diversity

(SJIF) Impact Factor-7.675

✓ISSN-2278-9308

B.Aadhar

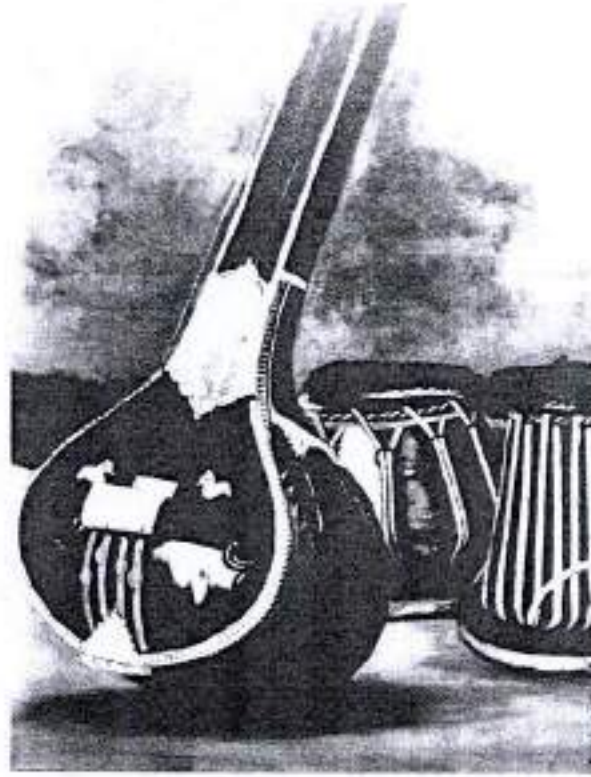
Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

November -2021 ✓

SPECIAL ISSUE 328 (CCCXXVIII)

नवीन शैक्षणिक धोरणात संगीताची भूमिका

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor

Prof. Kaumudi Dattatry Kshirsagar
Department of Music
Sitabai Arts, Commerce &
Science College Akola
Dist.Akola.

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

20	ललित कलाओं में संगीत का स्थान	डॉ. नेत्रा श्रीकांत तेलहारकर	58
21	संगीत चिकित्सा	डॉ. मोनाली मसीह	61
22	संगीत चिकित्सा (Music Therapy)	डॉ. भाग्यश्री धनंजय मोकासदार	64
23	लोककलाओं में लोकसंगीत की महत्वपूर्णता	डॉ. मीनल भोंडे / सोनाली आसरकर शिलेदार	66
24	संगीत चिकित्सा	प्रा. डॉ. थाडेश्वर संतोषराव मदनकर	68
25	संगीतकला आणि भारताचा सांस्कृतिक विकास	गंधार विश्राम कुलकर्णी	72
26	सांगीतिक चिकित्सा—सिध्दांत व प्रत्यक्ष उपयोगिता	डॉ. प्राजक्ता मोहन हसबनीस	79
27	संगीत और अध्यात्म एक विवेचन	सहा. प्रा. गजानन बी. काळे	81
28	संगीत कला: उपजीविकेचे एक सशक्त साधन	प्रा- किरण प्रकाश सावंत	84
29	आख्यानाचे लोककलेतील स्थान	प्रा. जगनाथ इंगोले	87
30	साहित्य व संगीत	प्रा. डॉ. साधना हरणे (मोहोड)	89
31	scope and limitations of online music theory	प्रा. डॉ. जयश्री विश्राम कुलकर्णी	93
31	सैध्दांतिक शास्त्र आणि संगीत कला	प्रा. डॉ. मुक्ता महल्ले	100
32	संगीत आणि सामाजिकशास्त्र	प्रतिभा क्षिरसागर	102
33	संगीत रोजगाराचे विविध आयाम - एक अभ्यास	प्रा. वैशाली चौरपगार (मोहोड)	105
34	महाराष्ट्राच्या लोकसंगीतामधील विविध अंतरंग	प्रा. डॉ. सुधीर मोहोड	109
35	ऑनलाईन संगीत शिक्षण पध्दती—मर्यादा आणि व्याप्ती !	प्रा. डॉ. ज्वाला नागले	111
36	Stress management through Music	Ms. Uttara Ratansing Tadavi	117
37	Music-For Mentally Challenged?	Ms. Mitali Katarnikar-Prabhune	119
38	Role of Hindustani Classical Music Therapy	Dr. Ajaykumar G. Solanke	123
39	Role of Music in Academic Stress Management	Dr. Niraj Lande	125
40	Chronicling Classical Music is Dispersion of Culture.	Miss. Amruta Vinayrao Kale	128
41	Role Of Music In Academic Stress Management	Dr Prachi S. Halgaonkar	131

Role of Music in Academic Stress Management

Dr. Niraj Lande

Associate Professor Department of Music Sitabai Arts, Commerce and Science
College, Akola, nirajlande@gmail.com Mobile no.-9373367196

Abstract-

Man has made tremendous progress in almost every walk of his life. Today we have achieved many things, which were once considered impossible to possess. All credit goes to science which has been incessantly creating new materials and devices to make our physical life more and more comfortable. Besides giving comfort, it has made our lives so stressed that we can easily see despair and disappointment at every age and in every individual ranging from a child to an adolescent to an old aged person. Music can be used to help teachers to achieve effective and efficient classroom management. Music is powerful tool that can help teachers maintain a positive and productive environment. The calming effects of Indian instrumental music in the background or in between the intervals have positive effects on the adolescents when it is introduced into the classroom. Creating a classroom that has students with low anxiety and stress levels is important to classroom management. This kind of relaxing music can help to keep the levels of anxiety and stress to the minimum. Music has the power to keep students engaged and reduce discipline problems within the classroom. The inclusion of music in lessons tends to enrich the material and provide more meaning to the lesson. When the learners are more engaged and interested in the lesson, they stay focused for longer and retain more information.

Keywords- Music, Academic Stress Management, physiology, relaxation.

Introduction-

Music of India has been known for its rich cultural heritage and traditions. Many Indian traditional healing systems like *Yoga* and *Ayurveda* have been welcomed globally and have been given scientific endorsements for their therapeutic values. Indian traditional systems of health and healing also include various musical treatment approaches. Music integrates mind, body and spirit and provides opportunities for self expression. It is a scientific method of effective cures of disease through the power of music. It restores, maintains and improves emotional, physiological and psychological well-being. The astonishing theory of *Nada*, *Shruti*, and the creation of *Swaras*, *Murchaans* etc is indeed a great contribution to the musical thought of the world. Furthermore, associating the place of creation of *Nada*, *Shruti* and *Swara* with the physical body and mind provides the authenticity of scientific approach. The curative significance of Indian music has been proven since ages. Musicologists belonging to different eras in their own ways have described its therapeutic importance and establish psychoanalytical relation of various phenomenon such as *Nada*, *Shruti*, *Swaras*, *Raag*, *Laya*, and *Rasa* with human body and mind.

Role of Music in Academic Stress Management

Man has made tremendous progress in almost every walk of his life. Today we have achieved many things, which were once considered impossible to possess. All credit goes to science which has been incessantly creating new materials and devices to make our physical life more and more comfortable. Besides giving comfort, it has made our lives so stressed that we can easily see despair and disappointment at every age and in every individual ranging from a child to an adolescent to an old aged person. In the journey of life, signs of psychological disturbances i.e. restlessness, anxiety, stress, depression, mental conflicts, and frustrations etc is visible in the dry and dull eyes of every one, irrespective of belonging to any stage of development. Stress accompanies us wherever we are, wherever we go. Like a shadow it follows us. Stress is so close or has become synonym with our lives, that we barely perceive it. It has become an inbuilt ingredient of today's life. Amongst all stages, the stage of adolescence is considered to be the most stressful one. It is one of the most challenging and critical phase in the life of an individual. It is during this period that personality changes takes place. The foundation of a sincere, honest, responsible, understanding, sensible and a true person is laid during this period. Adolescent stage is a period often characterized with rapid physiological and psychological changes and demands for new social roles. Adolescents due to these unavoidable changes often face number of crisis and dilemmas.

and enthuse the listener and the performer. Thus, it is used as an important and forceful weapon for arousing the will power of an individual.'⁸

Conclusion

Music exists in every culture and seems to be part of our biological heritage. Music can be considered to be a universal language as it brings a pleasing experience and also an effective therapy as it affects various kinds of human diseases. Practitioners of music therapy have living proof of the effectiveness of music in therapeutic applications on a daily basis. Indian music is much more appreciated and respected today all over the world. Many composers and musicians throughout the world have been influenced by Indian music. The openness, willingness to learn it and sincere enthusiasm of western audiences are a continuing source of inspiration and delight. In light of recent research in music therapy on anxiety and stress reduction, it seems evident that Indian music can play a significant role in the treatment of adolescent suffering from high anxiety and stress-related disorders. Music may also assist with behavioral therapy and pain management.

References

1. Dey, Suresh. (1990). *The Quest for Music Divine*. New Delhi: Ashish Publication House.
2. Kumar, Dinesh. (2008). Bhartiya sangeet-ek chikitsa padayati. *Sangeet*, Oct 36-37.
3. Sharma, Ratnambara. (2009, Nov). Chikitsa main sangeet ka prabhav. *Sangeet*, 3-5.
4. Sharma, Mamta (2002). *Mental relaxation: Music therapy*. Chandigarh: Arun Publication House.
5. Yadav, Shefali. (2005). Sangeet ek vyam bhi. *Sangeet*, Apr 28-30.
6. Mathur, Kavita. (2009). Balak ke sarvguni vikas main sangeet ki bhumika. *Sangeet*, May.
7. Bruscia, K.E. (1989). *Improvisational Models of Music Therapy* Illinois, Springfield: Johnson Reprint Corporation.
8. Verma, A.K. (2010, Apr-May). Sangeet chikitsa-ek uchasariya upchar padayati. *Sangeet Kala Vihar*.

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	मन:शांती आणि स्वस्थ शरीर यासाठी संगीताची भूमिका	प्रा. वर्षा आगरकर	1
2	'स्वराग्निनी'—बंदिश रचनेत स्वर—शब्द संयोगाचे संयोजन	डॉ. अभय अरविंद गद्रे	3
3	ऑनलाइन संगीत शिक्षा का दायरा और सीमाएं	अमोल बासुदेवराव गावंडे	6
4	उच्च शिक्षासंस्थानों में संगीत	डॉ. राहुल मल्हारी भोरे	11
5	संगीत—एक ललीत कला	सहा.प्रा. ज्ञानेश्वर बोंपिलवार	15
6	समाज परिवर्तनात संगीताची भूमिका	डॉ. उमेश संतोषराव चापके	18
7	लोकसंगीत समाजकलेतील महत्वप्रधान गायनशैली	सहा. प्रा. संतोष मुकिंदा धंदरे	21
8	पं. विष्णू नारायण भातखंडे यांचे संगीत क्षेत्रातील व्यक्तीत्व व कर्तुत्व	प्रा. विशाल विजय कोरडे	23
9	लोककलेचे महत्व	प्रा. विद्या प्र. गावंडे	25
10	बंजारा जनजातीके लोकसंगीत का सांगितीक सौंदर्य: शास्त्रीय विवेचन	वैभव प्रभाकर डगवार	28
11	संगीत चिकित्सा : एक स्वास्थ्यवर्धक प्रणाली	प्रा.डॉ.कु. प्रिती. बी. इंगळे (वाकपांजर)	30
12	शरीर एवं मानसिक संतुलन में संगीत की भूमिका	सहा.प्रा. सुशिल अ. वावरकर / डॉ. सौ. अर्चना अंभोरे	34
13	संगीत और अध्यात्मिकता	डॉ. श्वेता दीपक वेगड़	37
14	संगीत और अध्यात्मवाद	प्रा. अनिता शर्मा	40
15	भारतीय संगीत चिकित्सा पध्दती	डॉ. सरिता एस. इंगळे	42
16	संस्कृती जोपासण्याचे एक माध्यम :-संगीत	सहा.प्रा. अमोल द. वाडवे	46
17	भारतीय शास्त्रीय संगीत :एक आध्यात्मिक शक्ती	Sangeeta Chati	48
18	मराठी साहित्य आणि संगीत	डॉ.सौ.सुरेखा रत्नपारखी	51
19	लोककलेचे सांगितीक महत्व	डॉ. प्रतिभा चं. पवित्रकार	55

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B. Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

ISSUE No- (CCCH)303

July -2021

Impact of Race, Caste, Class and Religion on
Indian and International Society

Prof. Virag S. Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Dr Nitin A. Mathankar
Executive-Editor
Principal,
Late Vasanttrao Kolhatkar
Arts College, Rohana

Dr. Deoman S. Umbarkar
Editor
Organizing Secretary
Department of Sociology
Late Vasanttrao Kolhatkar
Arts College, Rohana

This journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Aadhar Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

19	माता बाल मृत्युदर निवारणान्त जननी सुरक्षा योजनेचे योगदान प्रा. डॉ. पल्लवी शामसुंदर देशमुख	76
20	महात्मा ज्योतिबा फुले- महाराष्ट्रातील श्वर समाज सुधारक"लिंग, धर्म व जातीचा सजकारणावरील प्रभाव व परिणाम - एक अध्ययन" निलेश माधव घोरपडे /प्रा.डॉ. आर.पी. निकम सर	79
21	सामाजिक परिवर्तन की प्रक्रियामे महिला आंदोलन की भूमिका मनविंदर कौर भामरा	82
22	भारतीय आदिवासी समाजाच्या आर्थिक समस्या प्रा.मनिषा नि.अवगाण	85
23	आदिवासी स्त्रियांच्या जीवनावर सामाजिक परिवर्तनाचा प्रभाव डॉ.मंगला अ.कडवे	90
25	गरीब जनतेवर जात,वर्ग आणि धर्म यांचा परिणाम प्रा. डॉ.एम.एफ.राऊतगडे	93
26	ऐतिहासिक जीवनावर जाती, वर्ग आणि धर्म यांचा प्रभाव प्रा.डॉ. किशोर शेखरच चौरे	96
27	आदिवासी समुदायावर जाती, वर्ग आणि धर्म यांचा प्रभाव कु.गोदावरी विठ्ठलबन बन	99
28	भारतीय संस्कृती मध्ये देवळांचे महत्व.... हिंदु संस्कृतीच्या अनुशासन डॉ. दिलीप चव्हाण	105
29	उत्तर भारतीय समान स्वर वाले रागों में स्वर-लगाव की तकनीक : एक अध्ययन दयशंकर	109
30	महिला सक्षमीकरणान्त वचनगटाची भूमिका प्रा. बाळासाहेब विठ्ठलराव तौर	112
31	मनोरंजन माध्यमे आणि महिलांची स्थिती सहा. प्रा. डॉ. अतुल पुंजाजी राउत	117
32	अंधश्रद्धेवर स्वसंकल्पनेचा होणारा परिणाम : एक मानसशास्त्रीय अध्ययन प्रा. डॉ. अनिल आय. शूल	121
33	अश्विनी भिडे देशपांडे द्वारा रचित राग छायाणट के बंदिश का सांगीतिक अध्ययन Amol Wasudeorao Gawande	124
34	आदिवासी जमातीवर जाती धर्माचा प्रभाव प्रा.यादवराव आर. गहाणे	130
35	वैश्वीकरण और भारतीय कलाओं में संगीत प्रा.वर्धा आगरकर	133
36	डॉ. आवेडकर आणि पत्रकारिता प्रा. वंदना ह. तामडे	135
37	स्त्रियांच्या कार्यक्षेत्राचा विस्तार व स्त्री सक्षमीकरण डॉ.उज्वला देजराम फारगते	138

अश्विनी भिड़े देशपांडे द्वारा रचित राग छायानट के बंदिश का सांगीतिक
अध्ययन

Amol Wasudeorao Gawande

Research Scholar Of Jtu

Under the Guidance of ,Dr.Sobharani Kodesia & Dr. Shirish Kadu

MOB:- 9823983614,Email :-amolwgawande4@gmail.com

प्रस्तावना :-

बंदिश के तीन तत्व विशेष रूप में देखे जाते हैं जिसमें स्वर ताल और पद यह विशेष है प्रस्तुत बंदिश यह राग छायानट में स्वरबद्ध की गई है और द्रुत तीनताल में गांची हुई रचना है। बंदिश के विश्लेषण की दृष्टि से बंदिश के विविध अंगों का विश्लेषणात्मक अध्ययन करना महत्व का है उस हिसाब से प्रस्तुत बंदिश के विविध अंगों का अध्ययन करते हैं।

स्थायी और अंतर के काव्य का भावार्थ:-

आवन कहिलवा पिया मोरा कछु और ना लागे जिया ।

प्रस्तुत बंदिश में भैया पिया परदेश से घर आने को कह रहा है और यह खबर सुनकर प्रेमिका पत्नी या माशुफा का खुशी के मारे कहीं काम में दिल नहीं लग रहा है।

जबसे गये पतियाँ हूँ न भेजी नींद न जाने मोरी अँखियाँ ॥

प्रेमिका अपने प्रेमी को जब से गए आपने पतिया यानी कि निंदी संदेशा भेजा नहीं है और इसी कारण आप जब से गए हो तब से मेरी अँखियों ने नींद नहीं ली है प्रस्तुत काव्य में एकभी यह जोड़ाधर नहीं है। पारंपरिक गीतों में जोड़ाधर युक्त शब्द होगा, तो यह शब्द उच्चार-सुलभ करने की रीत है। लेकिन यहाँ एक भी शब्द उच्चार सुलभ करने की आवश्यकता नहीं दिखाई देती।

तात्पर्य — यह संपूर्ण रचना गायन के लिए उच्चार सुलभ है। राग गायन की दृष्टि से देखा जाए तो बंदिश की शुरुआत द्रुत तीनताल के नवें मात्रा से शुरू होती है।स्थायी में कहिलवा शब्दों में से 'वा' यह अक्षर सम पर आकार युक्त आने के कारण आलाप गायन की दृष्टि से उपयुक्त है। स्थायी और अंतर के अंतिम पंक्ति में पतियाँ,जिया — अँखियाँ इन शब्दों के माध्यम से रचनाकार के द्वारा यमक साध गया है।

राग छायानट

द्रुत तीनताल

स्वायी : आवन कहिलवा पिया मोरा

कछु और ना लागे जिया।

अंतर : जबसे गये पतियाँ हूँ न भेजी

नींद न जाने मोरी अँखियाँ ॥

स्वायी :

सा	रे	रे	रे	गरे	ग	म	प
आऽ	ऽव	ऽऽ	न	ऽ	क	हि	ल

प	ग	म	रे	सा	रे	सा	रे	सा	प	सा	रे				
या	ऽ	ऽ	पि	या	ऽ	मो	रा	केऽ	ऽकु	ऽऽ	औ	ऽऽ	र	ना	ऽ

रे	ग	ग	म	रे	रे	सा	—	
ला	ऽ	मे	ऽ	ऽ	जि	या	ऽ	आवन

अंतर :

प	प	सा	सा	सा	—	सा	सा
ज	व	से	म	ये	ऽ	प	ति

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

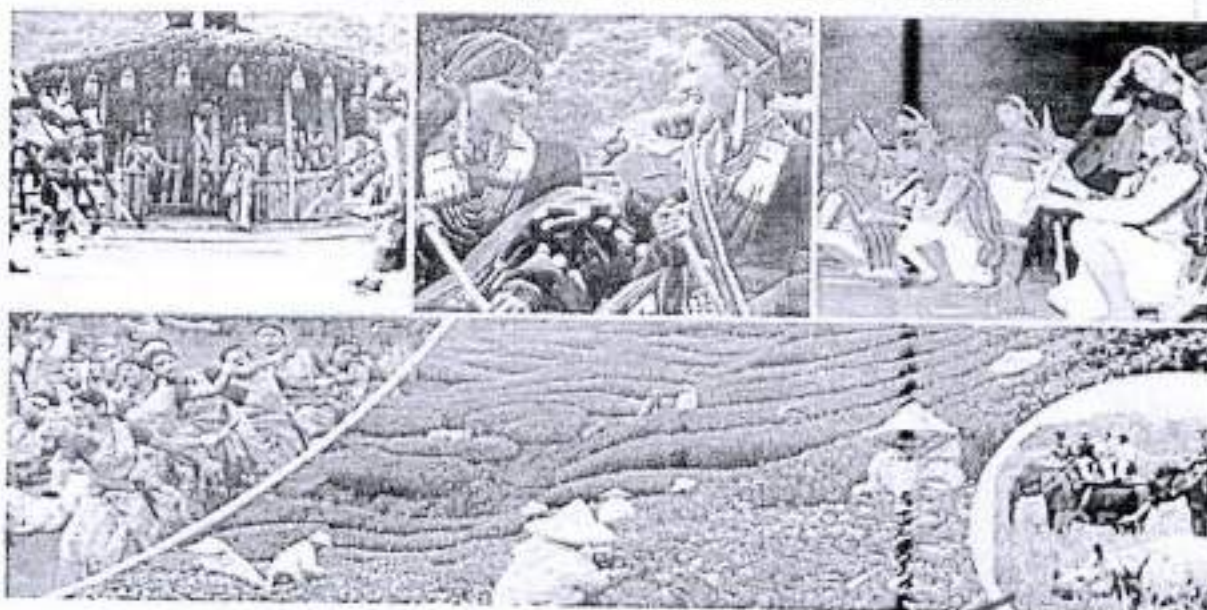
Peer Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

August-2021

SPECIAL ISSUE - (CCCXIII) 313

Indian Tribes : Past, Present & Future

Chief Editor
Prof. Virag.S.Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute, Amravati.

Executive Editors
Dr. R. D. Sikehi,
Principal,
Dr. D. E. Umbarkar,
Professor & HOD Sociology,
Sitabai Arts, Commerce & Science
College, Akola

Editors
Dr. Sunil P. Gaygol,
Associate Professor, Dept. of Sociology,
Prof. Dilip D. Kumare,
Assistant Professor,
Sitabai Arts, Commerce & Science
College, Akola

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	आदिवासी साहित्य चैतना एंव संवेदना	डॉ. सुरेशकुमार केसवानी	1
2	पेसा (PESA) कायदा आणि आदिवासी समुदाय	प्रा. डॉ. रविंद्र विठोबा विश्वार	5
3	भारतीय स्वातंत्र्य लढा, आदिवासी चळवळी आणि आदिवासी समुदाय	प्रा. डॉ. सुजाता आर. नाईक	9
4	गोंडी बोलणीतील चाड्मय (कोया लम्जाता सुजान)	प्रा.डॉ.हरिचंद नांगसू नरेटी	14
5	विदर्भातील नक्षलवादी चळवळ आणि आदिवासी समुदाय	प्रा.प्रमोद तुळशिराम मारकंडे	17
6	आदिवासी विकासाचे दृष्टिकोन	प्रा.डॉ.मेगराज रा.शिंदे	23
7	आदिवासी विकास धोरण आणि निती	प्रा.डॉ. डी. डी. शिंदे	27
8	आदिवासीच्या विकासाकरीता शैक्षणिक व आरोग्य विषयक धोरण	प्रा.अभय जायभाये	31
9	आदिवासी समाजाच्या सामाजिक स्थितीचे अध्ययन : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	डॉ. चंद्रशेखर पाटील	35
10	कोळाम जमातीचा सामाजिक व आर्थिक दर्जा	प्रा.डॉ.दिपक एम.सुखदेवे	38
11	भारतीय संविधान आणि आदिवासी समुदाय.	कु. सपना प्रल्हाद डोंगरे	42
12	आदिवासी समाजासाठी शबविण्यात येणाऱ्या विविध कल्याणकारी योजना	प्रा.स्मिता रामेश्वर देवर	46
13	आदिवासींच्या आरोग्याच्या समस्यांचे विश्लेषणात्मक अध्ययन	प्रा. अनरिष एस. गावंडे	50
14	नक्षलवादी चळवळीचा उदय व स्वातंत्र्योत्तर काळातील शेतकरी चळवळी	दिलीप दामु कुमारे	54
15	नक्षलवादी चळवळ आणि आदिवासी विकास (विशेष संदर्भ: गडचिरोली जिल्हा)	डॉ.बी.एम.कन्हाडे	63
16	आदिवासी स्त्रीयोंका बदलता दर्जा और भूमिका	कु. सपना प्रल्हाद डोंगरे	70
17	आदिवासींच्या शैक्षणिक व आरोग्यविषयक समस्या.	डॉ. आर. व्ही. मोरे	73
18	आदिवासींच्या सामाजिक समस्यांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन	सहा.प्रा.पुरुषोत्तम बांडे	78
19	आदिवासी विकास योजना व आदिवासी समुदाय	प्रा.डॉ. रविंद्र दगडू याव / प्रकाश एकनाथ याव	84
20	आदिवासी समाजाच्या दैनंदिन जीवनातील उपयोगी संगीत वाद्यांचे अध्ययन	सा.प्रा. अमोल वासुदेवराय गावंडे	91

आदिवासी समाजाच्या दैनंदिन जीवनातील उपयोगी संगीत वाद्यांचे अध्ययन

सा.प्र. अमोल वासुदेवराव गावंडे

संगीत विभाग सीताबाई कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला महाराष्ट्र.

मोबाईल क्रमांक-98 23 98 36 14, ई मेल amolwgawande4@gmail.com

प्रस्तावना:

"आदिवासी समाजाच्या दैनंदिन जीवनातील उपयोगी संगीत वाद्यांचे अध्ययन" आदिवासी समाजाचे जीवन जगताना वाद्य संगीताची गरज, आवश्यकता काय आहे, हे समजण्याचा मुख्य उद्देश सदर शोधनिबंधाचा आहे. अनारी काळापासून भारतात वाद्यांचे व वाद्य वादनाचे महत्त्व जागोजागी, वेळोवेळी उल्लेख केलेले आढळते आपले भारतीय संगीत अतिप्राचीन असून ओंकारातून निर्माण झालेले व यामवेच वादातून प्रवाही झालेले आहे. तिसर्वाच्या कर्णा कर्णामध्ये भिनलेल्या गती तीन लय प्राणिभावांच्या जीवन स्पंदनात भिनलेली असणे हे स्वाभाविकच आहे. मग त्यामुळेच उत्कट भावनांचा अविष्कार उच्चतर प्राणी वर्गाकडून शारीरिक हालचाली द्वारे होतो. हे सर्व निमर्मातील इतर सजीवांन किंवा ते फक्त मानवास शक्य आहे. अति आनंदाच्या क्षणी भावना व्यक्त करताना सर्वप्रथम त्याने हाताने टाळ्या वाजविल्या कालांतराने यामध्ये गती लयवद्धता वाढत गेली. वादूनच पुढे वाद्य साधनांचा उपयोग करून खुळखुळा, घर्षक इत्यादी वाद्ये आदिमानव समाजाने निर्माण केली जमिनीत बसून खोदून मग त्यावर लाकडी फळी ठेवून त्या फळीवर नाचल्यावर किंवा उरुवा मारल्या वर होणाऱ्या नाचाचा उपयोग ठेक घरण्याच्या कामी केला जात असे क्रमाक्रमाने माणूस समाज प्रगत होत असता आराच्या पोकळ खोळावर जतावराचे चामडे, कातडे तातुन वसवून किंवा खोल खड्ड्यात चामडे ताणून, मातीच्या भांड्यात वर चामडे ताणून अवनद्ध वाद्यांची निर्मिती झाली.

आपले बहुतेक इतिहासकार प्राथमिक साधनावर भर देताना आपणाम दिमून येते. अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात भारतीय विज्ञानाचा अभ्यास मुरू झाल्यापासून भारतीय संगीत शास्त्रावर विचार होत आहे. संगीता मधील वाद्य कशांना म्हणावे? किंवा संगीत वाद्य कशांना म्हणावे? ह्या प्रश्नांची उत्तर शोधत असताना संगीत म्हणजे काय ते कसे अनुभवले निर्माण झाले याचा विचार सर्वप्रथम करणे महत्त्वाचे ठरते. संगीत हा एक प्राण्य साधाल्कार कामांनी ऐकण्याची कला आहे व नादमय बसू आहे. भारतीय संगितातील गीते, राग व ताल मध्ये बांधलेली असतात. राग स्वरांच्या विशिष्ट रचना आहे ताल हे लयीमधून उत्पन्न होतात व स्वर कृतीतून मिळतात परंतुदरीत नाद, ध्रुवि, स्वर, राग, लय, ताल या संगीताच्या भूलभूत तत्त्वांच्या आधारे स्पष्ट होणार या क्रियेला संगीत म्हणता येईल.

१) संगीत या शब्दात गायना वरोवरच वादन कला अभिप्रेत आहे संगीताची व्याख्या करतांना प्राचीन संगीतकारांनी "गीतम् वाद्यम् तथा नृत्यम्" अशी केलेली आहे

२) सम्यक् गीतं इति संगीतम् किंवा सांग गीत इति संगीतम् संगीत शब्दांची उत्पत्ती आहे महाभारत गीत व त्याच्या अनुपमिक संगीताच्या कला म्हणजे वादन व नृत्य या सर्वांना मिळून संगीत म्हणतात.

३) गानं च वादनं च नृत्यं चेति त्रयम् संगीतं मुच्यते।_संगीत रत्नाकर

गायन वादन नर्तन या तिन्हीच्या मिलाफला संगीत म्हणतात असे पंडित रत्नाकर ज्ञाने म्हटले आहे परंतु याच वरोवर त्याने

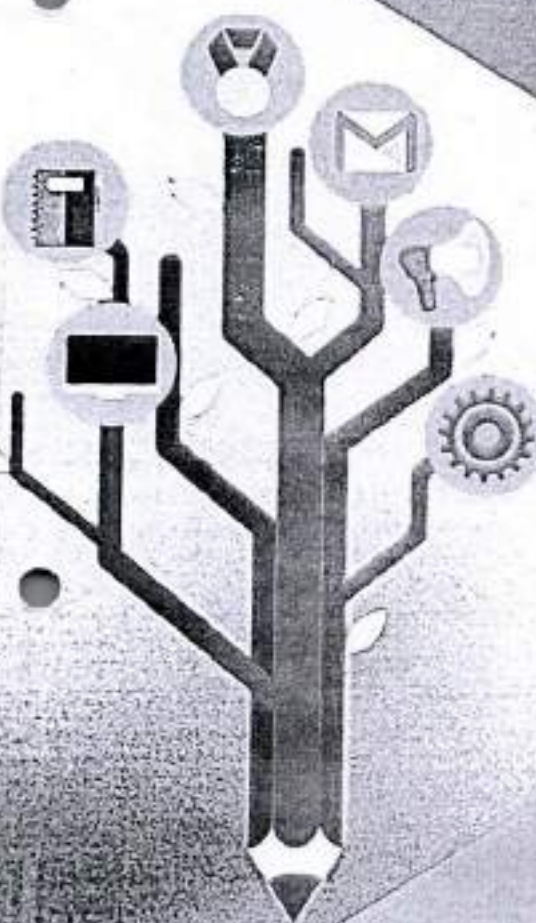

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal
(Journal No. 47026)

IDEAL

ISSN 2319 - 359X
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

*Ugc
listed*

Volume - IX, Issue - II
March - August - 2021
Marathi Part - I

Impact Factor / Indexing
2019 - 6.601
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१३	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार आणि सद्यस्थिती प्रा. डॉ. गव्हाळे बी. व्ही.	५६-६१
१४	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जलव्यवस्थापन संबंधी विचार आणि सद्यस्थितीतील उपयुक्तता डॉ. निळकंठ रामचंद्र व्यापारी	६२-६५
१५	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शेती विषयक विचार प्रा. विष्णु बळीराम पवार	६६-६९
१६	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या राज्यसमाजवादी विचारांचे मुल्यमापन अमोल भाऊराव बंड	७०-७२
१७	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि सामाजिक सुधारणा डॉ. गजानन आनंता देवकर	७३-७८
१८	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शेतीविषयक विचार आणि सद्यस्थितीतील उपयुक्तता प्रा. डॉ. काशिलिंग रघुनाथ गावडे	७९-८७
१९	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री सुधारणावादी विचार प्रा. डॉ. शिल्पा दिपक काकडे	८८-९९
२०	वामनदादांच्या लोकगीतातील आंबेडकरांचे सांगीतिक योगदान प्रा. अमोल वासुदेवराव गावडे	९२-९७
२१	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा स्त्री सुधारणावादी दृष्टिकोन व त्यांचे स्त्रीविषयक कार्ये प्रा. सुधीर वि. बानुबाकोडे	९८-१०१
२२	आंबेडकरां शाहिरितून व्यक्त झालेले डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चारुमती नारायण भदरगे	१०२-१०८
२३	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महीला शिक्षण विषयक विचार प्रा. कविता आर. किर्दक	१०९-१११
२४	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लोकशाही संबंधी विचार प्रा. डॉ. एन. आर. कऱ्हाके	११२-११६

२०. वामनदादांच्या लोकगीतातील आंबेडकरी विचारांचे सांगीतिक योगदान

सा. प्रा. अमोल घामुदेकराव गावंडे

संगीत विभाग, सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला महाराष्ट्र.

सारांश

लोक संगीताच्या परंपरेचा, भारताच्या इतिहासाला अतिशय समृद्ध सांस्कृतिक वारसा लाभला आहे. संस्कृतीची दोन प्रमुख अंगे म्हणजे साहित्य आणि संगीत ही होत ही दोन्ही अंगे प्राचीन काळापासून आजपावेतो परंपरेच्या मुठीतून तावून सुलाखून निघाली आहेत याची प्रचिती आपल्याला वर्तमाना मध्ये वारंवार येते. यापैकी आपण जेव्हा संगीतावरून उल्लेख करतो तेव्हा या कलेची पाळेमुळे समाजाच्या सर्वस्तरामध्ये खोलवर रुजवली दिसतात व्यवहाराचे आणि विचाराविनिमयाचे माध्यम म्हणून भाषेचा उद्गम हा मानवी संस्कृतीत जिला स्वाभाविक आहे तितकाच मनोरंजनातून मिळणाऱ्या आनंदासाठी संगीताचा मानवाने केलेला स्वीकार हा स्वाभाविक म्हणावा लागेल. मानवी प्रवृत्तीच्या मार्गाने आपल्याला लोकसंगीताचे बीज शोधायचे लागेल. सदर शोधनिबंधामध्ये भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या सामाजिक चळवळीचा संगीताच्या माध्यमातून कसा विकास झाला याचा ऊहापोह करण्यात आलेला आहे. तसेच समाजात तळागाळापर्यंत आंबेडकरी विचार सहजपणे साहित्य व संगीताच्या माध्यमातून प्रचार व प्रसार याबरोबर शोधनिबंधामध्ये प्रकाश टाकण्यात आलेला आहे.

मुख्य शब्द - संगीत, लोकगीत, वामनदादा कर्डक, आंबेडकरी विचार, समाज प्रबोधन

प्रस्तावना

भारतासारख्या विशालकाय देशात अनेक प्रात आहेत. अनेक भाषा प्रचलित आहेत. अनेक रुढी व परंपरा अस्तित्वात आहेत आणि या सर्वांमधून वैशिष्ट्यपूर्ण गोष्ट म्हणजे या देशाला अतिशय प्राचीन इतिहासाची पाश्र्चभूम, समलेली आहे. म्हणूनच भारताच्या लोकसंगीतातही विविधता आणि समृद्धता हे विशेष आढळतात. लोकसंगीत या संगीत प्रकाराची व्याख्या करणे हे काहीसे अवघड असले तरी लोकसंगीत हे 'लोकांनी लोकांसाठी लोकभाषेतून केलेले काव्य किंवा गीत' अशी स्थूलमागाने लोकसंगीताची व्याख्या करता येईल अलेक्झांडर क्रम्प या लोकसाहित्याच्या अभ्यासकाने लोकसंगीताची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे.

- "The folk - song is a song i.e. a lyric poem with a melody, which originated anonymously among unlettered folk in times past and which remained in currency for a considerable time as a rule for centuries" The science of folklore.
- "लोकसंगीत म्हणजे काही स्वरावली असलेले भावकाव्य असून त्याचा कर्ता हा अनामिक असतो, त्याचा उद्गम निरक्षर समाजात फार प्राचीन काळात झालेला असतो आणि त्याचे स्वरूप दीर्घकाळापर्यंत, फार काय अनेक शतकापर्यंत देखील प्रचलित असते "
- दयालाल सामर या लोकसंगीताच्या अभ्यासकाने पुढीलप्रमाणे व्याख्या केलेली आहे. "साधारणतः यह सवती मान्यता है की वह गीत लोकगीत है, जो जनसाधारणद्वारा प्रयुक्त होता है और जनसाधारणकी भावनाओंसे व्यक्त करता है।"

(SJIF) Impact Factor-7.675

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

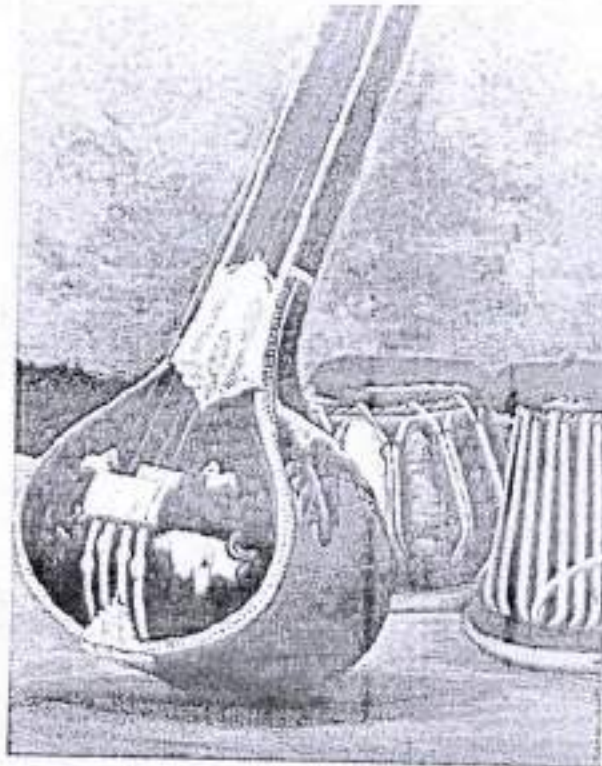
Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

November -2021

SPECIAL ISSUE 328 (CCGXXVIII)

नवीन शैक्षणिक धोरणात संगीताची भूमिका

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande

Director

Aadhar Social

Research & Development

Training Institute Amravati

Editor

Prof. Kaumudi Dattatry Kshirsagar

Department of Music

Sitabai Arts, Commerce &

Science College Akola

Dist. Akola.

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To: www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	मन:शांती आणि स्वस्थ शरीर यासाठी संगीताची भूमिका	प्रा. वर्षा आगरकर	1
2	'स्वरांगिनी'-बंदिश रचनेत स्वर-शब्द संयोगाचे संयोजन	डॉ. अभय अरविंद गळे	3
3	ऑनलाईन संगीत शिक्षा का दायरा और सीमाएं	अमोल वामुदेवराव गावंडे	6
4	उच्च शिक्षासंस्थानों में संगीत	डॉ. राहुल मल्हारी भोरे	11
5	संगीत-एक ललीत कला	सहा.प्रा. ज्ञानेश्वर बोंपिलवार	15
6	समाज परिवर्तनात संगीताची भूमिका	डॉ. उमेश संतोषराव चापके	18
7	लोकसंगीत समाजकलेतील महत्वप्रधान गायनशैली	सहा. प्रा. संतोष मुकिंदा घंदरे	21
8	पं. विष्णू नारायण भातखंडे यांचे संगीत क्षेत्रातील व्यक्तीत्व व कर्तुत्व	प्रा. विशाल विजय कोरडे	23
9	लोककलेचे महत्व	प्रा. विद्या प्र. गावंडे	25
10	बंगाल जनजातीके लोकसंगीत का सांगितिक सौंदर्य: शास्त्रीय विवेचन	वैभव प्रभाकर डगमार	28
11	संगीत चिकित्सा : एक स्वास्थ्यवर्धक प्रणाली	प्रा.डॉ.कु. प्रिती. बी. इंगळे (वाकपांजर)	30
12	शरीर एवं मानसिक संतुलन में संगीत की भूमिका	सहा.प्रा. सुशिल अ. यावरकर / डॉ. सौ. अर्चना अंभोरे	34
13	संगीत और अध्यात्मिकता	डॉ. श्वेता दीपक वेगड़	37
14	संगीत और अध्यात्मवाद	प्रा. अनिता शर्मा	40
15	भारतीय संगीत चिकित्सा पध्दती	डॉ. सरिता एस. इंगळे	42
16	संस्कृती जोपासण्याचे एक माध्यम :-संगीत	सहा.प्रा. अमोल ट. वाडवे	46
17	भारतीय शास्त्रीय संगीत :एक आध्यत्मिक शक्ति	Sangeeta Chati	48
18	मराठी साहित्य आणि संगीत	डॉ.सौ.सुरेखा रत्नपारखी	51
19	लोककलेचे सांगितिक महत्व	डॉ. प्रतिभा चं. पवित्रकार	55

ऑनलाइन संगीत शिक्षा का दायरा और सीमाएं

अमोल वासुदेवराव गावंडे

सहायक प्राध्यापक संगीत विभाग

सीताबाई कला वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय अकोला,

शोध पत्र का सार :-

प्रस्तुत शोध आलेख में ऑनलाइन संगीत शिक्षा का दायरा और सीमाएं तथा भारतीय शास्त्रीय संगीत के समय के साथ चलते आ रहे बदलाव और वर्तमान में हो रहे विकास तथा उन्नत-वैज्ञानिक परिवर्तन पर प्रकाश डालने का प्रयास किया गया है। किसी भी देश की कला संस्कृति उसके तत्कालीन समाज का दर्पण है। भारत की संगीत कला, संस्कृति का तीर्थ स्थल रहा है जहां पर सम्राट अशोक जैसे कला संस्कृति के पोषक रहे हैं वहीं स्वामी हरिदास एवं वैद्यू वाबरा जैसे संगीत साधक भी रहे हैं। भारत अपनी समृद्ध संस्कृति और विरासत के लिए जाना जाता है। यह विभिन्न भौगोलिक क्षेत्रों की भूमि भी है, परिस्थितियों, जलवायु, भाषाओं, धर्मों, परंपराओं और प्रथाओं, इस प्रकार एक उदाहरण के लिए "विविधता में एकता"। कई कला रूपों का भी अभ्यास और प्रदर्शन किया जाता है। भारत, जो हमारी संस्कृति की खिड़कियों के रूप में कार्य करता है। भारत के महत्वपूर्ण कला रूपों में से एक कला संगीत है। यह मनुष्य के दैनिक जीवन में एक महत्वपूर्ण भूमिका निभाता है। हम कई प्रकार के सुनते हैं हमारे देश भर में धुन, लेकिन अभी भी भारतीय संस्कृति का भूत सार है और विरासत। संगीत की भूमिका ऐतिहासिक रूप में भारतीय संगीत के परंपरा का वैदिक युग माना गया है तत्कालीन समय में हमारे संस्कृति से कला के माध्यम से संस्कार दे जाते थे प्राचीन काल से भारतीय शास्त्रीय संगीत में शिक्षा अध्ययन व अध्यापन का एक विशेष स्वरूप रहा है शुरुआती दौर में हमने कहीं जगह यह पढ़ा है कि शिक्षा का माध्यम गुरुकुल शिक्षा पद्धति से शुरू होते हुए चलता था बाद में वह घराना शिक्षा पद्धति से और उसके बाद में वह संस्था शिक्षा पद्धति से महाविद्यालय शिक्षा पद्धति द्वारा चले आ रहा है।

मुख्य बिंदु:-

प्राचीन काल में संगीत , समय के साथ भारतीय संगीत का बदलता स्वरूप, इंटरनेट और सोशल मीडिया, ऑनलाइन संगीत शिक्षा का दायरा और सीमाएं, परिचय :-

यह सत्य हमें समझना जरूरी है, समाज की बदलती वास्तविकताओं के साथ समय के साथ संगीत विकसित हुआ है। इसने समाज की जरूरतों सहित कई चीजों को स्वीकार और छोड़ दिया है। इसमें समय और स्थितियों के साथ विकास में परिवर्तन आया है। यह स्पष्ट है कि भारतीय शास्त्रीय संगीत में शुरुआत से ही महान परिवर्तन हुए हैं। विकास की प्रक्रिया के माध्यम से इसने कई विशेषताओं को शामिल किया है जिन्होंने हमारी पहचान और स्थान को पूरी तरह से बदल दिया है। दार्शनिक धार्मिक संगीत से अदालत तक, अदालत से भोगों के लिए, यह अभी भी विकास की प्रक्रिया में है। लेकिन समय के इन सभी चरणों में, संगीत अपने पेशेवरों और विपक्षों के साथ, अपनी पवित्रता या शान को बनाए रखने के लिए हमेशा संघर्षरत रहा है। बीसवीं सदी के अंत तक, वैधायकरण ने लगभग सभी चीजों के लिए एक नई और जटिल परिभाषा ला दी है। तो यह राजनीति, अर्थव्यवस्था, संस्कृति और समाज सभी दिशा में दिखाई दे रहा है। अधिक संचार और संचार की सुविधा दी गई है, एक पूरे के रूप में समाज एक जटिल चरित्र में बदल रहा है।

आज, तकनीकी क्रांति ने दुनिया भर में विभिन्न प्रौद्योगिकियों ने छात्रों के लिए कई शैक्षिक अवसर पैदा किए हैं। प्रौद्योगिकी और इंटरनेट के संयोजन ने आधुनिक समय में शिक्षा के समीकरण को पूरी तरह से बदल दिया है। भारतीय संगीत भी परंपरा वैदिक परंपरा में पाई जाती है। सबसे पहले मैं यहां उल्लेख करना चाहूंगा कि भारतीय संगीत एक गुरुमुखी विद्या है लेकिन बदलते समय के कारण इसका स्वरूप बदल रहा है। भारतीय संगीत के इतिहास को देखने से हमें निर्धारित शिक्षा प्रणाली के रूप दिखाई पड़ते हैं। गुरुकुल शिक्षा प्रणाली, घराना शिक्षा प्रणाली, संस्थागत शिक्षा प्रणाली और कॉलेज शिक्षा प्रणाली

Impact Factor - 8.572 (SJIF)
ISSN - 2278 -9308

MARCH 2022
ISSUE NO. (CCCXXXVI) 336

B.Aadhar

Peer - Reviewed & Refereed Indexed

MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL

SOCIAL JUSTICE AND COMMUNAL HARMONY

IN SOUTH ASIA DURING THE LAST FIVE DECADES

Editors

Dr. Nilima Sarap

Dr. Arun Shelke

Dr. Piyush Nalhe

Asst. Prof. Dimple Mapari

This Journal is Indexed in

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit to : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

21	Feminism: Origins and Development	Prof. Aditi M. Mankar	77
22	Role of Media in Promoting Communal Harmony: The Indian Scenario	Dr. Vivek Bhaagat	80
23	Indian Constitution and Human Rights	Dr. Prashant D. Satpute	85
24	The Impact Of Cryptocurrencies On The Indian Econom	Dr. Piyush U. Nalhe	88
25	आरोग्य आणि सामाजिक न्याय एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	डॉ. आनंद भिकुजी काळे	92
26	भारतीय संविधान और महिलाओं के अधिकारों का संरक्षण	प्रा. डॉ. भारती कृष्णराव देशमुख	97
27	मानवी हक्काचे भारतातील दृबल घटकाच्या विकासातील महत्वाचे विश्लेषणात्मक अध्ययन	प्रा. डॉ. अमरिश एस. गावडे	100
28	मानवी हक्क	प्रा. डॉ. अर्चना धर्मे	105
29	अंतर्गत तक्रार निवारण समिती व सद्यस्थिती	डॉ. प्रियाकुमारी धावे (खिल्लारे) डॉ. जे. एम. साबू	108
30	भारतीय राज्य घटना आणि मानवाधिकार: एक विहंगावलोकन	डॉ. स्नेहल रामेश्वर खंडारे	110
31	संयुक्त राष्ट्रसंघ तथा मानव अधिकार	प्रा. जयंत राऊत	114
32	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या ग्रामगीतेतील समाजजीवन आणि स्त्रिया	प्रा. अतुलकुमार महाले	116
33	स्त्री-भ्रूण हत्या - एक सामाजिक हिंसाचार	प्रा. मनिषा रामेश्वरराव खंडारे	121
34	भारतीय महिलांची सामाजिक स्थिती आणि महिला सर्बलिकरण धोरण	प्रा. गोविंद दत्तात्रय बावस्कर	125
35	पंचायत राज व्यवस्थेत महिलांचे योगदान एक चिकित्सक	प्रा. नितीन माणिकराव बिहाडे	130
36	सामाजिक न्याय : दशा आणि दिशा	प्रा. डॉ. संगीता तिहीले (सुरसे)	133
37	भारतातील स्त्रियांची वर्तमान स्थिती, स्त्रियांचे प्रश्न आणि कायद्याची भूमिका	डॉ. पद्मानंद मनोहर तायडे	138
38	ब्रिटिशकालीन भारतीय स्त्री-जीवनाचे समाजशास्त्रीय अध्ययन	डॉ. मंगला विश्वनाथ जाधव	143
39	मानवी हक्क आणि समाज	डॉ. संदीप रामराव गोरे	146

भारतीय राज्य घटना आणि मानवाधिकार: एक विहंगावलोकन

डॉ. स्नेहल रामेश्वर खंडारे

समाजशास्त्र विभाग सिताबाई कला, वाणिज्य महाविद्यालय, अकोला.

Email- khandaresnehal86@gmail.com, Mob- ७९७२३५८२०७

सारांश

२१ व्या शतकात भारतीय राज्यघटनेने भारतीय संसदेच्या माध्यमातून अनेक कायद्यांची अंमलबजावणी केली आणि मानवी हक्कांच्या जागेवरील आणि प्रासंगिकतेची वाढती ओळख झाली. या शोधनिबंधात मानव अधिकारांचे रक्षण करणाऱ्या काही कृतींबद्दल चर्चा केली आहे. यामध्ये प्रामुख्याने व्हिस्ल ब्लोअर्स प्रोटेक्शन अॅक्ट, लैंगिक अपराधांपासून मुलांचे संरक्षण कायदा, राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियम, फेरी वाल्यांचे संरक्षण करणारा कायदा आणि अघोषित विदेशी उत्पन्न आणि मालमत्ता विधेयक २०१५ या कायद्याबाबत लोकांना न्यायालयीन यंत्रणेची जाणीव करून देणे, त्यांना राजकीय सहभागासाठी तयार करणे, समानतेसाठी संधी निर्माण करणे इ.चे अध्ययन करण्यासाठी प्रस्तुत कायद्यांची ओळख शोधनिबंधात केली आहे.

ज्ञमलूवतक: मानवाधिकार, भारतीय राज्यघटना, संरक्षण कायदा प्रस्तावना

भारतीय राज्यघटना अनेक मूलभूत हक्क प्रदान करते. देशातील मोठ्या प्रमाणात आणि प्रचंड विविधता, विकसनशील देश आणि एक सार्वभौम, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही प्रजासत्ताक आणि भूतपूर्व वसाहती प्रदेश म्हणूनचा इतिहास याचा परिणाम म्हणून भारतातील मानवाधिकारांची परिस्थिती एक जटिल आहे.

भारतात, २१ व्या शतकात मानवी हक्कांच्या स्थान आणि प्रासंगिकतेची ओळख वाढली आहे. 'महिलांचे हक्क हे मानवी हक्क आहेत' या मागणीने मानवी हक्कांच्या समजुतीच्या पुनर्रचनाची मागणी केली आहे जी राज्य आणि एजंट्सच्या कृती आणि निष्क्रियतेविरुद्ध निर्देशित आहे. असमानतेची ओळख आणि पीडित लोकांच्या मूलभूत हक्कांचे उल्लंघन केल्यामुळे परिणामस्वरूप पीडित क्षेत्राच्या पलीकडे असलेल्या स्थानिक समुदाय आणि कार्यकर्त्यांमधील संवाद वाढत गेला आहे आणि हक्काची भावना आणि जखम या प्रक्रियेमध्ये बदलल्या गेल्या आहेत. २१ व्या शतकात भारतीय राज्यघटनेने भारतीय संसदेच्या माध्यमातून अनेक कायद्यांची अंमलबजावणी केली. त्यापैकी काही महत्त्वपूर्ण कृती पाळल्या जात आहेत.

पेजसम उखतुमते च्चवजमबजपवद ङ्ज. २०११

भारतीय संसदेत ही एक कृती आहे जी सरकारी नोकरदारांनी केलेल्या भ्रष्टाचार आणि सत्तेचा दुरुपयोग याची चौकशी करण्याची आणि सरकारी संस्था, प्रकल्प आणि कार्यालयांमध्ये केलेल्या चुकीच्या कृत्याचा पर्दाफाश करणाऱ्या कोणालाही संरक्षण देणारी यंत्रणा पुरविते. चुकीचे कार्य फसवणूक, भ्रष्टाचार किंवा गैरव्यवस्थेचे रूप घेऊ शकतात. या कायद्यामुळे खोट्या किंवा छोट्या तक्रारीबाबत शिक्षा देखील होईल. कायदेशीर शब्दावलीत एक व्हिस्ल ब्लोअर अशी व्यक्ती आहे जी दुसऱ्या व्यक्तीने केलेल्या कोणत्याही बेकायदेशीर कृत्याविरुद्ध किंवा भ्रष्टाचाराची बातमी नोंदवणाऱ्याविरुद्ध आवाज उठवते.

हा कायदा भ्रष्टाचाराच्या कृत्याचा अहवाल देण्यासाठी किंवा त्यांच्या शक्तीचा किंवा विवेकबुद्धीचा दुरुपयोग करणाऱ्याविरुद्ध तक्रार नोंदविण्यास किंवा सार्वजनिक सेवकाद्वारे केल्या गेलेल्या फौजदारी गुन्हाविरुद्ध एखाद्या कृतीची तक्रार नोंदवू शकेल अशा कोणत्याही व्यक्तीस

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

ISSUE No- (CCCIV)304

July -2021

Impact of Race, Caste, Class and Religion on
Indian and International Society

Prof. Virag S. Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Dr Nitin A. Mathankar
Executive-Editor
Principal,
Late Vasant Rao Kolhatkar
Arts-College, Rohana

Dr. Deoman S. Umbarkar
Editor
Organizing Secretary
Department of Sociology
Late Vasant Rao Kolhatkar
Arts College, Rohana

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Aadhar Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

42	भारतीय जातीव्यवस्था आणि चांभार समाज प्रा. स्नेहल रामेश्वर खंडारे	193
43	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या धर्मपरिवर्तना नंतर आंबेडकरी समाजाचे बदललेले जिवणमान डॉ. श्रीकृष्ण पुंडलीकराव राऊत	198
44	जात, वर्ग आणि धर्म यांचा धर्मनिरपेक्षतेवरील प्रभाव प्रा.डॉ. शिदि शाम भागवत	202
45	महिलांमों पर जाती वर्ग और धर्म का प्रभाव डॉ. स्मिता दि. जोशी	207
46	शास्त्रीय संगीत के प्रति जनसामान्य में उदासीनता : कारण एवं निवारण प्रा. सतिश जमघाडे	211
47	गरज उदयौगांच्या विकेंद्रीकरणाची प्रा.संतोष विश्वनाथ यादव	214
48	वाचन संस्कृती जोपासणे अत्यावश्यक गरज डॉ.दासीराम डी.सांबारे/प्रा. पंढरी जी. भोरे	216
49	'कोल्हापूर जिल्ह्यातील कुंभार समाजाचा थोट व्यवसाय : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास' प्रा. संभाजी शंकर कांबळे	220
50	आणीबाणी काळातील नानासाहेब गोंरे यांचे कार्य प्रा.डॉ. मोकाटे नाथा रामभाऊ	223
51	देशभक्त, देशभक्ती व देशभक्तीगीत : एक वैचारिक मंथन श्री. प्रसाद श्रीराम चौधरी	232
52	गोंड शासनकालीन चंद्रपूर किल्ल्याचा इतिहास प्रा. प्रमोद ना. घ्यार	234
53	जैन-साहित्य में संगीत डॉ. प्राची सुभाष हलगांवकर	238
54	छत्रपती शिवरायांचे लष्करी प्रशासन प्रा. डॉ. निलीमा राऊत	243
55	अमरावती जिल्ह्यातील प्राथमिक शिक्षणाचे आर्थिक अध्ययन प्रा. डॉ. ममता आर. साहू	248
56	कोरोना व्हायरसच्या (कोविड-१९) निर्मितीची कारणे आणि उपाय सहा.प्रा.महेद्र नारायणजी कुंभारे	253
57	निराला के काव्य में प्रगतिवादी तत्व प्रा. लक्ष्मण किसनराव पेटकुले	258
58	रवींद्र शोभणे यांच्या कथेतील राजकारण प्रा. काशीनाथ वि. तरासे	266
59	हिंगोली जिल्ह्यातील आदिवासी उपयोजने अंतर्गत शासकीय लाभ व लाभार्थी समस्या जयपाल लालु राठोड	272
60	डॉ बाबासाहेब आंबेडकर का आर्थिक क्षेत्र पर विचार Dr. Harshna R. Sonkusare	279
61	सायबर क्राईम मध्ये महिलांना सुरक्षित ठेवण्याकरिता डिजिटल सुरक्षा प्रा. डॉ. गणेश बोरकर	284
62	कुमारी माता व त्यांच्या पाल्यांच्या विकासाकरिता शैक्षणिक समुपदेशन व स्वयंरोजगाराची आवश्यकता बाळू दत्तात्रय राठोड	287
63	भारतातील ग्रामीण अर्थव्यवस्थेमधील कर्जबाजारीपणाची समस्या प्रा.डॉ. गव्हाळे बी.व्ही.	293

भारतीय जातीव्यवस्था आणि चांभार समाज

प्रा. स्नेहल रामेश्वर खंडारे

समाजशास्त्र विभाग सीताबाई कला, चाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला.

मोबाईल नं. 7972358207, ई.मेल—khandaresnehal86@gmail.com

स्तावना

भारतीय जातीव्यवस्था हा सामाजिक स्तरीकरणाचा अत्यंत गुंतागुंतीचा प्रकार आहे. ती मुळात एरू केव्हा झाली व कशी झाली या संबंधीचे निश्चित विधान करणे अत्यंत कठीण आहे. एवढे मात्र निश्चित की, तिच्या वैशिष्ट्यपूर्ण स्वरूपामुळे जातीव्यवस्था अनेक अभ्यासकांचा विषय बनला. यासंबंधी अनेक तज्ज्ञांनी आपले विचार मांडले. त्यातून जातीव्यवस्थेच्या उगमाचे किंवा उत्पन्नाचे सिध्दांत निर्माण झाले जसे की, जाती उत्पत्तीचा परंपरागत सिध्दांत, राजनैतिक सिध्दांत, धार्मिक सिध्दांत, हटन यांचा सिध्दांत, सांस्कृतिक एकात्मता सिध्दांत, डॉ. माबासाहेब आवेडकर यांचा सिध्दांत, डॉ. इरावती कर्वे यांचा सिध्दांत अशाप्रकारे जातीव्यवस्थेच्या उत्पत्तीसंबंधी अनेक सिध्दांत मांडले गेले. या सर्व सिध्दांतांवरही थोड्याफार प्रमाणात टीका झालेली आढळते. म्हणजे ही सिध्दांतांही नेमकी जातीची उत्पत्ती सांगण्यास अपुरे ठरतात. परंतु एवढे मात्र निश्चित की, एवढेदाख्यत बीजरूपाने अस्तित्वात आलेल्या वर्णाव्यवस्थेचे रूपांतर उत्तरवैदिक काळात हळूहळू जातीसंस्थेत झालेल्या दिसून येते.

शोध निबंधाची उद्दिष्ट्ये

1. जातीचा अर्थ अभ्यासणे

2. भारतीय जातीव्यवस्थेतील चांभार जातीचे वेगळेपण अभ्यासणे

शोधन पध्दती

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी प्रामुख्याने तथ्यसंकलनाची दुसरी पध्दती उपयोगात आणली आहे. भारतीय तथ्ये संकलनासाठी प्रामुख्याने जातीय व्यवस्था, चांभार समाजाचे अध्ययन करणारी काशित आणि अप्रकाशित ग्रंथे इत्यादींचा उपयोग केला आहे.

जातीचा अर्थ

'जात' या शब्दाला इंग्रजी मध्ये 'Caste' कसे म्हणतात हा शब्द स्पॅनिश भाषेतील 'Caste' या शब्दापासून बनला आहे. 'Caste' म्हणजे प्रजाती किंवा जन्मभेद. म्हणून 'जात' ही जन्मभेदाच्या आधारवर निर्माण झालेली व्यवस्था आहे असे म्हणता येईल.

जातीचा अर्थ पाहत काही तज्ञ समाजशास्त्रज्ञांनी जातीच्या व्याख्या केल्या आहेत, त्यावरून जातीचे स्वरूप स्पष्ट करण्यास मदत होते. बलंट यांच्यामध्ये 'जात' ही एक अंतरविवाही समूहाचे संकलन असून जिल्हा एक सामान्य नाव असते, जीचे सदस्यत्व अनुवंशिक असते, जी आपल्या दस्यांच्या सामाजिक संपर्कावर काही प्रतिबंध पालते, एक सामान्य परंपरागत व्यवसायाचा अवलंब करते, अथवा एक सामान्य उत्पत्तीचा दावा करते. आणि सामान्य समुदायास बनवणारी समजण्यात येते.

3. चार्लस कुले यांच्या मते, "जेव्हा एखादा वर्ग पूर्णतः वर्ध अनुक्रमाने आधारलेला असतो तेव्हा तो जात जातो असे म्हणतात".

SRJIS
www.srjis.com

IMPACT FACTOR (SJIF) 2021* 7.380 Online ISSN 2278-8808
AN INTERNATIONAL PEER REVIEWED & REFEREED JOURNAL

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

APRIL - JUNE, 2021, VOL - 10, ISSUE-47

Indian Social & Research Foundation Akola ,

ARTS COLLEGE MALKAPUR, AKOLA

(Accredited By NAAC With "B" Grade)
Department of Music & IQAC Organizing

In Collaboration with

Sharda Sangeet - Kala Academy Indore (M.P.)

One Day National E- Conference

**Contribution of Modern Technology in Globalization
& Development of Music & All Interdisciplinary
Subjects**

Editor-In-Chief

Asso. Prof. Dr. Yashpal D. Netragaonkar

*MIT World Peace University School of Education,
Kothrud, Pune*

Editor

Dr. Gitali S. Pande

*Principal , Head of Music Department,
Arts College Malkapur, Akola (M.S.)*

Co- Editor

Dr. Sunil B. Patake

*Department of Music Arts College
Malkapur, Akola (M.S.)*

SCHOLARLY RESEARCH JOURNALS

*S. No. 5+4/5+4, TCG'S, Saidatta Niwas, D-wing, Ph- II, 2nd Floor,
F. No. 104, Nr. Telco Colony & Blue Spring Society,
Dattanagar, Jambhalwadi Road, Ambegaon (BK), Pune - 411046,
Website: www.srjis.com*

12. आधुनिक तंत्रज्ञान व शास्त्रीय संगीत... प्रा. डॉ. राहुल काशिनाथराव एकबोटे	546-548
13. जागतिकीकरण आणि संगीताच्या विकासात आधुनिक तंत्रज्ञानाचे योगदान प्र. अनेकर बोंबोळकार	549-552
14. संगीताचे जागतिकीकरण व विकास यामध्ये आधुनिक तंत्रशास्त्राचे योगदान डॉ. रश्मि शैलेश देशपांडे	553-558
15. संगीताच्या विकासात आधुनिक तंत्रज्ञानाचे योगदान प्रा. चंद्रशेखर हि. मेडोले	559-562
16. विदर्भातील चलितरत्न : श्री. किसान फागुजी बन्सोड प्रा. डॉ. अरुण एन. करपट	563-568
17. सांगीतिक वाद्य व मानवी जिदल प्रा. संतोष मुकिंदा भंडरे	569-572
18. वाचनसंस्कृती वाढीसाठी ग्रंथालयातील उपक्रम आणि योगदान प्रा. मंगेश वामनराव वागडे	573-577
19. आधुनिक तंत्रज्ञाना अंतर्गत समाजाचा विकास - एक आढावा Ku. Snehal Rameshwar Khandare	578-583
20. जागतिकीकरण आणि कृषी क्षेत्रातील बदल प्रा. नंदकिशोर प्रेमचंद सिंगाडे	584-589
21. ध्वनी प्रदुषणाचे पर्यावरणावर संगीतावर होणारे परिणाम व उपाययोजना डॉ. वैशाली सदाशिवराव चौरपगार	590-592
22. मराठी साहित्य आणि जागतिकीकरण प्रा. ए. बी. भावसार	593-599
23. मराठी कादंबरी स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये डॉ. दीपाली प्र. गांवडे	600-605

आधुनिक तंत्रज्ञाना अंतर्गत समाजाचा विकास - एक आढावा

Ku. Snehal Rameshwar Khandare

Research Student of Sociology, Shri Jagdishprasad Jhabarmal Tibrewala University

Vidyanagari, Jhunjhunu, Rajasthan-333001

Email- khandaresnehal86@gmail.com Mob- 7972358207

Scholarly Research Journal's is licensed Based on a work at www.srjis.com

प्रस्तावना

संपूर्ण विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाचा समाजावर मोठा परिणाम होत आहे. अशा आशीर्वादांचा समाजात समावेश केल्याने सामाजिक संवादावर मोठा प्रभाव पडतो. सध्या अस्तित्वात असलेल्या विज्ञानावरून असे दिसून येते की नवीन तंत्रज्ञानामुळे कुटुंबात विविध प्रकारे विविध प्रकारे सामाजिक संप्रेषण होते. तंत्रज्ञानाने संवादाच्या नवीन पद्धती विकत घेतल्या ज्यामुळे आम्हाला सार्वत्रिक स्तरावर ज्ञात किंवा अज्ञात अशा एखाद्यास ओळखणे आणि त्यांच्याशी संवाद साधणे सोपे झाले. विज्ञान आणि तंत्रज्ञान ग्रामीण उत्थान आणि सामाजिक विकासासाठी माध्यम म्हणून भूमिका बजावत आहे. हे तंत्रज्ञान आहे ज्याने मानव जातीचे पाषाण युग ते आधुनिक औद्योगिक युगात बदलले. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाने केवळ आपल्या संप्रेषण पद्धतीवरच परिणाम केला नाही तर आपल्या आधुनिक अर्थव्यवस्थेद्वारे आपल्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला प्रबुद्ध केले. आधुनिक तंत्रज्ञान आणि वैज्ञानिक साधनांमुळे देशाची आर्थिक वाढ वाढली आणि प्रत्येक अशक्य काम हाताळणे सोपे झाले. हे तंत्रज्ञान आहे जे जागतिक स्तरावर सामाजिक जीवनावर परिणाम करते आणि प्रत्येक सामाजिक व्यक्तीस समाजाबद्दल जागरूक होण्याची आणि सामाजिक उद्दीष्टे साधण्याची संधी प्रदान करते. तंत्रज्ञाना हा शब्द म्हणजे "टेक्नो आणि लॉगी" (टेक्नो) म्हणजे कला, अनुप्रयोग किंवा कौशल्य आणि (लॉगी) म्हणजे विज्ञान आणि शिक्षण. याचा अर्थ तंत्रज्ञानाने एखाद्या समाजात निर्माण केलेल्या पद्धती आणि साधनांचा मार्ग आहे. तंत्रज्ञान सामाजिक आणि सांस्कृतिक जागरूकता दर्शक म्हणून ओळखले जाते. कारण यामुळे जीवनाची गुणवत्ता सुधारली आहे आणि समाजात सांस्कृतिक मातमत्ता विकसित झाली आहे. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाचा समाजातील शिक्षण प्रणालीवर मोठा प्रभाव आहे. आम्हाला माहित आहे की शिक्षण हे जीवनाचे महत्त्वाचे क्षेत्र आहे. आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या पद्धतींनी आपली शिक्षण व्यवस्था केवळ चांगलीच केली नाही तर आपल्याला अज्ञात गोष्टींचे ज्ञान देखील प्रदान केले जे मानवी मनाच्या कल्पनांच्या पलीकडे नव्हते. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाचा कामगार उद्योगावर मोठा प्रभाव पडतो, पूर्वी कोणत्याही कामात कामगारांना खूप त्रास

Copyright © 2021, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

Impact Factor - 8.572 (SJIF)
ISSN - 2278 - 9308

MARCH 2022
ISSUE NO. (CCCXXXVI) 336

B.Aadhar

Peer - Reviewed & Refereed Indexed

MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL

SOCIAL JUSTICE AND COMMUNAL HARMONY

IN SOUTH ASIA DURING THE LAST FIVE DECADES

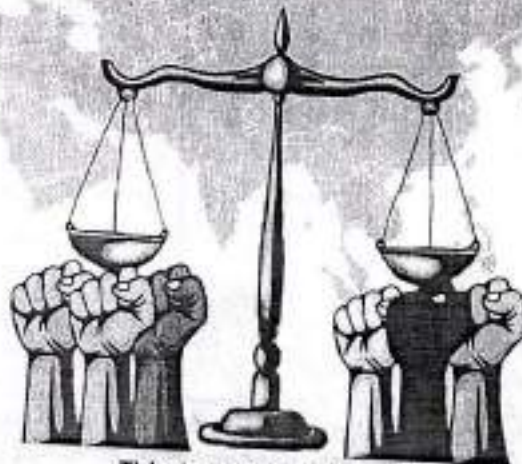
Editors

Dr. Nilima Sarap

Dr. Arun Shelke

Dr. Piyush Nalhe

Asst. Prof. Dimple Mapari

This Journal is Indexed in

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit to : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

40	भारतीय संविधानातील कलम-370-एक दृष्टिक्षेप	प्रा. अमोल भाऊरावजी बंड	153
41	धार्मिक असहिष्णुतेचे कारणे व परिणाम	प्रा.अभय डी. जायभाये	157
42	महिमांचे शोषण व मानवी अधिकार	प्रा.डॉ. संतोष सदाशिव मिसाल	160
43	सामाजिक असहिष्णुतेचे अध्ययनाचे दृष्टिकोन	प्रा.डॉ.मेघराज रा.शिंदे	162
44	मुस्लीम स्त्रीप्रश्नाच्या आकलनाची दिशा	प्रा.संजयकुमार कांबळे	166
45	अर्थशास्त्र आणि सामाजिक न्याय	प्रा. जया जोशी (सहखबुद्धे)	175
46	अर्थशास्त्र व सामाजिक न्याय	संदेश सूर्यभान गवारगुरु	183
47	महिला : प्रजनन आरोग्य आणि आरोग्यसेवा मिळण्यातील आव्हाने	स्नेहा भुजुरते	187
48	महिला सक्षमीकरणाच्या विविध शासकीय योजना—एक दृष्टिक्षेप	डॉ. बळीराम परशुराम अवचार	192
49	महिला सक्षमीकरण एक दृष्टिक्षेप	डॉ. गणेश ए. पोटे	197
50	लैंगिक असमानता और सामाजिक विक्षोभ भारत	एस. हरियाले	201
51	अकोला जिल्ह्यातील पर्यटन : एक भौगोलिक अभ्यास	प्रा. अभिजीत प. दोड	206
52	भारतीय संविधान व मानवाधिकार	प्रा. निता पांडे (पाठक)	212
53	मानवाधिकार व भारतीय संविधान या मधील संबंध एक चिकित्सक अध्ययन	प्रा.डॉ.प्रशांत वामनराव खेडकर	215
54	जातीय असहनशिलतेच्या संकल्पनेचे समाजशास्त्रीय अध्ययन	डॉ.पुरुषोत्तम आर.बांडे	221
55	भारतीय संविधान और मानवाधिकार	सौ. रूपानी अग्रवाल	226
56	महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळातील महिला वाहकांच्या समस्या	कु.वर्षा काशीराम रोठे	231
57	भटक्या विमुक्त बासुचेव जमातीचे धार्मिक सद्भाव	डॉ. श्रीकृष्ण काकडे /उज्वला समाधान डांगे	236
58	शंकरलालजी (काकाजी) खंडेलवाल का सामाजिक कल्याण कार्यों का अध्ययन	निशीकांत दत्तात्रय देशपांडे	241
59	भारतीय संविधान आणि मानवाधिकार	प्रा .डॉ. दिलीप ह. सूर्यवंशी	245
60	स्त्री पुरुष समानतेचे बदलते आयाम : चिकित्सक विश्लेषण	श्री.राजेश शरदराव चव्हाण	248

अर्थशास्त्र आणि सामाजिक न्याय

प्रा. जया जोशी (सहस्रबुद्धे)

(समाजशास्त्र विभाग) सीताबाई कला, वाणिज्य, आणि विज्ञान महाविद्यालय, अकोला.

प्रस्तावना :

अर्थशास्त्र एक सामाजिक शास्त्र असून ते सेवा व उत्पादनाच्या निर्मिती, वितरण, आणि वापर या विषयाची माहिती देते. इंग्रजीत अर्थ शास्त्राला (Economics) इकॉनॉमिक्स असे म्हणतात. "इकॉनॉमिक्स" हा शब्द ग्रीक शब्द (Oikonomia) ओईकोनोमिया पासून आला आहे. याचा अर्थ घरगुती व्यवस्थापन करणे असा होतो. अर्थशास्त्राच्या विद्वान अभ्यासकांना अर्थशास्त्रज्ञ किंवा अर्थतज्ञ असे म्हणतात. अर्थशास्त्र हे राष्ट्राच्या संपत्तीचा हे अभ्यास करते. आर्थ चाणक्य यांनी इ.स.वीसनापूर्वीच्या तिसऱ्या शतकात अर्थशास्त्रावर आधारित अर्थशास्त्र हा ग्रंथ लिहिला. या ग्रंथात राजकारण, तत्वज्ञान, व अर्थशास्त्राचे अनेक नियम सांगितले आहेत. अडम स्मिथ यांना आधुनिक अर्थशास्त्राचे जनक असे संबोधले जाते. त्यांनी "राष्ट्राची संपत्ती" हा ग्रंथ १७७६ मध्ये लिहिला. या ग्रंथाला अर्थशास्त्राचे बायबल समजले जाते.

अर्वाचीन अर्थशास्त्राची सुरुवात अडम स्मिथ यांच्या इ.स. १७७६ मधील वेल्थ ऑफ नेशन्स पासून साली. अर्थशास्त्राचे अनेक विभाग, प्रकार विविध निकषांवर नुसती विविध निकषानुसार पाडले गेले आहेत. उदा.समग्रलक्षी व अंशलक्षी.समग्रलक्षी अर्थशास्त्र देश, राज्य, इत्यादी मोठ्या संस्थांचे मोठे आर्थिक प्रश्न व आर्थिक व्यवहार या व अशा अनेक बाबींची चर्चा करते. तर अंशलक्षी अर्थशास्त्र विशिष्ट माणूस, विशिष्ट कुटुंब, किंवा विशिष्ट आर्थिक संस्था इत्यादींच्या व्यवहारासंबंधी प्रश्नाबाबत माहिती देते. अर्थशास्त्र हे कल्याणकारी शास्त्र आहे. अर्थशास्त्राच्या विकासाची पार्श्वभूमी :

आपल्या पुढे उभ्या असणाऱ्या प्रत्येक व्यवहारी प्रश्नाचे उत्तर मानव शोधत असतो. अगदी सुरुवातीचे प्रश्नही गुंतागुंतीचे नसतात. व त्यांची उत्तरे ही तशी फार मोठी विकट नसतात. त्या काळात अशा उत्तरांचा कोणी शास्त्र अशा पद्धतीने गौरव करीत नाही. परंतु प्रश्न जसे जसे अधिक गुंतागुंतीचे होऊ लागतात, तसा तसा त्यांचा अधिक मूलगामी विचार करावा लागतो. विविध उत्तरांचा परस्पर मेळ वसतो की नाही हे पाहावे लागते. व अशा विकसित होत आणाऱ्या व्यवस्थेतून त्या त्या विषयाचे शास्त्र तयार होत जाते. सहाजिकच मानवी संस्कृतीच्या सुरुवातीच्या कालखंडात ज्या वेळी आर्थिक व्यवहार सरळ आणि होबळ असे होते, त्यावेळी अर्थशास्त्रही अगदीच प्राथमिक अवस्थेत होते. मुख्य उत्पादन हे शेतीचे असे. वस्तुविनिमय बहुतेक वस्तूंच्या प्रत्यक्ष बदलाबदलीने होत. असे विविध घेतनमूल्ये ही सामाजिक परंपरेने ठरलेले असत. अंतर्गत व आंतरराष्ट्रीय व्यापार हा मर्यादित स्वरूपातच चालत असे. आणि जीवनाचा मुख्य घटक कुटुंब असे. अशा काळात आर्थिक प्रश्नांच्या शास्त्रीय अभ्यासाची विशेष निकड न वाटणे सहाजिक होते.

प्राथमिक अर्थशास्त्राचा उगमही असाच ग्रीसच्या भूमी पर्वत शोषता येतो. किंबहुना अर्थशास्त्राला गेल्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत इंग्रजीत असणारे "पोलिटिकल इकॉनॉमी" हे नामाभिधान प्राचीन ग्रीक लोकांच्या काळातील या शास्त्राच्या स्वरूपाचे निर्देशक होते.

कुटुंबा होऊन मोठी असणारी संघटना ही ग्रीक देशात नगरराज्याची होती. 'Oikonomos' हा ग्रीक शब्द सर्वसामान्यपणे कुटुंब अशा अर्थवाचा निदर्शक आहे. त्याचप्रमाणे ग्रीसमधील नगर राज्यांना 'Polis' अशी संज्ञा होती. पोलिटिकल इकॉनॉमी हे. या दृष्टीने, एखाद्या कुटुंबाच्या अर्थ व्यवहाराचा विचार करावा त्याप्रमाणे नगरराज्यांचा अर्थव्यवहाराचा विचार करणारे राजकीय अर्थव्यवहाराचे शास्त्र होते.

ISSN 2319 - 359X
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

IDEAL

Volume - IX

Issue - II

March - August - 2021

Marathi Part - III

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal No. 47026

संज्ञा-संज्ञा संस्थान

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.601

www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dir), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF MARATHI PART - III

अ. क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	डॉ. बाबासाहेब यांचे शैलीविषयक विचार आणि सद्यस्थितीतील उपयुक्तता प्रा. डॉ. अशोक दत्तात्रय भवर्	१-५
२	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार आणि सद्यस्थितीतील उपयुक्तता डॉ. मीना फकीरा पाटील डॉ. बी. एम. सोनवणे	६-१०
३	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विकासातील योगदान : अर्थात राजकीय लोकशाहीची स्थापना डॉ. सुरेखा अनिल तळंदकर	११-१८
४	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - सामाजिक व राजकीय विचार प्रा. भागवत शंकर महाले	१९-२६
५	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या भारतीय शैलीविषयक विचारांचे वर्तमानातील महत्त्व प्रा. महेंद्र रामचंद्र खंबाईत	२७-३४
६	इ.स. १८५८ ते १९०५ या कालखंडातील ब्रिटीश सत्तेचे भारतीय संस्थानिकांसंबंधी धारण - एक दृष्टीक्षेप प्रा. डॉ. पी. आर. जुनघरे	३५-३९
७	ज्ञानयोगी भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रा. डॉ. ए. एस. सोनोने	४०-४२
८	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान डॉ. शुद्धोधन एस. गायकवाड	४३-४७
९	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व भारतीय स्वातंत्र्य प्रा. राजेश रा. पाटील	४८-५०
१०	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षणविषयक विचार डॉ. संदीप बी. काळे	५१-५४
११	स्त्री-मुक्ती चळवळीच्या दृष्टिकोनातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदू कोड विलानून केलेले कार्य व योगदान Dr. Vandana Rajesh Shinde	५५-६२

७. ज्ञानयोगी भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

श्री. डॉ. ए. एस. सोनोने

भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे भारत मातेचे एक महान सुपुत्र.बाबासाहेबांचा जन्म दि. १४ एप्रिल १८९१ रोजी एका सामान्य कुटुंबात झाला. पराकाष्ठेची जिद्द, परिश्रम आणि कठोर ज्ञानसाधना या बळावर ते जगविड्यात झाले. प्रकांड विद्वान, भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार, जागतिक विचारवंत, कायदेपंडित, समाजसुधारक, पत्रकार, अर्थतज्ञ, शिक्षणतज्ञ, राजनीतिज्ञ असा त्यांचा नावलौकिक आहे. आधुनिक भारताला दिशा देणारा महान नेता असा त्यांचा उल्लेख करावा लागेल. असा हा उत्तुंग जागतिक ज्ञानयोगी तयार झाला अखंड ज्ञानसाधनेतून. या लेखात बाबासाहेबांचे ग्रंथवेड, त्यांची ज्ञानसाधना यावर प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

बाबासाहेबांचे वाचन प्रेम

लहानपणी बाबासाहेब एका परीक्षेत पास झाले होते तेव्हा त्यांचा गौरव व्हावा म्हणून त्यांच्या घाळीतील काही लोकांनी त्यांचा सत्कार कार्यक्रम करायचे ठरवले. त्या कार्यक्रमात बाबासाहेबांना शिक्षक कृष्णाजी अर्जुन केळुस्कर यांनी भगवान गौतम बुद्ध यांचे चरित्र भेट दिले ते पुस्तक वाचल्यानंतर तथागत गौतम बुद्ध यांच्या तत्वज्ञानाचा त्यांच्यावर मोठा प्रभाव पडला आणि बाबासाहेब यांनी बुद्ध यांना आपले गुरु मानले. नंतर सामाजिक क्षेत्रात ते बौद्ध धर्माकडे वळून धर्मांतराचा इतिहास घडला. एक छोटसं पुस्तक कोणाच्या जीवनात केव्हा परिवर्तन घडवेल हे सांगता येऊ शकत नाही. बाबासाहेब परदेशात शिकायला होते, तेव्हा त्यांच्याकडे पुस्तके खरेदीसाठी पैसे नसत. तेव्हा ते ग्रंथालयात जाऊन ग्रंथालय जितका वेळ उघड असेल तितका वेळ ते तिथे पुस्तके वाचत बसत..

ग्रंथप्रेमी डॉ.बाबासाहेब

बाबासाहेब एकदा म्हणाले होते, "तुमच्याकडे दोन रुपये असतील तर एक रुपयाची भाकरी घ्या आणि एक रुपयाचं पुस्तक. कारण भाकरी तुम्हाला जगायला मदत करेल तर पुस्तक कसे जगायचं ते शिकवेल"

अन्न, वस्त्र, निवारा याप्रमाणेच पुस्तके ही देखील मानवाची मूलभूत गरज आहे असे बाबासाहेबांनी स्पष्टपणे प्रतिपादन केले.

बाबासाहेब यांचे पुस्तकप्रेम अपार होतं. पुस्तकांची आवड ही त्यांची कधीही न संपणारी तृष्णा होती आणि त्यांसोबतच एक वेगळेच नाते निर्माण झाले.; पुस्तके त्यांच्या रोजच्या जीवनाचा भाग बनून त्यांच्या आयुष्यभर सोबती राहिली. या गोष्टीमुळे त्यांची स्मरणशक्ती अफाट बनली होती.

इंग्लंड मध्ये शिक्षण घेत असताना ज्या अभ्यासक्रमास ८ वर्षे लागतात तो अभ्यास बाबासाहेबांनी २ वर्षे ३ महिन्यात पूर्ण केला. हा अभ्यास पूर्ण करण्यासाठी ते २४ तासांपैकी २१ तास अभ्यास करित असत. डॉ. बाबासाहेब म्हणत, बायको पेशा, पौरा पेशा ज्यांचे विद्येवर ज्यास्त प्रेम आहे त्यालाच विद्येची गोडी लागली असे मी म्हणून.

Knowledge is Power ज्ञान हि शक्ती आहे विद्यार्थ्यांना जर आपला आणि पर्यायाने देशाचा विकास करायचा असेल तर त्यांनी अखंड ज्ञानसाधना केली पाहिजे असा त्यांचा आग्रह होता. बाबासाहेब हे त्यांचा शेवटचा ग्रंथ 'भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म' लिहित होते तेव्हा त्यांच्यासोबत त्यांचे स्वीय सहाय्यक होते. एके रात्री उशीर झाल्याने बाबासाहेबांनी त्यांना घरी जायला सांगितले. ते गेल्यानंतरही बाबासाहेब लिहित बसले. सकाळी स्वीय सहाय्यक परत घरी आले त्यावेळी त्यांना बाबासाहेब लिहितच बसलेले दिसले. वाचनात त्यांना वेळेचे भानही राहत नसे एवढे ते मग्न होऊन जात.

आपल्या अभ्यासात बाबासाहेबांना व्यत्यय अजिबात आवडत नसे. भारतीय राज्यघटना लिहताना जगातील अनेक देशांच्या घटनांचा अभ्यास करण्यासाठी बाबासाहेबांनी १४ दिवस खोलीला बाहेरून कुलूप सादून स्वतः ला काढून घेतले होते. त्यावेळी त्यांना एका लहान खिडकीतून चहा व जेवनाची व्यवस्था केली होती. लंडन ते मुंबई अशा सलग ६४ तासांच्या बोट प्रवासात बाबासाहेबांनी पुस्तकांची ८००० पाने वाचून काढली होती. वरील प्रसंगातून त्यांच्या लेखन व वाचनाची एकाग्रता किती पराकोटीची होती हे समजते.

एकदा परदेशातून त्यांनी एका बोटीतून अनेक पुस्तके पाठवली होती. पण ती बोट दुर्दैवाने बुडाली. जेव्हा बाबासाहेबांना ही गोष्ट समजली तेव्हा ते पुस्तकांच्या विरहात दोन दिवस रडत होते. बाबासाहेबांचे आपल्या पुस्तकांवर पराकोटीचे प्रेम होतं. ते म्हणत, "लोकांनी माझी अवहेलना केली पण या पुस्तकांनी मला ज्ञान दिलं. म्हणून मी पुस्तकांच्या बाबतीत इतका जागरूक आहे. पुढे ते म्हणतात, जर माझ्या घरावर जप्ती आली आणि जर माझ्या सर्व चीज, वस्तू नेल्या तर मी शांत बसेन, पण माझ्या पुस्तकांना कोणी हात लावला तर मी ते कदापि सहन करणार नाही.

ग्रंथांसाठी घर बांधणारा एकमेव महामानव

डॉ. बाबासाहेबांचे पुस्तक प्रेम हे जगजाहीर आहे. खास पुस्तकांसाठी घर बांधणारे डॉ. बाबासाहेब हे एकमेव महामानव आहेत. मुंबईतील दादरच्या पूर्व भागातील हिंदू कॉलोनी च्या परिसरात त्यांनी खास ग्रंथांसाठी 'राजगृह' हे निवासस्थान बांधले. हि पवित्र ऐतिहासिक वास्तू तीन मजली असून यामध्ये ५०००० हजार पेक्षा जास्त ग्रंथांचा संग्रह केला होता. ते त्यावेळी जगातील सर्वात मोठे वैयक्तिक ग्रंथालय होते. या ग्रंथालयामध्ये पामुख्याने राजकारणावर ३००० हजार, इतिहास २ हजार ६००, कायदा ५००० हजार, धर्मशास्त्र २००० हजार, चरित्रे १२०० इतर साहित्य ३००० अर्थशास्त्र १००० हजार, तत्वज्ञान ६००० हजार, युद्धशास्त्र ३००० हजार व इतर ७ हजार ९००० अशी ग्रंथसंपदा होती. यामध्ये मराठी, इंग्रजी, फ्रेंच, जर्मन,

पारशी आदी भाषेतील ग्रंथांचा समावेश आहे. एकदा पंडित मदनमोहन मालवीय यांनी हि ग्रंथसंपदा बनारस हिंदू विद्यापीठासाठी मागितली होती त्यासाठी ते लाखो रुपये बाबासाहेबांना द्यायला तयार होते. पिलानी विद्यापीठासाठी घन्शामदास बिर्ला यांनीही बाबासाहेबांना हा ग्रंथसंग्रह मागितला होता त्यासाठी ते बाबासाहेबांना लाखो रुपये द्यायला तयार होते परंतु बाबासाहेबांनी त्यांचा हा प्रस्ताव धूळकाढून लावला. पुस्तक मागणे म्हणजे आपला प्राण मागण्या सारखे आहे असे बाबासाहेबांना वाटत होते.

डॉ. बाबासाहेबांनी जगातल्या महत्त्वपूर्ण ग्रंथांचा अभ्यास केला लहानपणापासून वाचनाने ते 'पज्ञासूर्य' होऊन जागतिक कीर्तीचे महापुरुष झाले. शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही असे ते सतत लोकांना सांगत. बाबासाहेबांनी आपल्या राजकीय आणि सामाजिक क्षेत्रात अनेक ग्रंथ, अबलेख लिहिले. जे आजच्या काळातही देशाच्या जवळजवळीत दिशादर्शक आहेत. संविधान सभेतील त्यांची भाषणे अतिशय अभ्यासपूर्ण व विडतोड ठरलेली आहेत.

पुस्तकांबद्दलची ही आस्था क्वचितच कोणाकडे दिसून येईल बाबासाहेबांचा हा गुण ज्ञानार्जनाकडे वळण्यासाठी आम्हा सर्वांसाठी पेरणा देणारा आहे. अशा ज्ञानसूर्यास त्रिवार अभिवादन .

संदर्भसूची

1. डॉ. नरेंद्र जाधव (अनुवाद व संपादन). बोल महामानवाचे: खंड १ आत्मनिवेदन आणि मार्गदर्शन. ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई. २०१२.
2. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची भाषणे भाग १. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र - साधने प्रकाशन समिती, उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई
3. Dr Babasaheb Ambedkar writings and speeches vol.21 Dr. Babasaheb Ambedka. Mahatma Fule and Rajarshi Shahu Source Material Publication Committee. Mumbai 2006
4. www.wikipedia.org/rajgruh

८. Government of India (2012-13). State of Indian Agriculture. Ministry of Agriculture, New Delhi
९. Government of India (2013-14). Central Statistical Organization (CSO) Reports, New Delhi
१०. Government of India (2014). Agricultural Statistics at a Glance, Ministry of Agriculture, New Delhi.

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

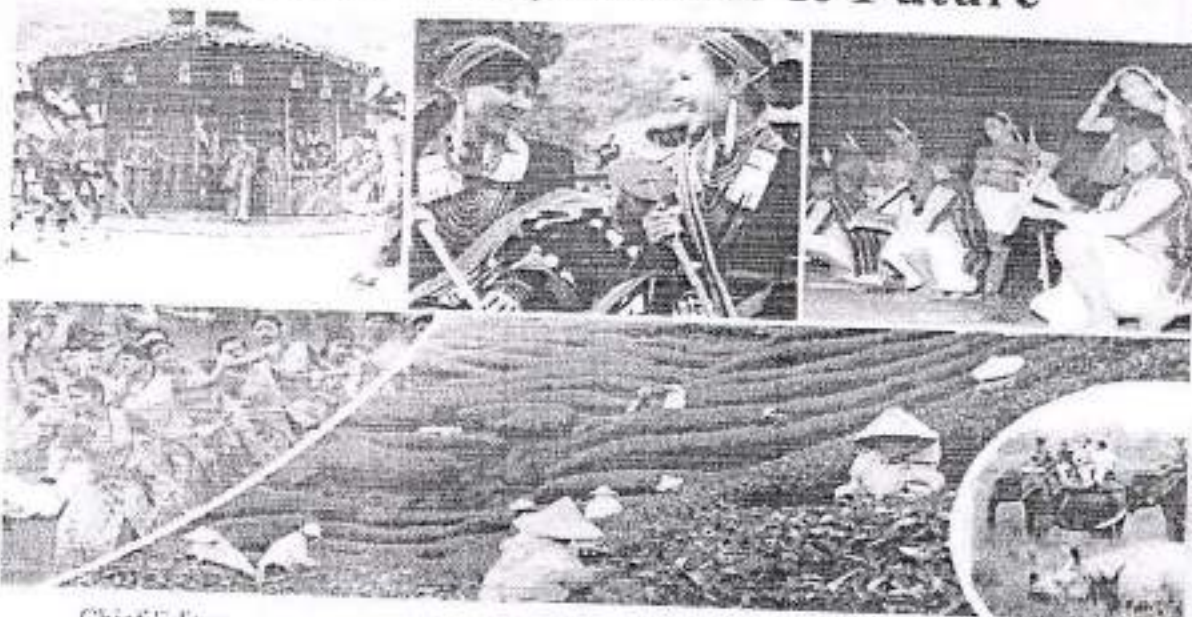
Peer Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

August-2021

SPECIAL ISSUE - (CCCXIII) 313

Indian Tribes : Past, Present & Future

Chief Editor
Prof. Virag.S.Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute, Amravati.

Executive Editors
Dr. R. D. Sikehi,
Principal,
Dr. D. E. Umbarkar,
Professor & HOD Sociology,
Sitabai Arts, Commerce & Science
College, Akola

Editors
Dr. Sunil P. Gaygol,
Associate Professor, Dept. of Sociology,
Prof. Dilip D. Kumare,
Assistant Professor,
Sitabai Arts, Commerce & Science
College, Akola

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	आदिवासी साहित्य चेतना एवं संवेदना	डॉ. सुरेशकुमार फेसवानी	1
2	पेसा (PESA) कायदा आणि आदिवासी समुदाय	प्रा. डॉ. रविंद्र विठोबा विखार	5
3	भारतीय स्वातंत्र्य लढा, आदिवासी चळवळी आणि आदिवासी समुदाय	प्रा. डॉ. सुजाता आर. नाईक	9
4	गोंडो बोलीतील वाङ्मय (कोया लम्जाता सुजान)	प्रा.डॉ.हरिचंद नांगसू नरेटी	14
5	विदर्भातील नक्षलवादी चळवळ आणि आदिवासी समुदाय	प्रा.प्रमोद तुळशिराम मारकंडे	17
6	आदिवासी विकासाचे दृष्टिकोन	प्रा.डॉ.मेघराज रा.शिंदे	23
7	आदिवासी विकास धोरण आणि निती	प्रा.डॉ. डी. डी. शिंदे	27
8	आदिवासीच्या विकासाकरीता शैक्षणिक व आरोग्य विषयक धोरण	प्रा.अभय जायभावे	31
9	आदिवासी समाजाच्या सामाजिक स्थितीचे अध्ययन : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	डॉ. चंद्रशेखर पाटील	35
10	कोळाम जमातीचा सामाजिक व आर्थिक दर्जा	प्रा.डॉ.दिपक एम.सुखदेवे	38
11	भारतीय संविधान आणि आदिवासी समुदाय.	कु. सपना प्रल्हाद डोंगरे	42
12	आदिवासी समाजासाठी राबविण्यात येणाऱ्या विविध कल्याणकारी योजना	प्रा.स्मिता रामेश्वर देवर	46
13	आदिवासींच्या आरोग्याच्या समस्यांचे विश्लेषणात्मक अध्ययन	प्रा. अमरिष एस. गावडे	50
14	नक्षलवादी चळवळीचा उदय व स्वातंत्र्योत्तर काळातील शेतकरी चळवळी	दिलीप दानु कुमरे	54
15	नक्षलवादी चळवळ आणि आदिवासी विकास (विशेष संदर्भ: गडचिरोली जिल्हा)	डॉ.बी.एम.कन्हाडे	63
16	आदिवासी स्त्रीयोंका बदलता दर्जा और भूमिका	कु. सपना प्रल्हाद डोंगरे	70
17	आदिवासींच्या शैक्षणिक व आरोग्यविषयक समस्या.	डॉ. आर. व्ही. मोरे	73
18	आदिवासींच्या सामाजिक समस्यांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन	सहा.प्रा.पुरूषोत्तम बाडे	78
19	आदिवासी विकास योजना व आदिवासी समुदाय	प्रा.डॉ. रविंद्र दगडू वाघ / प्रकाश एकनाथ वाघ	84
20	आदिवासी समाजाच्या दैनंदिन जीवनातील उपयोगी संगीत वाद्यांचे अध्ययन	सा.प्रा. अमोल वासुदेवराव गावडे	91

आदिवासी स्त्रियोंका बदलता दर्जा और भूमिका

कु. सपना प्रल्हाद डोंगरे

समाजशास्त्र विभाग सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला
मो. नं. ७८४९८२४६४२

प्रस्तावना :-

भारत सांस्कृतिक विविधताओं का देश है। यहाँ पर विभिन्न जातियाँ निवास करती हैं, जिनमें आदिवासीयोंका महत्वपूर्ण स्थान है। आदिवासी हमारी प्राचीन संस्कृतिके परिचायक हैं, जो समाज से अलग रहने के कारण पिछड़ गये। आज आदिवासी समाज कठिन दौरसे गुजर रहा है। जैसे जल, जंगल और जमिन की समस्या, लोक संस्कृतिकी समस्या, शिक्षा, स्वास्थ्य और स्त्रियों से जुड़ी समस्याये दिनोदिन गंभीर होती जा रही हैं।

आदिवासी शब्द दो शब्दों से मिलकर बना है। आदि और वासी। आदि का अर्थ है मूल और वासी का अर्थ है निवासी। अतः आदिवासी से तात्पर्य धरती के मूल निवासी हैं जो घने जंगलों, ऊँचे पर्वतों और दुर्गम घाटीओं में निवास करते हैं।

आदिवासी उन्हें कहा जाता है जो सभ्य जगत से दूर पर्वतों और जंगलोंमें दुर्गम स्थानोंपर निवास करते हैं। समान जनजातिय बोलीका प्रयोग करते हैं। तथा अधिकांशतः मांस-पक्षी तथा अर्धनग्न अवस्था में रहते हैं। आदिवासीका साब्दिक अर्थ है आदिकाल से देश में रहने वाली जाती।

भारत में आदिवासीयों को अनेक नामों से पुकारा जाता है जैसे — एबोरोजीनल, इंडिजिनस, देशस्थ, मूलनिवासी, जनजाति, वनवासी, जंगली, गिरीजन, बर्बर आदि।

भूमिका :-

भारतीय संस्कृति एवं इतिहास में आदिवासीयों का महत्वपूर्ण स्थान है। आदिवासी समाज विगत अनेक शताब्दीयोंसे त्रिप्र संक्रमण के दौर से गुजर रहा है। वर्तमान में कोई भी आदिवासी समुदाय गैर-आदिवासीयोंके संगर्भ में अछूता नहीं रहा है। सभ्य समाज का सबसे अधिक प्रभाव आदिवासी महिलाओं पर हुआ। समाज में आदिवासी स्त्रियों की भूमिका ने साहित्यकार को किस रूप में प्रभावित किया? आदिवासी महिलाओं के विषयों में रचनाकारोंका सामान्य दृष्टिकोण क्या रहा? तथा अपनी रचनाओं में उन्होंने इनका चित्रण किस रूप में किया है? इनकी योजना इनकी नीती क्या है? राजनैतिक हितोदारी में क्या चाहती? इन्ही प्रश्नों के उत्तर बुझने के हैं।

आदिवासी महिला सभी क्षेत्रों में अपनी भूमिका जिम्मेदारों के साथ बखुभी निभाती हैं। जैसे पारिवारिक क्षेत्र, राजनैतिक क्षेत्र तथा कलाओं के क्षेत्र में आदिवासी नारी संघर्ष करती हुई आगे बढ़ रही हैं।

पारिवारिक क्षेत्र :-

आदिवासी परिवारोंको मुख्य तीन भागों में बाटा जा सकता है। एकाकी अथवा केंद्रीय संयुक्त अथवा विस्तृत। जैसे ही आदिवासीयों में एकाकी परिवार मिलते हैं जिनमें पती पत्नी एवं अविवाहित बच्चे होते हैं। जैसे खड़िया आदिवासीयों में विस्तृत परिवार मिलते हैं। इन जमातियों की महिलायें अपने परिवार की जिम्मेदारी खुद संभालती हैं।

सामाजिक क्षेत्र :-

आदिवासी समाजों में महिलाओं के स्थिती का आंकलन करने के लिए सामाजिक क्षेत्र में उनकी स्थिती को देखना चाहिए। विभिन्न सामाजिक संस्थाओं जैसे विवाह, परिवार, धार्मिक एवं

राजनैतिक संरक्षकों में महिलाओं को भागीदारी कहा तक है इसी इनकी सामाजिक स्थिति का पता चलता है।

राजनैतिक क्षेत्र :-

सदियों पहिले महिलाओंको प्रवेश करने की पाबंदी थी। राजनीति में उनके प्रवेश की बात आती है तो विरोध में बुजुर्गों की भील्य तन जाया करती थी और उन्हे यह कहकर रोक दिया जाता था की औरते तो बस मुर्गियों की तरह हैं। पुरुषों के क्षेत्र में उनका भला क्या काम।

आर्थिक क्षेत्र :-

भारत में परिवार के जीवनयापन का आर्थिक सहयोग के लिए महिलाये काम करती है। पुराने समय में स्त्रियों को राजाओके बहू दासी, सेविका या सखी बनकर जीविकोपार्जन करती थी। कृषि कार्य में महिलाओं का पुरुषों से भी ज्यादा भागीदारी है और आज भी महिला उतनीही आर्थिक सहयोग अपने परिवार को करती है।

भारतीय समाज तीन वर्गों में विभक्ता है, उच्च-मध्यम और निम्न। फलस्वरूप तीन वर्गों की औरतों की समस्याएँ अपने वर्ग विशेष की स्थिति पर निर्भर करती हैं। यह विभेद केवल शहरों या अपत्याद स्वरूप कहीं-कहीं गाँवों में भी दृष्ट पाया है।

जब तक सारी दुनियाँ की औरते आर्थिक स्वतंत्रता के साथ-साथ मन की स्वतंत्रता प्राप्त नहीं करेगी और सघटीत होकर अपनी हितों की रक्षा के लिए कदम नहीं उठायेगी तब तक पुरुष वर्ग उन्हे आगे नहीं बढ़ने देगा।

दर्जा :-

वर्तमान में सामान्यतः यह माना जाता है कि एकाकी परिवारसे आदिवासी महिलाओं की स्थिति में सुधार आया है। जब की बहु विवाही परिवारों में उनकी स्थिति में उनकी स्थिति में गिरावट आई है। परंतु आदिम समाजोका सामान्य अवलोकन करने पर यह गलत प्रतीत होता है। उदा. बहुपतीत्व परिवारोंमें नारियों की स्थिति अन्य प्रकार के आदिवासी परिवारों की तुलना में अच्छी पायी जाती है।

महिला का सुष्ठी-कृत्री के रूपमें प्रत्येक समाज में सदैव अग्रणी स्थान रहा है तथा भारतीय समाज में सदैव महिलाओं को विशेष स्थान दिया जाता रहा है। वैदिक काल में तो महिलाओं को इतना उच्चस्थ स्थान प्राप्त था की इन संदर्भ में यह कहना अतिशयोक्ति नहीं होगा की भारी शक्ति पुंज है। इस काल में भारतीयों के सभी आदर्श स्त्रि के रूप में पाये जाते थे जो प्रौढकारणक रूप आज भी है। जैसे विद्या का आदर्श - सरस्वती, धन का लक्ष्मी, शक्ति का दुर्गा, सौंदर्य का रति और पवित्रता का गंगा इतना ही नहीं सर्वव्यापी ईश्वर को जगतजननी के नाम को सुशोभित किया गया।

आजादी के पश्चात संवैधानिक एवं वैधानिक रूप से स्त्रियों को समानता का दर्जा दिया गया है। लेकिन आगरुकता की कमी एवं सामाजिक रुढियों की वजह से स्त्रिया इन प्रावधानों के लाभ से वंचित एवं अज्ञान रही। इसमें एक वर्ग आदिवासी स्त्रियों का भी है। आदिवासी महिलाये सुरुसे ही हाशिए पर खड़ी है। भारत की कूल जनसंख्या आठ प्रतिशत आदिवासी है जो भारत के विभिन्न प्रांतों में जीवनयापन कर रही हैं।

आदिवासी महिलाओं को सिटे आरक्षित हुई है और वह चुनाव लड़ सकती है। शिक्षाके आरक्षण प्रेरक बिंदु हो गये है। जैसे - खासी जनजाती में स्त्रिया व्यापार में महत्वपूर्ण भूमिका निभाती है जब की आमतौर पर व्यापार क्षेत्रोंमें पुरुषों का वर्चस्व रहता है।

सारांश —

आदिवासी महिलाओं को समाज में बराबर का दर्जा दिया गया है। आदिवासी समाजों में महिलाओं की स्थिति का आकलन करने के लिए उनकी सामाजिक स्थिति को देखना चाहिए। आदिवासी महिलाएँ स्वावलम्बी होती हैं तथा स्वयं कमाकर अपने परिवार का भालनपोषण करती हैं। ऐसी महिलाओं को संपत्ति में हिस्से का हक न होने की वजह से विधवा या परित्यक्ता होने पर अपमानित, प्रताड़ित या उनकी हत्या कर देना आजकाल इनके समाज में आम बात हो गई। आदिवासी समाज में बहुत सी ऐसी बातें हैं जिनसे स्त्रियोंको आगे बढ़ने से रोका जाता है। पुरुषवादी समाज में उसे कोई अधिकार नहीं दिये जाते। लेकिन आज के इस युग में आदिवासी समाज में औरतों की ओर देखने की सोच में परिवर्तन होना चाहिए तभी उन्हें बराबरी का हक मिलेगा।

संदर्भ सूची :-

- १) रमणिका गुप्ता : स्त्रि विमर्श, कलम और कुदाल से बहाने—शिल्पायन, पु.स. १३१.
- २) राकेशकुमार सिंह : जो इतिहास में नहीं हैं — भारतीय ज्ञानपीठ, पु.स. ७३.
- ३) डॉ. एस.के. सीनी : राजस्थान के आदिवासी — युनिक ट्रेडर्स, पु.स. १२०.
- ४) रमणिका गुप्ता : रिता—मौसी, ज्योतिर्लोक प्रकाशन, पृष्ठ संख्या ३९.

2020-2021

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

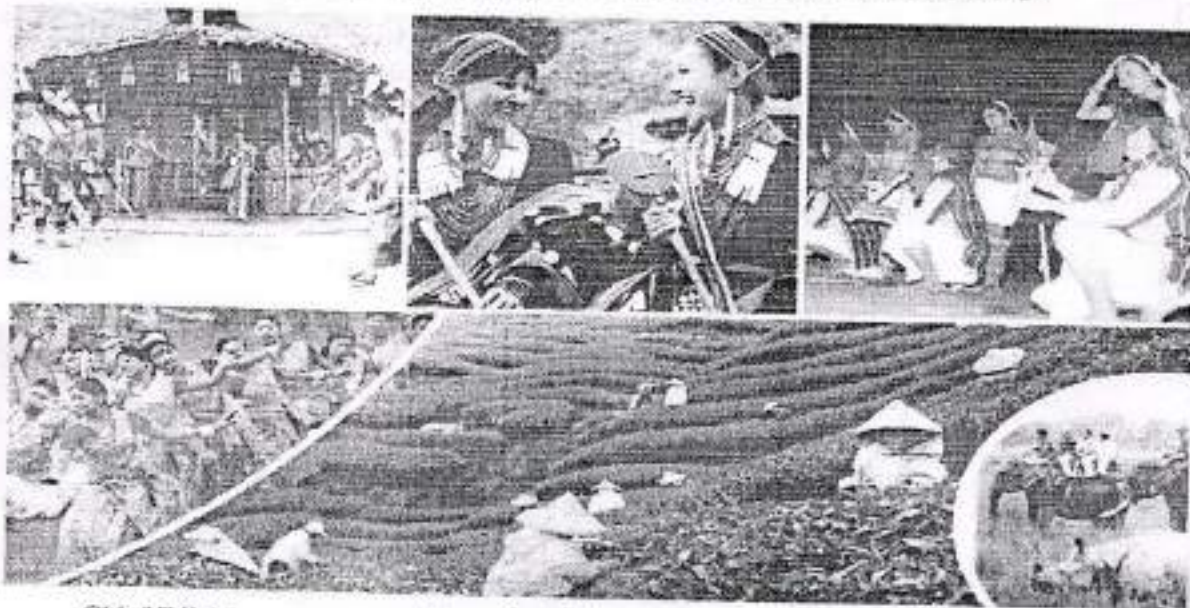
Peer Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

August-2021

SPECIAL ISSUE - (CCCXIII) 313

Indian Tribes :Past, Present & Future

Chief Editor
Prof. Virag.S.Gawande
 Director
 Aadhar Social
 Research &, Development
 Training Institute, Amravati

Executive Editors
Dr. R. D. Sikhi,
 Principal,
Dr. D. E. Umbarkar,
 Professor & HOD Sociology,
 Sitabai Arts, Commerce & Science
 College, Akola

Editors
Dr. Sunil P. Gaygol,
 Associate Professor, Dept. of Sociology,
Prof. Dilip D. Kumare,
 Assistant Professor,
 Sitabai Arts, Commerce & Science
 College, Akola

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	आदिवासी साहित्य चेतना एव संवेदना	डॉ. सुरेशकुमार केसवानी	1
2	पेसा (PESA) कायदा आणि आदिवासी समुदाय	प्रा. डॉ. रविंद्र विठोबा विखार	5
3	भारतीय स्वातंत्र्य लढा, आदिवासी चळवळी आणि आदिवासी समुदाय	प्रा. डॉ. सुजाता आर. नाईक	9
4	गोंडी बोलीतील वाङ्मय (कोया लम्जाता सुजान)	प्रा.डॉ.हरिचंद नांगसू नरेटी	14
5	विदर्भातील नक्षलवादी चळवळ आणि आदिवासी समुदाय	प्रा.प्रमोद तुळशिराम मारकंडे	17
6	आदिवासी विकासाचे दृष्टिकोन	प्रा.डॉ.मेघराज रा.शिंदे	23
7	आदिवासी विकास धोरण आणि निती	प्रा.डॉ. डी. डी. शिंदे	27
8	आदिवासीच्या विकासाकरीता शैक्षणिक व आरोग्य विषयक धोरण	प्रा.अभय जायभाये	31
9	आदिवासी समाजाच्या सामाजिक स्थितीचे अध्ययन : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	डॉ. चंद्रशेखर पाटील	35
10	कोलाम जमातीचा सामाजिक व आर्थिक दर्जा	प्रा.डॉ.दिपक एम.सुखदेवे	38
11	भारतीय संविधान आणि आदिवासी समुदाय	कु. सपना प्रल्हाद डोंगरे	42
12	आदिवासी समाजासाठी राबविण्यात येणाऱ्या विविध कल्याणकारी योजना	प्रा.स्मिता रामेश्वर देवर	46
13	आदिवासींच्या आरोग्याच्या समस्यांचे विश्लेषणात्मक अध्ययन	प्रा. अमरिष एस. गावडे	50
14	नक्षलवादी चळवळीचा उदय व स्वातंत्र्योत्तर काळातील शेतकरी चळवळी	दिलीप दामु कुमारे	54
15	नक्षलवादी चळवळ आणि आदिवासी विकास (विशेष संदर्भ: गडचिरोली जिल्हा)	डॉ.बी.एम.कन्हाडे	63
16	आदिवासी स्त्रीयोंका बदलता दर्जा और भूमिका	कु. सपना प्रल्हाद डोंगरे	70
17	आदिवासींच्या शैक्षणिक व आरोग्यविषयक समस्या	डॉ. आर. व्ही. मोरे	73
18	आदिवासींच्या सामाजिक समस्यांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन	सहा.प्रा.पुरुषोत्तम बांडे	78
19	आदिवासी विकास योजना व आदिवासी समुदाय	प्रा.डॉ. रविंद्र दगडू वाघ / प्रकाश एकनाथ वाघ	84
20	आदिवासी समाजाच्या दैनंदिन जीवनातील उपयोगी संगीत वाद्यांचे अध्ययन	सा.प्रा. अमोल वासुदेवराव गावडे	91

भारतीय संविधान आणि आदिवासी समुदाय

कु. सपना प्रल्हाद डोंगरे

समाजशास्त्र विभाग सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला
मो. नं. ७८४१८२४६४२ ई-मेल sapnapdongare@gmail.com

प्रस्तावना :-

आदिवासी म्हणजे एका विशिष्ट भूप्रदेशात राहणारा, समान बोलीभाषा बोलणारा व समान, सांस्कृतिक जीवन जगणारा, अक्षर ओळख नसलेल्या स्थानिक गटाच्या समुदायाला आदिवासी समाज असे संबोधल्या जाते.

महाराष्ट्रात आदिवासींच्या एकूण ४७ जमाती आहेत. मापकी २०११ च्या जनगणनेनुसार भिल्ल, गोंड, महादेव कोळी, वारली, कोंकण आणि ठाकूर यांची एकत्रीत संख्या महाराष्ट्रातील एकूण आदिवासींच्या ७३.३ टक्के एवढी आहे. महाराष्ट्रात एकूण १९ आदिवासी जमाती आहेत, ज्यांची संख्या एक हजार पेक्षा ही कमी आहे. महाराष्ट्रातील तीन जमाती ह्या भारत सरकारने आदिम जाती म्हणून जाहीर केल्या आहे.

भारताच्या जवळजवळ प्रत्येक राज्यात आदिवासी राहतात. २०११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रातील आदिवासींची संख्या राज्याच्या एकूण लोकसंख्येच्या ८.८७ टक्के एवढी आहे, म्हणजे १ कोटी ५ लाख एवढी आहे. राज्यातील फक्त सुमारे १५ लाख आदिवासी शहरी भागात वास्तव्यास आहे, त्यामुळे ९० लाख आदिवासी हे ग्रामीण तसेच जंगलामध्ये आजही राहत आहे. महाराष्ट्रात मुख्या १४ जिल्ह्यात आदिवासींचे वास्तव्य आहे आणि या जिल्ह्यांना आदिवासींचे जिल्हे म्हणूनच ओळखले जाते.

समस्या :-

आदिवासींना त्यांचे स्वतःचे एक अस्तित्व आहे. हे मुख्यतः जंगलयांनी मान्य करायला हवे. आजही आदिवासींमध्ये चांगल्या प्रथा आहे. जसे सामुहिक जीवन पध्दती, सामुहिक निर्णय, आवश्यक तेवढेच पिकविले, जंगलाचे संरक्षण करणे अशा एक नाही तर अनेक गोष्टी आदिवासींकडून शिकण्यासारख्या आहेत. त्यातून आपल्याला बरेच शिकण्याजोगे आहे आणि त्या अश्याच पुढे आल्या पाहिजे. आदिवासी समाजाने निसर्गाच्या विरुद्ध कधी पाऊल टाकले नाही आणि निसर्गाच्या नियमाप्रमाणे आदिवासी आपले जीवन जगत असतो. म्हणून निसर्गाला समजून घेणे ही आपलीही जबाबदारी आहे. आदिवासींनी खऱ्या अर्थाने जंगलाचे रक्षण केले, समतोल राखण्याचे काम केले. त्यांना जंगलाचे, वनस्पतीच्या बापर्याधूदलचे ज्ञान आहे. ते कसे जपून ठेवायचे हे आदिवासींना माहित आहे. त्यांचे सण, उत्सव, वेगवेगळ्या तिथी हे निसर्गाला कुडलीही हानी न पोहचविता साजरी केले जातात. गोंगाट, वारेमाप खर्च, इतरांना त्रास होईल असा कोणताच सण-उत्सव किंवा विधी आदिवासींमध्ये नाही. तरी आदिवासी समाज चुकीच्या आणि अपुऱ्या विकास नियोजनामुळे अनेक समस्यांनी वेढलेले आहे.

आदिवासींची पिळवणूक :-

जंगल आणि जंगलातील प्राण्यांचे संरक्षण करण्याच्या निमित्ताने इंग्रजांनी जंगल कायदा बनविला, त्यामुळे जंगलावरील आदिवासींचा हक्क आपोआपच हिरावला गेला. ब्रिटीशांचे हे धोरण आदिवासींना आहे त्या स्थितीतच ठेवण्यासाठी होते. आदिवासींचे दुर्गम भागातील वास्तव हे त्या मागचे कारण आहे. आदिवासींनी इंग्रजांना त्यांच्या इलाक्यात व जंगलात पायला मनाई केल्याची

उदाहरणे आपल्याला पाहायला मिळतात. आदिवासींनी इंग्रजांच्या विरोधात बंड केल्याचेही उदाहरणे आहेत. त्यामुळे आदिवासींमध्ये राजकीय जागृती होवू न देणे, ते एकत्र येणार नाही याची इंग्रजांनी कायदेशीर तरतूद केली. १८६४ सालचा जंगल संरक्षण कायदा हा त्यासाठीच आणला. जंगल संरक्षण करण्याच्या बहाण्याने इंग्रजांनी मग जंगलावरच आक्रमण करायला सुरुवात केली. या कायद्याच्या अतिरेक धोरणामुळे आदिवासींना त्यांच्या पारंपारिक अश्या हक्कांना मुकाबे लागले. सुरुवातीला आदिवासींची वैयक्तिक अशी जमिन हिस्कावण्यास सुरुवात केली. नंतर फूट पाडून जंगल आणि जमिन ही उदारनिर्वाहाची साधने व्यापारी वृत्तीच्या लोकांनी हिस्कावली. त्यांच्या निरक्षरतेचा, अज्ञानाचा, दुबळेपणाचा फायदा सावकार, कंत्राटदार, दलाल यांनी घेतला. यामुळे व्यापारी वृत्तीच्या आधुनिक अर्थव्यवस्थेत खेचले जावून अनेक समस्यांच्या फेऱ्यात ते अडकले. त्यांचा परिणाम अत्यांतिक टारिदय, वेढबिगारी, स्थलांतर, कुपोषण आणि बालमृत्यु असे अनेक मुंजागुतीच्या प्रश्नांमध्ये त्यांचे आनुष्य गुरफटून गेले.

आदिवासींच्या दुर्दैवाने स्वातंत्र्यानंतरही जंगल कायद्यामध्ये हबी तशी सुधारणा झाली नाही. आदिवासींचा राज्यकर्त्यांनीही फारसा विचार केला नाही. धोरणात्मक निर्णय प्रक्रियेत त्यांचा सहभाग न घेता धोरणाची अंमलबजावणी करण्याचे शासनाने एकांगीपणे निर्णय घेतले. त्यांना नको असलेल्या प्रवाहात आणण्यासाठी त्यांची जीवनपध्दती विचारात न घेता कल्याणकारी योजनांची त्यांच्यावर सक्ती करण्यात आली.

स्थलांतर :-

राजारु शेतीच्या अयोग्य नियोजनामुळे आदिवासींचे जगणचं अवघड होऊन गेलं. त्यातून थूकबळी, कुपोषणासारखी परिस्थिती निर्माण झाली. पैसा मिळविणे ही मुख्य गरज निर्माण झाली. शासनाच्या अंमलबजावणीतील फोलपणामुळे त्या लोकांना रोजगार हमी योजनेच्या माध्यमातून कुठलाही फायदा झालेला नाही उलट त्यातून ठेकेदार व संबंधीत खात्याचे अधिकारी मात्र पैश्यामुळे घनाढय झाले. आदिवासींना मात्र त्यामुळे रोजगारासाठी बणवण फिरवे लागले.

बांधकाम, शेती यासाठी सर्वात स्वस्त मजूर कुठला तर आदिवासी यांना समजण्यात येवू लागले. आदिवासी लोकांना थोडीशी रक्कम देवून मेंदर कोबल्यागत एखाद्या गाडीत बसवून त्यांना कुठं जायचं या ठिकाणाची माहिती न देता सरळ त्या कामावर नेवून सोडून त्यांना कामाला सुरुवात करायला लावायची. पण आदिवासींना आपण कुठल्या ठिकाणी काम करतो याचा साधा पत्ता सुध्दा सांगता येत नव्हता. काम संपेपर्यंत त्यांना मजुरी देत नव्हते. फक्त तांदूळ, दाळ आणि त्यांच्या कामापुरतोच सोय केली जात होती. आज आदिवासी भागातील २५ ते ४० टक्के लोकसंख्या कानानिमित्त वेगवेगळ्या ठिकाणी स्थलांतरीत झाले आहे. रोजगार हमी सारखा ब्रांतीकारी कायदा महाराष्ट्रात असतांना सुध्दा आदिवासींवर ही वेळ आली. कायदा हा कागदावरच आहे म्हणजेच अंमलबजावणीतील खोटेपणा, श्रष्टाचार आणि राजकीय इच्छाशक्तीचा अभाव ही कारणे आहेत.

शिक्षण :-

सर्वोच्च न्यायालयाने अनेक खटल्यांमध्ये जगण्याच्या मुलभूत अधिकाराचा (अनुच्छेद २१) विस्तार केला असून तो सन्मानाने जगण्याचा अधिकार आहे, असे मत मांडले. प्राथमिक शिक्षणाशिवाय हा अधिकार अपूर्ण असल्याचे मत सर्वोच्च न्यायालयाने नोंदविले होते. त्यामुळे आपल्या देशात संसदेने सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाचा कायदा नुकतानच संमत केला. गरीबातल्या गरीब यांना प्राथमिक शिक्षण मिळावे, कुणीही चापासून बचित राहू नये यासाठी हा कायदा करण्यात आला. ज्यांची पहिली पिढी शिकते अशा आदिवासींसाठी, भटक्या विमुक्तांसाठी, स्थलांतर करणाऱ्या बांधकाम मजुरांसाठी, अपंगांसाठी, बालकामगारांसाठी आणि आर्थिक व सामाजिक विषमतेला बळी पडलेल्या अनेक लोकांसाठी हा कायदा आहे.

आदिवासींचा विकास आणि शैक्षणिक प्रगती एकमेकांशी निगडित आहे. स्वातंत्र्यानंतर शासनाने आदिवासींच्या शैक्षणिक प्रगतीसाठी अनेक सवलती देवू केल्या. जसे - आश्रमशाळा, वस्तीगृहे, शिष्यवृत्त्या इ. मार्गाने सरकारने प्रयत्न केले आहेत. एवढे असूनही आदिवासींची शैक्षणिक प्रगती जशीच्या तशीच आहे. आजही त्यांच्या भागामध्ये प्राथमिक आणि माध्यमिक शाळांची शिक्षणाची पातळी निकृष्ट आहे. दारिद्र्यामुळे शिक्षण नाही आणि शिक्षणा अभावी दारिद्र्यातून सुटका नाही अरुचा गंभिर संकटात आदिवासी समाज सापडलेला आहे.

आरोग्य :-

कुपोषण, बालमृत्यु आणि साथीच्या आजारांनी प्रासलेल्या आदिवासींच्या आरोग्याच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी विद्यमान योजना अपुल्या किंवा निरुपयोगी ठरल्या आहे. त्यामुळे आदिवासींची संस्कृती आणि जीवनपध्दती आणि राहणीमान यांना अनुकूल अशी आरोग्यसेवा करणे गरजेचे आहे.

भारत सरकारच्या मॅट्रो-इकॉनॉमीक्स अँड हेल्थ च्या अहवालानुसार आज आपल्या देशाची एकूण बाह्य रुग्ण तपासणी ७८ टक्के रुग्ण हे खाजगी दवाखान्यात तर फक्त २२ टक्के रुग्ण हे सरकारी दवाखान्यात सेवा घेतात. वैद्यकीय सेवा न परवडल्यामुळे वर्षानुवर्षे दारिद्र्य रेषेखाली जगणाऱ्यांशी संख्या लाखांनी आहे. महाराष्ट्रातील ग्रामीण विशेषतः आदिवासी भागातील सरकारी दवाखान्यातील डॉक्टरांची संख्या नाहीतच जमा आहे. चौदाशे पेक्षा डॉक्टरांची जागा इया भरलेल्याच नाही याचा परिणाम म्हणजे महाराष्ट्रातील आदिवासींना दुर्गम भागात योग्य आणि तात्काळ आरोग्य सेवा आजही उपलब्ध नाही.

संविधान आणि कायदे :-

आदिवासी विकासांच्या घोरणाची अंमलबजावणी करण्याकरिता भारतीय संविधानात निरनिराळ्या अनुच्छेदान्वये आदिवासींवाबात खास तरतुदी केल्या आहेत. संविधानातील ४६ अनुच्छेदानुसार, राज्यातील दुर्बल घटकाचे, विशेषतः अनुसूचित जाती व जमातीचे शैक्षणिक आवण आर्थिक हितसंबंधाचे रक्षण राज्य शासन विरोध काळजीने करेल आणि सामाजिक अन्याय आणि पिढवणुकीपासून त्यांचे रक्षण करील असे आश्वासन देण्यात आले आहे. २३ व्या अनुच्छेदानुसार सवतीची वेढविगारी नाहिशी केली आहे. राज्यातील अनुसूचित जमातींच्या कल्याणासाठी आवश्यक त्या सर्व योजना कार्यवाहीत आणण्यासाठी राज्य सरकारला आवश्यक त्या सूचना देण्याचा (उदा. जमिनीची पाहिणी, आदिवासी सल्लागार समिती स्थापन करणे इ.) शासकीय अधिकार केंद्र शासनाने ३३९ व्या अनुच्छेदानुसार आपल्याकडे घेतला आहे. अनुच्छेद ३३०, ३३२ आणि ३३४ प्रमाणे लोकसभेत आणि राज्य विधीमंडळातून आदिवासींना काही काळापर्यंत राखीव प्रतिनिधीत्व देण्यात आले आहे. ३३५व्या अनुच्छेदानुसार केंद्र आणि राज्यसरकारच्या खात्यातून नौकऱ्या व जागांसाठी नेमणूका करतांना शासकीय कार्यक्षमता लक्षात घेवून अनुसूचित जाती व जमातीचे एकक विचारात घेतले जातील अशी तरतूद आहे.

या घटनात्मक तरतुदीनुसार सरकार आदिवासींच्या विकासासाठी प्रयत्न करते. आदिवासींना घटनात्मक संरक्षण देण्यासाठी भारतीय राज्यघटनेला अनुसूची जोडण्यात आलेली आहे. या अनुसूचित सामिल केलेल्या जमातींसाठी घटनेत राष्ट्रीय आयोग, आरक्षण, अत्याचार प्रतिबंधक कायदा, आदिवासी स्वशासन कायदा, जंगल अधिकार कायदा, पेसा कायदा इ. तरतुदी केलेल्या आहेत. अशा प्रकारचे धोरण व कायदा शक्य तितका आदिवासींच्या बाजूने केलेला आहे.

उपाययोजना :-

१) सर्व घटक्या आणि विमुक्त जमातींच्या कुटुंबांना कायमस्वरुपी स्थिर करणे ज्यामुळे त्यांचे भटकणे संपून स्थिर आयुष्य त्यांना जगता येईलच

२) या जमातीतील प्रत्येक कुटुंबाला कायमस्वरूपी निवाऱ्यासाठी घर बांधून देणे किंवा त्यासाठी १०० टक्के अनुदान देणे.

३) भटक्या आणि विमुक्त जातींच्या जनगणनेच्यावेळी विस्तृत नोंदी करणे आवश्यक आहे. नेमकी आकडेवारी नसल्याने योजना आखतांना अडचणी येतात.

४) भटक्या आणि विमुक्तांसाठी असलेल्या स्वयंसेवी / अशासकीय संस्थांना सरकारने मदत करणे आवश्यक आहे.

५) या जमातीतील तरुणांना विविध प्रकारच्या कौशल्य विकासाचे प्रशिक्षण देणे गरजेचे आहे.

सारांश :-

आदिवासींच्या विकासाच्या धोरणाचे अंमलबजावणी संविधानात केलेली आहे. तसेच अनुसूचित जाती व जमातीचे शैक्षणिक धोरणाचे आणि त्यांच्या हितसंबंधाचे रक्षण राज्य शासनाने करावे असे सुध्दा सांगितलेले आहे. आदिवासींना स्थानिक श्रोक्तीभाषेतून शिक्षणाची संधी मिळण्याची व्यवस्था करण्यात यावी. तसेच आदिवासी तरुणांना उच्च शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती-पाठ्यवृत्ती देणे तसेच महाविद्यालयातील फीस देणे किंवा शहराच्या ठिकाणी वास्तव्याला येणे हे आदिवासी युवकांना परवडणारे नसल्यामुळे त्यांना पुढच्या शिक्षणाची सोय करता येत नाही म्हणून अशा विद्यार्थ्यांसाठी शिष्यवृत्तीच्या माध्यमातून आर्थिक तरतूद करण्यात यावी. आदिवासी संस्कृतीचे जतन करण्यासाठी समूहानुसार वस्तुसंग्रहालय उभारणे, त्यांची वाद्य, कपडे, चित्र, शिल्पे, हत्यारे इ. गोष्टींचे जतन करणे. आदिवासी विभागात पर्यटनासाठी असणाऱ्या गोष्टी, वेगवेगळी ठिकाणे, जंगले, व्याघ्र प्रकल्प निसर्गरम्य ठिकाण यांचा अभ्यास करून त्यांच्या अभ्यासाची क्षेत्र अत्यंत व्यापक आहे. यासाठी साधने उपलब्ध करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ :-

१) <http://mhrd.gov.in/rte>

२) Dams and tribal people in India- A Paper by Amruta Patwardhan.

३) जनगणना २०११

४) India Chronic Poverty Report, 2011.

MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318

Jan. To March 2022
Issue 41, Vol-08

Date of Publication
01 March 2022

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येयिना मति ढेली, मतीयिना नीति ढेली
नीसियिना गति ढेली, गतियिना वित्त ढेले
वित्तियिना शूद्र ढाले, इत अन्तर्येण । अविद्येने ढेले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ **विद्यावार्ता** या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. **न्यायक्षेत्र:बीड**

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin 431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

14) Role and Challenges of Commerce Education in Entrepreneurship ... Deepali Shah, Dr. R.D.Sikchi, Akola	66
15) Development of Micro and Small Scale Industries in India Prof. Dr.Vidya. P. Channe, Pulgaon	73
16) ROLE OF ENTERPRENUERSHIP IN INDIA DHANANJAY CHANDRASHEKHAR UPADHYAY	77
17) Parent's Attitude towards use of ICT in Teaching and Learning Dr. Patil Amol Ashokkumar, Sangli	81
18) Communicative Language Teaching: Approaches & Principles Dr. D. R. Khanderao, Akola	84
19) Changing Status of Music Education from Gurukul to Institute Dr. Durgasingh R. Elalkar, Akola	87
20) Innovative methods of Teaching and Learning in Zoology Dr. Trishala D. Elalkar, Akola	91
21) Innovative Teaching Methods In Mathematics Dr. Priti U. Chapke, Akola. M/S	95
22) Role of Various Factors to uplift North-Indian Classical Music Dr. Ajaykumar G. Solanke, Akola	99
23) ROLE OF E-LEARNING IN INDIA Dr. Magar Jyoti Popat, Pune	103
24) THE RISE OF MODERN TECHNOLOGY IN MUSIC EDUCATION Dr. Niraj Lande, Akola	107
25) Education for empowerment of Nation Prof. Manisha B. Kamble, Akola	111
26) IMPACT OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGY ON ... Mrs. H. S. Wadhone, Akola	114
27) Depiction of Refined Sensibility of Post Modern Cultural Issues in The Last ... Ravindra Mahadeo Sadanshiv, Amravati	117

Innovative Teaching Methods In Mathematics

Dr. Priti U. Chapke
(M. Sc., B. Ed., Ph. D.)

Head, Department Of Mathematics,
Sitabal Arts, Commerce & Science College,
Civil Lines, Akola. M/S

Abstract: Mathematics is the science of structure Order and relation that has evolved from elemental practices of counting, measuring and describing the shapes of objects. It deals with logical and reasoning quantitative calculation & its development has involved on increasing degree of idealization and abstraction of its subject matter we have probably heard one or more students say that they can't be good at math's or some have bad experiences them made dislike math's subject. Some students who say they are not maths people who truly struggle with people maths. Some are thinking that they have challenges with math. Mathematics is the strong important subject for all students. It open's door to higher level math's courses and to carriers in the STEM field. Some where there is found to be" mismatch while teaching learning process, as many problems based. Teachers used learning as solution to produced students who are creative critically analytically -thinker & able to solve problem but what's about students who are slow or have not interest in math's? How they attract. To overcome the problem teaching learning mathematics there are some innovative method that can be used with current curriculum. It can help to every Students learn math's at all grade levels. In this paper we focused on innovative teaching methods to attract students to this subject. Some pedagogic

tools with which a teacher should ht. equipped have mentioned.

Keywords: STEM Field, Innovative teaching methods, Pedagogic recourses, Manipulative Pandemic situation, programmed learning material.

Introduction: Progress of nation depends on the Education systems. It is the backbone of economy. The future of many developing countries lies in the hands of their educational system. Academicians and educationists continuously take efforts to develop a education system which can fill the requirement of time. Research studies going on sector for the improvement in already exist system and to establish system. It helps to learners acquire the skills which are necessary to face the technological world and also prepare them to current century learning and life. In education system each subject has ends and goals to achieve through teaching. There are some goals also attached to mathematics teaching is as follows. 1) To develop logical thinking, reasoning power, analytic thinking. 2) To develop power of decision making. 3) To develop the technique of solving problems. 4) To develop mathematical skills like speed, accuracy, neatness, brevity, estimation etc. 5) To develop scientific view. 6) To develop good understanding of not just mathematical concept, but also surrounding. 7) Appreciate the usefulness, power and beauty of mathematic. 8) To develop heuristic an attitude and to discover solutions and proofs with the own independent efforts. 9) To recognize the adequacy or inadequacy of given data in relation to problems. 10) To develop mathematical perspective and outlook for observing the realm of nature and society. Teaching of mathematics is not only including the knowledge of the subject but also the selection of the mathematical content and Communication leading to its understanding and application. Teaching and learning of mathematics is not a simple activity. It's Success depends on many factors the

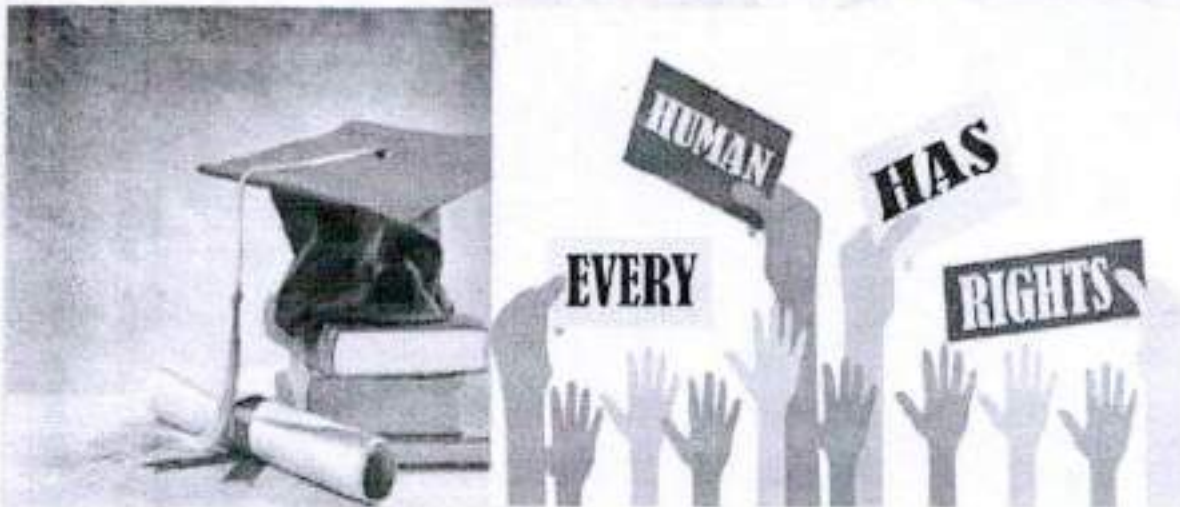
B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

May -2022 ✓

Emerging Trends in Higher
Education and Human Rights.

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director

Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati.

Dr.Vijay M. Gawande
Editor,
Off.Principal,

Smt. Savitabai Uttamrao Deshmukh Mahavidyalay,
Digras, Dist. Yavatmal

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) -8.575,

Issue NO, 353 (CCCLIII)

ISSN :
2278-9308
May,
2022

Impact Factor - 8.575

ISSN - 2278-9308

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	Vermicomposting And Its Importance In Improvement Of Soil Nutrients And Agricultural Crops	Dr Shubhangi Vijay Gawande	1
2	Stress and Women Health	Dr. Priti P. Gawande	5
3	Innovations in Teaching Learning Process in English Language	Asst.Prof.Ku.Goldie , K.Jambhulkar	8
4	Women, Peace And Security	Ms Dipali P. Mankar	11
5	Advance Teaching Methods and Strategies	Prof. V. M. Mudhane	15
6	Phytoplankton Diversity Of Sonala Dam, Sonala, Dist. Washim, Maharashtra	Dr. Ujwala P. Lande	17
7	Reforms & Welfare by Rajarshree Shahu	Dr. Dipak Ulemale	20
8	New Trends in English Language Teaching in India	Dr. Harish Subhash Ghodekar	22
9	Terrorism And Human Rights	Asst.Prof Ranjana A. Naxine	25
10	Stress And Women Health	Dr.Ujwala Tikhe Kandalkar	28
11	An Assessment on a Journey of Dalit Women from Subjugation to Assertion of Human Rights	Dr.K.D.Bompilwar	31
12	Women Development In Sports: National Policies In India	Dr. Rajni W. Bhojar	34
13	Comparative Study of Rural and Urban Female Literacy in Amravati District (Maharashtra State)	Dr. Anita J. Chavan	38
14	The Role of Mother and Father in Children Educational Development	Dr. Manjusha M. Jagtap	44
15	Digitization Of Teaching & Learning In Mathematics	Dr. Priti U. Chapke	48
16	Research and Innovation in Commerce and Management	Dr.Khushal V. Dhawale	52
17	The Effect Of Dynamic Different Martial Arts On Schools Boys And Girls On Actual Fitness And Physical Greatness	Dr. Kadam R.M.	54
18	Emerging Trends Higher Education, Human Rights Role of Women in Child Development.	Dr.Devendra N.Gujarkar , Dr.Ravindra P.Jagtap	57
19	Role Of Libraries In Society	Dr. Chhaya B. Jankar	59
20	New Trends In Teaching English Language	Prof. Ravi Kalyanji Borkar	61

Digitization Of Teaching & Learning In Mathematics

Dr. Priti U. Chapke

(M. Sc., B. Ed., Ph. D.) Assistant Professor & Head, Department Of Mathematics

Sitabai Arts, Commerce & Science College, Civil Lines, Akola, M/S., Email Id:- pritiu20@gmail.com

Abstract:

Digital education is the innovative use of digital tools and technologies during teaching and learning is often referred as Technology Enhanced Learning (TEL) or in other words we say digital education is the use of technology and digital tools to teach and learn. This innovative use of digital technology is beneficial for both teachers and students. In this paper we study how the digitization Technology (DT) is beneficial or helpful for mathematics teachers and students, and discuss about some digital tools which are used in teaching learning process. Also how to overcome the limitations of digital technology in teaching learning process.

Keywords: TEL, DT, Global COVID-19, ICT's, Computer algebra system (CAS) & Digital learning objects (DLO's).

Introduction:

Digitization of education is an effort to transform education by utilizing digital platforms as a medium to provide services in the educated sector. Digitization is more than using digital technologies to transform data and perform computations and tasks. In terms of post few years digitization has been carried out. A number of studies have been reported how the efficiency of digitization of education. In early 2020 the world was suffering from global COVID-19 pandemic situation that caused tremendous disturbance in all sectors of human life. School Colleges were closed as a result learning cannot be done in school / Colleges. So the teaching and learning process carried out online by using various digital platforms. The focus on mathematics is applicable for the reason that math's teaches use digital tools less than teachers in other subject and mathematics is the problematic for many students. It is necessary to know that how digital tools can help to improve students, learning because of potential of ICT's in combination with proper digital pedagogy is supportive which can help to improve students' learning. Because of potential of ICT's in combination with proper digital pedagogy is supportive while teaching learning in mathematics. Smart boards classrooms, pc, Internet connectivity are the basic components of digital technology, in teaching learning process. We discuss here some digital technologies used to in teaching learning processes by teachers.

1.1 Use of mobile technology in math's teaching learning process:

The use of technology in mathematics education has been highlighted by researchers; they considered technology as essential in teaching and learning mathematics. In a survey of mathematics research found that technology produced a positive effect on student's achievement in comparison to traditional method.

Mobile techniques have been mostly popular in education in recent years. A different field in which ICT innovations have been developed in mathematics teaching is mobile technology. Educational application is one of the area in which the fastest growth of mobile technology has been observed and it is accepted that the expansion of ICT tools along with mobile technology will continue forward. There has been increased focus on the utilization of mobile technology by teachers and students in the field of mathematics. The particular facility of mobile device include that they are portable, easily available, allow users to access the internet and widely accepted by younger generation.

This technology cross the boundaries or expand it in mathematics teaching and learning outside the traditional class room environment.

In many research researcher have concentrated on taking advantages of the features of mobile device including the benefits of being portable, mobile and the ability to photograph and video actual phenomena that can subsequently be examined and discussed from a mathematical perspective. Special features of mobile devices are ability to capture and collect data, communicate and collaborate media build and generate individual forms of expression and representation can be easily translated into the mathematical core. Creation and exploration of quadrilateral equations along with their properties in a real environment. In an external location can be facilities on location named mobile

MAH/MUL/03051/2012

ISSN :2319 9318

Special Issue
01 March 2022

Editor

Dr. Babu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति जेती, मलीविना नीति जेती
नीतिविना मति जेती, मतिविना वित्त जेले
वित्तविना धूद स्वचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Babu Ganpat.

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beod
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07500057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

14) Role and Challenges of Commerce Education in Entrepreneurship ... Deepali Shah, Dr. R.D.Sikchi, Akola	66
15) Development of Micro and Small Scale Industries in India Prof. Dr.Vidya. P. Channe, Pulgaon	73
16) ROLE OF ENTERPRENUERSHIP IN INDIA DHANANJAY CHANDRASHEKHAR UPADHYAY	77
17) Parent's Attitude towards use of ICT in Teaching and Learning Dr. Patil Amol Ashokkumar, Sangli	81
18) Communicative Language Teaching: Approaches & Principles Dr. D. R. Khanderao, Akola	84
19) Changing Status of Music Education from Gurukul to Institute Dr. Durgasingh R. Elalkar, Akola	87
20) Innovative methods of Teaching and Learning in Zoology Dr. Trishala D. Elalkar, Akola	91
21) Innovative Teaching Methods In Mathematics Dr. Priti U. Chapke, Akola. M/S	95
22) Role of Various Factors to uplift North-Indian Classical Music Dr. Ajaykumar G. Solanke, Akola	99
23) ROLE OF E-LEARNING IN INDIA Dr. Magar Jyoti Papat, Pune	103
24) THE RISE OF MODERN TECHNOLOGY IN MUSIC EDUCATION Dr. Niraj Lande, Akola	107
25) Education for empowerment of Nation Prof. Manisha B. Kamble, Akola	111
26) IMPACT OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGY ON ... Mrs. H. S. Wadhone, Akola	114
27) Depiction of Refined Sensibility of Post Modern Cultural Issues in The Last ... Ravindra Mahadeo Sadanshiv, Amravati	117

http://www.printingarea.blogspot.com
www.vidyawarta.com/03

Innovative methods of Teaching and Learning in Zoology

Dr. Trishala D. Elalkar

Assistant Professor, Department of Zoology,
Sitabai Arts, Commerce and Science College,
Akola

Abstract- Today technological and social changes are coming fast that they demand radical adjustments in the field of education. Considering the above aspects and problems in zoology teaching-learning process, the self learning has been one of the important areas of educational innovations in recent years which need a thorough investigation as a supportive strategy in class room teaching. Learning and teaching one of the most important points for institutional evaluations and for assessments of the quality of programs. Therefore, the learning, teaching subjects and methods have to be reconsidered and more emphasis has to be laid on flexibility, understanding and solving problems, and on self-learning of students in order to impart skills to cope with new challenges in their professional lives. Keeping in view these challenges, many biological institutions around the world are restructuring their undergraduate teaching programmes, and some have modified the curriculum using or evaluating various teaching approaches, including new methods, such as computer and internet-assisted learning

Key-words- Zoology, teaching, problem-oriented, E-learning, curriculum

Introduction-

A great revolutionary development in the field of education has been taking place in developed countries like USA, UK, Russia and Japan. A study conducted in India and abroad re-

veals that the wise use of educational technology is one of the most important factors which can improve the quality of teaching learning process and extend its coverage. Computer-assisted-instruction, multi-media approach to teaching, programmed instruction, video-assisted instruction, team teaching, co-operative learning etc are some of new strategies employed in improving the quality of classroom instruction. This becomes especially pertinent in India, in view of the National Policy on Education (1985) and the New Educational Policy (1992) and its programmes of action which envisage a dynamic use communication and educational technology for enhancing the instructional and learning inputs formal and non-formal educational arrangements. Communication technologies have influenced all walks of life i.e. recreation, business production, warfare, politics and education.

Today technological and social changes are coming fast that they demand radical adjustments in the field of education. Considering the above aspects and problems in zoology teaching-learning process, the self learning has been one of the important areas of educational innovations in recent years which need a thorough investigation as a supportive strategy in class room teaching. In a 2006 commentary on the status of science education in the United States, the Nobel prize winner Carl Wieman and his colleague Katherine Perkins asserted that "there is considerable evidence that science classes from elementary school through to university are generally failing to provide most students with a thorough understanding of science that will allow them to live and work successfully in the twenty-first century. Sadly, these classes are also frequently suppressing whatever interest students may have in the subject"¹

Innovative methods of Teaching and Learning in Zoology

During the past few decades, the zoological profession has been exposed to nu-

THE BERAR GENERAL EDUCATIONAL SOCIETY
Sitabai Arts, Commerce & Science College, Akola

Affiliated to Sanat Gadge Baba Amravati University NAAC Reaccredited with A grade
Government GNA-PG College, Bhatapara
 Affiliated to Pt. Ravishakar Shukla, University, Raipur

CERTIFICATE

This is to certify that dr. Trishala D. Elalkar
 has participated in National Multidisciplinary E-Conference on
 Reboosting, Reskilling in teaching and Research organised by
Sitabai Arts Commerce & Science college, Akola in collaboration
 with **GNA College, Bhatapara** on **26 February 2022.**

He /she attended & presented paper

Innovative methods of teaching and learning in zoology

Dr. R.D. Sikchi
 PRINCIPAL & CONVENER

Dr. P.R. Gawai
 ORGANIZING SECRETARY

Dr. Nisha Sharma
 PRINCIPAL & CO-CONVENER

MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318

Special Issue
01 March 2022

Editor

Dr. Babu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

चिंतनेविना गति गेली, गतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूल खचले, इतके अनर्थ एका अधिदोने केले

महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकाने व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मंडळ, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Babu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At Post Limbaganesh, Tq. Dist. Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyavarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyavarta.com

28) Use of ICT in Economics Subject Teaching Dr. P.R. Gawai, Akola	121
29) Use of Information Communication Technology in Teaching DR. Seema Raghu Avachar, Bhor	123
30) ICT Use in Teaching Learning Process Dr. Gokul Shamrao Damre, District Buldhana	126
31) USE OF ICT IN TEACHING-LEARNING PROCESS TATERAO BAPURAO NIKALJE, Dist-Buldana	129
32) A study of employee motivation and job satisfaction for organizational ... Prin. Dr. Muluk P.V, Prof. Sonam Rahul Patwa, Pune	132
33) INDIAN MUSICAL EDUCATION SYSTEM DURING PANDEMIC SITUATION VIVEK SANTOSHRAO CHAIPIKE, AKOLA	137
34) PERSONAL AND SOCIAL DEVELOPMENT IN PHYSICAL EDUCATION: A STUDY SHAFIQ UR RAHMAN, DR. AVINASH ASNARE	140
35) A STUDY ON RECRUITMENT AND SELECTION PROCESS ORGANIZATION WITH ... GAIKWAD JVOTI RAHUL, WAGHOLI	143
36) SOCIO-CULTURAL MISCELLY IN VIJAY TENDULKAR'S DRAMATIC WORKS: REFERENCE ... Satish K. Khode, Dist. Amravati	148
37) New Economic liberalization in India & Discussion on Economic and ... Prof. Mahesh Pandurang Malwadkar, Dist. - Palghar	152
38) Point Prevalence Survey on Urinary Tract Infections (UTIs) in Women: to ... Miss. Neha S. Phafat, Akola, Maharashtra	157
39) New Era in E-Commerce Dr. Balkrushna S. Ingle, District - Buldana	159
40) NEW ERA IN E-COMMERCE Dr. Jaya Chavla, Bilaspur	165
41) The Messenger of Humanity, Tathagat Buddha Dr. Rajesh Vishwanath Chaurpagar, Dist Buldana	168

Point Prevalence Survey on Urinary Tract Infections (UTIs) in Women: to analysis its Trend, Risk Factor & Outcome

✓ Miss. Neha S. Phafat
Assistant Professor,
Department of Microbiology,
Sabal Arts, Commerce And Science College,
Akola, Maharashtra

Abstract:

This is point Prevalence survey which is done to know about prevalence of UTI among women. To analyse it's of its trends, risk factors, and outcome. A urinary tract infection (UTI) is an infection of urinary system — it can be kidneys, ureters, bladder and urethra. Women are at greater risk of developing a UTI than are men. There are some reason like birth control, body factors, abnormal anatomy, and immune system. Its symptoms may vary according to infections. The condition not severe if take care of it properly by knowing the value of hydration, good hygiene, avoiding feminine intense deodorants and those who are infected should consult doctor because untreated UTI will lead to risk of kidney failure. Also there are 10 women suspect its considerable symptoms but no UTI it may be because of poor knowledge or sociology hiding diseases like UTI. Women who are suspected with UTIs are believe to consult Doctor but there some still choose home remedies like garlic, probiotics, cranberries. So the women who are still not infected should take care to prevent UTI by practice good hygiene, staying hydrated, changing birth control. And one who are suspected with UTI must consult doctor rather than treating it by themselves because this infection can be easily treated with

antibiotics. However, if it isn't treated early it can lead to a more serious infection

INTRODUCTION

UTI is when bacteria gets into your urine and travels up to bladder. Urinary tract infection (UTI) is one of the most common microbial infections worldwide, a urinary tract infection (UTI) is an infection in any part of your urinary system your kidneys, ureters, bladder and urethra. Most infections involve the lower urinary tract the bladder and the urethra. Women are more are more susceptible to UTI than men. Over 50% of all women will experience at least one UTI during their life-time, with 20–30% experiencing recurrent UTI. (5 in 1)

1.1 Pathogenesis:

Normal urine has no bacteria in it, and the one way flow help to prevent infections. Still may get into the urine through the urethra and travel up to bladder.

MATERIAL AND METHODS

4.1 Study design:-

This point prevalence survey is carried out by Cross study method. The questionnaire were randomly distributed in the group of women (above 16 years old)

4.2 Study population:-

This survey is about the prevalence of UTIs in women above the age of 16. A standard questionnaire was developed in Google form with 23 questions and randomly distributed between women (above 16 years). The Google form mainly focusing the knowledge and awareness regarding UTI Containing,

4.3 Inclusion Criteria:-

The inclusion criteria for the study were females of the age group above 16 years who live in urban and rural areas they were apparently healthy and willing to take part in the study.

4.4 Exclusion Criteria:-

The exclusion criteria for the study were females on any antibiotic therapy, females on menstruation phase, and females with known urinary tract anomalies.

4.5 Research Questions:

The following research questionnaire was followed for this study: Link is given below https://docs.google.com/forms/d/1qgLS9KVnuVITWQwPU1fygzxtLp8FD_ZrHEfGpMsfL8k/edit?usp=drivesdk

Fig4.1: Cross sectional study of Urinary Tract infected and not interested feminine Results and Discussion

Results:

In the present study total 173 completed the form were collected from participants of Maharashtra, among the responses there were (60%) live in city (39%) in town and (11%) in village, where the Akola and Amravati encompassed. Of their residential area, Where maximum participant's women's are aged between 18-45 (93.5%) and menopause (7.5) women's also participated.

Responses from (23) questionnaire are divided into demographic, knowledge, prevalence and awareness.

5.1 Demographic data:

Including age, gender, Marital status, water supplier, kind of toilet in their family, water supplier of the responses are shown in Table.1 and fig 5.1, 5.2, 5.5).

5.2 Prevalence of UTIs among the Participates and one who just symptoms:

Demographic figures about the prevalence of UTIs are presented in (fig 5.4, 5.5, 5.6&5.7). 25% females are suffering from UTIs and 13.5% are still confused lower rate

5.4 Awareness of UTIs:

The awareness component (Table 5.4) presents statements from each women. This study showed that cumulatively 77.79% respondents had positive attitude towards the measures against UTIs. (64%) this components women are more towards losses clothes to avoid UTI.

Discussion:

There is need to talk frankly before situation get worse. As the major participants were young generation thus the overall scenario indicating age dependent increase in the infection rate. 12 About (68%) are aware of UTI and (23%) while there is need to spread knowledge about UTIs in rest (30%) feminine. (23.7%) identify which bacteria is often principle pathogen forming UTI. While the (1.6%) are infected with Klebsiellosis pneumonias. This result match Payam BEHZADI et al research that .The gram negative bacteria of Escherichia coli and Klebsiellosis pneumonias were the most common uropathogens bacteria causing UTI. Although most of subject (43%) were positive concerning the maintain of hygiene as approach to avoid UTIs but (12%) still don't know the accurate gender for UTIs and only few know the correct symptoms of UTIs. (64%) thinks drinking plenty of water is good for heath, (72%) wanted contact the doctor when get ill On the other (24%) think it can be self-treated, where (16%) are in the way of home remedies. In Home remedies Vitamin C (72%) drawn more attention while, cranberries (15%) and probiotics (19%) But According to Bibi Sleighed Fazly Bizzes et al. home remedies can be effective at the first sign of the infection and also for short-term prophylaxis. According to some researches Cranberry appears to work by inhibiting the adhesion of type I and P-fimbriae uropathogens (e.g. uropathogens E. coli) to the uroepithelium, thus impairing colonization and subsequent infection. But researchers are currently looking into the topic, but haven't found a definitive answer yet. And the women who are not suspected but

have risk of UTI may Avoid scented products, Avoid holding Urine,wipe from front to back, know the value of hydration, explore birth control, get maximum probiotics. Indeed this study report that some of them have good knowledge of UTI but some still need Awareness program to increase knowledge about UTIs for reducing the sufferings of morbidity related to UTIs.

Reference:

Flores-Mireles, A. L., Walker, J. N., Caparon, M., & Hultgren, S. J. (2015). Urinary tract infections: epidemiology, mechanisms of infection and treatment options. *Nature reviews microbiology*, 13(5), 269-284.

Baliga, M. S., Baliga, B. H. V., Kandathil, S. M., Bhat, H. P., & Vayalil, P. X. (2011). A review of the chemistry and pharmacology of the date fruits (*Phoenix dactylifera* L.). *Food research international*, 44(7), 1812-1822.

Azab, K. (2021). PREVALENCE AND RELATION OF URINARY TRACT INFECTION BACTERIAL PATHOGENS TO SEX AND AGES AMONG PATIENTS IN THREE ARAB COUNTRIES. *Al-Azhar Journal of Pharmaceutical Sciences*, 13(1), 154-206.

□□□

New Era In E-Commerce

Dr. Balkrushna S. Ingle

Asso.Prof.inCommerce,

S. P. M. T. M. Art and Commerce, Chikhli,

District - Buldana

ABSTRACT

E-commerce is anything that involves an online transaction. E-commerce provides multiple benefits to the consumers in form of availability of goods at lower cost, wider choice and saves time. The general category of e-commerce can be broken down into two parts: E-merchandise: E-finance. E-commerce involves conducting business using modern communication instruments: telephone, fax, e-payment, money transfer systems, e-data interchange and the Internet. Online businesses like financial services, travel, entertainment, and groceries are all likely to grow. Forces influencing the distribution of global e-commerce and its forms include economic factors, political factors, cultural factors and supranational institutions.

This paper is outcome of a review of various research studies carried out on E-commerce. This paper examines different opportunities of e-commerce viz., E-business, E-learning, E-commerce education integration, E-insurance, E-commerce for the WTO and developing countries and future media of e-commerce. It raises key challenges that are being faced by consumers relating to e-commerce viz., Ethical issues, Perceptions of risk in e-service encounters, challenges for e-commerce education, It act 2000 and legal system. Finally many companies, organizations, and communities in India are beginning to take advantage of the potential of e-commerce; critical challenges re-

21-22

Dr. Deepa Konnekar
Dept. of Zoology

Journal for All Subjects 8

PRINT ISSN No. 2277 - 81791

INTERNATIONAL JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCH

Editor In-Chief

Dr. Brajendra Kumar

Professor & Dean, RIMS, Raipur (C.G)

Editorial Advisory Board

Dr. Mathews Plamoottil	Dr. (Ms.) Urmila Shrawankar	Dr. Nitin D Shah
Head of the Department & Assistant Professor in Zoology, Department of Zoology, Baby John Memorial Govt. College, Chavara, Kollam, Kerala	Associate Professor, Department of Computer Science & Engineering, G H Raisoni College of Engineering, RTM Nagpur University	Dean- Gujarat university, Associate Professor & Head, Statistics Department, Prin. M C Shah Commerce College, Ahmedabad
Dr. Mahipal Singh Shekhawat	Dr. Madan Lal Bhasin	Dr. R Ganpathy
Assistant Professor, Biotechnology Laboratory, Mahatma Gandhi Govt. College, Mahe, U.T. of Pondicherry- 605 008	Professor, School of Accountancy, Universiti Utara Malaysia (UUM), Sintok, Kedah, Malaysia	Assistant Professor in Commerce, Directorate of Distance Education, Alagappa University, Karaikudi.
Dr. Alaa Kareem Niamah	Dr. Balasahob Pawar	Dr. Ranjit Lingaraj
Basrah University, College of Agriculture, Dept. of Food Science, Basrah City, Iraq	Department of Botany, Shri Muktanand College, Gangapur- 431 109.	Associate Professor and Head, Department of Social Work, NGM College, Pollachi
Prof M. Perumal	Dr. Michael Eskay	Dr. A.R. Saravankumar
Dept. of Economics, Urumu Dhanalakshmi College, Kattur, Trichy-19.	Department of Educational Foundations, University of Nigeria, Nsukka.	Assistant Professor in Education DDE, Alagappa University, Tamilnadu

ADVERTISEMENT DETAILS

SUBSCRIPTION DETAILS

Position	B/w (single Color)	Four Color	Period	Rate	Discount	Amount Payable
Full Inside Cover	₹ 6000/-	₹ 12500/-	One Year (12 issues)	₹ 5000/-	Nil	₹ 5000/-
			Two Years (24 issues)	₹ 10000/-	₹ 200/-	₹ 9800/-
			Three Years (36 issues)	₹ 15000/-	₹ 300/-	₹ 14700/-
Full Page (inside)	₹ 5000/-	-	Five Years (60 issues)	₹ 25000/-	₹ 600/-	₹ 24400/-

You can download the Advertisement / Subscription form from website www.worldwidejournals.com. You will require to print the form. Please fill the form completely and send it to the Editor, International Journal of Scientific Research along with the payment in the form of Demand Draft/Cheque at Par drawn in favour of International Journal of Scientific Research payable at Ahmedabad.

- Thoughts, language, vision and examples in published research paper are entirely of author of research paper. It is not necessary that both the editor, and editorial board agrees with the author. The responsibility of the matter of research paper/article is entirely of author.
- Editing of the International Journal of Scientific Research is processed without any remittance. The selection and publication is done after recommendations of at least two subject expert referees.
- In any condition if any National/International University denies accepting the research paper published in IJSR, then it is not the responsibility of Editor, Publisher and Management
- Only the first author is entitled to receive the copies of all co-authors
- Before re-use of published paper in any manner, it is compulsory to take written permission from the Editor-IJSR unless it will be assumed as disobedience of copyright rules
- All the legal undertaking related to International Journal of Scientific Research is subject to Ahmedabad Jurisdiction.
- The research journal will be send by normal post. If the journal is not received by the author of research paper then it will not be the responsibility of the Editor and publisher. The amount for registered post should be borne by author of the research paper in case of second copy of the journal.

Editor,

INTERNATIONAL JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCH

303, Maharana Pratap Complex, Opp. Kapadia Guest House, B/H V.S. Hospital, Paldi, Ahmedabad-380006
Gujarat, (India) | Cell: +91 8866 11 3636, +91 8866 00 3636

Website: www.worldwidejournals.com | Email: ijsr@worldwidejournals.com

INDEX

Sr. No.	Title	Page No.
1	A Study On Investors Perception And Preference Towards Gold Bonds And Eif. Eti V. Purohat, Dr. Riteshkumar Patel	1-4
2	Targeting Egfr L858r/t790m/c797s Allosteric Sites For Nscic Therapy: Molecules With Novel Multi-kinase Binding Potential Dr. Kavita Kumsari Kakarala, Dr. Kaiser Jamil	5-9
3	The Level Of Self Esteem Among Undergraduate Students During Covid-19 Pandemic Paul Mathew, Inchara Chamaiah Swamy	10-11
4	Social And Ethical Issues In Indian Banking Sector Sumit Kumar	12-13
5	Ethanol Gas Sensing Measurement Using Spin Coated Nanocrystalline Tin Oxide (sno2) Thin Film Amrut S. Lanje, Gopesh Kumar Singh	14-16
6	Characterization And Synthesis Of Aryl Acrylic Acid Substituted Derivatives And Their Ability For Prevention Of Cadmium Toxicity In Biological Samples Anuj Bhatnagar, Sarika Arora, Raj Kumar Singh	17-21
7	Effect Of Agnisar And Kapalbhathi Pranayama On Positive Breath Holding Capacity Of Tribal Students Of West Bengal. Dr. Binod Chowdhary	22-23
8	Effect Of Pranayama And Asanas On Pulse Rate Of Non-sportsmen Of Jhargram Dr. Binod Chowdhary	24-25
9	Discrete Wavelet Transform Based Ecg Signal Analysis For Baseline Wander Elimination And R Peak Recognition Apeksha Namdeo, Hemant Ambia	26-28
10	Peripheral Blood Smear Analysis Of Person Affected With Thalassemia Major From Akola Region. Dr. Karkekar Deepa	29-29
11	Forceps - A Fading Art Dr. Hemlata Kulkite, Dr. Winnie Bheda, Dr. Pranita Bankar	30-31
12	Novel Evaluation Techniques Of Phytoextraction Of Barium By Co-cropping Hyperaccumulator And Hypoaccumulator Selvaraj, K., Karpogalakshmi, N.	32-33
13	Light Pollution Measurement Of Luminaries By A New Technique Abhishek, Ankit Kumar Pandey, Agamleen Singh, Lucky Sharma, Bhuli Bai, Ashok Kumar	34-39
14	Ray Tracing In 3d Computer Graphles Veeru Sunath Kumar, Dr. Rajeswari	40-42
15	Seasonal Variation Of Phytoplankton From Two Selected Biotopes Sateesh Kumar B.	43-45
16	Distribution And Nesting Habitat Of Asian Openbill Stork (Anastomus Oscitans) In Navsari, Gujarat, India. Vaghela Harshit Bavchandbhai	46-48
17	Mitigation Of Paracetamol Induced Genotoxicity By Curry Leaves (Murraya Koenigii) Extract In Bone Marrow Cells Of Swiss Albino Mice Mus Musculus Nidhi Verma, Dr. Dharmshila Kumari	49-50
18	Academic Procrastination Among High School Students: The Role Of School Environment, Home Environment And Study Skills D. Ramasubbaiah, Prof.B.S. Kumar Reddy	51-53
19	Medicinal Plants For Prevention And Cure Of Breast Cancer: A Review Mridula Pandey	54-58
20	Analysis Of Onsite Failure Of Perma-wood Ring Of Three-phase Auto Transformer At 400kv Transmission Sub-station Devendra Pathak, Vijay Bhuria	59-61
21	Artistic Disorder Spectrum Using Inception V3 Lokesh AR, Prof Dr. Amulhabala	62-65
22	A Study On Work Safety Awareness Among Housekeeping Employees In One Of The Leading Hospitals, Salem Dr. V. Uma, Dr. S. Arthiisree	66-67
23	A Study On Worksafety Among Nurses In One Of The Leading Hospitals, Gobichettipalayam Dr. R. Latha, Dr. S. Vinushyan	68-69
24	F - Marketing Ch. P. Harinadhly	70-71
25	Initiatives Of Fssai: Shift From Food Regulator To Facilitator Dr Kartik Kanade	72-73

ORIGINAL RESEARCH PAPER

INTERNATIONAL JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCH

PERIPHERAL BLOOD SMEAR ANALYSIS OF PERSON AFFECTED WITH THALASSEMIA MAJOR FROM AKOLA REGION.

Departmental Laboratory

Kanekar

Pa

Assistant Professor, Dept. of Zoology, Sitabai Arts, Commerce and Science College, Akola (MS)

ABSTRACT

Thalassemias are classified according to which chain of the hemoglobin molecule is affected. In a thalassemia, production of the α globin chain is affected, while in a thalassemia production of the β globin chain is affected. Thalassemia produces a deficiency of α or β globin, unlike sickle-cell disease which produces a specific mutant form of β globin. β globin chains are encoded by a single gene on chromosome 11, α globin chains are encoded by two closely linked genes on chromosome 16. Thus in a normal person with two copies of each chromosome, there are two loci encoding β chain, and four loci encoding the α chain thus it affected the morphology of red blood cell i.e. erythrocytes.

KEYWORDS

Peripheral blood Smear, Thalassemia, Haemoglobin.

Introduction: Thalassemia (from Greek *thalassa*, sea, *haima*, blood; British spelling, *lassaemia*) is an inherited autosomal recessive blood disease. In thalassemia, the genetic defect results in reduced rate of synthesis of the globin chains that make up hemoglobin. Reduced synthesis of one of the globin chains can cause the formation of abnormal hemoglobin molecules, and this in turn causes the anemia which is the characteristic presenting symptom of the thalassemias.

The disease is particularly prevalent among Mediterranean peoples. In this geographical association was responsible for its naming. *thalassa* is Greek for the sea, *haima* is Greek for blood. In Europe, the highest concentrations of the disease are found in Greece, including the Greek islands; in parts of Italy, in particular, Southern Italy and the Po valley; and in the Italian islands, Sicily, Sardinia (islands located in the Italian peninsula), Malta, Corsica (French island) and Cyprus and Crete (Greek islands) are heavily affected in particular. Other Mediterranean people, as well as those in the vicinity of the Mediterranean, also have high rates of thalassemia, including Middle Easterners, North Africans, and South Asians. The highest concentration of carriers (18% of the population) is in the Maldives.

The aim of the study was to assess different morphology of erythrocytes and other parameters like electrophoretic pattern from the patients with Thalassemia in some parts of Akola region, Maharashtra state, India. In Present study also aim to find out the carrier for thalassemia for to decrease the genetic load on population by avoiding consanguaneous marriages.

Methodology: Survey was carried out in Akola Region and Samples was collected from major hospitals in Akola include the Civil Hospital, Chaudhary Hospital and Akola Critical Care Unit. From October 2009 to March 2010 a survey of patients with thalassemia major was conducted in Akola City. Fifty five thalassemic children were enrolled as study subjects who are Transfusion dependant from different hospitals as well as blood bank.

Specimen: A fresh venous sample collected in EDTA was used to prepare PBS.

Peripheral blood smear was prepared for observed the polymorphism in blood cell.

Observation:-

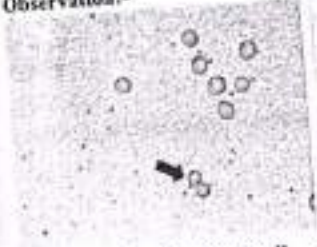

Fig 1:- Showing Tear drop cell

Fig 2:- Showing Anisocytosis cell

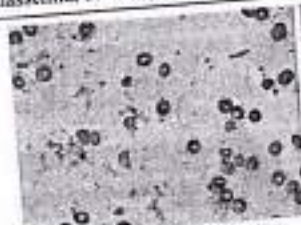

Fig 3:- Showing Schistocytes

Fig 4:- Showing elliptocytes

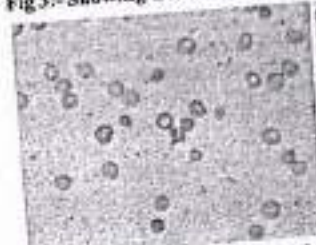

Fig 5:- Showing echinocytes and microcytes

Fig 6:- Showing Acanthocytes

abnormal morphology of RBC are seen which leads to the severe physiological changes like kidney failure. In Thalassemia affected persons different morphology of red blood cell are seen like tear drop cell, echinocytes, microcytes, acanthocytes, elliptocytes and schistocytes.

REFERENCES:-

1. Balgir RS, Mishra RK, Maitra S. (2007). Clinical and hematological profile of hemoglobinopathies in two tribal communities of Saurashtra district in Gujarat, India. *Int. J. Hum. Genet.* 34(4): 209.
2. Balgir RS. (1996). Genetic epidemiology of the three predominant abnormal hemoglobins in India. *J Assoc Phys India.* 44: 25-28.
3. Calero E, Villegas A, Barrio A, Calvo P. et al. (1990). Hematologic data in 825 cases of beta-thalassemia in Spain. *Nouv Rev Fr Hematol.* 32: 263-70.
4. Dacie JV, Lewis S. (1994). *Practical Hematology*, 8th edn. London: Churchill Livingstone, pp. 248-260.
5. Gupta BR, Tewari RS, Pandey PL, Kulkarni E, Ober C, Ober R, (1991). Hemoglobinopathies among the Gond tribal groups of central India: interaction of alpha- and beta-thalassemia with hemoglobin variants Hemoglobins. 15: 44-45.
6. Hattigan AM, Wood PC, Kraft SE. (2004). Iron deficiency anemia, beta-thalassemia minor, and severity of chronic disease. A morphological reappraisal. *Am J Clin Pathol.* 124: 466-71.
7. Peltan S. (2000). Hemoglobin E disorders in the south east India. *J Assoc. Physicians India.* 48: 1082-1084.
8. Thero SL. (2005). Genetic modifiers of thalassemia. *Hematologies* 99: 603-608.
9. Srinivas A, Shrivastava P. (2002). Thalassemia control by carrier screening. *The Indian Scientific Conf. Ser.* 53: 291-295.
10. Srinivas SA. (2005). Thalassemia and related hemoglobinopathies. *Symposium.* 72: 319-324.
11. Vives Corrons R, Miquel-Garcia A, Pujadas MA. (1995). Increased susceptibility of microcytic red blood cells to oxidative stress. *Exp Hematol.* 23: 32-37.

Certificate of Publication

This is to certify that

Mr./Mrs./Ms./Prof./Dr. **Kankekar Deepa**

has contributed a paper as author/ Co-author to

IJSR - INTERNATIONAL JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCH

A Peer Reviewed, Referred, Refereed & Indexed International Journal

Title: **Peripheral blood smear analysis of person affected with Thalassemia major from Akola region.**

and has got published in Volume **11**, Issue **06** June-2022

The Editor in Chief & The Editorial Board appreciate the Intellectual Contribution of the author/co-author

Poiti kothasi mam
Chemistry dept

Saturday, June 11, 2022
8:55 PM

	IMPACT FACTOR 5.50	ISSN 2454-3292
	International Registered & Recognized Research Journal Related to Higher Education for All Subjects	
<h1>INDO WESTERN RESEARCH JOURNAL</h1>		
UGC APPROVED, REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL		
Issue : XVI, Vol. I Year- VIII, Bi-Annual (Half Yearly) (Mar. 2022 To Aug. 2022)	EDITOR IN CHIEF Dr. Nilam Chhangani Head, Dept. of Economics, S. K. H. G. Mahavidyalaya, Kevga Tal. Dist. Washim (M.S.) India	
Editorial Office : 'Gyandev-Parvati', R-9/139/6-A-1, Near Vishal School, LIC Colony, Pragati Nagar, Latur Dist. Latur - 413531, (Maharashtra), India.	EXECUTIVE EDITORS Dr. Subhash Deshmukh Head, Dept. of Economics, Chats Para Rajale Mahavidyalaya, Adasaikrupa, Dist. Ahmednagar (M.S.)	
	Dr. Baraji G. Kambale Head, Dept. of Economics, Bhatnagar-Rastodkar College, Latur, Dist. Latur (M.S.)	
Website www.jpiap.com	DEPUTY EDITOR Dr. P. T. Pawar Dept. of Commerce Shriji College, Resapur, Dist. Latur (M.S.)	
	Dr. Laxta Chandrate Dean, Sanskrit and Education, K. K. Sanatani University, Ramtek, Dist. Nagpur (M.S.)	
Contact : - 02382 - 241913 09423346913 / 09837935252 09503814000 / 07276301000	CO - EDITOR Vaidya Jadhav M.B.A. Terasa B Ed. College, Dhanwad, Dist. Dhule (Karnataka)	
E-mail : visiongroup1994@gmail.com interlinkresearch@rediffmail.com iesrolatur2015@gmail.com	Dr. Vinayak B. Waghmare Head, Dept. of Commerce, Dist. Karmnagar Mahavidyalaya, Asa, Dist. Latur (M.S.)	
Published by : Indo Asian Publication, Latur, Dist. Latur - 413531 (M.S.) India	MEMBER OF EDITORIAL BOARD Dr. Mohamad T. Karaman Dept. of Biomedical Science, International Islamic University, Malakoti (Malaysia)	
Price : ₹ 200/-	Dr. Shivappa Rasappa Dept. of Chemistry & Biochemistry, UMass, Westport Road, Dartmouth, NH (U.S.A.)	
	Dr. Bhaskar S. Wazire Head, Dept. of History, Sankar Arts College, Akola, Dist. Akola (M.S.)	
	Dr. Sanjay R. Shinde Principal B. K. D. College, Chokar, Dist. Latur (M.S.)	
	Dr. Satyankumar K. Shetgaonkar Principal Commerce & BBA College, Arvati, Dist. Amravati (M.S.)	
	Dr. Anbuja Maheshkar Ghatgaon, Dist. Solapur (Karnataka)	
	Dr. H. S. Kambale Dept. of History, Yashwantrao Chavan Mahavidyalaya, Kol, Dist. Beed (M.S.)	
	Dr. Prashant Khatwange Dept. of Marathi Yashwantrao Chavan Mahavidyalaya, Kol, Dist. Beed (M.S.)	

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No.
1	Acid Rain, Causes, Effects And Control Strategies Priti Kothari	1
2	The Need For Developing Women Entrepreneurship Dr. Baljeet Kaur R. Oberoi	6
3	Performance Evaluation of Goat Farming Schemes by ITDP for Tribal People: A Case Study Dahanu Taluka Dr. Anil R. Chougule	14
4	Multiculturalism in Kiran Desai's The Inheritance of Loss Sushilkumar Raut	24
5	The Study Of Spatial Distribution And Growth Of Rural Settlements In Tribal Area Of Nashik District, Maharashtra Dr. Vikas Ankushrao Deshmukh	30
6	नाटककार नरेंद्र मोहन और उनके नाटक डॉ. अल्लाबक्श जमादार	37
7	महाराष्ट्रातील पाणीपोरण - एक चिकित्सा डॉ. गर्जेन्द्र एस. वासनिक	43
8	सडकार चळवळ आणि महाराष्ट्राचा ग्रामीण विकास डॉ. डी. वी. रघुवंशी	48
9	कृषी विकासावर हवामान बदलाचा परिणाम डॉ. मधुकर ताकतोडे	52
10	खानापूर तालुक्यातील लोककलांचे स्वरूप डॉ. दशवंत राऊत, सुनिता गं. राधे	59
11	जैनांचा ज्ञानसिध्दांत डॉ. एस. आर. भुसारे	64

Acid Rain, Causes, Effects And Control Strategies

Priti Kothari

Dept. of Chemistry,

Shri Sai Art, Commerce and Science College,

Alola

ABSTRACT

Acid rain is one of the major environmental threats since 19th century. This paper reviews the 2012 progress report of US EPA (2013) and summarizes the issue in various environmental aspects. Significant reduction in the SO₂, NO_x emission and deposition of acid have been occurred via the active implementation of Clean Air Interstate Rule (CAIR), Acid Rain Program (ARP) and NO_x budget trading program (NBP). Cross state air pollution rule and litigation (CSAPR) implemented by US EPA since 2011, reduces the cross boundary movement of effluents between US and Canada. US national composite means of average SO₂ annual mean ambient concentration has been declined by 85% in the period between 1980 and 2012.

Keywords: Acid rain, acidification, acid deposition, effects of acid rain and acid rain control.

Introduction:

The effect of acidification has been sighted all over the world such as deleterious ecological effects such as reduced reproduction of aquatic fish species, dieback and stunted growth in plants, accumulation of toxic aluminum and heavy metals in soil and water bodies, biodiversity loss including corals and shellfish, degrade to the manmade structures made up of marble and stone and corrosion of metal structures. According to 2012 progress report of US EPA (2013), The Impacts of major global environmental problems such as acid rain, acid deposition, depletion of ozone layer and health and environmental effects of particle matter are declining. Report further added though there is a significant reduction in the SO₂, NO_x emission and deposition of acid have been occurred via the active implementation of Clean Air Interstate Rule (CAIR), Acid Rain Program (ARP) and NO_x budget trading program (NBP) the current

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No.
1	Aatmanirbhar Bharat Abhiyan and Self-Reliant Indian Mission Ruchi A. Bharuka	1
2	Postmodern Techniques Used In State News Kushaba Salunke	8
3	Comparative Study of Sex Ratio in Sillod and Phulambri Taluqa in the Aurangabad District Dr. Chhatragun U. Bhore	14
4	Literacy Scenario in Maharashtra : A Geographical Analysis S. A. Jewale	25
5	संतां कं काव्य वां प्रसंगेकता डॉ. मीना शंकराधर पुणे	32
6	नवीन आर्थिक संरचनाचे कृषी क्षेत्रावर झालेले परिणाम ए. वी. शंकरे	37
7	महिला उद्योजकता-विद्यार्थाची गरज राजेश माथुरकर	43
8	महाराष्ट्र राष्ट्रीयीकरण-महिलाविकासक-विद्यार्थाचा ऐतिहासिक अभ्यास सचिन प्रकाश कोटेकर	49
9	गृह-विज्ञान आणि उपकरणांचे मनीषा महाफुले गडवे	52
10	जल-सुदुजट, निल-पे तत्त्वज्ञानातील योगदान डॉ. सखाराम गोंरे	57

IMPACT FACTOR
6.20

ISSN 2250-169X

International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

VISION

RESEARCH REVIEW

UGC APPROVED, REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

<p>Issue - XXII, Vol. - V Year-XI, Bi-Annual (Half Yearly) (Dec. 2021 To May 2022)</p>	<p>CHIEF EDITOR Dr. Balaji G. Kamble Professor & Head, Dept. of Economics, Dr. Babasaheb Ambedkar College, Latur, Dist. Latur (MS) India.</p>	<p>SPECIAL EDITOR Dr. E. Sivanagi Reddy Shrijaiah, Dept. of Archaeology & Museums, Hyderabad (A.P.)</p>
<p>Editorial Office: Gyandev-Parvati, R-9/139/a-A-1 Near Vishal School, LIC Colony, Pragati Nagar, Latur Dist. Latur - 413531 (Maharashtra), India</p>	<p>EXECUTIVE EDITORS</p>	
<p>Contact : 02382 -241913 9423346971 / 7276301000 9637935252 / 9503814000</p>	<p>Dr. Sachin Napate Vivek, Dist. Pune (MS)</p>	<p>Verena Blechinger Talcott Dawson, Coll. University of Baylor & Cultural Studies, University of Baylor, Baylor University</p>
<p>E-mail : michal@visionjournal.com visionjournal@gmail.com srbkamble21@gmail.com</p>	<p>Michael Strays, Dawson, Hempstead College, Hempstead, New York, USA</p>	<p>Dr. Deelip S. Arjane Jadhav, Head, Dept. of History, J. E. S. Institute, Jalgaon Dist. Jalgaon (MS)</p>
<p>Published By : Jyotichandra Publication Latur, Dist. Latur - 413531 (MS) India</p>	<p>Dr. Nilan Chhangani Dept. of Economics, S. K. S. College, Karnatak Dist. Shivajinagar (MS)</p>	<p>Dr. Rajendra R. Gawhale Head, Dept. of Economics, G. S. College, Mangalpur Dist. Solapur (MS)</p>
<p>Price : ₹ 200/-</p>	<p>DEPUTY EDITORS</p>	
	<p>Dr. Rajendra Ganapure Professor, Head, Dept. of Economics, S. K. S. College, Karnatak Dist. Shivajinagar (MS)</p>	<p>Dr. B. K. Shinde Professor, Head, Dept. of Economics, S. K. S. College, Karnatak Dist. Shivajinagar (MS)</p>
	<p>Dr. Vijay R. Gawhale Head, Dept. of Economics, S. K. S. College, Karnatak Dist. Shivajinagar (MS)</p>	<p>Bhujang R. Bobade Dawson, Director, Dept. of Indian Archaeological and Cultural Research Institute, Hyderabad (A.P.)</p>
	<p>Dr. Mahadeo S. Kamble Dept. of History, Karnatak Dist. Shivajinagar, Kaly Dist. Ward (MS)</p>	<p>Dr. S. R. Patil Professor, Dept. of Economics, Savitribi Phule Mahila Education Society, Solapur District, Solapur (MS)</p>
	<p>CO - EDITORS</p>	
	<p>Dr. Anshaksha Jambadar Professor, Head, Dept. of Hindi, S. K. S. College, Karnatak Dist. Shivajinagar (MS)</p>	<p>Dr. Murlidhar Lahade Dept. of Hindi, Savitribi Phule Mahila Education Society, Solapur District, Solapur (MS)</p>
	<p>Dr. Shyam Khandare Dept. of Sociology, Savitribi Phule Mahila Education Society, Solapur District, Solapur (MS)</p>	<p>Dr. M. Veeraprasad Dept. of Public Administration, S. S. University, Anantpur Dist. Anantpur (A.P.)</p>

1

Aatmanirbhar Bharat Abhiyan and Self-Reliant Indian Mission

Ruchi A. Bharuka

Dept. of Commerce,
Sri Sri Arts Commerce & Science College,
Akola Dist. Akola

Research Paper - Commerce

ABSTRACT

Aatmanirbhar Bharat Abhiyan or Self-reliant India campaign is the vision of new India envisaged by the Hon'ble Prime Minister Shri Narendra Modi. On 12 May 2020, our PM raised a clarion call to the nation giving a kick start to the Aatmanirbhar Bharat Abhiyan (Self-reliant India campaign) and announced the Special economic and comprehensive package of INR 20 lakh crores - equivalent to 10% of India's GDP - to fight COVID-19 pandemic in India. The aim is to make the country and its citizens independent and self-reliant in all senses. He further outlined five pillars of Aatmanirbhar Bharat - Economy, Infrastructure, System, Vibrant Demography and Demand. Finance Minister further announced Government Reforms and Enablers across Seven Sectors under Aatmanirbhar Bharat Abhiyan. The governments took several bold reforms such as Supply Chain Reforms for Agriculture, National Tax System, Simple & Clear Laws, Capable Human Resource and Strong Financial System.

Keywords : - Aatmanirbhar, Self-reliant, Abhiyan, Campaign

Introduction :

India has faced the COVID-19 situation with fortitude and a spirit of self-reliance, that is evident in the fact that from zero production of Personal Protection Equipment

(PPE) before March 2020. India today has created a capacity of producing 2 lakh PPE kits daily, which is also growing steadily.

Additionally, India has demonstrated how it rises up to challenges and uncovers opportunities therein, as manifested in the re-purposing of various automobile sector industries to collaborate in the making of life-saving ventilators. The clarion call given by the Hon'ble PM to use these trying times to become Aatmanirbhar (self-reliant) has been very well received to enable the resurgence of the Indian economy. Unlock 1 Guidelines have been issued to enable resumption of economic activities while maintaining abundant caution thus allowing graded easing of restrictions.

The Five pillars of Aatmanirbhar Bharat focus on:

- 1) **Economy:** Contemplates not an Incremental change but a quantum leap so that we can convert the current adversity into an advantage.
- 2) **Infrastructure:** That can be an image of modern India or it can be the identity of India.
- 3) **Systems:** Driven by 21st-century technology, and that is not based on old rules.
- 4) **Democracy:** A vibrant democracy that is the source of energy to make India self-reliant.
- 5) **Demand:** Where the strength of our demand and supply chain is utilized intelligently.

The government has said self-reliant India does not mean cutting off from rest of the world. However, some have called Aatmanirbhar Bharat as a re-packaged version of the Make in India drive using new taglines such as "Vocal for Local". Some Opposition members have spoken about how India had enacted policies and built companies since its creation to make India self-reliant - SAIL for steel production, IITs for domestic engineers, AIIMS for medical sciences, DRDO for defense research, HAL for aviation, ISRO for space, CCLNTPC and GAIL in the area of energy, for example. These politicians have criticized the so-called advertising tactics in the re-packaged scheme. Some have also painted the scheme re-phrased as "Feed For Yourself" Campaign.

OBJECTIVES:-

- 1) To make the country and its citizens independent and self-reliant in all senses.

- 2) Aatmanirbhar Bharat is a re-
package diversion of the Make
in India drive using new taglines such as 'Vocal for Local'.
- 3) To understand the concept of Aatmanirbhar Bharat.

RESEARCH METHODOLOGY:-

The present study is based on secondary data collected from publications, books, government websites and other internet sources which are clearly mentioned in the references.

SIGNIFICANCE OF STUDY:-

- Talking about turning a crisis into an opportunity, he gave the example that the production of PPE kits and N-95 masks in India has gone up from almost being negligible to 2 lakh each, daily.
- Remarking that self-reliance is the only way out for India, the PM quoted from our scriptures "Eshan Parahit", that is - self-sufficient India.
- Self-reliance will make globalization human-centric. The definition of self-reliance has changed in a globalized world and it is different from being self-centred.
- India's fundamental thinking and tradition of "Vasudhaiva Kutumbakam" provides a ray of hope to the world. This should be seen in the context of Human-Centric Globalization versus Economy-Centralized Globalization.
- Self-reliance does not mean cutting India off from the world. India believes in the welfare of the world and India's progress is linked with the world. The world trusts that India has a lot to contribute to the development of the entire humanity.
- The PM also stressed the need to be vocal about local products and urged people to buy only local products.

AN EXTENSION OF MAKE IN INDIA:-

There is no previous literature on this topic as it is recently introduced by Prime Minister of India to make India a self-reliant nation and make it a leading global supplier. There is some previous literature on 'Make in India' which is on the same line. A global perspective by According to Dr. (Smt.) Rajeshwari S. Hettar, S. M. Shesigiri (2017), 'Make in India' program shows drastic changes in many sectors like aviation, automobiles,

biotechnology. Many researchers tried to present that Foreign Direct Investment and continuous increase in investment in Research and Development will help generating employment. Pioneer Anjanika's paper focused that 'Make in India' campaign is a unanimous opinion of our Prime Minister to convert it into reality and to take some share from China in global manufacturing. We have to improve our infrastructure, ease of doing business, reform tax and labour laws. Dr. Richa Shrivastava in her paper explained that India has the capability to produce manufacturing. Government had taken several steps to encourage domestic as well as foreign investors by removing the business barriers and increase the purchasing power of average person help in boosting demand and generating employment.

SECTORS HAVING POTENTIAL TO ACHIEVE SELF RELIANT IN FUTURE:-

1) Textile Industry:

Indian textile industry is a second largest industry after agriculture in terms of economic contribution and employment generation. Textile and Apparel sector contributes 14% to industrial production, 4% to India's GDP, and constitutes 15% of the country's export earnings. India imports accessories and raw materials from China for textile industry. Global apparel is looking for alternatives for textile. China is the largest exporter and leading importer of all products finished as well as raw materials. Indian Textile industry is second largest producer of raw cotton, cotton yarn, cellulose fiber yarn, in silk production. It is also largest producer of jute and fourth producer of synthetic fiber. India exports 25 million kg cotton yarn per month to China. We have to analyze both positive and negative side i.e. threats & opportunities. Textile production cost increases by 3 to 5%. Closure of units in China has led to demand drop for textile. India will be preferred market for sourcing of apparels. Garment industry also imported synthetic fiber from the China. Therefore, garment importers have to switch to other countries. This is the opportunity for the domestic manufacturer to supply the fabric to garment exporter. China's share in the export market is around 40%. Not only India, but other countries also like Vietnam, Bangladesh is importing from China. Therefore in case if they are not getting from China these opportunities may get diverted to India. As a recent report by India

Brand Equity Foundation. India's overall textile exports during FY 2017-18 stood at US\$ 39.5 billion and is expected to increase to USD \$2.00 bn by 2021 (up to Jan 19). Many textile industries started manufacturing PPE kits and Masks. India has become the second largest manufacturer of PPE kit worth Rs 7000 cr. 600 companies manufacturing PPE kit across the country. Polyester sportswear companies are manufacturing 7-8 thousand PPE kit per day. Fabric for PPE kit comes from Nasik, Zindal, Himachal, Gujarat, South India etc. Thus, India is a great manufacturing nation but due to lack of quality and timely delivery of goods we will lose the opportunities in next two-three months until we do not improve.

2) Organic Farming:

The World Organic Agriculture report of 2018 reveals India is third amongst the organic food producers in the world. Indian organic food market is approx. \$1.5 billion out of \$250 billion global organic food market. North east states of India have developed a hub of organic farming with their efforts. Organic farming can become a huge movement in the North-East and dominate the global market. Sikkim has taken lead to convert their entire produce in organic cultivation. It is estimated that Indian organic agriculture is growing at 25% a year. Enabavi, Telangana's first leading organic or chemical free village is the best example of organic farming and shows huge potential in Indian farming through which farmers can produce more than subsistence level. A farmer from this village said that one farmer's effort can do nothing, every farmer has to do something to improve mother earth's health which gets spoiled due to excessive use of fertilizers. That is why everyone in the Enabavi village adopts natural farming. Earlier there were large number of farmers who committed suicides due to uncertain weather but after adopting natural farming their life has been changed. Now, they have become debt-free and every farmer have bicycle and tractor and their life has become easy.

3) Automobile Industry:

According to the Foreign Secretary, Indian automobile industry particularly low cost automobiles including 2- and 3-wheelers will have an augmented market in developing countries. India is already the fourth largest auto market in the world. It contributes 7% of GDP, 40% of India's manufacturing and engaging 45 million Indians directly or indirectly.

The 'Make in India' initiative has played an important role in uplifting country's position. In the past 3-4 years India improved on nine out of ten parameters for ease of doing business. India's automobile industry transferred it from traditional roles to digital environment to increase connectivity with its customers. India has been known for frugal engineering and for low cost managerial talent. Many global companies named it 'Jugaad' to develop products at low cost, but have enough value to attract demand. To make our country self-reliant in automobile industry our manufacturers should not wait for outsiders because we are not only vehicle makers but also component makers, technology and service providers. Workers are asset for any industry so it will be better to make an Auto Industry workers benefit fund and do more investments to train them which can enable them to get job. There is need of significant investment in research and development that while recognizing 'Jugaad' will set a clear protocol that fosters innovation and solution.

4) Pharmaceutical Industry:

In 1969 Indian pharmaceutical industry had a 5% share of the global market. By 2020, it is the reverse now Indian pharma is having an almost 85% share of the global market. Over the last more than 50 years, India has been successful in meeting the domestic market and has a potential to play the role of 'pharmacy of the world'. According to Pharm excite, India exported pharma products worth of \$200.02 million in financial year 2018, with a recorded growth of 37.52%. Excess dependency on China for APIs need to be reduced because continuous increase in import of raw materials from China shows alarming situation for Indian Pharma industry. In 2015, Dr. V.K. Subbaraj, Secretary, Department of Pharmaceuticals highlighted to achieve self-sufficiency in APIs. In 2018, Chemical and Fertilizer Ministry along with other ministries joined hands to increase the production of APIs domestically to reduce dependency on China. To grasp the real potential of the industry and to exploit up the available opportunities, Indian pharma industry is producing as per market demand and spending more on R&D. Existing policies requires to be more friendly which enable local industries to manufacture the core of the industry. Many of the top Pharma companies already set up their plants in Vishakhapatnam for manufacturing APIs to access the sea routes and airports and make it more focused Centre of Excellence for Pharma sector.

CONCLUSION:

Aatmanirbhar Bharat, Abhiyan is a long-term concept. In short-term it is very difficult to achieve because since 1991 all economies are integrated under LPG policy. From the above study it is concluded that Indian Economy have huge potential to achieve self-reliance but it requires proper implementation of laws made by government and proper allocation of funds allotted by the government. Not only in urban, but rural sector also have great capacity to develop if proper policies are made and implemented. Government should give all the facilities to develop those sectors which have potential to take innovative steps.

RECOMMENDATION:

The objectives of the Abhiyan could be fulfilled by adopting some measures. As government allotted huge amount for the development of many sectors and schemes but there is need of the proper allocation of the funds generated and it should reach the actual hands. The poor population affects severely by natural calamities and pandemic. Therefore, country should be prepared for facing natural and economic challenges. Success of any idea and policy depends on good governance and appropriate mechanism for implementation of that policy. To become self-reliant and global supplier it is necessary to increase quantity as well as quality of the commodity, so that we can deploy the benefit from the opportunity diverted from China. For the successful implementation of the schemes mentioned in Abhiyan, it is must to recognize the actual potential of various sectors existing in urban and rural India and provide them sufficient resource.

References :-

- 1) <https://aamirbharat.nyc.gov.in/> 12.04.2022.
- 2) Economic Survey (2020) Key indicators Government of India.
- 3) Economic Survey (2020) Chapter 5 Government of India.
- 4) Rashabh Bhatia and Sachin Agrawal International Journal of Applied Research, Make - in India: A quantitative approach, ISSN: 2394-7500
- 5) www.bbc.com/news/india-self-reliant-india-can-be-global-nerve

MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318

**Special Issue
01 March 2022**

Editor

Dr. Babu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना मति गेली, मतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र स्वचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

- ❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Babu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

14) Role and Challenges of Commerce Education in Entrepreneurship ... Deepali Shah, Dr. R.D.Sikchi, Akola	66
15) Development of Micro and Small Scale Industries in India Prof. Dr.Vidya. P. Channe, Pulgaon	73
16) ROLE OF ENTERPRENUERSHIP IN INDIA DHANANJAY CHANDRASHEKHAR UPADHYAY	77
17) Parent's Attitude towards use of ICT in Teaching and Learning Dr. Patil Amol Ashokkumar, Sangli	81
18) Communicative Language Teaching: Approaches & Principles Dr. D. R. Khanderao, Akola	84
19) Changing Status of Music Education from Gurukul to Institute Dr. Durgasingh R. Elalkar, Akola	87
20) Innovative methods of Teaching and Learning in Zoology Dr. Trishala D. Elalkar, Akola	91
21) Innovative Teaching Methods In Mathematics Dr. Priti U. Chapke, Akola. M/S	95
22) Role of Various Factors to uplift North-Indian Classical Music Dr. Ajaykumar G. Solanke, Akola	99
23) ROLE OF E-LEARNING IN INDIA Dr. Magar Jyoti Popat, Pune	103
24) THE RISE OF MODERN TECHNOLOGY IN MUSIC EDUCATION Dr. Niraj Lande, Akola	107
25) Education for empowerment of Nation Prof. Manisha B. Kamble, Akola	111
26) IMPACT OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGY ON ... Mrs. H. S. Wadhone, Akola	114
27) Depiction of Refined Sensibility of Post Modern Cultural Issues in The Last ... Ravindra Mahadeo Sadanshiv, Amravati	117

Editorial Board & review Committee

• **Chief Editor**

Dr Gholap Babu Ganpat
Parli_Vajjnath, Dist. Beed Pin-431515 (Maharashtra)
9850203295, 7588057695
vidyawarta@gmail.com

• **M.Saleem**

saieen Ghulam street
Fatehgarh Sialkot city
Pakistan. Phone No. 0092 3007134022
saleem.1938@hotmail.com

• **Dr. Momin Mujtaba**

Faculty Member, Dept. of Business Admin.
Prince Salman Bin AbdulAziz University
Ministry of Higher Education, Kingdom of Saudi
Arabia, Tel No.: +966-17862370 Extn: 1122

• **N.Nagendrakumar**

115/478, Campus road,
Konesapuri, Nilaveli (Postal code-31010),
Trincomalee, Sri Lanka
nagendrakumarn@esn.ac.lk

• **Dr. Vikas Sudam Padalkar**

vikaspadalkar@gmail.com
Cell. +91 98908 13228 (India),
+81 90969 83228 (Japan)

• **Dr. Wankhede Umakant**

Navigan College, Parli -v Dist. Beed
Pin. 431126 Maharashtra
Mobi. 9421336952
umakantwankhede@rediffmail.com

• **Dr. Basantani Vinita**

B-2/8, Sukhwani Paradise,
Behind Hotel Ganesh, Pimpri,
Pune-17 Cell: 09405429484,

• **Dr. Bharat Upadhya**

Post.Warnanagar, Tq. Panhala,
Dist Kolhapur-431611
Mobi.7588266926

• **Jubraj Khamari**

AT/PO - Sarkanda, P.S./Block - Sohela
Via/Dist. - Bargarh, Pin - 768028 (Orissa)
Mob. No. - 09827983437

• **MISS. VARSHA ANILRAO TIDKE**

FULE-AMBEDKAR COLLEGE OF SOCIAL WORK,
HANUMAN NAGAR, REVENUE COLONY, GADCHIROLI
9421857700
varshaatidke21@gmail.com

• **Dr Trushna S Kalambe**

66 Ayodhyanager behind
sai Mandir lane no 2 Nagpur-440024

• **Dr. Ambhore Shankar**

Jalna, Maharashtra
shankar296@gmail.com
Mobi.9422215556

• **Dr. Sumit Prasad**

Professor Colony, Kankarbagh,
PO - Lohia Nagar, Patna - 800 020 (Bihar)
prasadsumit78@gmail.com

• **Prof. Surwade Yogesh p**

Dept. Of Library, Dr B A M U Aurangabad , Pin 431004
Cell No: +919860768499
yogeshps85@gmail.com

• **Dr. Deepak Vishwasrao Patil,**

At. Post. Saundhane, Near
Kalavishwa Computer, Tq. Dist. Dhule-424002.
Mobi. 9923811609
patildipak22583@gmail.com

• **Dr. Vidhya. M. Patwari**

Vanshree Nagar, Behind Hotel
Dawat, Mantha Road, Jalna-431203
Mobi.9422479302
patwariym@rediffmail.com

• **Dr. Varma Anju**

Assistant Professor, Dept. of Education,
Sikkim University 6th Mile, Samdur Tadong-737102
GANGTOK - Sikkim, (M.8001605914)
anjuverma2009@rediffmail.com

• **Dr. Dinesh Kumar Charan**

Associate Professor and HOD-History Dept.,
Govt. Lohia College Churu (Rajasthan) India
Pin- 331001
Mob. No.-9414305804

Role and Challenges of Commerce Education in Entrepreneurship Development

Deepali Shah

Research Student-in the faculty of Commerce
& Management, Subject- Commerce,
Sitabal Arts, Commerce & Science College, Akola

Dr. R.D.Sikchi

Research Guide, Principal,
Sitabal Arts, Commerce & Science College, Akola

Abstract: The role of Commerce Education in national development is well established. The objectives of commerce Education can be achieved only through qualitative change in the system. The output of Commerce Education should be multidimensional and with full global competitiveness. Commerce education has played important role in Indian Industry & Indian Economy. There are number of challenges before the commerce education. Nation's income & Employment Opportunities are depends upon the Quality commerce education system.

Commerce Education is the area of education which develops the required knowledge, attitudes and skills for successful heading of Trade, Commerce and Industry education serves socio-economic development of any country or a region. This paper aims to study the role and various challenges of commerce education in entrepreneurship development.

Keywords: Commerce education, role, challenges, entrepreneurship, economic.

1. Introduction:

Commerce Education in India was

started in 1886, over a hundred and twenty years ago. As early as 1886, the first commercial school was setup in Chennai by the Trustees of Pachiappa's Charities (Mehrotra, 1987). The British government started a school of commerce in Calicut (Kerela) in 1895. After that in 1903, commerce classes were started in the Presidency College, Kolkata (Mehrotra, 1987). By about that time it was also introduced in Delhi. One more commercial institution was started in Bombay in 1912. In 1920's (1921-22) the first Fiscal Commission was set-up and this commission made certain important recommendations. In the light of these recommendations some major improvements were visible in various industrial fields especially in the field of iron and steel industry, sugar industry, tea industry, cotton industry and jute industry.

A very rapid growth of commercial educational institutions was observed during 1920-40. The Indian Institute of Bankers was established in 1926, the Institute of Chartered Accountants of India was established in 1934. Later on in 1944, Institute of Works and Cost Accountants of India was established. Since then, it has experienced tremendous growth. Commerce faculties are established in many Universities. There are the increasing numbers of commerce students since 1950-51. Commerce courses were formally elevated to the level of undergraduate graduate and post graduate and by 1930 many universities and colleges in the country introduced B.Com and M.Com commerce training programs suitable for those seeking commerce courses after 12. Commerce education is the area of education which develops the required knowledge, skills and attitude for the success handling of trade, commerce and industry. According to the needs of the business and society independent professions have emerged in the form of Chartered Accountant, Cost and work accountant, Company Secretary and business

administrator (MBA) Commerce Education, as a branch of knowledge imparts experience of business world at a large in all its expressions. Commerce Education is directly concerned with the day to day life of the students. Even then it is necessary to define commerce education. According to Cheesman Abiah Herrick, "Commerce education is that form of instruction which both directly and indirectly prepare the business man for his calling".

In Herrick's view commerce education is preparation of a businessman. It includes all types of education which makes one person to become a great businessman. The commerce education is primarily meant for providing the students in-depth knowledge of different functional areas of business so as to prepare people required by the community for the purposes of trade, commerce and industry. In 1933 Fredrick G. Nichols defined commerce education as follows, "Commerce education is a type of training which while playing a part in the achievement of the general aims of education on any given level, has for its primary objective.

Commerce Education Vs Business Education :

The education which can fulfill the need of the business houses can be regarded as business education and it is clearly distinct from Commerce education. Business houses prefer MBAs to M.Com. CAs and ICWAs to M. Com. for their managerial positions. It means so far as the acceptability and popularity points of view the weight of business education is heavier than the traditional Commerce Education.

Indian Structure of Commerce Education:

In India, commerce as an educational stream is first opted at intermediate level i.e. at 10+2 level or after class 10th. At under graduate level, one can either study a bunch of subject to earn a B.Com. General degree or can opt for a particular subject as major to earn a B.Com.

Hons. For example, if a candidate

chooses to study Accountancy as major at Bachelors level, then, B.Com. (Hons.) in Accountancy is awarded. The student who makes outstanding performance in the final examination is awarded with distinction.

As part of post graduate studies, a candidate chooses to do specialization from the subjects that he / she have studied as part of Under Graduate studies; Commerce, / Accountancy, Business, / Finance etc. Master of Arts (MA) is awarded in the relevant subject. Thereafter, one can go for research studies viz. M.Phil. And Ph.D. Honorary doctorate degrees are awarded for outstanding contributions in particular fields of study or work. Availability of professional courses in commerce makes it quite separate from conventional disciplines like Literature and music. The knowledge of commerce also helps students who want to pursue management studies at a later stage (after graduation). There are quite good numbers of Universities / Institutions / Departments across the globe offering programs in Commerce through dedicated departments of Commerce. The number of universities offering traditional programs in commerce in India is more than 300. A number of Apex Organizations both in India and Overseas are also involved in providing education and training in commerce at various levels like Certificate, Diploma, and Degree etc. The universities and professional bodies conduct entrance examinations / qualifying examinations like, Under Graduate Entrance Test (UGET), Post Graduate Entrance Test (PGET) etc for admission. However, in some cases direct admissions are also offered to students on the basis of marks obtained in the last qualifying examination.

2. Review of Literature:

The major objective of commerce education is to bestow with skilled manpower obligatory by the business strata in diverse sections. It aims at improving the quality and productivity of workforce in business. Therefore,

commerce education is concerned not only with the development of vocational skills in solely economic terms but also with social expediency. But repeatedly, the existing modes adopted to materialize the objectives of commerce curriculum are far from satisfactory.

2.1 Baker (2008): Outlines the present challenge of youth unemployment and investigates the role that youth enterprises can play in tackling this challenge, he suggested that businesses, Government and other public and private sectors society should support young entrepreneurs in an effective manner to reduce young unemployment and increase the growth in local communities.

2.2 Lepoutre Jan, Tilleult Oliver & Crijins Hans (2010): He concluded that entrepreneurial education helps in enhancing creativity, attitude, and experience and has a positive impact on entrepreneurial orientation.

2.3 Anis ur Rehman, Dr. Yasir Arafat Elahi (2012): They suggested that, there is a huge demand for education programs specially designed to enhance students' knowledge and experience in entrepreneurship. The contents and teaching methods have to be differentiated between entrepreneurship and traditional business courses. They also explained the evolution of entrepreneurship education in India. Finally, they concluded that B-Schools have a significant role to play in the growth of India as a nation because they are the breeding grounds for future entrepreneurs. They have the potential to develop not only winning personal qualities but also provide an opportunity to create employment for self and for others. Entrepreneurship, selfemployment and enterprise creation provide a solution to the crises of both unemployment and underemployment. They have a definite role in enhancing entrepreneurship by enlarging the pool of entrepreneurs in society. Therefore, the Indian government should take appropriate measures to promote and develop

entrepreneurial education in India.

2.4 Dr. Kishor Moharir (2013): He highlighted that Commerce education provides great opportunities to the students for employment due to lack of employable students, the advantage is not being taken to its fullest extent. Hence the university, colleges, faculty, students and society at large along with the regulatory body and government are equally responsible for the state of affairs today. All needs to come and work together for the positive change which will affect the nation building which ultimately is the key objective of education.

2.5 Kirkley, W. W. (2017): He studied the effectiveness of Entrepreneurship education on student's behavior and found that Reduced direct teaching workload. Students' attitudes improved with more engagement in school.

2.6 Huber, L. R., Sloof, R., Van Praag, M., & Parker, S. C. (2020): They studied the role of entrepreneurship education for entrepreneurship development with respect to women and found out that it helped women entrepreneurship to grow.

3. Methodology of Study:

This research paper is focuses on the role and challenges of commerce education in entrepreneurship development. The research study is based on secondary sources which consist of personal observations, discussion with the students, alumni students, other faculties and professionals in commerce field, commerce magazines and journals, and various internet websites.

4. Objective of the study:

- To identify the importance of commerce
- To study challenges in commerce education for students and related people
- To analyze the problems in commerce education and to provide suggestions
- To study role of commerce education in entrepreneurship development

5. Importance of commerce education:

Commerce education is important and

helpful for various areas of business, trade, commerce and industry. Commerce education is important to the students and related people for the purpose of proper management of money, work management, decision making, keeping record and maintenance of activities, management of risk, building entrepreneurship skills, tax management and payment, trade and marketing management, business communication and etiquettes, preparation of bookkeeping records, preparation of accounting statement and interpretation on them and may more. Commerce education is considered as one of the most popular career options in India. It is the backbone of business, trade and industry. This type of education stresses on developing people to make optimum utilization of available resources. Traditional Commerce education has become irrelevant in the modern era of globalization and digitalization. There is an urgent need to modify its structure in order to cope up with the dynamic environment of businesses today. To keep pace with growing complexities, the need of the hour is to ensure that appropriate change occurs in commerce education so that the students opting for it will find a place for themselves in the job market.

5. Current trends in commerce education:

Today diverse knowledge is being spread among the people. Everything that can be simplified has been made simpler. Science has explored every aspect of life. There is much to learn and more to assimilate. Internet provides abysmal knowledge. There is no end to it. One can learn Everything he wishes to. Every topic has developed into a subject. New inventions and discoveries have revealed the unknown world to us more variedly. Once a new aspect is discovered, hundreds of heads start babbling over it, and you get a dogma from hearsay. Not only our planet but the whole universe has become accessible. Skill-development and vocational education has added a new feather to the modern system of education.

5.1 E-Commerce: Today People are getting everything at their doorstep by online buying/ecommerce.

E-commerce refers to all aspects of business transactions which involved both enterprises and individuals, which are based on processing and transmission of digital data.

People use the term E-commerce or online shopping to depict the process of searching for and selecting products in online catalogues and then doing payment by using a credit card, debit card or net banking and encrypted payment processing thus by reducing paper,labour,time and most importantly cost.

5.2 M-Commerce: M-Commerce (Mobile Commerce) is about the explosion of applications and services that are becoming accessible from Internet facilitated smart phones or mobile devices. It involves new technologies, services and business models. It is somewhat different from customary e-Commerce. Smart phones or Mobile phones inflict extremely different limitation than personal computers.

5.3 Online Education- Online education is electronically supported learning that relies on the Internet for teacher or student interaction and the distribution of class materials. This increased tremendously due to ongoing 'COVID-19 pandemic' as people are locked within their home and no other means of education was available. With online education, students can turn anywhere with Internet access and electricity into a classroom. It can include audio, video, text, animations, virtual training environments and live chats with professors. It's a rich learning environment with much more flexibility than a traditional classroom. When used to its full potential, online education has been shown to be more effective than pure face-to-face instruction.

5.4 Hybrid Education -Hybrid education allows students to pursue a combination of online and on-campus courses. Many commerce course are

available in this mode by various distance Universities viz. IGNOU, Amity University, and many more.

5.5 Green Accounting: 'Green accounting' is the well-known term for environmental and natural resource accounting, which include environmental resources or assets and their source and sinks functions into national and corporate accounts.

6. Challenges in commerce education:

Commerce education gives to the people for democratic living, good citizenship and proper utilization of resources. Commerce education providers to business and society that hope to Use it for the betterment of self, business and society at large. It provides skill oriented education to students and society but today, business enterprises are facing the severe problems that the Commerce graduates and post-graduates lack in business skills which are needed. Now the time has come to comprehend the disparity between the product and the demand. We have to take on market orientation to our products to make them saleable. There is a burning need to renovate the existing commerce education system to manage with the dynamic globe. The problems and issues faced by the commerce graduates and postgraduates are of an immense concern for the students, academicians, business enterprises and even for parents. The reasons are numerous and they are oriented towards classroom teaching, lack of practical aspect of business related study and skills, poor communication skills, provincial and not universal in values and thinking, and lack of fundamental of IT knowledge, etc.

The various challenges in commerce education are listed below.

The many present courses emphasis on theoretical or conceptual knowledge without offering as phenomenon or activity actually functions.

There are many curriculums are outdated

and has lost their importance to present scenario which lacks students to deal with current scenario.

More of the colleges or institutions classrooms are overcrowded with non-availability of proper required facilities and seating arrangements which lacks students to get proper learning and skill developments.

The junior colleges and degree colleges are not providing timely counseling and guidance to their students for further studies, improvements and career building because of this many students are not able to choose proper career.

The syllabus of commerce courses not provides practical work experience and industries oriented experience. This lacks them to get suitable job in future.

There are more teaching faculties are required which is not filled as per rules. Most of teachers are kept on Ad-hoc basis or Visiting basis which sometime results teacher won't able to give their full effort.

Many of colleges or institutions didn't have the facilities like well-designed classrooms with modern devices like computer networks, overhead projector (OHP), digital library, internet facility and more.

7. Suggestions:

As the commerce graduates and post-graduates shaped by these institutions are primarily absorbed by industry, there is a rising need to match the curriculum and structure of business education to better robust the needs of changes in the industrial sectors and service sectors within the nation.

The suggestions are listed below:

Current business practices and modern terms need to be opted in the syllabus which helps the students for proper understanding about various current phenomenons in business world.

The colleges need to provide proper guidance and counseling to students regarding

Dipali Shah mam
today at 12:03 AM

MAH/MUL/03051/2012
ISSN: 2319-9318

Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Journal

Special Issue | 071

various courses available in commerce and what type of specialization respective courses offers for the personal and professional development.

The colleges need to be providing autonomous status by UGC which results in making good study and syllabus pattern with proper evaluation process and timely declaration of results.

The junior colleges and private colleges need to provide proper guidance and counseling for the choosing right course for their career development.

The colleges and management institutes need to build good contact with industries and research institutions which will provide good practical skills development to students.

To motivate more number of students towards entrepreneurship and to provide all required inputs in an effective manner, it is essential that entrepreneurship should be introduced as a specialization in the commerce degree curriculum just like EDII (Entrepreneurship Development Institute) Ahmedabad, private university like Amity University, etc.

Technology and globalization are ushering an era of unprecedented changes. The need and pressure for change and innovation is immense to enrich the practical knowledge of the students. In plant training shall be mandatory in the 4th semester for a period of at least 10 weeks. In this training students will have to study problems in industrial perspective and submit the report to the industry. This plant training will provide an industrial exposure to the students as well as to develop their career in the high tech industrial requirements.

10. Conclusion:

The Universities and colleges not providing courses which include equal practical as well as theoretical aspects of business and organizations. There are tremendous opportunities available where commerce educated students can go for job and show their knowledge and competencies acquired during

study. One of the best thing is that commerce graduate can also become a good entrepreneur as per knowledge and skills acquired during their study.

The industries and colleges are not summed up, but there is need to summed up commerce institutions with industries which will result students can learn practical aspects of work with theoretical knowledge. Everything is possible when teachers of commerce give their self-effort to make changes in commerce education to meet with modern or new scenario.

At same time students also need to give their self-effort to develop the soft skills and hard skills required for outside industrial environment.

Commerce education plays significant role in equipping our entrepreneurs with the emerging trends of commerce expertise to countenance the confront of vibrant business worldwide.

Globalization and liberalization of economy with privatization and technological munity have posed the most extraordinary challenges against the commerce education. The practical oriented commerce education is a need of this dynamic era. The syllabus of commerce education must redesign by considering practical aspects of trade & commerce. By being linked with entrepreneurs the aspiration to create a new venture becomes more intense. The institutes offering commerce education must join hands with industries for practical aspect and should have industrial training for students as management students. Both government as well as private entities should take active interest in nurturing the entrepreneurship and commerce education.

11. Acknowledgement:

First and foremost I would like to express my gratitude to Dr. R.D.Sikchi sir for his endless support during my research paper. I may express my sincere thanks to my family, faculties, students, alumni and others for their support.

Vidyawarta®: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 8.14(IJIF)

12. References:

1. Dr. Samir Mazidbhai Vohra (2015) - Commerce education - challenges and opportunities published in PARIPEX - INDIAN JOURNAL OF RESEARCH, volume: 4/ Issue: 11/ Nov. 2015 PP. 22-23.
2. Pratiksha Modi (2014)- Entrepreneurship Education for commerce students of school: Need of an hour - International Journal for research in education- Volume : 3, Issue: 5, Aug - Sep.: 2014 PP. 38-40
3. Manvendra Pratap Singh, Arpita Chakraborty, Dr. Mousumi (2015) - "Entrepreneurship Education and Entrepreneurial inclination : Indian universities perspective" Published International Journal of Research in management, Science and Technology, Vol. 3, No. 3 August 2015 PP- 76-77
4. Dr. Rahul Sawlikar (2015) - "Current trends in commerce Education" National monthly referred Journal of Research in commerce and management, volume no. - 01, Issue No. - 07 PP- 111-112
5. Dr. Sucheta Y. Naik (2014) - "Revitalizing commerce education in India" Published in Interdisciplinary multilingual referred journal Oct - Dec, 2014, Issue - 08, Vol -01 PP-47-51
6. M. M. Bagban (2013) - "Commerce education in India: Problems and prospects." Published in International Journal of higher education, Volume 1, Issue 1 / Aug 2013.
7. Prasain, G.P. (2003). Entrepreneurship Development. New Delhi: Sunmarg Publishers and Distributors.
8. Teaching of Commerce-by Aggarwal J.C. Vikas Publishing House Pvt Ltd, 2003.
9. "Recent Trends in Commerce and Management Education", Dr. V. V.Khanzode, Strling Publishers Private Limited, 1990.
10. Baker K (2008), " fostering a global spirit of youth enterprise", preparatory briefing of the global forum on youth entrepreneurship
11. Lepoutre Jan, Tilleuit Oliver & Crijns Hans (2010): a new approach to testing the effects of entrepreneurship education among secondary school pupils, working paper, Vlerick leuven Gent. Management school.
12. Anis ur Rehman, Dr. Yasir Arafat Elahi (2012), Entrepreneurship Education in India – Scope, challenges and Role of B-schools in Promoting Entrepreneurship Education, International Journal of Engineering and Management Research, Vol. 2, Issue-5, October 2012, Pages: 5-14
13. Dr. Kishor Moharir (2013) - "Higher education in commerce-challenges and opportunities" national monthly refereed journal of research in commerce and management, volume No.1, Issue No. 9 Page- 82-83
14. Kirkley, W. W. (2017). Cultivating entrepreneurial behavior: entrepreneurship education in secondary schools. Asia Pacific Journal of Innovation and Entrepreneurship, 11(1), page 17-37
15. Huber, L. R., Sloof, R., Van Praag, M., & Parker, S. C. (2020). Diverse cognitive skills and team performance: A field experiment based on an entrepreneurship education program. Journal of Economic Behavior and Organization, 177(2), page 569-588.
16. Akash R. Gupta (2019), A Study on prospects and challenges in commerce education, IJRAR June 2019, Volume 6, Issue 2
17. Deepali Kailasrao Mankar (2016), IMPORTANCE OF COMMERCE EDUCATION IN INDIA, International Educational Scientific Research Journal, Volume : 2, Issue : 7, July 2016.
18. Prakashraj P. Kumavat (2015), Role of Commerce Education in Entrepreneurship Development, Journal of commerce and management, Continuous Issue-14 | May - August 2015.
19. Dr. Partap Singh, Sangeeta Rani, Dr. Sanjay Singla & Dr. Priti Singla (2015), Role of Commerce Education in Inclusive Growth of India, International Journal of Latest Trends in Engineering and Technology (IJLTET), Vol. 6 Issue 1 September 2015.

IMPACT FACTOR
5.90

ISSN 2347-6834

International Registered & Recognized Research
Journal Related to Higher Education for All Subjects

INDO GLOBAL RESEARCHERS

UGC APPROVED, REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XVII, Vol. I

Year- IX, Bi-Annual (Half Yearly)

(Nov. 2021 To April 2022)

Editorial Office :

Gyandev-Parvati,
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Website

www.irasg.com

Contact : - 02382 - 241913

09423346913 / 09637935252

09503814000 / 07276301000

E-mail :

visiongroup1994@gmail.com

interlinkresearch@rediffmail.com

mbkamble2010@gmail.com

Published by :

Indo Asian Publication,

Latur, Dist. Latur - 413531 (M.S.) India

Price : ₹ 200/-

EDITOR IN CHIEF

Dr. Nilam Chhangani

Head, Dept. of Economics,
S. K. N. G. Mahavidyalaya,
Karanja Lad, Dist. Washim(M.S.) India

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Sachin Napte
Dept. of Mahagement
Indira Business School,
Pune, Dist. Pune (M.S.)

Dr. Balaji G. Kamble
Professor, Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,
Latur, Dist. Latur (M.S.)

DEPUTY EDITOR

Dr. Dileep S. Arjune
Head, Dept. of Economics,
J. E. S. College,
Jalna, Dist. Jalna (M. S.)

Dr. Allabaksh H. Jamadar
Chairman, BOS, Hind.
S.R.T.M. University,
Nanded, Dist. Nanded (M.S.)

CO - EDITOR

Dr. Aran R. Kumbhar
Head, Dept. of Economics,
Arts & Comm. College,
Nesri, Dist. Kolhapur (M.S.)

Dr. Eknath J. Helge
Head, Dept. of Commerce,
Jyama Mahavidyalaya,
Buldhana, Dist. Buldhana (M. S.)

MEMBER OF EDITORIAL BOARD

Dr. Mohammad T. Rahaman
Dept. of Biomedical Science,
International Islamic University,
Malaysia (Malaysia)

Dr. Sivappa Rasapalli
Dept. of Chemistry,
UMASS, Dartmouth,
MA (United States)

Dr. Satyankumar P. Sitapara
Principal
Commerce & BBA College,
Anand, Dist. Anand (Gujrat)

P. M. Band
Dept. of Dept. of Chemistry,
College of Eng. & Technology,
Bathulgaon, Dist. Akola (M. S.)

Dr. Arun Farfat
Head, Dept. of History,
Shri. S.G. M. College,
Borgaon Manju, Dist. Akola(M.S.)

Dr. Suresh Dhase
Head, Dept. of Economics,
S.N.D.T. College,
Dongar katore, Dist. Jalgaon (M.S.)

Dr. Dilip R. Jagtap
Dept. of Economics,
G. T. Patil College,
Nandurbar, Dist. Nandurbar(M.S.)

Dr. Nana Wankhede
Dept. of History,
Shivaji College,
Akola, Dist. Akola (M. S.)

Dr. O. V. Shahapurkar
Head, Dept. of Geography,
Rajarshi Shahu College,
Latur, Dist. Latur (M.S.)

Arun U. Patil
Dept. of Economics,
Arts & Comm. College,
Akkalkumbha, Dist. Nandurbar (M.S.)

Issue: XVII, Vol.1

IGR

IMPACT FACTOR

5.90

ISSN 2347-6834

Nov. 2021 To April 2022

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Changing Role of Women's in Indian Society Ruchi A. Bharuka	1
2	Indian Security for Defense Jadhav Shailesh Dhondiram	7
3	A Study Of Seasonal Unemployment Of Agricultural Labours A. B. Thorve	11
4	Magic Realism As Reflected In Ben Okri's Fiction Pandit Mahadev Shinde	16
5	Politeness Principle : A Method of Discourse Analysis of Girish Karnad's Tughlaq Balasaheb Dasrao Bhise	22
6	Postmodern Techniques Used In Stale News Kushaba Salunke	27
7	On the structural studies of Aurivillius-Type Structure Ceramic $\text{Ca}_{(1-x)}\text{Sr}_x\text{Bi}_2\text{Nb}_2\text{O}_9$ composition Surekha B. Bobade	32
8	भारतातील सहकारी कृषी पतपुवठा : एक चिकित्सक अभ्यास भाऊसाहेब आर. होगे	37
9	अर्थशास्त्रातील विकास डॉ. तुकाराम मुंडे	44
10	समाजातील कॅशलेस व्यवहार फायदे आणि तोटे : एक अध्ययन राजेश माथुरकर	54
11	अर्थशास्त्रातील विकास डॉ. तुकाराम मुंडे	59
12	अर्थशास्त्रातील विकास डॉ. सखाराम गोरे	63

Changing Role of Women's in Indian Society**Ruchi A. Bharuka**

Department of Commerce,

Sitabai Arts, Commerce and Science

College, Akola

ABSTRACT

A women's role has changed tremendously and is making its greatest impact in our society today. Many years ago, women's contribution to society was limited and controlled by men. Women are playing a major role in many important areas. Women's role has changed at an accelerating rate and has part in areas such as Politics, Professional Training Jobs, Medicine, Business and Law. Formerly they were not part of any political matter, but they have advanced in many aspects. Women in India face lots of social issues and problems all through the life which are big struggle for them right from their beginning of life. Female infanticide is the most common practice of killing girl child in mother's womb in the Indian society. Women in India are considered as burden for their parents and husbands as they think that women are here only to consume money whole life without earning a little bit. Another common problem for women is sex discrimination which they face from their birth and continues till their death. Illiteracy, lack of proper education, responsible for household works, rape, sexual harassment at workplace, etc are some big issues for the women in India. This paper attempts to analyze the changing status of women in modern India and is based purely on secondary data. The analysis shows that although women in modern India have made a considerable progress in every sphere of life, they still have to struggle against deep-rooted patriarchal mentality of society. The Indian constitution grants women equal rights as that of men but they were never been effective to bring a remarkable

change in the status of modern women. Equal footing with men is still an illusion for females because male dominance still prevails in the society.

Keywords:- Society, Role, Participation, Initiatives.

Introduction :

Without women nothing is possible for men. A woman is the basic unit of society. She make a family, family make a home, home a society and ultimately society make a country. A country cannot progress until and unless its women take initiatives for development works. The role of women in India is a very hot issue that is passionately debated every day, as ever more women become conscious of the inequalities and bias they suffer from. All around the world, women are an untapped "resource" to fight poverty and violence, and even though their potential has been very clearly revealed time and again in difficult circumstances men have too often lost sight of it in times of stability. Taking birth as a woman in the Indian society can be said as curse for the women. Historically women in India were revered and the birth of a girl was widely believed to mark the arrival of Lakshmi – the Goddess of wealth and riches. Women have been considered janani, i.e., the progenitor and ardhnigini, i.e., half of the body. Women are also considered to be an embodiment of Goddess Durga. Earlier to this women were facing a lot of problems because of

male dominated, patriarchal society system, practice of old traditional believes, etc. Women were only responsible to the traditional roles like child bearing and child rearing. In the modern world, where women status has been improved a little while, still they are facing problems. They have to perform both family and professional responsibilities together without the help of their husbands. In some cases, the condition of women becomes more embarrassed when they get tortured by their family members instead of getting help. Sexual harassment is more common at homes as well as in the offices by the family members, relatives, neighbors, friends, boss, etc. They have to suffer a lot in their daily life to nourish their career as well as saving their family relationships. When we think of social modernization and economic modernization, the big thing that leaps out is the role of women. A society that does not respect women is under-utilizing half its labour force. We would expect to see a causal impact of greater equality of women upon growth. We in India are sometimes complacent about the role of women in India. India is famous for having women in leadership roles. Andre Beteille said: The role of women in India today, it's better than even Japan, which is otherwise a very advanced country. The daughters of the elite in India have no glass ceiling, which is better than what we see in most places challenging

ROLE OF WOMEN IN INDIA:-

When thrown in a situation where she has to take important decisions affecting the well-being of her family, she is thus extremely vulnerable to exploitative people. Besides this aspect, in terms of the prospect to take up employment somewhere to earn for the family in dire situations, her lack of adequate skill set throws her into the clutches of the informal sector which further fuels poverty in India. The informal sector being largely unregulated, her quality of life and level of income varies according to the whims and fancies of her employer. There have been instances where women have been lured by promises of work to the lairs of traffickers and sold off. Instances of sexual abuse and cruel work conditions are also as much a reality for women trapped in the poverty chains. To fight sexual violence and human trafficking, the government must do everything it can to promote women entrepreneurship in India and help them join the formal sector so as to enjoy the legal protection that comes with real employment contracts. Though a number of constitutional amendments were made for women's social, economic and political benefits, yet they were never effective to bring a radical change in the situation. Women had only the role of a „good wife“ to play, and if a woman ventured out to work, she was seen as a bad woman, going against societal norms. Women were expected to cook food and eat only after

the men, with whatever meager amount of food is left. This led to rampant malnutrition among women, and an extremely poor health status. Around 500 women were reported to die every day due to pregnancy related problems due to malnutrition, and getting married before 18. It was only by the 1960s, that a few educated women began to see themselves increasingly change from a mere guardian of home to a legitimate participant in the discourse of life. The country saw the first undercurrent of female discontent with the system. Though care giving services can empower women if they are trained adequately, the scope of choices for career is often constrained by societal notions of what is „suitable“ for a woman and what is not. This is what defines the role of women in India, and how limited their contribution to society will be. The boy on the other hand has no such fetters tying down his choices. Women in India slowly started recognising her true potential. She has started questioning the rules laid down for her by the society. As a result, she has started breaking barriers and earned a respectable position in the world. Today Indian women have excelled in each and every field from social work to visiting space station. There is no arena, which remains unconquered by Indian women. Whether it is politics, sports, entertainment, literature, technology everywhere, its women power all along.

THE CHANGING ROLE OF WOMEN IN INDIA:-

With the encouragement of co-education, women have cast off the imposed inferiority complex and are marching side by side with men in every walk of life. Women are proving to be academically better and socially more active. When we come across the results of competitive examinations in all India civil services and Indian universities, we are happily surprised to note that women capture most of the merit seats. They are also aware of the fast-changing social milieu and they are making sustained efforts to scale the ladders of social progress by dint of their zeal and dynamism. They are contributing extensively towards the social transformation and building of the nation.

Writers like Mahashweta Devi, Pratibha Roy, and Arundati Roy have established their credentials in the literary world and contributed to the literacy excellence of the nation. It is heartening to know that educated women are very keen on taking up administration work, doing fantastic work as officers, typists, clerks and receptionists. It has been noticed that they are quick to understand every aspect of the work and have won applause from the bureaucracy.

Women are no longer considered to be physically unfit for military and police departments. In the whole length and breadth of India, everyone has read and heard of Kiran Bedi, an IPS officer

with an iron hand and a soft heart craving for reformation in the state of prisons in India. India doesn't lack in woman power, the leadership taken by Ahluwalia means we shall soon have skilled women pilots to take up the realm of the sky.

To quote former Miss Universe Sushmita Sen, "Women in India have now become more aware of their rights as individuals and they are now opting for higher positions at work, at the same time being a perfect housewife at home". This is the stage that women have reached today. Women have struggled hard to establish an identity of their own. In the present chaotic world, only women can handle any difficulty with patience and perseverance.

Victor Hugo once said, "Men have sight, women insight." Women run to extremes, and can take advanced measures for the progress of the country with their power of mental strength and extraordinary talent.

IMPROVING ROLE OF WOMEN IN SOCIETY:-

The modern woman is so deft and self-sufficient that she can be easily called a superwoman, juggling many fronts single-handedly. Women are now fiercely ambitious and are proving their metal not only on the home front, but also in their respective professions. Women in Indian are coming up in all spheres of life. They are joining the universities and colleges in large numbers. They are entering into all kinds of professions like

engineering, medicine, politics, teaching, etc. A nation's progress and prosperity can be judged by the way it treats its women folk. There is a slow and steady awareness regarding giving the women their dues, and not mistreating them, seeing them as objects of possession. Despite progress, the very fact that women, along with being achievers, also are expected to fulfill their roles as wives or mothers, prioritizing home against anything else.

The Role of Women as Caretaker:-

Women are the primary caretakers of children and elders in every country of the world. International studies demonstrate that when the economy and political organization of a society change, women take the lead in helping the family adjust to new realities and challenges. They are likely to be the prime initiator of outside assistance, and play an important role in facilitating (or hindering) changes in family life.

The Role of Women as Educators:-

The contribution of women to a society's transition from pre-literate to literate likewise is undeniable. Basic education is key to a nation's ability to develop and achieve sustainability targets. Research has shown that education can improve agricultural productivity, enhance the status of girls and women, reduce population growth rates, enhance environmental protection, and widely raise the standard of living. It is the mother in the family who most often urges children of both

genders to attend – and stay – in school.

The Role of Women in the Workforce:-

Today, the median female share of the global workforce is 45.4 percent. Women's formal and informal labor can transform a community from a relatively autonomous society to a participant in the national economy. Despite significant obstacles, women's small businesses in rural developing communities not only can be an extended family's lifeline, but can form a networked economic foundation for future generations. The role of women in the urban and rural workforce has expanded exponentially in recent decades. The theme for International Women's Day 2019 "Think equal, build smart, innovate for change," was chosen to identify innovative ways to advance gender equality and the empowerment of women, accelerating the 2030 Agenda, building momentum for the effective implementation of the new U.N. Sustainable Development Goals. Of course, women's opportunities still lag behind those of men worldwide. But, the historic and current role of women is indisputable.

The Role of Women as Global Volunteers:-

Global Volunteers community development work in host countries worldwide strengthens women's and children's capacity and supports their sustained health and development. Under the direction of local leaders, our volunteers help ensure academic accessibility, foster parental involvement, offer psycho-social support, provide

nutrition and health education, fund girls scholarships, construct schools with girls bathrooms, tutor literacy, and numeracy, and so much more. Contact us using the form below to learn how you can contribute to this critical agenda.

CONCLUSION:-

The modern woman has started caring for her social, emotional, cultural, religious and economic needs. She has now become tool for social change in India. It can be said that women have more freedom than earlier however not true in many respects because prejudice still remains in the society. Though the status of today's modern women in India is high, the overall picture of women's position in India is not satisfactory. Last but not the least, we should not forget that progress of a nation cannot be achieved until and unless there is active participation of its mothers, wives, sister and daughters. So each and every man should thoughtfully decides to bring a revolutionary transformation in his attitude towards women and accept the women to be the equal participants in the country's progress. Personally, I can't imagine my life without the image and the support of my mother. I believe that a mother is the 80% of the care you ever will need. I am and I will be the person I am because of my mother. I am sure that the only thing I may miss if some day I lose my family could be my mother and now is the time when I realize and convince myself that she is the most important person for me. I am

sure my comment could be accepted by most of the people living in a similar society.

References :-

- 1) <http://www.indiacelebrating.com/essay/socialissues/women-empowerment/role-of-women-in-society>
- 2) Human Development Report 2015, UNDP (United Nations Development Program)
- 3) Gender Discrimination & Social Norms in India, Poverty, Resource Equality and Social Policies
- 4) Accumulated Effects of Poverty, Social Watch
- 5) Neera Desai, 'Changing status of Women, Policies and Programmes' in Amit Kumar Gupta (ed.)
- 6) Women and Society, Development Perspective, Quaterion Publishers, New Delhi 1986,

IMPACT FACTOR
6.20

ISSN 2250-169X

International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

VISION

RESEARCH REVIEW

UGC APPROVED, REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue - XXII, Vol. - V

Year-XI, Bi-Annual(Half Yearly)
(Dec. 2021 To May 2022)

Editorial Office :

'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 -241913
9423346913 / 7276301000
9637935252 / 9503814000

E-mail :

interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
nblambale2010@gmail.com

Published By :

Jyotichandra Publication
Latur, Dist. Latur - 413531. (M.S.)

Price : ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble
Professor & Head,
Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar College,
Latur, Dist. Latur (M.S.)India.

SPECIAL EDITOR

Dr. E. Sivanagi Reddy
'Sivapathi'
Dept of Archaeology & Museums,
Hyderabad (A.P.)

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Sachin Napate
Prof. Dist. Pune M.S.

Verena Blechinger Talcott
Director, Dept. of History
& Cultural Studies, University of Siegen,
Siegen (Germany)

Michael Strayss,
Director,
International Relations & Diplomacy,
Schiller International University,
Paris, (France)

Dr. Decolip S. Arjuna
Professor, Head, Dept. of History,
J.E. S. Mahavidyalaya,
Jalna, Dist. Jalna (M.S.)

Dr. Nilam Chhangani
Dept. of Economics,
S.K.N.G. College,
Kalyan-Lad (Dist. Raichur(K.S.))

Dr. Rajendra R. Gawhale
Head, Dept. of Economics,
G. S. College,
Champion, Dist. Buldhana (M.S.)

DEPUTY EDITORS

Dr. Rajendra Ganapure
Professor, Head, Dept. of Economics,
S. M. P. Mahavidyalaya,
Mumbai, Dist. Chikmagalur (K.S.)

Dr. B. K. Shinde
Professor, Head, Dept. of Economics,
D. S. M. Mahavidyalaya,
Jalna, Dist. Jalna (M.S.)

Dr. Vjay R. Gawhale
Head, Dept. of Commerce,
G. S. Mahavidyalaya,
Champion, Dist. Buldhana (M.S.)

Bhujang R. Bobade
Director, Manuscript Dept.,
Director, Interdisciplinary and Cultural
Research Institute, Hyderabad (A.P.)

Dr. Mahadeo S. Kamble
Dept. of History,
Vasant Mahavidyalaya,
Waj, Dist. Beed (M.S.)

Dr. S. R. Patil
Professor, Dept. of Economics,
Sriant Vaidyanath Mahavidyalaya,
Shri Jagtapad, Dist. Latur (M.S.)

CO - EDITORS

Dr. Allabaksha Jamadar
Professor, Head, Dept. of Hindi,
B.K.D. College,
Chatur, Dist. Latur (M.S.)

Dr. Murlidhar Lahade
Dept. of Hindi,
Janki Mahavidyalaya,
Banswadi, Dist. Beed (M.S.)

Dr. Shyam Khandare
Dept. of Sociology,
Gandhinagar University,
Gadchiroli, Dist. Gadchiroli (M.S.)

Dr. M. Veeraprasad
Dept. of Political Science,
S.K. University,
Aurangpur, Dist. Aurangpur (A.P.)

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No.
1	Aatmanirbhar Bharat Abhiyan and Self-Reliant Indian Mission Ruchi A. Bharuka	1
2	Postmodern Techniques Used In Stale News Kushaba Salunke	8
3	Comparative Study of Sex Ratio in Sillod and Phulambri Tahsil in the Aurangabad District Dr. Chatragun U. Bhorc	14
4	Literacy Scenario in Maharashtra : A Geographical Analysis S. A. Jewale	25
5	संतों के काव्य की प्रासंगिकता डॉ. मीना भाऊसाहेब घुमे	32
6	नवीन आर्थिक घोरणाचे कृषी क्षेत्रावर झालेले परिणाम ए. बी. थोरवे	37
7	महिला उद्योजकता-विकासाची गरज राजेश माथुरकर	43
8	महात्मा गांधीजींची अहिंसाविषयक विचाराचा ऐतिहासिक अभ्यास सचिन प्रल्हाद कोठेकर	49
9	गृह विज्ञान आणि स्वयंरोजगार मनीषा महारुद्र गाडगे	52
10	जॉन स्टुअर्ट मिल चे तत्त्वज्ञानातील योगदान डॉ. सखासम गोरे	57

1

Aatmanirbhar Bharat Abhiyan and Self-Reliant Indian Mission

Ruchi A. Bharuka

Dept. of Commerce.

Sabai Arts, Commerce & Science College,
Akola, Dist. Akola

Research Paper - Commerce

ABSTRACT

Aatmanirbhar Bharat Abhiyaan or Self-reliant India campaign is the vision of new India envisaged by the Hon'ble Prime Minister Shri Narendra Modi. On 12 May 2020, our PM raised a clarion call to the nation giving a kick start to the Aatmanirbhar Bharat Abhiyaan (Self-reliant India campaign) and announced the Special economic and comprehensive package of INR 20 lakhcrores - equivalent to 10% of India's GDP - to fight COVID-19 pandemic in India. The aim is to make the country and its citizens independent and self-reliant in all senses. He further outlined five pillars of AatmaNirbhar Bharat - Economy, Infrastructure, System, Vibrant Demography and Demand. Finance Minister further announces Government Reforms and Enablers across Seven Sectors under Aatmanirbhar Bharat Abhiyaan. The government took several bold reforms such as Supply Chain Reforms for Agriculture, Rational Tax Systems, Simple & Clear Laws, Capable Human Resource and Strong Financial System.

Keywords : -Aatmanirbhar, Self-reliant, Abhiyan, Campaign

Introduction :

India has faced the COVID-19 situation with fortitude and a spirit of self-reliance, that is evident in the fact that from zero production of Personal Protection Equipment

LJ

Loknayak

**Interdisciplinary Peer Reviewed Journal
For Innovative Research And Evaluation**

ISSN (L) 2278 - 4284

Issue : II
August
2021
Vol. : VIII

- I N D E X -

Sr. No.	Title / Name of the Author	Page No.
1	Methods of Foundation Laying Prescribed by Vastu texts Tanmay J. Bhole	1
2	Feminist Perspectives in Shashi Deshpande's That Long Silence Diksha Panpaliya	6
3	Digital Marketing in India Dr. Kritika, Ms. Apoorva	9
4	Indian Writing in English Delineation of the theme of Hunger and Poverty in Kamala Markandaya's "Nectar in a Sieve" 12 - 14 Shubhangi Arun Joshi	12
5	A Critical Analysis of Contemporary Epoch of English Literature Santosh Bhaskarrao Gore	15
6	Theme of Identity in the Poems of Kamala Das Dr. Yogesh Pohokar	18
7	Women's Attitude Towards Household Art Skill Training in Rural Area Dr. Chhaya Vidhale	23
8	Search for Identity in Bharati Mukharjee's 'Desirable Daughters' and 'Jasmine' Smita P. Mohod	28
9	Post Modern Perspectives in the Works of Chetan Bhagat Ms. Surekha M. Mangrulkar	31
10	Influence of Partition on Womanhood in Amrita Pritam's Pinjar Prashant S. Jawade	35
11	कोरोना प्रादुर्भावा दरम्यान उच्च शिक्षण स्तरावर ऑनलाईन शिक्षणाची स्थिती: एक विश्लेषणात्मक अभ्यास प्रा. डॉ. राजश्री विवेक धर्माधिकारी	37
12	छत्रपती शिवाजी महाराज व धार्मिक सहिष्णूता: एक अध्ययन प्रा. प्रविण श्रीकृष्ण राजत	48
13	डभई युद्धातील पेशवांचे दृष्टी घोरण लाभेश सा. साबळे	51

Feminist Perspectives in Shashi Deshpande's *That Long Silence*

Diksha Panpaliya
Assistant Professor
Department of English
Sitabai Arts, Commerce and Science College,
Akola
Mob : 8308812961
E-mail : missdiksha28@gmail.com

Abstract :

She maintains a major position as one of the female writers of today whose deal with women's problems and their yearning for existence. Her characters are modern young ladies, literate, living in a world which is under control and tradition. Their sufferings, sadness and dissatisfaction were conveyed fully. It raises a strong voice in favour of protesting against the social structure controlled by men in India and against the oppressive rules and practises set for women by men. She has written several works that situate her as in context of Indian English literature at a distinct point in her history. Her novels in India are well anchored. The people, the environment and the conflicts are completely Indian. Her works have gained critical notice because of her comprehensive, sympathetic and genuine picture of the Indian middle class lady in the home domain.

Keywords : Search for identity, feminism, frustrations, gender, Indian society.

Introduction :

The quest for identification and the need to define oneself are becoming major characteristics female literary writers, especially in the second wave of feminism authors. It is important to note that they made significant contributions to every facet of English literature and modern works. Leading female authors such as Kamala Markandaya, Ruth Praver Jhabwala, Santha Rama Rau, Nayantara Sahgal, Shashi Deshpande, Anita Desai, Geeta Mehta, Rama Mehta, Arundhati Roy, Shobha De, Bharati Mukharjee, Mahasweta Devi, and Manju Kapoor, among others, have left indelible impressions on the minds. Shashi Deshpande is a key figure among modern women authors who are concerned with women's issues. With the personality conflict. Her heroines are literate, young ladies of today who have fled male authority and a society of tradition. She has shown her sorrow, deceptions and regrets in genuine terms.

Feminist Perspectives That Long Silence in Shashi Deshpande :

Shashi Deshpande has been seminal figure in modern Indian English literature because she used her creative works to protest against India's male-dominated social structure and to express her passionate opposition to norms and circumstances. She authored a number of books, demonstrating her prominence in Indian English literature. Numerous her works are widely read and have a strong effect on readers' thinking. The people, locales, and conflicts are all wholly native to India. She captures the viewer's attention with her comprehensive, sympathetic, and genuine portrayal of an Indian middle-class lady. *The Dark Holds No Terrors* (1980), *If I Die Today* (1982), *Come Up and Be Dead* (1983), *Roots and Shadows* (1983), *That Long Silence* (1988), *The Binding Vine* (1993), *A Matter of Time* (1996), *Small Remedies* (2000), *Moving On* (2004), and *In The Country of Deceit* (2004) are among her best-known works (2008).

That Long Silence (1988) sheds insight on middle-class women in the present day. She encapsulated the struggle of an Indian woman who fights for self-respect and is always in quest of her own identity. The heroine, Jaya, is an exemplary housewife who maintains her silence throughout her life. Despite the fact that she was married to Mohan and was the mother of two children – Rahul and Rati. She is harmed by her seclusion. Ultimately, she breaks her quiet and opposes every domination she has been living under, finally ceasing to dance during her husband's moments. Shashi Deshpande said in an interview with Joel Kuortti: 'That Long Silence would be a hysterical novel, because I shouted within, but when it comes out, one gets out of that shuddering self, as you described - and one thinks, looks. Jaya seems to be a very analytical individual. She succumbs to sentimentality, sorrow or whatever. There seems to be no time. She analyses itself, herself lives and her interactions, and this is my experience, I suppose. Throughout. I think that would be the fruition of all the restraint and wrath, all in that long silence.'

Volume 8, Issue 4 (IV)

October - December 2021

ISSN: 2394 - 7780

**International Journal of
Advance and Innovative Research**
(Conference Special)

Indian Academicians and Researchers Association
www.iaair.com

- THERMAL DEGRADATION STUDIES OF COPOLYMER OBTAINED FROM 2, 4-DIHYDROXYACETOPHENONE-GUANIDINE-FORMALDEHYDE.** 62 - 70
Preeti A. Mishra and W. B. Gurnule
- SORPTION CAPACITY OF BENTONITE CLAY FOR REMOVAL OF HEAVY METAL Se (IV) IONS FROM AQUEOUS SOLUTION** 71 - 77
Priyanka Rathore and Rashmi Verma
- SYNTHESIS, CHARACTERIZATION, AND THERMAL PROPERTIES OF 2-AMINO 6-NITROBENZOTHAZOLE AND MELAMINE WITH FORMALDEHYDE COPOLYMER** 78 - 87
Punam G. Gupta, R. H. Gupta and W. B. Gurnule*
- MOLECULAR INTERACTION AND ULTRASONIC VELOCITY STUDIES OF ALKANOLS WITH O-NITRO TOLUENE AT GIVEN TEMPERATURES** 88 - 94
Rajendra Pawar, Sandip Patil and G. P. Waghulde
- SYNTHESIS, CHARACTERIZATION AND SEMICONDUCTING STUDIES OF 2,4-DIHYDROXYBENZALDEHYDE-FORMALDEHYDE - ETHYLENE DIAMINE COPOLYMERS** 95 - 100
S. P. Dhote and W.B. Gurnule*
- USE OF IONIC LIQUID PERSPECTIVES IN THE SYNTHESIS OF 3-ARYL-4-SUBSTITUTED COUMARINS FROM O-HYDROXY CARBONYL COMPOUNDS** 101 - 105
Ali Abdurraheem Abdul Kareem*, Mrs. Sangita Sanjay Makone and Dr. Sandeep Nivruttirao Niwadange
- SYNTHESIS AND CHARACTERIZATION OF NANOPARTICLES OF B-D-LACTOSYL THIOCARBAMATES** 106 - 109
Shankesh C Zyate and Poonam T Agrawal*
- SYNTHESIS AND CHARACTERIZATIONS OF SCHIFF BASES OF 4-N,N DIMETHYL AMINOBENZALDEHYDE WITH SUBSTITUTED 2-AMINOBENZOTHAZOLE & THEIR ANTIBACTERIAL SCREENING** 110 - 112
Shrutii P. Ingole
- HYDROGEN PRODUCTION USING WATER SPLITTING METHOD WITH MOLYBDENUM DIOXIDE; SHORT REVIEW** 113 - 118
Suchitra N. Sapaka and Anamika V. Kadam*
- PREPARATION AND STRUCTURAL STUDIES OF SOME BIS POLYMERIC COMPLEXES** 119 - 121
Vaishali P. Meshram
- INCORPORATING MACHINE LEARNING WITH BLOCKCHAIN TO ENLIVENING EDUCATIONAL SYSTEM** 122 - 124
Mustafa Nullwala

SYNTHESIS, CHARACTERIZATION, AND THERMAL PROPERTIES OF 2-AMINO 6-NITROBENZOTHAZOLE AND MELAMINE WITH FORMALDEHYDE COPOLYMER

Punam G. Gupta¹, R. H. Gupta² and W. B. Gurnule^{1*}¹Department of Chemistry, Kamla Nehru Mahavidyalaya, Sakardara, Nagpur - 440024 (M.S) India²Department of Chemistry, KZS Science College, Kalmeshwar, Dist. Nagpur

ABSTRACT

2-amino 6-nitrobenzothiazole melamine-formaldehyde (BMF-I) copolymer has been synthesized by condensation polymerization method utilizing monomers 2-amino 6-nitrobenzothiazol (B), and melamine (M) with formaldehyde (F) in presence of 2M HCl as an acid catalyst in 1:1:3 molar ratios. The structure of the incorporated BMF-I copolymer has been interpreted and confirmed based on elemental analysis and various spectral techniques like UV-visible, FTIR, and ¹H-NMR methods. The surface morphology of copolymer was studied by scanning electron microscopy (SEM). The molecular weight of the BMF-I copolymer was dictated by the non-aqueous conductometric titration method. The TGA analysis of synthesized copolymer has been done by non-isothermal thermogravimetric technique in which sample is subjected to the condition of continuous increase in temperature at a heating rate of 100C/min in a nitrogen atmosphere, and which is used to study decomposition rate and thermal stability of newly synthesized copolymer. The activation energy (E_a) and the thermal stability have been calculated by using Sharp-Wentworth and Freeman-Carroll methods. The thermodynamic parameters such as entropy change (ΔS), free energy change (ΔF), apparent entropy (S^*), frequency factor (Z) were calculated by using data obtained by Freeman-Carroll and TGA curves. The thermal activation energy determined with the assistance of those methods was in good agreement with one other. The order of the decomposition reaction was found to be 1.21.

Keywords- Copolymer, melamine, polycondensation, thermogravimetric, kinetic parameter, activation energy.

INTRODUCTION

The copolymer is a type of polymer formed when two or more different types of monomers are combined, they are known for their adaptable uses and are discovered to be amorphous, crystalline, or resinous. Presently days, the utilization of copolymer has been expanded due to high thermal stability and electrical conductivity properties. Copolymers are utilized in a wide scope of uses, for example, high energy materials [1], ion exchangers [2], semiconductors [3], fireproofing agents [4], antioxidants [5], etc. Ion exchange properties of a copolymer were studied by W.B.Gurnule et al. resulting from o-aminophenol, urea, and formaldehyde. [6] and shows that o-APUF copolymer acts as an astounding and promising cation exchanger to eliminate the poisonous and unsafe metal ions from the wastewater bodies and mechanical effluents. Chelation ion-exchange application of copolymer resin was revealed by M.M.Yeole et al [7] which was synthesized by condensation polymerization of p-hydroxybenzaldehyde and oxamide with formaldehyde and suggested that synthesized copolymer showed higher selectivity for Fe⁺³, Cd⁺², and Co⁺² than for Cu⁺² and Pb⁺² ions.

Benzothiazole-based aromatic polymers contain nitrogen, oxygen, and sulfur donor atoms [8] [9] which are utilized to synthesized thermally stable [10], biologically active polymers [11], and pharmacological applications [12] [13]. M.A.R. Ahamed et al. have reported antimicrobial application of transition metal complexes of benzothiazole-based copolymer [14]. Thiazole-based novel copolymer ligand and its transition metal complexes have been accounted for by M.A.R. Ahamed and co-workers [15]. Cation exchange properties have been reported by A.R. Burkandeen et al. derived from 2-amino 6-nitrobenzothiazole and thiosemicarbazide with formaldehyde [16].

Because of the high thermal stability of copolymer, a unique consideration has been engaged to investigate the synthesis of the copolymer. Thermogravimetric investigation gives the data about the degradation and thermal stability of materials and in this way, numerous analysts combined copolymer to improve the thermal stability [17] [18] [19]. The kinetic parameter i.e. activation energy (E_a) and thermodynamic parameter such as entropy change (ΔS), free energy change (ΔF), apparent entropy (S^*), frequency factor (Z) can be determined by analyzing the thermoanalytical information [20] [21] [22] from Sharp-Wentworth [23], Freeman-Carroll [24] and Phadnis-Deshpande techniques [25]. Pratik et al. considered the thermal degradation of the copolymer from salicylic acid, guanidine, and formaldehyde [26]. Veimurugan and co-worker [27] examined the thermal behavior of terpolymer and its composites. Thermodynamic parameters of copolymer blended from salicylic acid and thiosemicarbazide with formaldehyde were accounted for by Nandekar et al. [28]. Thermokinetic parameters of resin got from m-cresol and hexamine with formaldehyde have been announced by Hiwase et al. [29]. Subsequently, the current examination was focused on the synthesis of 2-amino 6-nitrobenzothiazole-

ACT Research Convention 2021

**International E-Conference on
Sustainable and Futuristic Materials (SFM-2021)**
- Organized By -

International Research Centre and Department of Chemistry,
Kalasalingam Academy of Research and Education,
Krishnankoil

Gondia Education Society's
Department of Chemistry
J. M. Patel Arts, Commerce and Science College, Bhandara

and
Amar Sewa Mandal's
Department of Chemistry
Kamla Nehru Mahavidyalaya, Nagpur.

29th - 30th NOVEMBER, 2021

Editors

Prof. M. Swaminathan
Prof. W. B. Gurnule
Dr. S. W. Dafare

Synthesis, Characterization, and Electrical Properties of Copolymer Derived from 2-Amino 6-nitrobenzothiazole, Dithiooxamide and Formaldehyde

Punam G. Gupta¹, R. H. Gupta², W. B. Gurnule¹

Department of Chemistry, Kamla Nehru Mahavidyalaya, Sakardara, Nagpur, Maharashtra, India¹

Department of Chemistry, K. Z. S. Science College, Kalmeshwar, Nagpur, India²

punamgupta04@gmail.com and wbgurnule@yahoo.co.in

Abstract: The BDF-II copolymer was synthesized by reacting 2-amino 6-nitrobenzothiazole and dithiooxamide with formaldehyde in the presence of 2 M hydrochloric acid as a catalyst in 2:1:3 molar ratios. UV-visible, FTIR, and proton NMR spectral analysis were used to figure out the structure of the copolymer. The surface features of the copolymer were determined using scanning electron microscopy (SEM). The semiconducting nature of the copolymer was determined through electrical conductivity measurements. The electrical properties of the BDF-II copolymer were measured over a wide temperature range from 313–428K, the activation energy of electrical conduction was calculated, and the plot of $\log \sigma$ vs $1000/T$ was found to be linear over a wide temperature range, classifying it as a semiconductor.

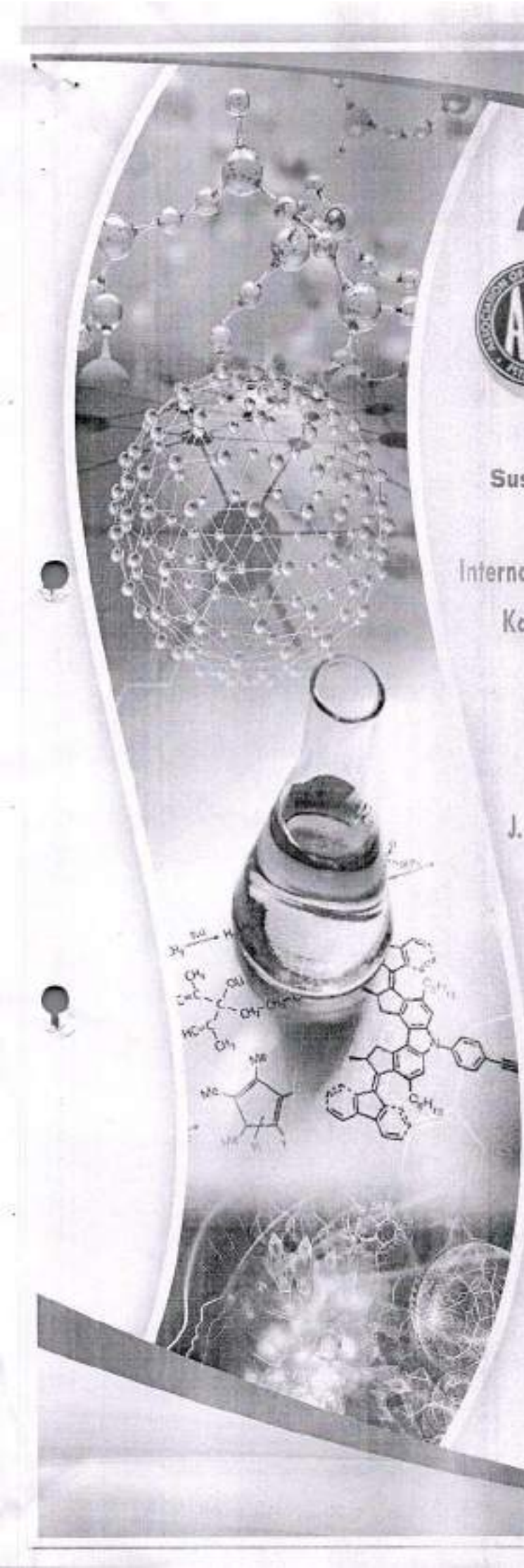
Keywords: Semiconductor, Electrical Conductivity, Copolymer, Spectral Analysis, Synthesis

1. INTRODUCTION

Copolymers are polymers that are generated when two or more different types of monomers are joined. They are recognized for their adaptive usage and have been discovered to be amorphous, crystalline, or resinous. Because of its high thermal stability and electrical conductivity properties, copolymer is now widely used. Copolymers are particularly valuable in applications such as adhesives [1], high thermal resistance and ion-exchanger materials [2], and high dielectric constant for energy storage capacitor [3], coating materials [4], semiconductors [5], catalyst [6], and ion exchange resins [7]. Semiconductor materials are at the guts of recent electronics, including radios, computers, telephones, and a good range of other devices.

Transistors, solar cells, various diodes, including light-emitting diodes, silicon-controlled rectifiers, and digital and analog integrated circuits are examples of such devices. Therefore, in recent years, investigations on copolymer's semiconducting nature have made significant progress. Electrically conducting copolymers are unquestionably a popular issue in solid-state physics and chemistry. Their discovery has resulted in an urgent need for not just new types of materials capable of replacing metals, but also new concepts to explain their high conductivity. In reality, their conductivity and other qualities like thermo conduction, photoconduction, luminescence, and so on are closely related to their physical and chemical composition. In this regard, experiments were conducted to demonstrate a link between chemical structure and semiconducting property characteristics. The behaviour of the copolymers as semiconductors is well understood. Although many conjugated organic compounds are classified as semiconductors, their carrier mobility is often limited. This is owing to the difficulty in jumping electrons from one molecule to another, and hence the carrier mobility in this class of compounds increases with increasing molecular size [8][9].

Niley et al. reported electrical conductivity of 4-hydroxyacetophenone-ethylenediamine-formaldehyde terpolymer resin [10]. R.H. Gupta and coworkers synthesized 2-hydroxyacetophenone-melamine-formaldehyde copolymer by polycondensation polymerization method and studied the electrical conductivity of synthesized copolymer which acts as industrially useful semiconducting materials [11]. Electrical conductivity of m-cresol, melamine and formaldehyde terpolymer was reported by K. M. Khedkar et al. and observed that terpolymer shows semiconducting nature at different

ACT Research Convention 2021

**International E-Conference on
Sustainable and Futuristic Materials (SFM-2021)**
- Organized By -

International Research Centre and Department of Chemistry,
Kalasalingam Academy of Research and Education,
Krishnankoil

Gandia Education Society's
Department of Chemistry
J. M. Patel Arts, Commerce and Science College, Bhandara

and
Amar Sewa Mandal's
Department of Chemistry
Kamla Nehru Mahavidyalaya, Nagpur.

29th - 30th NOVEMBER, 2021

Editors

Prof. M. Swaminathan

Prof. W. B. Gurnule

Dr. S. W. Dafare

OP-76	Synthesis, Spectroscopic Investigation & Biological Assay of Binary Metal(II) Complexes of 2-Amino, 4-Trifluoromethyl Anisole Schiff Bases. Swathi Maddur And Shivaraj	86
OP-77	Conventional and green Synthesis, Characterization and Antimicrobial potency of Complex of Cu (II) with 2(E)[(2,4-dichlorophenyl) imino] methyl} -6- methoxy phenol [DCPIMMP] Nitin Kadam, Ritika Makhijani	86
OP-78	Safe Use of Wheat Flour By Knowing Gluten Content A.H.Bendale, S.K.Patil, A.P. Rajput, L.M.Mahajan	87
OP-79	Low Temperature Relaxation Dynamics of EyeLens Crystallin Proteins Using Dielectric Spectroscopy Arvind V. Sarode Ashok C. Kumbharkhane and Bunty Rani Roy	87
OP-80	Donor-Acceptor structured Carbazole derivatives: AIE active, Blue-Orange Luminescent materials for Application in Organic Electronics Pooja S. Singh and Rajesh M. Kamble	88
OP-81	An advanced and sustainable nanomaterials for water cleansing Arshi Choudhry, Saif Ali Chaudhry	88
OP-82	Catalytic and Biological Applications of Synthesized Copper Nanoparticles Using <i>Psidium Guajava</i> Manjul Gondwal, Bhanu Pratap Singh Gautam and Geeta Joshi nee Pant	89
OP-83	Mixed metal complexes of 3d-metals (Zn & Cu) derived from 2,5-dichloro-3,6-bis-(methylamino)1,4-benzoquinone: Synthesis, Spectroscopic, Solid state electrical conductivity and Thermal analysis Bhanu Pratap Singh Gautam, Manjul Gondwal and R. L. Prasad	89
OP-84	Luminescent Properties of Nickel Oxide Doped With Cas Glasses K.Veerabhadra Rao, B.Appa Rao	90
OP-85	Astrophysical Applications Of Aluminum, Strontium Lanthanate Phosphors Doped With Terbium And Europium D. Srinivasa Rao, V.Madhu Mohan and K. V. R. Murthy	90
OP-86	Acoustic, Volumetric and Viscometric Study Relative To Inter-Molecular Interaction In Aqueous KClO ₄ + 1% KH ₂ PO ₄ , Dr. Meenakshi V. Rathi	91
OP-87	A Novel Comparative Study: Synthesis, Characterization, and Thermal Degradation Kinetics of a Copolymer and Its Composites with Activated Charcoal Punam G. Gupta, R. H. Gupta, W. B. Gurnule	91
OP-88	A New Relative Study of Synthesis, Characterization and Thermal Degradation Kinetics of a Copolymer and Its Composite Yashpal Rathod, Shyam Dafare, Punam Gupta, Wasudeo Gurnule	92
OP-89	Synthesis, Characterization and Optical studies of ZnSnO ₃ using Rooibos Tea Natural Extracts Pranav P and Arun S Prasad	92

A Novel Comparative Study: Synthesis, Characterization, and Thermal Degradation Kinetics of a Copolymer and Its Composites with Activated Charcoal

Punam G. Gupta¹, R. H. Gupta², W. B. Gurnule¹

Department of Chemistry, Kamla Nehru Mahavidyalaya, Sakardara, Nagpur, India¹

Department of Chemistry, K. Z. S. Science College, Kalmeshwar, Nagpur, India²

wbgurnule@yahoo.co.in¹

Abstract: A novel composite was prepared by using a copolymer involving 2-amino 6-nitrobenzothiazole-formaldehyde copolymer and activated charcoal. Physicochemical analysis, elemental and spectrum analysis were used to characterize the produced copolymer and its composite. SEM and thermogravimetric analysis (TGA) was used to study the surface morphology and thermal stability of the copolymer and its composites, respectively. The composite produced better results, which could be attributed to the particle size, porous nature, and increased surface area. The thermal stability of the copolymer and its composite had been improved. The thermodynamic kinetic parameters activation energy, free energy, apparent entropy, frequency factor, and entropy change were also estimated from TG data using the Sharp-Wentworth and Freeman-Carroll methods, and the findings were found to be similar. First-order kinetics were used to decompose the copolymer and its composite. The copolymer and its composite decomposed using first-order kinetics.

Keywords: Composites; Charcoal; Activation Energy; Thermogravimetric; Free Energy.

I. INTRODUCTION

Polymeric materials have worldwide uses in polymer science and innovation have been growing quickly and pulled in much consideration towards the polymer researchers. Polymers have been discovered to be helpful applications as adhesive [1], high-temperature, fire-proofing coating materials [2], semiconductors, catalysts, and ion-exchange resins[3]. Terpolymer has been synthesized by the various researcher by different polymerization methods to examine its advanced applications. In recent year, terpolymer was synthesized by using monomers like 2,4-dihydroxyacetophenone-dithioxamide-formaldehyde[4]8-hydroxyquinoline-guanidine-formaldehyde[5], resorcinol-urea-formaldehyde[6], salicylic acid-thiourea-trioxane[7], 2-hydroxyacetophenone-oxamide-formaldehyde [8], 2,4-dihydroxypropiofenone-biuret-formaldehyde [9], 2,2'-dihydroxybiphenyl-urea-formaldehyde [10]. Several researchers have synthesized and characterized various copolymers to study their thermal stability. Further, various polymers and its composite have also been studied for the thermal behavior and decomposition kinetics.

Thermal analysis is an important property of polymer as it gives information about thermal stability and processability of the synthesized polymer [11] also it is used to determine the structure and properties of materials [12]. To incorporate polymers having various practical applications, there is a need to explore the impact of heat on the polymers to set up their thermal stability. The thermal behavior study of terpolymers gives the data of degradation of various groups produced in different temperatures and environments[13] The study reported that the TGA technique can be applied to 2,4-dihydroxybenzoic acid-melamine-formaldehyde copolymer to evaluate the activation energy by nonisothermal thermogravimetric methods [14]. The thermal stability of copolymer derived from 2-Hydroxyl, 4-methoxybenzophenone, 1,5- diamionaphthalene, and formaldehydewere determined using Sharp-Wentworth and Freeman-Carroll methods [15]. Terpolymer resin derived from salicylaldehyde, ethylenediamine and formaldehyde

ISSN: 0976-0377

IMPACT FACTOR
6.20

ISSN 0976-0377

International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

UGC APPROVED, REFERED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XXIV, Vol. V
Year - 12 (Half Yearly)
(July 2021 To Dec. 2021)

Editorial Office :
'Gyandeep',
R-9/139/b-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531,
(Maharashtra), India

Contact : 02382 - 241913
09423346913, 09637935252,
09503814000, 07276301000

Website

www.irasg.com

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkambde2018@gmail.com
drkambde@rediffmail.com

Publisher :
Jyotichandra Publication,
Latur, Dist. Latur-413531
(M.S.) India

Price: ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble
Research Guide & Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Latur, Dist. Latur (M.S.)
Mob. 09423346913, 9633814000

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Aloka Parasher Sen
Professor, Dept. of History & Classics,
University of Alberta, Edmonton,
(CANADA)

Dr. Huan Yen
Dept. of Inter Cultural
International Relations
Central South University,
Changsha City, (CHINA)

Dr. Omshiva V. Ligade
Head, Dept. of History
Shri Jagruti College,
Nalgonda, Dist. Latur, (M.S.)

Dr. G.V. Menkudale
Dept. of Dairy Science,
Mahatma Jyotibhawan College,
Latur, Dist. Latur (M.S.)

Dr. Laxman Satya
Professor, Dept. of History,
Loknarayan University, Lubbock,
MONTANA (USA)

Bhujang R. Bobde
Doctor, Manuscript Dept.,
Deccan Archaeological and Cultural
Research Institute,
Mumbai, Hyderabad, (A.P.)

Dr. Sadanand H. Gode
Principal,
Ujjwal Gandhi Mahavidyalaya,
Chorasi, Dist. Latur, (M.S.)

Dr. Balaji S. Bhure
Dept. of Hindi,
Shri Jagruti College,
Nalgonda, Dist. Latur (M.S.)

DEPUTY EDITORS

Dr. S.D. Sindkhedkar
Vice Principal
PGC/Ph.D. Munkaji College,
Sheloda, Dist. Nanded (M.S.)

Dr. C.J. Kadam
Head, Dept. of Physics,
Maharashtra Mahavidyalaya,
Nitarga, Dist. Latur (M.S.)

Veera Prasad
Dept. of Political Science,
S.K. University,
Anantpur, (A.P.)

Jhambhai B. Patel
Dept. of Hindi,
S.P. Patel College,
Simulga (Guzrat)

CO-EDITORS

Sandipan K. Gaike
Dept. of Sociology,
Vasari College,
Kaj, Dist. Beed (M.S.)

Amboja N. Walkhedkar
Dept. of Hindi,
Gadgaon, Dist. Gadgaon,
(Maharashtra State)

Dr. Shiyaji Vaidya
Dept. of Hindi,
B. Raghunath College,
Pudhool/Dist. Pudukkottai (M.S.)

Dr. Shivanand M. Giri
Dept. of Marathi,
B.K. Deshmukh College,
Chakra Dist. Latur (M.S.)

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Preliminary Phytochemical and Antifungal Activity of Some Solanaceae Members M. J. Naise	1
2	Techniques of Sampling Methods in Research Pandurang Chandrakant Gadekar	7
3	Integrating Factor - A Simple Method of Solving Differential Equations Rajashri Kalyanrao Pawar	16
4	Significant role of Volleyball in maintaining Physical Fitness S. P. Deokate	22
5	Physical Education among Secondary School Children S. S. Bagal	28
6	Role of Laser in optical storage Devices Prashant P. Bharaswadkar	32
7	Job Satisfaction Between Government Aided Physical Education Teachers and Physical Government Non Aided Education Dr. Anil Ingole	36
8	हिंदी महिला एकांकियों में अभिव्यक्त स्त्री संवेदना डॉ. मीना भाऊसाहेब घुने	43
9	मूदची धूप - कारणे आणि उपाय डॉ. वसंत नामदेवराव सागावे	49
10	मराठी माध्यमीन निवतकालीकांचे साहित्यातील योगदान लक्ष्मण आर. लोकलवार	53
11	सावित्रीबाई फुले आणि स्त्रीमुक्ती चळवळ - एक समाजशास्त्रीय अभ्यास वसंत रंगनाथ आवरे	58

Preliminary Phytochemical and Antifungal Activity of Some Solanaceae Members

M. J. Naise

Dept. of Botany,

Sardar College of Arts, Commerce and Science,
Akola

Research Paper - Botany

ABSTRACT

Solanaceae is one of the common angiospermic plant family with abundant distribution in India. There are about 85 genera and 2200 species in this family. The member of this family are primarily distributed in tropical America and South America, but they are also well represented in temperate regions. The largest genus of the family is *Solanum* which include about 1500 species. Some common species from this family are economically important. It comprises several plants of food value as vegetables and also known for medicinal importance. The present study concluded that these three solanaceae family members *Datura metel* L., *Physalis minima* L., *Withania somnifera* L. shows presence of various phytochemical and highest antifungal activity.

Keywords – Solanaceae, Solanum, Phytochemicals, Antifungal activity

Introduction:

The use of medicinal plants as a source for relief from illness can be traced back over five millennia to written documents of the early civilization in China, India and the near east, but it is doubtless an art as old as mankind. The potential of higher plants as source for new drugs is still largely unexplored among the estimated 250,000-500,000 plant species. Only a small percentage has been investigated phytochemically and the fraction submitted to biological or pharmacological screening is even smaller. Thus, any phytochemical investigation of a given plant will reveal only a very narrow spectrum of its constituents. Drugs from higher plants continue to occupy an important 130 drugs, all

National Conference on

**Animal Diversity: A Conservational
Approach
(ADCA-2021)**

10 & 11 August 2021

SOUVENIR

*Organized by
Department of Zoology*

C. E. Society's
B.P. Arts, S.M.A. Science & K.K.C. Commerce College,
Chalisingaon, Dist. Jalgaon (M.S.)
Email: nationalconferceadca2021@gmail.com

	R.,Khaparde K.P., Raghukumar V. and Baile V.V.	studies of infected Indian Major Carp, <i>Labeorohita</i> (Ham.) following bacterial infection	
40	M. J. Naise	A Study on the bacterial diversity of rhizosphere soil around (Neem) <i>Anadirachta indica</i> A. Juss. Family-Meliaceae, District- Akola, Maharashtra	45
41	Priyanka k. Deshmukh and Shahin S. Photowala	Title : The study of meiofauna diversity in Girna river Basin	46
42	Z. N. Kashmiri and M. M. Shinkhede	Morphometry Analysis to Understand Diversity in Stingless Bees Population	47
43	Barsagade D. D., Nagarkar D. A., Masram P. P. and Thakre M. P.	RAPD-PCR markers reveal genetic relationship in two predatory ant <i>Leptogenys chinensis</i> and <i>Myrmecaria brunea</i> (Hymenoptera: Formicidae)	48
44	Amit B. Vairale	Diversity of Spider in Agro-ecosystems of Tahsil Chandur-railway District Amravati (M. S.)	49
45	C. R. Kasar	To estimate the glycogen content in Cestode (S. <i>rameshwara</i> and <i>C. chandrabhaga</i>) of species <i>Mesacnemeleis sarmatis</i> .	50
46	Monika Joon, Shashi Raparia	The potential of free living protozoa as aquatic bioindicators in India: A current review	51
47	Kavita Apkaje	Diversity in the reproductive pattern of the Taphozous species of bats in India	52
48	Supriya Waghmare, Jayashree Tirpude, Snehal Dighade	Effect of carboplatin on sperm counting and sperm morphology in the Male Albino Rat, <i>Rattus norvegicus</i>	53
49	S.R. Magare	Effect of Medicinal plants on the reproduction and biochemical parameters in the ovotestis of snail <i>Lymnaea lotiole</i> (Mollusca, Pulmonata)	54
50	Dr. Rupali P. Tekade	An overview of Global biodiversity change with reference to biodiversity loss	55
51	Bokhad M.N., Patil V. W. and Dhande A.R.	Importance of farm hedges to conserve the Avian biodiversity	56

MAH/MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

Vidyawarta[®]
Peer-Reviewed International Journal

Special Issue | 01

MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318

**Special Issue
01 March 2022**

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

चिह्नविना मति गेली, गतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविटोने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

- ❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbanesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbanesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431128 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

INDEX

01) Innovation and Entrepreneurship by Government Of India Principle Dr. V.H. Nagre, Dist buldana	10
02) A Review on Some Ethnomedicinal Plants of Akola District Maharashtra M.J.Naise, Akola (MS) India	18
03) A Study of Impact of Cotton Production on Socio-Economic Development ... Dr Shivanand B.Adkine, Mr. Atmaram U. Jadhav, Nanded	21
04) A Study on Covid 19 and use of ICT in education sector Dr. Mahendra Kailas Sonawane, Pune	23
05) SUSTAINABLE DEVELOPMENT Dr.Rahul.N.Dhumal, Dist- Pune	27
06) Conservation of Ethnomedicinal Plant is One of The Way of Conservation ... Dr.Mrs.Sharayu Shyam Deshmukh, Dist-Amravati	31
07) An Overview on Role of Entrepreneurs in Economic Development Dr. Ambadas B. Pande, Akola (M.S.)	34
08) Innovation In Commerce Education for The Success of Commerce Students Archana V. Pawar, Khamgaon	40
09) BLENDED MODE OF TEACHING IN COMMERCE MS. SUNITA SAKET, KIRAN KAUR RANA, Bilaspur (CG)	44
10) Corporate Social Responsibility benefit and challenges Dr.Archana Godhaji Antre, Dist- A. Nagar	49
11) COVID-19 CHALLENGES AND REFORMS IN INDIA Mr.Gudadayya Kengapur, Dr.D N Patil, Belagavi	52
12) A REVIEW STUDY ON DIFFERENT CRASH PREDICTION MODELS Yogita Godara, Poonam, Yogesh Jangra, Anil Kumar, Ch. Dadri (Haryana)	54
13) Data Provider and Information Extractor for Modern Businesses-BIG DATA Sandeep Kumar, Mamta Sharma, Rajpura	59

formal sector in employment share the country and dismal growth of Indias export sector.

- Journal of monetary economics.
- Rajan R. (2014) dec) make in India largely for India.
- A, Journal on Rural Development, Kurukshetra Feb-2016.
- Green, R (2014) can make in India, make jobs? James A. Baker.
- Memorial Lecture, New Delhi.
- Indian Growth and Development Review.

□□□

02

A Review on Some Ethnomedicinal Plants of Akola District Maharashtra

M.J.Naise

Department of Botany,
Smt.Sitabai College of Arts, Commerce and
Science Akola (MS) India

ABSTRACT -

Ethnomedicinal plants have a significant role in the lives of people of rural and tribal areas. This present paper deals with selected 18 species of medicinal plants used as traditional medicine by tribal communities to treat different human ailments.

KEYWORDS – Ethnomedicinal, tribal, traditional medicine, ailments.

Introduction

India is having a rich vegetation with a wide variety of plants. Ethnomedicinal plants have been used for medicinal purposes long before prehistoric period. Ethnomedicinal plants have been widely used as a source of herbal remedies and health care treatment as those described in ancient text such as Vedas and Bible. These medicinal plants has been traced to the presence of natural metabolic products with medicinal properties.

Ethnomedicinal plants have an important value in the socio-cultural, spiritual and medicinal use in the life of tribal people in various different countries. In various developing countries the medicinal plants has been use normally for the maintenance of good health. Moreover, it has been observe that, an increasing awareness on the use of medicinal plants in developing countries and rural and tribal societies has been traced to the extraction and development of several drugs and chemotherapeutics from